

245

72 (574) (K03)
1925

AK

Ә. МАРҒҰЛАН, Т. БӘСЕНОВ, М. МЕНДІҒҰЛОВ

ҚАЗАҚСТАН АРХИТЕКТУРАСЫ

Алматы - 1959

А. МАРГУЛАН, Т. БАСЕНОВ, М. МЕНДИКУЛОВ

72(574)
M25
H50
Xp

АРХИТЕКТУРА КАЗАХСТАНА

~~БИБЛИОТЕКА
Павлодарского
педагогического
института.~~

~~БИБЛИОТЕКА~~
~~34334~~

ЛМТ

29301

✓

Алма-Ата ~ 1959

72(574)

M 25

А. Х. Маргулан, Т. К. Басенов,
М. М. Мендикулов

АРХИТЕКТУРА КАЗАХСТАНА

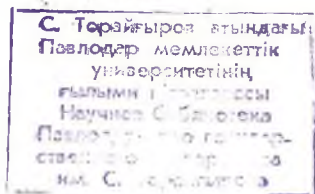
(на русском и казахском языках)

Редакторы *К. Л. Мелешко, Н. Косаев.*
Художеств. редактор *П. Л. Дубров.*
Оформление художника *Ю. М. Сапожникова*
Техн. редактор *П. А. Нагибин.*
Корректоры *А. А. Шпак, Р. Кереева.*

Сдано в набор 6/Х 1958 г. Подписано к печати 30/III 1959 г.
Тираж 5000 экз. УГ01987
Формат 84×108^{1/16}—6,65-22,55+4 вкл. (24,7 уч.-изд. л.).
Казгосиздат, г. Алма-Ата, ул. Панфилова, 143
Цена 25 руб. 30 коп.

Заказ № 2200. Полиграфкомбинат Главиздата Министерства культуры КазССР.

443652

ПРЕДИСЛОВИЕ

Обширная территория современного Казахстана в далеком прошлом была ареной крупных общественных движений, оказывавших свое влияние на культурно-экономическое состояние страны. Вторжение в нее войск персидских царей Ахеменидов и Александра Македонского, переселение гуннов, завоевание арабов, нашествие монголов, войны Тамерлана, набеги джунгаров, непрерывные междоусобные войны феодальных группировок — все эти исторические события сопровождались перерывами в нормальном развитии экономики и культуры, систематическими разрушениями людских поселений, уничтожением памятников материальной и духовной культуры местных племен и народов Казахстана.

Несмотря на эти тяжелые исторические условия и разрушительное действие времени, на территории Казахстана сохранилось значительное количество памятников монументальной архитектуры, относящихся к различным периодам истории казахского народа и его предшественников на этой территории. Казахский народ, используя культурное наследие этих предшественников, наряду со своими замечательными произведениями в области музыки, устной литературы и прикладного искусства, создал и свои оригинальные творения зодчества, в которых были воплощены строительные приемы и архитектурно-художественные средства, выработанные в результате многовекового опыта строительной деятельности.

Это богатое наследие народного творчества в области строительного искусства стало служить одним из основных источников в деле создания советской архитектуры Казахстана, национальной по форме и социалистической по содержанию. Слабая изученность местных исторических памятников архитектуры была одной из основных причин того, что творческая разработка национальной формы в советской архитектуре Казахстана началась несколько позже, чем в других братских республиках Средней Азии. До революции почти не было ни одного научного труда, посвященного архитектурному наследию казахского народа, за исключением работы И. А. Кастанье, хотя значительные данные в

разрозненном виде содержались в трудах П. И. Рычкова, П. С. Палласа, А. Левшина, В. В. Григорьева, Л. Гавердовского, П. И. Пашино, П. Лерха, В. В. Бартольда, В. В. Радлова, Н. Н. Пантусова и других, ставших библиографической редкостью.

Правильно отмечая одну из причин слабой изученности памятников архитектуры в дореволюционный период, И. А. Кастанье писал: «Древности южной половины Средней Азии вследствие своей роскоши и грандиозности (мечети самаркандские и другие) затмили скромные и бедные памятники северной ее половины, в то время как последние по своей древности и многочисленности заслуживают едва ли не большего внимания, чем первые»*.

Только после Великой Октябрьской социалистической революции, когда историко-археологическое изучение территории Казахстана получило планомерный характер, было обращено заслуженное внимание на эти памятники. Ценный вклад в дело изучения памятников материальной культуры прошлого Казахстана, в том числе и памятников архитектуры, внесли советские ученые А. Ю. Якубовский, М. Е. Массон, С. П. Толстов, А. Х. Маргулан, А. Н. Бернштам, С. И. Руденко и другие. Особенно широкий размах получила научно-исследовательская работа в этой области в послевоенный период. Наряду с археологами в эту работу включились и архитекторы, которые организовывали специальные экспедиционные выезды в районы республики, наиболее насыщенные памятниками зодчества.

В результате этих работ за последние годы были изданы книги А. Х. Маргулана «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана», Т. К. Басенова «Архитектурные памятники в районе Сам», М. М. Мендикулова «Памятники архитектуры полуострова Мангышлак и Западного Устьюрта», Г. Г. Герасимова «Памятники архитектуры реки Кара-Кенгир в Центральном Казахстане» и ряд статей, опубликован-

* И. А. Кастанье. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Оренбург, 1910. Введение стр. IX; Его же. Надгробные сооружения Киргизских степей. Оренбург, 1911.

ных в основном в «Известиях Академии наук Казахской ССР», в том числе несколько статей Г. А. Пугаченковой, имеющих важное историко-теоретическое значение.

Предлагаемая нами книга состоит из трех самостоятельных статей, снабженных иллюстративными материалами. Первая статья, посвященная строительной культуре древнего периода Казахстана, написана академиком Академии наук Казахской ССР А. Х. Маргуланом, вторая статья, сообщающая познания об архитектуре Казахстана VII—XII вв., — кандидатом архитектуры Т. К. Басеновым; третья статья, темой которой является архитектура Казахстана XIX — начала XX века, — членом-корреспондентом Академии строительства и архитектуры СССР М. М. Мендикуловым.

В этих статьях, помимо материалов, известных из опубликованных трудов, помещены совершенно новые данные, значительно расширяющие наше представление об архитектурном наследии казахского народа. Это прежде всего относится к первой статье, содержание которой сосредоточено на строительной культуре древнего периода, и третьей статье, где изложены материалы, характеризующие состояние строительной деятельности в Казахстане в XIX и начале XX века. Вместе с тем следует сказать, что помещаемые в предлагаемом сборнике статей материалы не представляют собою

итогов завершенных исследований, а являются первой попыткой систематизации уже накопленных фактов, отражающей современный уровень изученности истории архитектуры дореволюционного периода.

Изложение материалов произведено по единой для всех статей схеме. В начале каждой статьи излагается краткая характеристика социально-экономических условий рассматриваемого периода, сжато отмечается состояние других отраслей культуры и строительной техники, а затем дается описание и делается анализ отдельных памятников архитектуры и особенно выдающихся произведений зодчества. В процессе анализа рассматриваются композиционные приемы, архитектурные формы и решения основных видов конструкций, а также способы применения декоративных средств народными зодчими для раскрытия идейно-художественного образа того или другого сооружения. Особо отмечаются те новые архитектурные и художественно-изобразительные средства, которые были выработаны строителями рассматриваемого в каждой из статей периода.

Иллюстративные материалы авторами данной книги частью собраны во время своих экспедиционных выездов, а частью отобраны из фондов музеев и получены из других источников.

М. МЕНДИКУЛОВ,
член-корреспондент Академии строительства
и архитектуры СССР.

АЛҒЫСӨЗ

Кәзіргі Қазақстанның кең байтақ территориясы сонау ертедегі өткен шақта елдің мәдени-экономикалық жағдайына өзінің әсерін тигізген қоғамдық ірі қозғалыстардың арнасы болды. Бұған парсы патшалары Ахеменидтер мен Александр Македонскийдің әскерлерінің басып кіруі, гунндердің қоныс тебуі, араптардың жаулап алуы, монғолдардың шапқыншылығы, Темірлан соғыстары, жонғарлардың шабуылы, феодалдардың үздіксіз болып тұрған өзара соғыстары, осы тарихи оқиғалардың барлығы экономика мен мәдениеттің қалыптасуына үнемі үзіліс жасап, ел қоныстарын бүлдіріп, Қазақстанның жергілікті тайпалары мен халықтарының ескерткіштерін құртып жоғалтумен қосарланып отырылды.

Осы тарихи ауыр жағдайлар мен өткен заманның тоздыру әрекеттеріне қарамастан, Қазақстанның территориясында қазақ халқының және осы территориядағы оның алдында жасаған тайпалардың, әртүрлі тарихи кезеңдеріне жататын монументал архитектураның бірталай ескерткіштері сақталған. Өзінен бұрынғылардың мәдени мұраларын пайдалана отырып, қазақ халқы музыка, ауыз әдебиеті және ісмерлік өнері саласындағы өздерінің тамаша шығармаларымен қатар, көп ғасырлар ішінде қалыптанған құрылыс істерінің тәжірибесі нәтижесінде сәулет өнерінің өзгеше үлгілерін жасап, онда құрылыс тәсілдерін, архитектуралық көркемдік құралдарын бейнеледі.

Құрылыс өнері саласындағы халық шығармаларының осы бай мұрасы Қазақстанның түрі ұлттық, мазмұны социалистік советтік архитектураны жасау ісіндегі негізгі бұлақ көздерінің бірі болып табылады. Орта Азиядағы басқа туысқан республикаларына қарағанда, Қазақстанның советтік архитектурасында ұлттық түрді ойлап шығару ісі біраз кешен басталды, оның негізгі себебі архитектураның жергілікті тарихи ескерткіштерінің нашар зерттелуінен болды. Революцияға дейін қазақ халқының архитектура мұрасына арналған, И. А. Қастаньенің еңбегін қоспағанда, бірде бір ғылыми еңбек жоқ еді. Ал Қастанье еңбегінің, едәуір деректері П. И. Рычковтың, П. С. Палластың, А. Левшиннің, В. В. Григорьевтің, Л. Габердовскийдің, Г. И. Пашинно-

ның, П. Лерхтің, В. В. Бартольдтің, В. В. Радловтың, Н. И. Пантусовтың және басқалардың қазір библиографиялық сирек жолығатын еңбектерінде бытыранды түрінде кездесіп отырады.

Революцияға дейінгі архитектура ескерткіштерінің нашар зерттелу себебтерін дұрыс көрсете келіп, И. А. Қастанье былай деп жазды: «Орта Азияның оңтүстік жартысы ертеде өзінің сән-салтанаты мен ерендігінің арқасында (Самарқанд және басқа жердің мешіттері) оның солтүстік жартысының қарапайым көріксіз ескерткіштерінен асып кетті, ал солтүстік жартысындағы ескерткішке өзінің көнелігі, әрі көптігі жағынан оңтүстік ескерткіштерінен аз назар аударуға болмайды»*.

Тек Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін ғана Қазақстан территориясын тарихи-археологиялық тұрғыдан зерттеу ісі белгілі жоспармен жүргізілген кезде ғана бұл ескерткіштерге тиісті көңіл аударылды. Қазақстанның өткендегі материалдық мәдени ескерткіштерін, оның ішінде архитектура ескерткіштерін зерттеу ісіне совет ғалымдары А. Ю. Якубовский, М. Е. Массон, С. П. Толстов, Ә. Х. Марғұлан, А. Н. Бернштам, С. И. Руденко және басқалар бағалы үлес қосты. Әсіресе, соғыстан кейінгі дәуірде бұл салада ғылыми-зерттеу жұмысы кең өріс алды. Археологтармен қатар бұл жұмысқа архитекторлар да кірісті, бұлар республиканың сәулет ескерткіштері неғұрлым көбірек жолығатын аудандарына арнаулы экспедициялар ұйымдастырды.

Осы жұмыстардың нәтижесінде соңғы жылдардың ішінде Ә. Х. Марғұланның «Ертедегі Қазақстанның қалалары мен құрылыс өнерінің тарихынан», Т. К. Бәсеновтың «Сам аймағындағы архитектуралық ескерткіштер», М. М. Мендіғұловтың «Маңғыстау түбегі мен Батыс Үстірт архитектура ескерткіштері», Г. Г. Герасимовтың «Орталық Қазақстандағы Қаракеңгір өзенінің архитек-

* И. А. Қастанье. Қазақ даласы мен Орынбор өлкесінің ескілікті мұралары. Орынбор, 1910. IX б; тағы сонікі. Қазақ даласындағы кешен құрылыстар Орынбор, 1911.

туралық ескерткіштері» деген кітаптары, және көбінесе «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарларында» жарияланған бірқатар мақалалар, соның ішінде тарихи-теориялық маңызы бар Г. А. Пугаченкованың бірнеше мақаласы басылып шықты.

Көп суреттермен тұнжыраған біздің ұсынып отырған бұл кітабымыз дербес үш мақаладан тұрады. Қазақстанның ерте дәуірдегі құрылыс мәдениетіне арналған бірінші мақаланы жазған Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Ә. Х. Марғұлан; VII—XII ғасырлардағы Қазақстанның архитектурасы туралы ұғым беретін екінші мақаланы архитектура кандидаты Т. Қ. Бәсенов; тақырыбы XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан архитектурасы болып табылатын үшінші мақаланы СССР құрылыс және архитектура Академиясының мүше-корреспонденті М. М. Мендіғұлов жазды.

Бұл мақалаларда, бұрын жарияланған еңбектердегі материалдармен қатар, қазақ халқының архитектуралық мұрасы туралы түсінігімізді едәуір кеңейте түсетін мүлде жаңа деректер келтірілді. Бұған ең алдымен мазмұны ертедегі дәуірдің құрылыс мәдениетіне арналған бірінші мақала, сонымен қатар XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы құрылыс ісінің жайын сыпаттайтын материалдар баяндалған үшінші мақала жатады. Мұнымен бірге бұл жинақта ба-

сылып отырған мақалалардың материалдары түбегейлі зерттеліп біткен қортынды емес, тек революцияға дейінгі архитектура тарихының бүгінде зерттелу дәрежесін бейнелейтін, кәзірдің өзінде-ақ жинақталған фактыларды жүйеге келтірудің алғашқы әрекеті болып табылады.

Материалдар бір қалыпты схема бойынша баяндалған. Әрбір мақаланың басында қаралып отырған дәуірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары қысқаша көрсетіліп, мәдениеттің басқа салалары мен құрылыс техникасының жайы қысқаша аталып өтіледі, содан кейін архитектураның, әсіресе көрнекті сәулет өнерінің жеке ескерткіштері сыпатталып, оларға талдау жасалады. Талдау үстінде композициялық әдістер баян етіледі, негізгі конструкция түрлерінің архитектуралық формалары мен шешімдері топшыланып айтылады; онымен қатар, құрылыстың идеялық-көркемдік бейнесін ашу үшін, халық сәулетшілерінің көркемдік құралдарды қолдану әдістері жайында деректер беріледі. Әрбір мақалада қаралып отырған дәуірдің құрылысшылары жасаған жаңа архитектуралық әрі көркемдік-бейнелік құралдар ерекше атап көрсетіледі.

Сурет материалдарының бір тобын осы кітаптың авторлары өздері экспедицияға барған кезде жинап, бір бөлегін музей қорларынан іріктеп алды және басқа да жерлерден пайдаланды.

М. МЕНДІҒҰЛОВ,
СССР құрылыс және архитектура Академиясының мүше-корреспонденті.

А. Х. МАРГУЛАН

АРХИТЕКТУРА ДРЕВНЕГО ПЕРИОДА

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ СТРОИТЕЛЬНОГО ДЕЛА В ПЕРИОД ПЕРВОБЫТНО-ОБЩИННОГО СТРОЯ

ИСТОРИЯ строительного дела на территории нынешнего Казахстана имеет тысячелетнюю давность. Зарождение этого искусства относится еще к тому времени, когда горы и равнины Казахстана постепенно осваивались древнейшим человеком и служили базой для развития производительных сил первобытного общества. Это был огромный отрезок времени, в течение которого человек прошел длительный путь своего совершенствования, в процессе которого складывались зачатки человеческой культуры и основы строительной техники.

Дошедшие до нас памятники древнего материального производства дают возможность узнать, что первобытный человек в течение долгого времени не мог устроиться и найти себе более или менее удобное жилище, ибо он был подавлен трудностями существования, трудностью борьбы с природой¹.

Защищаясь от непогоды и от нападения хищников, на первых порах своей трудовой деятельности человек использовал лишь природные укрытия². На территории Казахстана и Южного Урала археологическими исследованиями открыт целый ряд пещер, носящих следы нахождения в них древнего человека³. Наиболее известны из них Пскемские (Казы-Курт), Каратауские, Баян-Аульские, Каркаралинские и Улутауские пещеры. Одна из Улутауских пещер называется «айдахарлы» — «обиталище дракона»⁴. Многие из этих пещер довольно удобны для укрытия, обширны по размерам и могли вместить значительное количество людей. Одна из пещер, находящаяся недалеко от города Каркаралинска, по своей форме близкая к жилищу, получила название «палатки» (рис. 1)⁵.

Характерно, что все гроты, где укрывался древний человек, устьями обращены на юг или юго-восток, что давало возможность получать

Рис. 1. Каркаралинская пещера «Палатка». 1-с у р е т. Қарқаралы үңгірі. «Шатыр»

большую инсоляцию и обогрев в осенний и зимний периоды. Входы гротов в холодное время года могли загоразживаться жердями и закрываться шкурами животных.

Особый интерес представляют Баян-Аульские пещеры⁶. Здесь мы видим целую систему гротов, объединенных общим высоким навесом. Расположены они высоко, под карнизом огромных скал, и доступ в них был возможен только снизу при помощи лестницы, сделанной из бревна.

Гроты имеют форму шаровидного сегмента с пологим сводом. Потолок одного грота испещрен изображениями людей и животных. Рисунки выполнены красной минеральной краской, характерной для неолитических стоянок Сибири и Алтая. Своды более обширных гротов пропитаны копотью — следами дыма очагов от кострищ древних обитателей гротов.

Не менее интересен грот Тесик-Тас, находящийся в горах Котур-Кзылтау, Шетского рай-

Р и с . 2. Пещера Тесик-Тас. Горы Жаксы-Кзылтау. Шетский район.
2-с у р е т. Тесіктас үңгірі. Жақсы қызылтау. Шет ауданы.

она, Карагандинской области (рис. 2). Он представляет собой круглое помещение со сравнительно высоким потолком и входом, тоже обращенным на юг. Внутренние стены грота имеют гладкую поверхность, что свидетельствует об обработке их человеком.

Потолок грота почти целиком занят изображениями людей и животных, нанесенными точно такой же железистой красной краской, как и изображения на своде Баян-Аульского грота. К сожалению, из всего рисунка уцелели лишь отдельные фрагменты (часть туловища, голова, ноги, руки) и изображение первобытного быка (бизона); основной сюжет поврежден временем (таблица 1). Таким образом, трудно представить себе смысл и первоначальную композицию этой редкой писаницы.

Грот Тесик-Тас находится в состоянии постепенного разрушения.

Совершенно аналогичен пещерным стоянкам Центрального Казахстана известный грот на реке Бухгарме (Восточный Казахстан), обследованный за последние годы⁷. На стенке одного из гротов, у входа, на двухметровой высоте имеются изображения неопределенного

животного и фигуры человека, выполненные той же красной краской⁸.

В этих писаницах ясно прослеживаются напластования культур разного времени, начало которых восходит к эпохе палеолита⁹.

Следы жизни пещерного человека послужили поводом к тому, что эти гроты впоследствии становятся местами паломничества и предметами поклонения¹⁰.

Пещерные стоянки территории Казахстана в своих главных чертах отражают жизнь первобытных охотников, живущих небольшими группами, объединенных в общем труде и позднее составивших родовые общины (матриархат). В эпоху верхнего палеолита они хорошо знали свойство огня, употребляли более совершенные формы каменных орудий, дававших им возможность развивать охотничье хозяйство.

Первые следы искусственных жилищ дошли до нас от эпохи верхнего палеолита¹¹.

Пройдя длительный путь своего развития, древний человек постепенно обосновался на открытых местах, устраивая себе жилище, — охотничьи лагеря. Непогода и зимняя стужа научили его многому: укрываться шкурами

животных, строить простейшую форму жилища — шалаши. В качестве строительного материала могли быть использованы камни, кости крупных животных, жерди, ветки.

В советское время в соседних с Казахстаном районах Сибири и Урала открыт и изучен ряд палеолитических стоянок, нашедших свое отражение в трудах советских ученых Г. П. Сосновского¹², В. И. Громова¹³, А. П. Окладникова¹⁴, М. М. Герасимова¹⁵, С. Н. Бибикова¹⁶ и др.

Палеолитические стоянки Южно-Сибирского или Уральского типа прослеживаются и на территории Казахстана, в частности, в Семиречье и севернее Балхашско-Алакульской озерной впадины;¹⁷ остатки палеолитического человека были обнаружены в районе Убагана Кустанайской области¹⁸ и Восточном Казахстане¹⁹.

Ученые геологи и археологи высказывали мнение, что для развития палеолита на территории древнего Казахстана существовали самые благоприятные условия, которые теперь характеризуются наличием лессового пейзажа на юге и юго-востоке и лессовидных суглинков в центральной, северной и северо-западной областях республики. Ученые отмечают, что в эпоху максимума оледенения территория Казахстана оставалась вне ледниковых зон²⁰. Отдельные ледниковые языки могли дойти только до пределов Северного Казахстана, прилегающих непосредственно к Западно-Сибирской низменности. В ресс-вюрмское время здесь существовал сухой степной климатический режим, и в аллювиальной равнине древнего Казахстана паслись многочисленные крупные животные — мамонты, шерстистые носороги, бизоны, лошади, северные олени и т. д. Кости этих животных теперь часто находят в долинах рек Тургая, Ишима, Сары-Су, в Семиречье (стоянка Калкан) и на Кара-Тау. Огромное количество этих костей хранится в музеях Казахстана. Представители этой фауны служили главным предметом охоты палеолитического человека. Его стоянки сейчас известны в ряде районов Казахской ССР. Огромный интерес представляют стоянки в районе северного склона Кара-Тау, в долине реки Коктал. Здесь открыты древнейшие образцы грубых палеолитических орудий, носящих черты орудий апелля. К Карагауским стоянкам геологи приурочивают кости носорога, обнаруженные ими в урочище Кос-Курган, в 20 км к северу от города Туркестана.

За последние годы геологами Казахстана открыт еще ряд палеолитических стоянок, которые характеризуются наличием костей крупных животных и грубыми каменными орудиями. Сюда следует отнести стоянки Да-

утпай, расположенные в низовьях реки Сары-Су, примыкающих к пустыне Бетпак-Дала, и находящиеся в 90 км северо-западнее Карагауских стоянок. Не менее интересной должна быть стоянка Калкан в долине реки Или.

В Центральном Казахстане палеолитические стоянки обнаружены в районе озера Коктун-Куль (Джана-Аркинский район), в долинах рек Сары-Су (Теректы, рис. 3) и Джебды и в горах Талпак (Баян-Аульского района)²¹. В Восточном Казахстане известны Ново-Никольские стоянки верхнего палеолита²² и стоянка возле аула Канай²².

Р и с. 3. Грот Теректы с изображениями на потолке. З-с у р е т. Төбесінде ернекті суреті бар Теректі үңгірі.

Палеолитические стоянки Казахстана, подобно стоянкам других областей, расположены на открытых возвышенных местах, на высоких террасах (реки Джебды, Тамды) или на склонах плато, защищенных с севера и северо-запада грядой холмов (стоянки Тамды I и Коктун-Куль)²³. Первая из них расположена на правом берегу реки Тамды, на высокой террасе, в 100—120 м от реки, занимает защищенный с севера склон лога. Стоянка Тамды II находится еще выше, в 1,5 км от реки. На местах стоянок сохранились следы очагов в виде каменных кругов (Борыбас, Дамсы) и значительное скопление каменных орудий. Видимо, здесь стояли шалаши, аналогичные жилищам палеолитического человека Сибири и Урала. Из описания наших ученых видно, что такие шалаши устраивались из жердей, поставленных в круг и связанных в верхней части в виде конического шатра.²⁴ От шалашей в почве не сохранилось следов, кроме каменных очагов (рис. 4). Каркас подобного жилища мог быть покрыт шкурами животных, ветками деревьев или травой и сверху засыпан толстым слоем

земли. Для защиты от холодных ветров шалаш по низу обкладывался валунами и каменными блоками. Вход в жилище устраивался сбоку. Очаг, обложенный камнями, находился в самом центре помещения. Для выхода дыма вверху имелось отверстие²⁴.

Рис. 4. Остатки каменного очага и основания жилища.
4-сурет. Тас ошақтың және үй іргесінің қалдығы.

Описанный вид жилища является древнейшей формой искусственного сооружения и составляет первый шаг к устройству жилища. Его остатки в виде круглого каменного очага, сложенного из вертикально поставленных плит, были исследованы на реке Енисее, на стоянках у деревни Кокорево²⁵ и в долине реки Лены, на стоянке Макарово²⁶. Об обкладывании низа шалаша говорит конструкция жилищ, изученных в ряде стоянок, и особенно конструкция жилища из Добранической палеолитической стоянки²⁷. Нижняя часть стен жилища этой стоянки ограждалась крупными костями мамонта, иногда вместе с камнями²⁷. Обкладка низа наземного жилища камнями составляла один из главных элементов конструкции жилища степного палеолита, — она не только защищала от холодных ветров, но и служила упором для деревянных жердей, составляющих каркас шалашевидной постройки, напоминающей чумы народов Сибири.

В период неолита (10 000—4 000 лет до н. э.) в жизни патриархальной общины происходят крупные изменения, возникшие на основе изменения орудий производства и совершенствования охотничьего хозяйства. Наряду с усовершенствованием орудий охоты значительным сдвигом был переход к рыболовству, изменивший старый быт палеолитического человека.

Неолитические племена Казахстана имели уже вполне сложившуюся, устойчивую форму каменных орудий, разнообразных по форме и совершенных по технике изготовления. Для этого времени характерны миниатюрные орудия (микролиты), предназначенные для охоты на мелкую дичь и для рыболовства. Изобретение лука и стрелы потребовало большого

изготовления таких метательных орудий для охоты, как стрелы с острыми наконечниками, вкладышевых лезвий, режущих и рубящих инструментов из камня²⁸. С рыболовством и впоследствии с земледелием связано изготовление других видов каменных орудий, в том числе грузил, мотыг, хорошо отшлифованных топориков, долот, и т. п., которыми человек примитивно обрабатывал бревна для постройки жилищ.

Неолитические поселения Казахстана изучены еще недостаточно. Однако за последние годы научными экспедициями открыты многочисленные стоянки неолитических и энеолитических культур конца IV и III тысячелетия до нашей эры, изучение которых позволяет наметить типические черты быта и характер жилища охотников и рыболовов неолитической эпохи.

Множество кремневых орудий, обнаруженных на огромной территории, свидетельствует о том, что речные долины и горные равнины Казахстана были густо заселены уже в эпоху неолита²⁹. Наличие богатой фауны в обширной степи и пустыне создавало благоприятные условия для развития охотничьего хозяйства и явилось той базой, на основе которой развивалась казахстанская микролитическая культура. Стоянки этой культуры известны в районе Камыш-Самарского озера на западе и около Семипалатинска на востоке³⁰. Главнейшими ее узлами являются дюнные поселения Северного и Северо-Восточного Прикаспия — поселения в низовьях рек Большой и Малый Узени, прилегающие к Камыш-Самарскому озеру³¹, дюнные поселения в бассейнах рек Уила и Сагиза (стоянка Аккум-Сагиз), Эмбы (стоянки Кок-Тубек, Кок-Джиде, Бошекуль), стоянки Кум-Жарган-Сай, Сам³², стоянки на северном чинге Устюрта и полуострове Мангышлаке³³.

Другим важным узлом микролитической культуры Казахстана считаются районы Приаралья, в частности неолитические стоянки Приаральских Кара-Кумов, Малых и Больших Борсуков, стоянки Саксаульская, Ак-Эспе, Казалинск, Аральск, Улу-Иргиз³². На севере эта культура доходит до пределов Южного Урала³⁴. Многочисленны ее стоянки в бассейнах рек Иргиза, Тургая и Верхнего Тобола³⁵. Неолитические поселения прослежены в районе Семиозерном, на Убагане, на территории Наурузумского заповедника³⁶.

Стоянки неолитической культуры широко распространены в степях и пустынях Центрального Казахстана. Эти стоянки характеризуются обильностью кремневого инвентаря на обширной территории и идут от пустыни Бетпак-Дала и Прибалхашья³⁷ на север, до гор

Улу-Тау (стоянки Нурман³⁸, Шайтан-Тас³⁹ Айна-Куль), правых притоков реки Ишима (стоянки на реках Шортанды, Дамсы)*, стоянки в долине реки Силеты, у озер Бошекуль и Джалаул (сборы геологов Р. А. Борукаева, В. В. Лаврова)⁴⁰. Неолитические стоянки с богатым кремневым инвентарем прослеживаются прежде всего в главных речных долинах Центрального Казахстана, на реках Сары-Су (стоянки Коктун-Куль, Борыбас, ниже Кара-Жара, Бокты-Карын)⁴¹, Шерубай-Нура (стоянки в районе города Караганды: Тихоновка, Михайловка, Долинская)⁴². Большой интерес представляют дюнные поселения, расположенные в районе пустыни Бетпак-Далы, в барханных песках Джеты-Конура (стоянки Джиделы-Кум, Арал-Тобе, Кара-Булак), Самен-Кум (Добсун-Туз)⁴³, стоянки, приуроченные к древним водоемам или колодцам (Кендерлык, Уванас, Джиделы (Кокек), Кок-Уюрум, стоянки у лога около мазара Исака**). Наиболее интересными и богатыми из неолитических стоянок пустыни Бетпак-Далы являются стоянки на сухой речке Джиделы (особенно стоянка Кокек). Здесь обнаружено место обработки кремневых орудий, где скопилось огромное количество отколов, отщепов и незавершенных изделий⁴⁴. Ряд неолитических стоянок обнаружен геологами в районе Северного Прибалхашья (стоянки в низовьях реки Моинты, Чакпак-Тас⁴⁵, стоянки на реках Токраун и Джинишке — сборы геолога А. Ж. Машанова). Из неолитических стоянок Северного Прибалхашья самым важным в научном отношении должно быть поселение, расположенное в 3 км к юго-востоку от рудника Акжал. Это поселение характеризуется обширной площадью культурных отложений, скоплением микролитического инвентаря, наличием ям от землянок⁴⁶. Кроме кремневых орудий, в культурных отложениях почти не найдено обломков керамики.

Не менее ярко представлены и неолитические стоянки Восточного Казахстана орудиями, носящими общие черты с микролитическими орудиями из других районов Казахстана, Западной Сибири и Юго-Восточного Приуралья. Дюнные поселения на Иртыше, расположенные у города Семипалатинска, были известны давно по работе Педашенко⁴⁷ и по материалам братьев Белослюдовых***. За последние годы топография семипалатинских по-

селений определена более конкретно и установлено, что здесь имеются два поселения. Одно из них находится в 2 км к северу от Семипалатинска, другое — к югу от него. Оба поселения расположены по склонам одного и того же песчаного холма, который тянется вдоль правого берега Иртыша⁴⁸. Ряд неолитических поселений обнаружен и на верхнем Иртыше, в частности, у села Малая Красноярка⁴⁹ и в Усть-Нарыме⁵⁰.

Казахстанский неолит развивался в тесной взаимосвязи с развитием неолита в Зауралье, Приуралье и прилегающих к Казахстану районах Западной Сибири. Эта взаимосвязь ярко выражена прежде всего в сходстве микролитических орудий, в формах жилища и планировке поселений. Однородность неолитической техники, в частности, кремневых орудий, позволила советским ученым установить, что «На широких лесостепных и степных пространствах Казахстана, Зауралья и Приуралья в течение неолита и энеолита, то есть в конце IV, III и начале II тысячелетия до н. э., существовали очень близкие между собой культуры, являвшиеся генетически родственными локальными вариантами единой культурно-этнической общности»⁵¹.

Общность неолитической культуры на обширной территории Казахстана, Приуралья и Западной Сибири отмечают многие советские ученые. Более широкое освещение она получила в трудах ученых А. Я. Брюсова⁵², М. П. Грязнова⁵³, О. Н. Бадера⁵⁴, А. П. Окладникова⁵⁵, И. В. Синицина⁵⁶, К. В. Сальникова⁵⁷, М. Н. Комаровой⁵⁸, Н. П. Кипарисовой⁵⁹ и др.

О сходстве керамики и кремневых орудий из неолитических стоянок Нижнего Поволжья и Западного Казахстана говорит Т. М. Минаева⁶⁰. Эти указания чрезвычайно важны, ибо при описании форм жилища и поселений казахстанского неолита мы должны учитывать прежде всего материалы хорошо изученных соседних районов.

Археологические данные показывают, что характер расселения неолитических общин и устройство жилищ находились в тесной зависимости от общинных форм хозяйства и природных условий Казахстана. В отличие от палеолитического человека, обитавшего на высоких верхних террасах или на склонах плато, неолитические общины Казахстана тяготеют больше к речным долинам и крупным водоемам, которые обеспечивали население необходимыми продуктами питания, в частности, рыбой, моллюсками и водоплавающей птицей.

Обитатели речных долин селились небольшими группами, обычно на первой надпойменной террасе реки или озера. При этом районы

* Сборы сотрудников Шортандинской сельскохозяйственной опытной станции. — *Прим. автора.*

** Материалы хранятся в фонде сектора археологии ИИАЭ АН КазССР. — *Прим. автора.*

*** Коллекция хранится в Музее антропологии и этнографии АН СССР под № 1726. — *Прим. автора.*

расселения неолитических общин, как сказано выше, строго определяются способом ведения хозяйства и местными природными условиями (ландшафтом). Это: 1) приречные и приозерные поселения охотников и рыболовов (Иртыш, Сары-Су, Тургай, реки Западного Казахстана)⁶¹; 2) донные поселения охотников в оазисах пустыни (Джеты-Конур, Приаралье, Прибалхашье); 3) временные стоянки в зоне сезонной охоты на крупную дичь; обычно они приурочены к небольшим оазисам пустыни, к местам выхода трещинных вод (Бетпак-Дала) или топографически совпадают с районами расположения современных колодцев в пустынях (Бетпак-Дала, Приаралье, Мангышлак)⁶². Временные стоянки характеризуются большой разбросанностью и ограниченным количеством остатков материального производства, в том числе и жилищ.

Нетрудно увидеть, что выбор места для временных стоянок и продолжительность пребывания в них зависели как от условий охоты, так и от завершения работы над сбором кремня. Временные стоянки располагались в местах, удобных для охоты, где осенью и ранней зимой паслись многочисленные стада травоядных животных, доставлявшие обильную пищу неолитическим охотникам.

Оседлые поселения возникали только на берегах рек и озер, где имелись благоприятные условия для рыбной ловли.

Следы неолитических поселений характеризуются культурными отложениями в виде зольных пятен, остатков кострищ и жилья, а также и значительными скоплениями костей рыб, водоплавающей птицы, животных и бытовых предметов. Помимо микролитического инвентаря, в поселениях встречаются рыболовные снаряды (грузила), хорошо отшлифованные топоры, долота, тесла и другие орудия строительного дела⁶³. Одно из крупных орудий того времени — каменная мотыга. Она служила для рытья котлована, являвшегося основанием жилища-землянки, накрытой сверху шатровой крышей.

О типах оседлых поселений и жилищ той эпохи дают представление стоянки, исследованные в некоторых районах Казахстана, Сибири и Южного Урала⁶⁴. Эти стоянки представляли собой небольшие охотничье-рыболовецкие стойбища, состоявшие из 5—6 землянок — главного вида жилища неолитического человека. Землянка в плане имела четырехугольную конфигурацию с основанием, погруженным в неглубокую яму, над которой возвышалась шатровая кровля из жердей, опирающаяся непосредственно на земляное основание. Жилище было покрыто ветками, камы-

шом, травой и сверху засыпано землей. Внутри такого жилища был расположен очаг, окруженный камнями. Дым выходил через верхнее отверстие, которое служило также и для освещения.

Раскопки, произведенные в Челябинской и Курганской областях, смежных с Северным Казахстаном, показали, что в лесостепной полосе землянки могли быть обложены бревнами. Об этом же, вероятно, говорят плахи, найденные в неолитическом поселении у города Семипалатинска. На временных стоянках или в охотничьем лагере неолитический человек еще продолжал употреблять конический шалаш, восходящий генетически к эпохе верхнего палеолита. Остов жилища устраивался из жердей, расставленных по кругу и скрепленных в верхних концах. Сверху оно могло быть покрыто камышом, чием или другим подручным материалом. Для прочности и защиты от суровых степных буранов нижняя часть жилья обкладывалась крупными камнями или валунами. В центре шалаша находился очаг из камней. Для выхода дыма сверху имелось отверстие. Вход в такое жилище устраивался сбоку в виде узкого прохода, обычно обращенного на юг или юго-восток.

Остатки шалашеобразной хижины прослежены в Центральном Казахстане, в урочище Борыбас (река Сары-Су) и на реке Дамсы, притоке Ишима. Следы этих стоянок видны прямо на поверхности земли в виде остатков каменного очага и оснований жилья, круглой в плане формы, выложенных из крупных каменных блоков. Диаметр каменного круга — 4—5 м (рис. 4).

Жилища указанного типа служили главнейшими укрытиями для людей эпохи неолита и были распространены в районах Сибири, Восточного и Юго-Восточного Приуралья и Казахстана.

Итак, с первых шагов своей трудовой деятельности человек, накапливая опыт борьбы с природой, постепенно научился сооружать самое примитивное жилище.

В этой строительной деятельности человека огромное значение имело употребление огня и усовершенствование орудий труда. «Огонь и каменный топор, — пишет Энгельс, — дают уже по большей части возможность делать лодки из цельного дерева, а местами бревна и доски для постройки жилища»⁶⁵.

На основе накопленного строительного опыта у человека позднего неолита уже возникает стремление к созданию примитивных сооружений, которые по своей форме и объему вполне приближаются к тому, чтобы следовать законам ритма и симметрии. Эту идею, которая

проявилась в самом зачатке строительного дела, древние авторы сводили только к влиянию образов, заимствованных из природы, считая, что люди научились строительному искусству у животных. Маркс, уточняя высказывания древних материалистов, отметил, что «животное творитсообразно мере потребности вида, к которому оно принадлежит, в то время как человек умеет производить в соответствии с мерой каждого вида и всегда умеет подойти к предмету с подходящей мерой». Далее Маркс, развивая свою мысль говорит, что «человек творит поэтому по законам красоты»⁶⁶.

Остатки построек эпохи позднего неолита и бронзы дают основание говорить, что люди в те времена имели достаточно ясное представление о пространстве и объеме. У них уже складывается примитивная идея композиции, представление о конструкции. Наиболее существенным является то, что тогда же закладывается принцип членения сооружения на его составные части: на покрытие (верх) и основание (низ), ставшие важнейшими элементами строительной конструкции в последующие эпохи.

С решением вопроса объемного целого перед человеком открываются новые возможности. На пути дальнейшего улучшения конструкции жилища возникает потребность в художественной его разработке, которая была вызвана к жизни не только развитием производительных сил общества, но и эстетическими и религиозными представлениями первобытных людей⁶⁷.

К достижениям ранней человеческой деятельности следует отнести зарождение элементов изобразительного искусства как формы идеологии. Такие виды искусства, как танец, музыка и изобразительное искусство, могли зародиться только в процессе трудовой деятельности человека, который, имитируя ход охоты в танце или высекая образ животного на скале, уже воспроизводил реальную действительность. Однако с течением времени некоторые виды искусства, как музыка и танцы, утратили связь с трудовой деятельностью человека; только архитектура, имея утилитарное назначение, сохраняет эту связь с практической жизнью.

Известно, что зачатки изобразительного искусства появились еще в эпоху палеолита⁶⁸. Палеолитические охотники, следуя за дикими животными, нередко изображали их на скалах, сводах пещер и гротов, служивших укрытиями⁶⁹. Основными сюжетами наскальных рисунков являются изображения животных, охотничьей сцены, а также магические игры и

танцы, передаваемые с большой правдивостью и реалистической простотой. Рисунки выполнялись техникой прочерченных линий или краской. В идеологии первобытного общества, подавленного трудностями борьбы с природой, существенное значение имело почитание сил природы, в частности, культ солнца и луны, которые приносят человеку тепло, свет и другие блага, необходимые для его существования. Поэтому, помимо изображений животных, нередко встречаются изображения солнца, луны и других космических явлений, оказавших известное влияние на развитие первобытного искусства.

Памятники первобытного искусства в виде наскальных рисунков сохранились во многих районах Казахстана. Они особенно многочисленны в горных районах Центрального Казахстана и Семиречье, в пустыне Бетпак-Дала, в горах Кара-Тау, Тарбагатай и Алтая. Для характеристики искусства более ранней эпохи большое значение имеют редкие изображения животных, найденные в гранитном массиве горы Теректы (таблица 2), расположенной в бассейне реки Сары-Су. Среди большой серии рисунков особый интерес представляет изображение быка на потолке одного из гротов Теректы (рис. 3). По своей форме эти гроты весьма сходны с гротами Сюрень I и Сюрень II в Крыму.

Теректинские рисунки выбиты на плоскостях гранитных камней способом сплошного углубления и контурного обрамления. В своей основной массе они воспроизводят диких, еще не прирученных животных. Особенно бросаются в глаза изображения бизона, лошади и пещерного льва. Животные представлены правдиво и динамично. Древний резчик с большой точностью передал общие очертания животных, их могучие тела. С особой тщательностью исполнены крупные изображения быка (74×55 см). Обычно бык представлен отдыхающим в спокойной позе, с несколько опущенной вниз головой. Его грузное гигантское тело изображено в стоячем положении. С особой старательностью отделаны детали головы, большие массивные рога, своеобразно нависающие веки, выпуклые глаза. Из общих очертаний могучего тела животного выделяется мощная передняя часть корпуса с характерным высоким горбом (холкой), типичным для бизонов миндель-рисского времени. Все эти детали переданы в мягкой манере с большой теплотой и мастерством технического исполнения.

Для истории изобразительных искусств Казахстана не менее интересны и пещерные изображения в гроте Джасыбай (в горах Баян-

Аула и в гроте Тесик-Тас (горы Кзыл-Тау) (рис. 2 и табл. 1). В отличие от Теректинских скальных рисунков Баян-Аульские и Кзылтауские рисунки выполнены, как мы уже указывали, красной краской. На этих писаницах воспроизведены животные, сцены из жизни человека, магические игры, танцы, а также *солнце в виде круга*. Все эти мотивы, как известно, получили широкое распространение в архитектуре и декоративном искусстве более позднего времени.

С указанными изображениями хронологически связаны и другие группы наскальных изображений, изученных в районе озера Коктун-Куль (холм Кара-Шоку), в горах Абралы и Улутау (стоянка Шахабай). Все они относятся к ранней поре человеческой деятельности и свидетельствуют не только об использовании известным образом природных укрытий, но и о первых попытках решения некоторых вопросов пространственно-объемной композиции. Вместе с тем они воспроизводят особенности быта древних охотничьих племен на территории нынешнего Казахстана, говорят о складывании у них элементов идеологии, зачатков искусства. Эти сдвиги в сознании и деятельности человека были началом подготовки, первыми важными шагами к большому скачку, который был произведен уже в период изобретения металла и при переходе от охотничьего хозяйства к пастушескому скотоводству, при котором впервые осуществилось крупное общественное разделение труда.

РАЗВИТИЕ СТРОИТЕЛЬНОГО ДЕЛА В КАЗАХСТАНЕ В ЭПОХУ БРОНЗЫ

Поселения эпохи бронзы

В начале второго тысячелетия до нашей эры в жизни обитателей Казахстана происходит большой скачок, вызванный переходом от каменных орудий к металлическим и от первобытной охоты к новым, более высоким формам производства. Эти успехи, достигнутые человеком, были обусловлены приручением и разведением скота. Пастушеские племена выделились. «Это было первое крупное общественное разделение труда»⁷⁰, освоение металлургии меди и развитие мотыжного земледелия.

Переход к новым формам производства вызвал накопление новых хозяйственных и культурных навыков, расширил кругозор человека, дал толчок к появлению разнообразных форм построек и тем самым — к зарождению и развитию строительной техники. Все это стало возможным благодаря добыче металлов из руд, освоению металлургии меди и олова, получив-

шей широкое развитие в Казахстане во втором тысячелетии до нашей эры.

«Из достижений в области промышленной деятельности на этой ступени, — отмечает Энгельс, — особенно важное значение имеют два: первое — ткацкий станок, второе — плавка металлических руд и обработка металлов. Медь, олово и выплавляемая из них бронза были важнейшими металлами; бронза давала пригодные орудия и оружие»⁷⁰.

Металлический инструмент позволил человеку грубо обрабатывать дерево и камень, строить сравнительно удобные жилища, что было недоступно человеку предыдущей эпохи.

Бронзовая культура Казахстана развивалась в тесной связи с культурой бронзы Енисея, Алтая, предгорий Южного и Юго-Восточного Приуралья. Поэтому памятники строительной культуры этих районов имеют между собой много общего, хотя целый ряд местных особенностей и многие своеобразные черты отличают их друг от друга. Для культуры указанных районов характерно общее сходство типов жилищ, поселений, поминальных памятников, одинаковая форма бытовых предметов, особенно керамических и бронзовых изделий.

Сходство типа жилищ на широких степных просторах вызвано одинаковыми условиями жизни при одинаковом уровне хозяйства, а также и в результате тождественности естественных условий обитания.

Маркс отметил, что «на первых ступенях исторического развития приходилось изобретать ежедневно заново, и в каждой местности — независимо от других»⁷¹.

Племена Казахстана бронзовой эпохи жили оседло, селились в речных долинах и на равнинах предгорий, имели прочные жилища-полуземлянки. Богатые лугами поймы рек и сочные пастбища предгорий давали возможность этим племенам развивать пастушеское скотоводство и мотыжное земледелие. Последнее было возможно только в плодородных поймах степных рек и на заливных участках, где хорошо пропитанная влагой почва позволяла разводить просо и пшеницу.

Поселения поздней поры бронзовой эпохи выходят за пределы речных долин и встречаются в самых отдаленных от речных бассейнов местностях: в оазисах пустынь и полупустынь, где единственными источниками водоснабжения являлись колодцы (грунтовая вода) или запруды (Джезказган, Милы-Кудук, Бетпак-Дала, Прибалхашье). При таких обстоятельствах обеспечивалась возможность широкого расселения пастушеских племен, использования ими больших степных пространств, распо-

ложенных вне речных долин и вдали от естественных водоемов.

О поселениях бронзовой эпохи в Казахстане мы сейчас располагаем более значительными данными, чем это было раньше.

В 30-х годах XX века в верховьях реки Тобола, на территории Кустанайской области, были исследованы два поселения: Алексеевское и Садчиковское. За последнее десятилетие наши знания о строительной культуре эпохи бронзы благодаря археологическим исследованиям стали гораздо шире, обогатились новыми существенными данными. Особенно большой материал накоплен по Центральному и Северному Казахстану. Здесь обнаружено до тридцати поселений, изучение которых позволяет осветить главнейшие моменты развития строитель-

струкции жилищ особый интерес представляют поселения Атасуйское (Жана-Аркинский район), Бугулы (1, 2, 3), Акбаур, Шортанды-Булак, Сенкебай (Шетский район), Тагибай (Баян-Аульский район) и др. (рис. 5).

Значительное количество поселений изучено в Акмолинской, Кокчетавской и Павлодарской областях (Бестобе, Степняк, Бошекуль), в районе верхнего Иртыша (Канай, Малая Красноярка).

Особого внимания заслуживают поселения древних рудокопов, отличающиеся некоторым своеобразием, связанным с добычей руды и плавкой металлов (Джезказган, Милы-Кудук, Улугау, Джангабыл, Каркаралинские поселения № 1 и № 2). Открытие и изучение этих поселений дало возможность впервые получить представление о конструкции и формах жилых строений, широко распространенных в эпоху бронзы на обширной территории Казахстана и сопредельных с ним районов Юго-Восточного Приуралья и Южной Сибири.

Установлено, что в этих поселениях жили древнейшие пастухи-скотоводы и рудокопы Казахстана, получившие в науке условное название андроновцев, их поселения названы андроновскими (впервые памятники эпохи бронзы были найдены в районе села Андроновка, Абаканской области. Отсюда и название — андроновские поселения, андроновская культура).

В своих главных чертах андроновские поселения весьма сходны между собой. Отличаются они друг от друга незначительными чертами своеобразия, что объясняется особенностями того или другого из местных ландшафтов.

По материалам раскопок видно, что в эпоху бронзы строительство жилища определялось коллективной формой хозяйства и принципом родовой организации. Разросшиеся патриархальные семьи жили в это время в общинных домах под общей кровлей, с общим очагом. Принцип коллективной собственности на средства производства вызвал к жизни сооружение общих хозяйственных построек, общественных кладовых и общих помещений для скота.

Поселения эпохи бронзы представляли собой группы жилых построек, количество которых в каждом селении насчитывалось в пределах 10—40. Встречались и более крупные поселения, занимавшие площадь в 2—3,5 га; количество жилых построек в таких поселениях исчислялось многими десятками (Бугулы I, Шортанды-Булак).

Андроновские поселения еще не имеют ясной планировочной схемы. В большинстве случаев это беспорядочно сгруппированные жили-

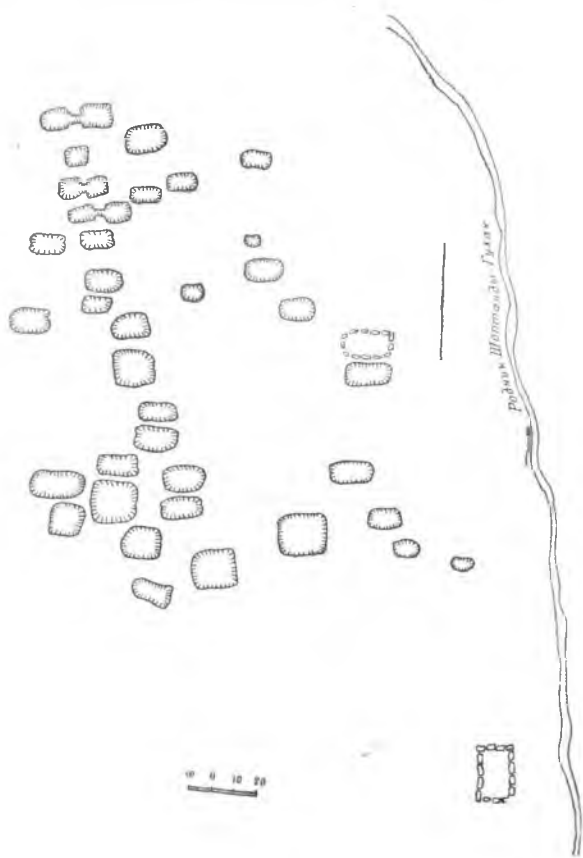

Рис. 5. План поселения Шортанды-Булак. Горы Котыр-Кзылтау. Шетский район.

Б-с у р е т. Шортанды-булак қонысының жобасы.
Қотыр-қзылтау. Шет ауданы.

ного дела эпохи бронзы, определить характер поселений и типы жилищ, установить конструктивное своеобразие тех из них, которые возникли во второй половине второго тысячелетия до нашей эры. Это планировка и кон-

443652
2-2200

Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасы
Научная библиотека Павлодарского государственного университета
им. С. Торайғырқызы

17
34-334

29301

ща, расположение которых часто зависит от топографии местности. Однако встречается ряд поселений, планировка которых подчинена задачам охраны общественного стада.

Группа жилых и хозяйственных построек обычно расположена по кругу с открытой центральной площадкой, где размещалось стадо. Подобная планировка четко прослеживается

в поселениях Ата-Су, Шортанды-Булак, Акбаур и Жамбай-Карасу (рис. 6).

Вместе с тем при основании поселений древние строители разумно использовали удобные места (холмистый рельеф, горные ущелья, реки, водоемы). Подобно позднеказахским кыстау (зимовки), поселения бронзовой эпохи хорошо защищены грядой скалистых холмов, а

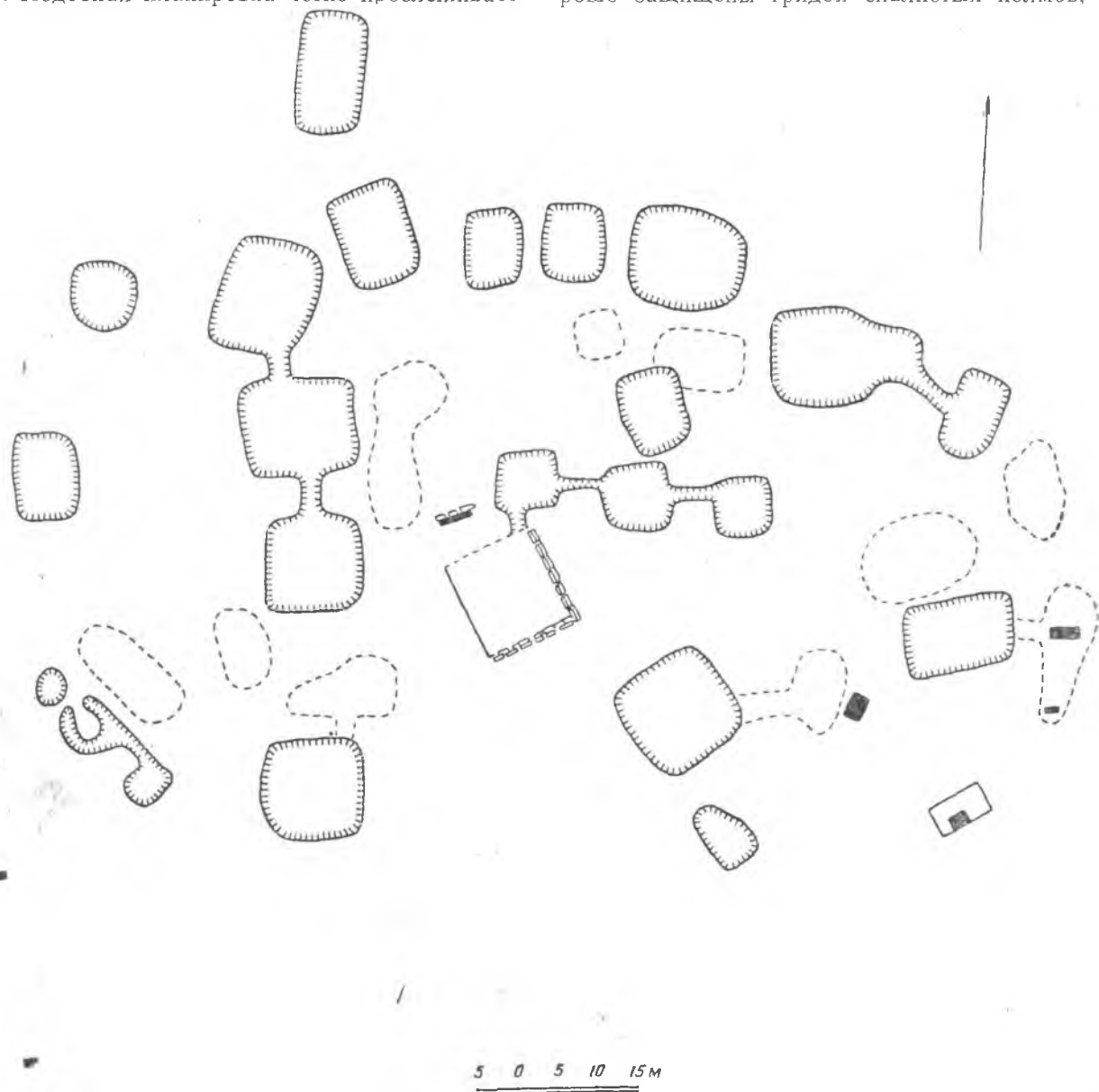

Рис. 6. План Атасуйского поселения. Жана-Аркинский район.
6-сурет. Атасу қонысының жобасы. Жаңаарқа ауданы.

на открытой равнине — искусственной оградой (тын), создающей в условиях суровой зимы некоторое затишье. Остатки тына — изгороди, защищавшей жилища от степных буранов, сохранились в ряде поселений, например, в Атасуйском, Акбаурском, Алексеевском и Садчиковском. Изгороди, известные под названием боскет (тын), широко применялись и в строительной практике казахского народа. Это был тип заслона, которым обычно обносились зимние постройки (кыстау) для защиты от холодных ветров и снежных заносов. Причем у казахов боскет устраивался постоянный — из дерна, камня и кирпича-сырца и временный — из снега (ак-кала). Наличие изгороди в андроновских поселениях показывает, что люди, борясь с природой, еще в эпоху бронзы пришли к мысли защищать свои жилища от зимнего холода путем постройки специальной ограды.

Климатические условия Казахстана хорошо учтены и в ориентировке жилых строений, а именно: жилища эпохи бронзы в большинстве своем ориентированы продольной осью с запада и северо-запада на восток и юго-восток, то есть в направлении господствующих ветров, характерных для Северного и Центрального Казахстана. При таком расположении жилые постройки своими торцами (стенами с наименьшей поверхностью) были обращены в сторону холодных ветров.

Жилые сооружения эпохи бронзы

Андроновские жилые постройки представляют собой полуземлянки — основной тип жилища, характерный для степных районов Казахстана в эпоху бронзы. Это обширные помещения простой конфигурации и конструкции, углубленные в землю до одного и более метров. Стены полуземлянки имели облицовку из бревен, чаще из плоских гранитных плит, установленных на ребро. Облицовка стен камнями более характерна для районов Центрального Казахстана. Землянки, не обложенные камнями, имели очертания, близкие к прямоугольнику, с некоторым закруглением на углах.

Многообразие форм и ясно очерченные планы сооружений эпохи бронзы в Центральном Казахстане свидетельствуют о зачатках идей в организации сооружений. О конструкциях жилых сооружений эпохи бронзы ясное представление дают жилые постройки в поселениях Ата-Су, Акбаур, Бугулы (Шопа), Шортанды, Тагибай (Баян-Аул) и Каркаралинских. Большой фактический материал о жилищах получен при исследовании андроновских поселений (Алексеевского и Садчиковского), расположенных в древней пойме реки Верхний Тобол, в 40 км к югу от города Кустаная.

Весьма уникальными являются жилища Атасуйского, Бугулинского и Акбаурского поселений. Не менее интересны по конструкции жилища Тагибай-Булака, расположенного в горах Аулие-Кзылтау (Баян-Аульский район).

Атасуйское поселение эпохи бронзы расположено в обширной долине горного ручья Мынбай-Сай, одного из истоков реки Ата-Су. Поселение раскинулось на площади около 15 тысяч кв. м. На этой площади прослежены основания до 35 строений, из которых около 22 относятся к типу жилищ. Размеры жилых помещений: малых — 80, средних — 120 и более крупных — 250 кв. м. Некоторые помещения соединены между собой специальным ходом, устроенным в виде подземного коридора (рис. 6).

В Атасуйском поселении все жилища в плане имеют форму квадрата или прямоугольника. Это удалось выяснить после раскопки жилища № 17, хорошо исследованного в 1955 году, а также и после шурфовки стен ряда сооружений. Характерную особенность конструкции атасуйских жилищ составляет то, что их стены обложены большими гранитными плитами, вертикально врытыми в землю. Для облицовки стен применены плиты длиной от 150 до 180 см, они врыты в землю на 30—40 см (рис. 7).

Пол атасуйского жилища земляной, укатанный смесью глины и песка в виде вымостки толщиной до 30 см. По структуре он напоминает глиняные нары (саки)

Судя по следам столбов, жилище было разделено перегородкой на две половины, в одной из которых жили люди, а в другой содержался скот. Пол в помещении для скота совершенно иной, чем в жилой половине, и расположен ниже уровня пола жилой части на 40—50 см. Здесь обнаружены толстые слои органических остатков, образовавшихся от скопления навоза. Большой каменный очаг находится в северо-восточном углу. Вход сделан с восточной стороны. Другой вход, ведущий через подземный коридор в соседнее жилье, расположен в северо-западном углу помещения. Вход хорошо обозначен большими гранитными плитами, установленными вертикально по обе его стороны (рис. 7).

Жилища бугулинских поселений по конструкции совершенно аналогичны атасуйским (рис. 8 и 9). Они также имеют облицовку из плоских каменных плит и ходы, соединяющие соседние жилища. Но бугулинские жилища отличаются более крупными размерами, большей массивностью каменных стен и прежде всего планировкой сооружений. Эти жилища (поселения № 1 и № 2) более четки по плану,

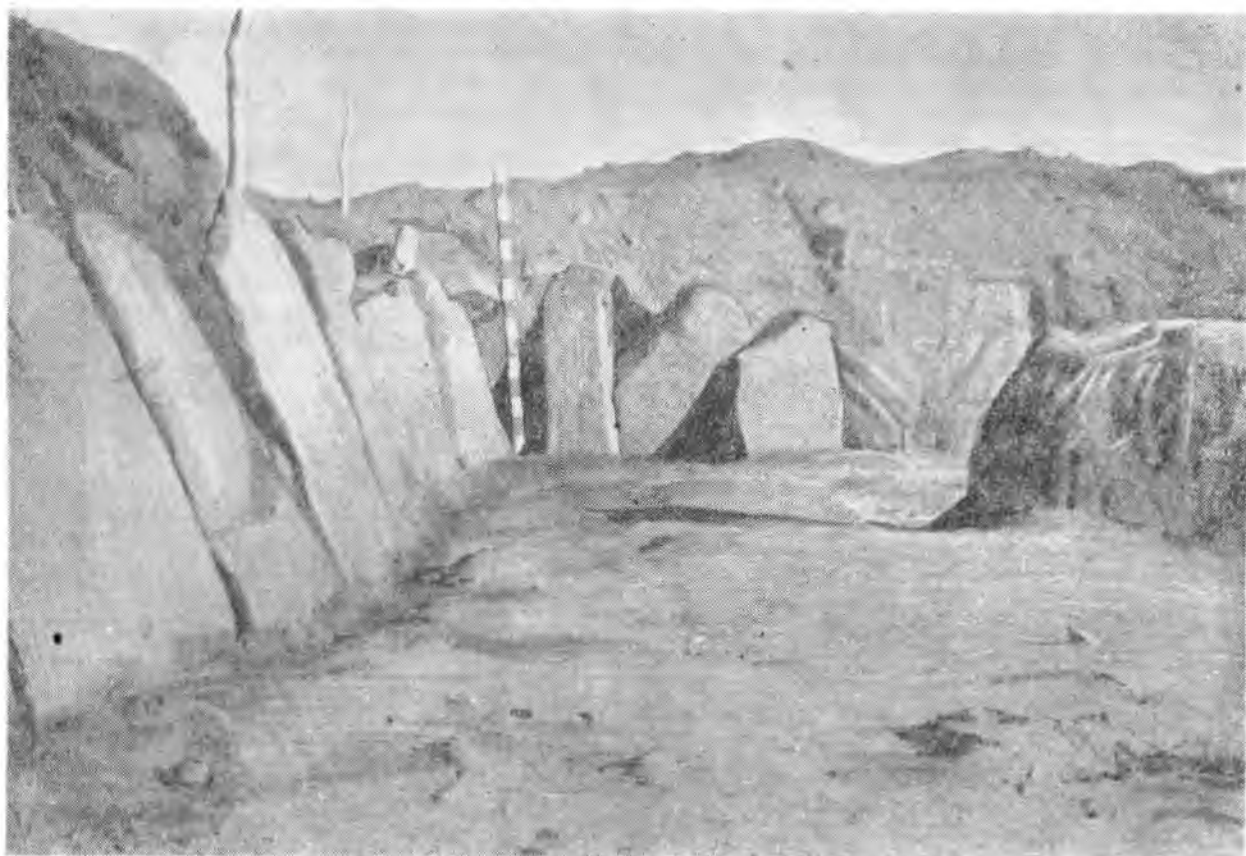

Рис. 7. Каменная облицовка стен жилища Атасуйского поселения.
7-сурет. Атасу қонысындағы қабырғалары таспен қапталған үй орны.

их квадратные и прямоугольные очертания хорошо видны прямо на поверхности земли (рис. 10). Из других особенностей бугулинских жилищ следует отметить то, что здесь преобладают многокамерные жилые помещения, объединенные в общем плане и, очевидно, общей кровлей. Количество жилищ, расположенных под общей кровлей, колеблется от 2 до 5 (рис. 10). Возле жилых сооружений располагались хозяйственные постройки, большие загоны для скота, мастерские. Самое крупное жилое помещение обладает площадью в 500 кв. м.

Бугулинское поселение (№ 1) занимает обширную долину горной речки Шопы, протекающей у восточного подножья горы Бугулы, Шетского района, Карагандинской области.

Поселение простирается на площади около 50 га. Это одно из крупных поселений, возникшее и существовавшее в Центральном Казахстане в эпоху бронзы (XII—XI вв. до н. э.). В поселении имеются до 80 сооружений, из них около 45 жилых.

По четкой планировке жилых построек к бу-

гулинскому поселению очень близко подходит поселение Акбаур. Здесь также отмечен ряд жилищ, имеющих под общей кровлей несколько отделений (рис. 11).

В Алексеевском поселении обнаружены остатки 12 больших жилищ, из которых самое большое (землянка № 2) занимает площадь около 300 кв. м; самое малое (землянка № 4) — 135 кв. м. Судя по их размерам, каждая землянка была рассчитана на хозяйственную потребность большой патриархальной семьи. Исходя из подсчета, сделанного советскими учеными, надо полагать, что в больших жилищах типа бугулинских или алексеевских могло поселиться не менее 30—40 человек, а общее количество обитателей поселения в таком случае определяется в 300—500 человек⁷².

Во всех поселениях землянки, как уже отмечалось выше, имели хозяйственные постройки, предназначенные для хранения запасов. Возле жилых помещений располагались загоны для скота и мастерские для плавки руды и обработки меди. Там же, вероятно, происходило

Рис. 8. План поселения Бугулы I.
8-сурет. Бұғылы I қонысының жобасы.

изготовление гончарной посуды, представлявшее для той эпохи высокое искусство.

За чертой поселения, на поминальных холмах, находились остатки мемориальных и культовых сооружений — жертвенные места и усыпальницы родовой общины, сложенные из камня.

В раннеандроновских поселениях Казахстана преобладают преимущественно однокамерные жилища. Их структура еще тесно связана с общественным строем патриархально-родовой семьи, ведущей коллективное хозяйст-

во. Жилые постройки, разделенные на ряд помещений с отдельными очагами, более характерны для развитого этапа эпохи бронзы. Такие жилые постройки отмечены в поселениях Бугулы № 1 и Акбаур (рис. 11). Они свидетельствуют о появлении более высоких форм жилища, что связано с дифференциацией общинно-родового дома, обособлением парных семей, живущих под общей кровлей, и отражает новую ступень развития семьи.

Из данных исследований видно, что остатки жилых и хозяйственных построек бронзовой эпохи в своих главных чертах сохранились хорошо, имеют вполне отвесные стены, часто облицованные плоскими камнями. Такая сохранность позволила установить появление смешанной конструкции стен из глины, дерева и камня. На стене одной из землянок (Садчиково) уцелели даже следы от металлического орудия (кирка), которым был вырыт котлован жилища.

При возведении стен одним из распространенных способов было их сооружение из насып-

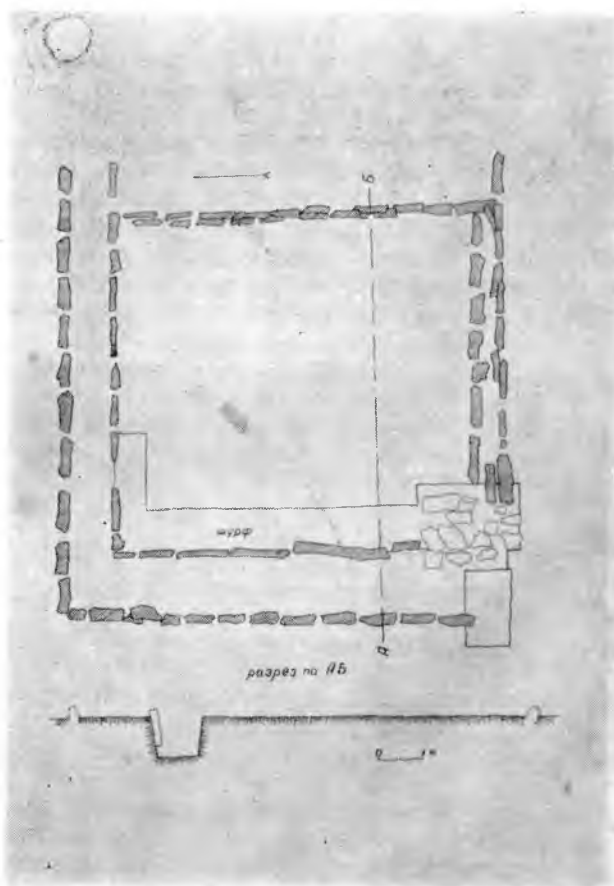

Рис. 9. План жилища из поселения Бугулы II.
9-сурет. Бұғылы II қоныстағы үй жобасы.

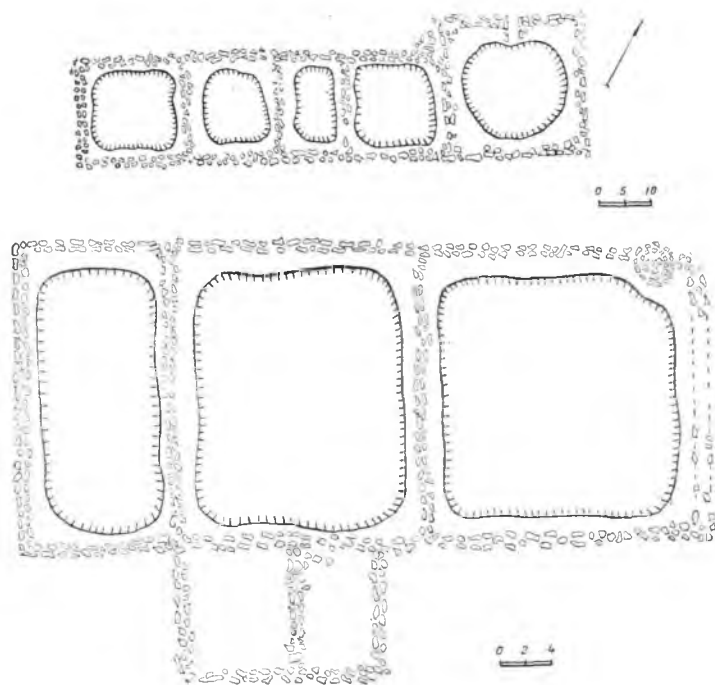

Рис. 10. План многокамерных жилищ. Бугулы I. Шетский район.
10-сурет. Көп бөлмелі үй жобасы. Бұғылы I. Шет ауданы.

ной земли, уложенной по краям вырытого котлована. Насыпь сложена послойно из смеси глины и песка, иногда с вкраплениями камней; и все это хорошо утрамбовано в виде вала или бруствера, составляющего наземную часть постройки. Благодаря смешанному составу материала остатки насыпной стены имеют комко-

счет земли, вынутой из вырытого котлована, дало возможность древнему строителю увеличить общую высоту жилища до 2 м.

Одним из приемов примитивного устройства стен является то, что при рытье основания землянки по ее поперечной оси выводилась перемычка из естественного грунта, которая не только служила внутренней стеной помещения, но и делила его на две половины. Сообщение между обеими частями помещения осуществлялось при помощи проема, сделанного в этой перемычке⁷³.

Жилые и хозяйственные постройки бронзовой эпохи, как правило, соединялись между собой углубленными в землю коридорообразными переходами, от которых сохранились отвесные стены высотой около 1,25 м. Кроме общего перехода, соединяющего одно помещение с другим (рис. 5 и 6), имелись ходы бытового назначения.

Вход в жилище устраивался с разных сторон, но преимущественно с южной стороны. Вход имел форму ступенчато-удлиненного коридора с постепенным спуском на уровень земляного пола. Дверь устраивалась в глубине коридора, у самой землянки. От двери сохранились следы бревенчатых порогов и ямы от столбов, к которым дверь была привешена (алексеевское жилище). Во всех жилищах дым

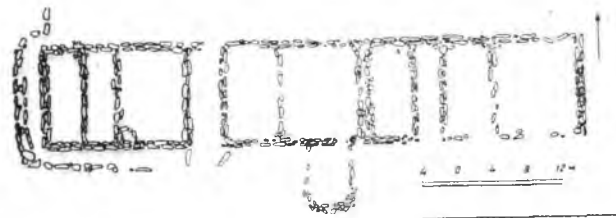

Рис. 11. План многокамерного жилища поселения Акбаур Шетский район.
11-сурет. Ақбауыр қыстағының көп бөлмелі үй жобасы. Шет ауданы.

ватую структуру, дающую представление о древнейшем глинобитном строении, о начале применения глины как строительного материала.

Этот примитивный метод возведения стен из глины был характерен для всех стран восточных деспотий. Но первые попытки применения этого метода были сделаны и в эпоху бронзы на территории Казахстана (Алексеевское поселение). Возведение стены из насыпной земли высотой до одного метра, главным образом, за

выходил через верхнее отверстие, одновременно служившее для освещения внутренности помещения.

Полы андроновских жилищ земляные, часто с неровностями, которые образовались в результате вытаптывания грунта. Такие земляные полы были характерны и для казахских построек, особенно для помещений, где содержится молодняк — ягнята, козлята, телята.

В жилых постройках пол устраивался в виде настила из утрамбованной смеси песка, глины и гравия толщиной 20—30 см (жилище № 17 в Атасуйском поселении). По устройству пол напоминает с а к и казахского жилища, сделанный из кирпича-сырца или толстых слоев глины, хорошо укатанных и укрепленных по краю саманным кирпичом⁷⁴. Саки возвышался над земляным полом на 30—40 см. У более зажиточных он имел бревенчатый накат, а у бедняков был настлан камышом, циновкой или соломой и сверху покрывался кошмой, шкурами животных, что до некоторой степени предохраняло от сырости. Было вполне очевидно, что эти приемы применялись обитателями Казахстана еще в эпоху бронзы.

В алексеевском жилище обнаружены и остатки деревянного пола, сохранившиеся в виде обгорелых жердей. Жерди, служившие деревянным настилом для пола, лежали вплотную одна к другой и во время пожара подверглись огню лишь сверху, а нижняя их сторона, погруженная в песок, уцелела в обугленном виде.

Простейшей несущей конструкцией андроновского жилища являлись деревянные столбы, служившие опорой для основных бревен (прогонов) перекрытия, на которые, в свою очередь, опирались концы поперечных жердей. Чтобы сделать столбы более устойчивыми, их обычно врывали в грунт на глубину 25—40 см.

Конструкцию деревянных стоек можно восстановить по многочисленным ямам от столбов, которые сохранились в основаниях андроновских жилищ Казахстана и прилегающих к нему районах Приуралья. Обычно в каждом помещении число ям превышало 200, но не все из них относятся к опорным столбам. Ямы от столбов имеют определенное ритмическое расположение в полу и дают основание заключить, что, помимо их основного назначения как опоры кровли, эти столбы служили также центральными перегородками и опорой стен внутри помещения. Пристенные столбы применялись исключительно для жилищ, не имевших каменной облицовки, и, главным образом, в лесистых районах Казахстана (Кокчетавская область, верховья Иртыша). Судя по диаметру ям, для опорных столбов были использованы

бревна, имеющие в диаметре не менее 18—20 см (таблица 3).

Из реконструкции К. В. Сальникова видно, что пристенные столбы расположены довольно ритмично, на определенном расстоянии друг от друга, их ряды тянутся вдоль невысоких стен землянки (таблица 4)⁷⁵. Эти данные и сравнительно хорошая сохранность стен жилища в поселениях Центрального Казахстана позволили установить, что плоскости стен внутри помещения создавались системой поставленных вертикально столбов, промежутки между которыми забирались горизонтально уложенными рядами бревен или плах⁷⁶. Угловые сопряжения бревенчатых стен осуществлялись посредством скоб. Во всех случаях бревна обработаны тщательно; концы их ровно обрезаются, с двух сторон обтесываются, чтобы придать им формы лежня или плахи. Подобную технику обработки дерева хорошо иллюстрируют материалы раскопок, проведенных М. П. Грязновым в Актюбинской области (Урал-Сай)⁷⁷, О. А. Кривцовой-Граковой в Алексеевском поселении⁷⁸ и нами на реке Талды-Нура (Былкилдак, ограда № 1 и 2).

Особенно интересным материалом по конструкции стен дают гробницы, изученные более подробно за последние годы. Обычно погребальные склепы погружались в грунт и обкладывались плоскими плитами или бревнами, скрепленными на углах врубками. Причем деревом облицованы помещения, имеющие прямоугольные очертания. Этот прием был вызван необходимостью укрепления земляной стены.⁷⁹

О конструкции кровли жилых строений эпохи бронзы пока нет прямых указаний, но имеется большой материал, дающий представление о принципах перекрытия надгробных сооружений, которые применялись также и при постройке такого жизненно важного объекта, как жилище. Однако устройство кровли большого общинного дома с общей полезной площадью в 180 или 300 кв. м, было не так просто, особенно учитывая отсутствие в степи полноценного кровельного материала. При разработке конструкции кровли древние строители должны были разрешать ряд сложных вопросов, связанных с решением объемно-пространственной композиции. Перед ними стояли задачи организации пространства, оформления его площади сооружениями, членения ее в плане системой опорных столбов и нахождения удобной конструкции кровли, исходным моментом для которой являлось использование местного строительного материала. Решение этих основных проблем строительной конструкции было возможно только на основании накопленного годами строительного опыта, установив-

щегося ясного тектонического представления.

В жилищах Центрального Казахстана эпохи бронзы представлены две пространственных концепции: квадратная и прямоугольная.

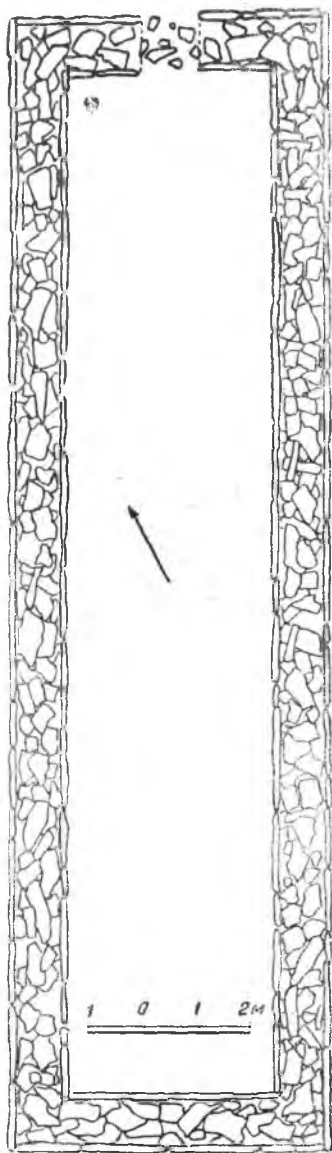

Рис. 12. План длинного дома. Поселение Ортау. Жаман-Узень. Жанааркинский район.

12-сурет. Ұзынша үйдің жобасы. Ортау қонысы. Жаман өзен. Жаңаарқа ауданы.

Часто применялся удлиненно-прямоугольный план, получивший широкое распространение особенно на высшем этапе развития культуры бронзы в Казахстане (рис. 12). Длинное жилище изучено и на Урале⁸⁰, на поселении Боровое озеро VI. Происхождение этого типа жилища, вероятно, связано с задачей увеличения

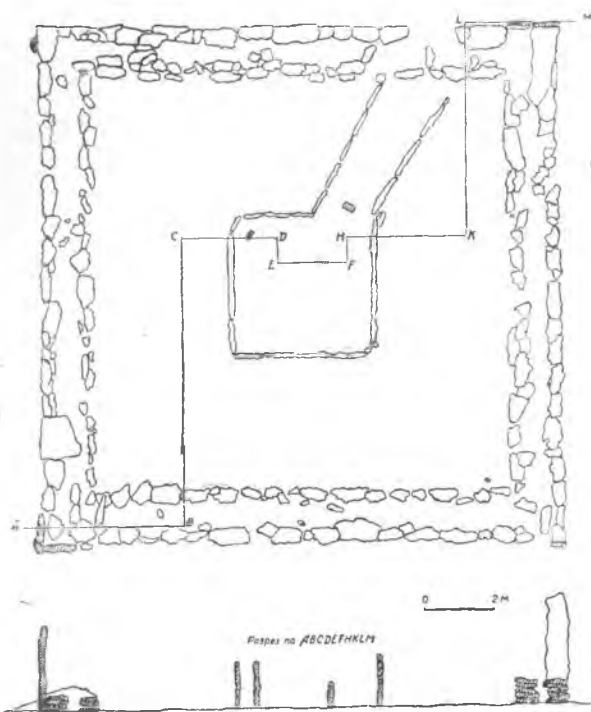
жилой площади путем удлинения прямоугольной постройки, разделенной поперечными столбами на ряд помещений (табл. 3,4). Прямоугольное строение, разделенное перегородками на мелкие ячейки, было более удобным для перекрытия его системой пирамидальных рам, принципы которой хорошо сохранились в надгробных сооружениях Бугулы и Дандыбай⁸¹. Более сложным было перекрытие большого квадратного помещения также широко распространенного в андроновских поселениях Казахстана. Однако многолетний опыт строительства жилища позволяет древним обитателям Казахстана найти решение этой задачи. Потребность в жилых помещениях, с одной стороны, и преодоление трудностей, связанных с отсутствием равномерного кровельного материала, с другой,— толкают древних строителей на поиски удобной и простой конструкции кровли, применение внутренних опорных столбов, обеспечивающих перекрытие больших площадей.

Основным приемом решения кровли больших помещений было последовательное развертывание по продольной оси. Для осуществления этой задачи по двум взаимно пересекающимся осям устанавливаются центральные опорные столбы (таблица 4). Ряды столбов образуют план трехпролетного помещения, разделенного на ряд мелких квадратных или прямоугольных ячеек. В зависимости от величины построек ширина пролетов колеблется в пределах 3—5 м (Атасуйское жилище).

Деление большого пространства рядами опорных столбов на отдельные пролеты давало возможность покрыть помещения короткими бревнами степного карагача и джиды; разработать тип жилища, просторного по площади и обширного по объему.

Трехчастное деление было характерно не только для жилых строений, но и для надгробных сооружений, в известной мере повторявших конструкцию жилища. Разница состоит лишь в том, что в надгробных сооружениях вместо деревянных опорных столбов применялись большие гранитные плиты, врытые вертикально в грунт, или двойные каменные стены, концентрически вписанные одна в другую. (рис. 13). Эту схему хорошо передают такие сооружения, как Бегазы, Аксу-Аюлы, Бугулы и Дандыбай. Судя по ним, размеры пролетов были неодинаковыми; средние помещения гораздо шире по сравнению с боковыми коридорами.

Кровлю жилого помещения древние строители решают разными способами, часто путем применения пирамидально-ступенчатого покрытия⁸², составленного из бревенчатых прямо-

Р и с. 13. План гробницы Бугулы X — VIII вв. до н. э. Шетский район.

13 сурет. Бұғылы кешенінің жобасы. Біздің заманымызға дейінгі X—VIII ғ. Шет ауданы.

Р и с. 14. Общий вид гробницы Бугулы. Шетский район.

14-сурет. Бұғылы кешенінің жалпы түрі. Шет ауданы.

угольных рам, которые в виде усеченного конуса возвышались над центральной частью сооружения (рис. 14). Вместе с тем боковые пролеты могли покрываться плоской крышей, имеющей небольшой скат, образованный за счет поднятия центральных опорных столбов над

уровнем стен. Благодаря этому, жилище в поперечном разрезе имело форму пирамиды (таблица 5).

Эту конструкцию кровли, основанную на сочетании пирамидально-ступенчатого «сводика» в центре с плоской крышей коридора, хорошо воспроизводят покрытия тех же сооружений Бегазы, Аксу-Аюлы, Сангуыр (1) и особенно Бугулы (рис. 15). Прочность кровли достигалась путем сплошной укладки жердей, которые опирались своими концами на пристенные и на верхние балки с опорными столбами, делившими постройку на отдельные пролеты (таблица 4). Остов кровли покрывался сплошным настилом из тальника, камыша, чия и другого подручного материала и сверху засыпался плотным слоем земли или делалось покрытие из дернового пласта. Такая конструкция кровли представлена, в частности, постройками Бугулы и Аксу-Аюлы (таблица 6).

Пирамидально-бревенчатая кровля является древнейшей конструкцией, широко распространенной в степной полосе, начиная с эпохи бронзы и до самого позднего времени. Она применялась в строительстве примитивных жилищ всеми народами Сибири, Казахстана, Средней Азии и Кавказа.

В условиях степного безлесья указанная конструкция кровли, основанная на сочетании пирамидального «сводика» с плоской крышей, была самой простой и удобной, отвечающей природно-климатическим и бытовым условиям, в которых находились жители Казахстана.

Основное назначение пирамидального покрытия — тяга дыма и освещение внутренности помещения.

Это покрытие всегда располагалось над очагом, то есть над квадратом основания, в центре которого, между столбами, находился каменный очаг, углубленный в грунт. На примере старой казахской постройки было известно, что через отверстие плоской крыши дым не курился, а осаждался внутри помещения, образуя густой, нестерпимый чад. Это обстоятельство на основании собственного опыта было, конечно, известно древним строителям. Их поиски для устранения этого отрицательного явления приводят к тому, что они стали устраивать в плоской крыше, над очагом, возвышение в виде пирамидально-ступенчатой постройки с отверстием, через которое дым свободно выходил, и в помещении не скоплялся чад (рис. 16).

Конструкция описанного типа постройки служит также основой древнейшего казахского жилища — шошалы, по форме и структуре восходящего к более древнему прототипу жилых строений.

Р и с. 15. Пирамидальное перекрытие из плоских гранитных плит. Гробница Бугулы. Шетский район.
15-с у р е т. Жайпақ гранит тақталармен пирамидалап төбе жабу. Бұғылы кешені. Шет ауданы.

Шосала почти полностью сохраняет конструктивную особенность жилища бронзовой эпохи, для которого, как указывалось выше,

Р и с. 16. Пирамидально-ступенчатое перекрытие гробницы Бугулы.
16-с у р е т. Бұғылы кешенінің төбесін пирамидалы-сатылап жабу.

было характерно наличие подземной части, центральных опорных столбов и пирамидального возвышения над очагом.

Несколько своеобразные типы деревянной конструкции были исследованы на Иртыше, в поселениях бронзового века (Малая Красноярка). Там обнаружены остатки жилищ с угловыми стойками из деревянных столбов. На них возводились бревенчатые или плетеные строения, обмазанные глиной. Материал этих сооружений указывает на то, что близость алтайского леса, обладающего ценными строительными качествами, дала возможность выработать типы рубленной деревянной конструкции, покрыть большие пролеты, построить прочное и удобное жилище.

Характерной особенностью андроновского жилища представляется каменный очаг, обычно расположенный посередине большого помещения и предназначенный для обогрева. Очаг складывался из плоских плитообразных камней, плотно пригнанных один к другому посредством сухой кладки⁸³.

Кухонные очаги имели другую структуру и устраивались чаще из глины. В их основе прослеживаются зачатки и прообраз примитивной глиняной печи (тандыр), широко известной у народов Средней Азии, Казахстана и Южной Сибири.

Основание печи обычно погружено в небольшую круглую яму диаметром до 80 см. Пол и стенки выложены кирпичами, грубо формованными от руки. Кладка стенки печи постепенно суживается вверх.

Из изложенного видно, что по своей структуре андроновские жилища были довольно прочны, устойчивы и рассчитаны на десятки лет.

Однако, несмотря на значительные достижения в области строительных конструкций, человек бронзового века больше обитал в подземной темноте и сырости. Условия сурового климата заставляли его погружать нижнюю часть жилища в землю, обкладывать ее камнями, дерном или засыпать землей. Такие приемы диктовались необходимостью увеличить плотность стен и сохранить теплоту помещения, а для суровой зимы нужно было отопление жилища и устройство очага.

Только к концу эпохи бронзы человек стремится вынести свое жилище из подземной темноты, делает первые попытки к сооружению мощных каменных и глинобитных стен, обеспечивающих теплоту и прочность, и оборудует их для сравнительно нормального освещения жилища дневным светом (Бугулы, Аксу-Аюлы). Однако в этот переходный период от землянки к наземным строениям еще долго соперничают одна с другой подземная и наземная части жилища, хотя погружение в землю сходит в конце концов на нет, уступая место сооружению наземных построек из камня, глины, дерна и других материалов.

Мегалитические постройки и их типы

Постройки бронзовой эпохи не ограничиваются глиняными или деревянными конструкциями. Весьма широкое распространение в Казахстане в это время получают другие, особенно каменные, конструкции, в развитии которых ведущую роль играли надгробные сооружения.

Наукой установлено, что зарождение каменных сооружений относится еще к неолиту. К эпохе бронзы человек пришел с тысячелетней практикой работы над камнем. Обработывая куски кварца и делая из них орудия, человек хорошо познал свойства камня и научился четко различать особенности его объемов и поверхностей.

Однако низкий уровень каменных орудий в

период неолита препятствовал широкому применению камня в строительстве. Только в эпоху бронзы, в связи с появлением гораздо более совершенных металлических орудий, люди получили возможность осуществлять более или менее тщательную обработку камня, постепенно развивавшуюся в процессе производства.

О технике обработки камня в эпоху бронзы ясное представление дает целый ряд памятников, сохранившихся в разных районах Казахстана (Ата-Су, Каркаралинские горы). Это каменные изваяния человека и животных, вытесанные из массивных гранитных блоков, гладко обработанных металлическим инструментом. Круглая форма изваяний с моделировкой человеческой головы или тела животных (барана) свидетельствует о том, что обработка камня в это время достигла относительно высокого уровня и была заложена основа для зарождения искусства каменотесов.

Из металлических инструментов, употреблявшихся в строительстве, хорошо известны бронзовые топоры, кельты, вислообушные шоты, сверло, долото, образцы которых хранятся в республиканском музее в Алма-Ате⁸⁴. С помощью этих инструментов древний строитель не только осуществлял рубку и отеску лесного материала, но и производил сверление и пригонку сопрягаемых элементов, хорошо обтесывал камень, придавал ему круглую и граненую форму.

Благоприятным фактором для развития каменных строительных конструкций оказалось природное обилие камня на территории Казахстана.

В связи с указанными обстоятельствами вполне понятно, что, начиная с эпохи бронзы (второе тысячелетие до н. э.), камень играет исключительную роль в искусстве и строительном деле обитателей степей. И с этой поры в числе строительных материалов мы видим гранит, диорит, песчаник, мергель, известняк, порфир и некоторые другие породы камня, которые были использованы при постройке примитивных сооружений. Однако в эпоху бронзы и в последующее время камень применялся преимущественно для возведения надгробных сооружений и памятников мемориального характера, основное назначение которых было увековечение памяти умерших членов патриархальной общины или какого-либо важного в жизни народа исторического события.

Благодаря тому, что эти памятники были сооружены из камня и притом давно занесены песками или засыпаны землей, они дошли до нас в более полной сохранности, чем остатки глинобитных жилых строений.

Надгробные сооружения бронзовой эпохи представляют собой обширные подземные усыпальницы. Они обычно расположены вокруг древних поселений или на местах длительных стоянок.

В зависимости от характера места обитания и численности населения стоянок в каждой группе насчитывается от 40 до 300 отдельных надгробных сооружений, часто скрытых в земле. Широкое распространение этого типа сооружений по речным и горным долинам Казахстана, обширные размеры каждой из этих групп свидетельствуют, во-первых, о густоте населения страны в эпоху бронзы и, во-вторых, о той ведущей роли, которую играли погребальные сооружения в строительном деле у обитателей Казахстана в данный исторический период.

Значение каменных сооружений состоит в том, что благодаря их хорошей сохранности они дают ясное представление о строительных приемах и формах сооружений эпохи бронзы. Поэтому изучение этих памятников как важных объектов истории архитектуры и строительного искусства Казахстана представляет огромный научный интерес.

Нужно сказать, что зарождение и развитие мемориальных и культовых, как и других сооружений, определяется уровнем общественного развития. Их появление вызвано идеологической потребностью, которая возникла и получила распространение в период формирования патриархально-родового строя. При этом у людей бронзовой эпохи сложился обычай, по которому их погребальные сооружения должны были иметь близкое подобие жилища. Этот обычай с особенной наглядностью выступает в андроновских погребальных сооружениях, которые по своему типу и структуре почти ничем не отличаются от жилых строений. Большое сходство этих сооружений с жилищем наблюдается особенно в геометрическом очертании планов и конструкции стен. В большинстве случаев погребальные сооружения повторяют геометрические формы жилых построек. Подобно земляным стенам жилища стены погребальных ограждений невысокие, часто погружены в землю, и обставлены плоскими гранитными плитами, установленными на ребро. Несомненно, что этот способ выработался в результате долголетнего опыта строительства жилищ.

Изучение первобытных сооружений Казахстана показывает, что в эпоху бронзы каменные постройки часто посвящались памяти умерших. Впоследствии такие сооружения становятся традиционными, приобретают культовый характер. Во многих районах Казахстана до сих пор сохранились места древнего культа, где встре-

чается большое количество сооружений из огромных каменных плит.

Эти пункты в древности имели значение мест народного синклита (схода), или открытого алтаря, или места жертвоприношений, где время от времени устраивались поминки по умершим или религиозные церемонии. Культовые сооружения — менгиры отражают обряды древних скотоводов, связанные с весенним окотом и размножением стада, а также и земледельческие обряды, относящиеся к посеву или сбору урожая.

Первые каменные сооружения на территории Казахстана носят мегалитический характер и обращают на себя внимание грандиозностью каменных масс (рис. 15). Эти сооружения возводятся из огромных каменных плит, которые отличаются колоссальной величиной отдельных каменных блоков. Огромные глыбы гранита, общая грандиозность каменных масс дали повод народу, следуя своему воображению, именовать эти сооружения «алыптын орны» («жилище великанов») или «мыктын уй» («дом мыков» — дом силачей).

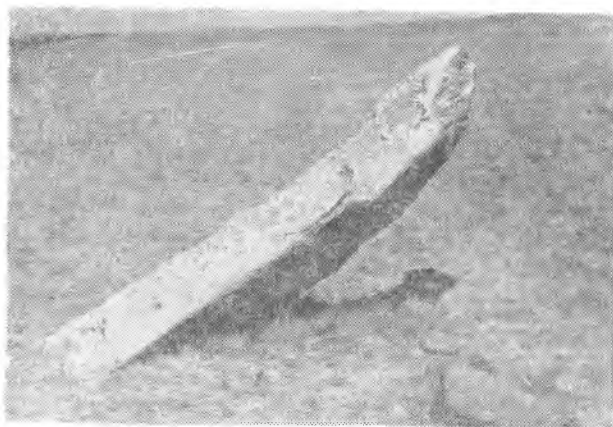

Рис. 17. Одиночный менгир. Горы Калмак-Кырган, Жана-Аркынский район.

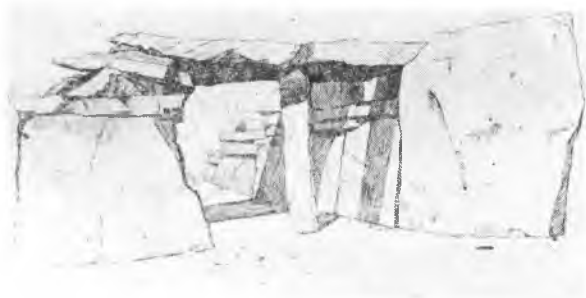
17-сурет. Сымтас. Қалмақ-қырган тауы. Жаңа-Арқа ауданы.

Мегалитические постройки Казахстана объединяют в своем названии группы сооружений, простейшие формы которых составляют менгиры, кромлехи, дольмены, цисты, плиточные ограды и др. Последние больше всего распространены в Центральном и юго-восточном Казахстане (Тарбагатай) и в Семиречье.

Из мегалитических сооружений Казахстана наиболее древние—менгиры (рис. 17). Это одиноко стоящие громадные глыбы камней (гранита), вертикально врытые в землю в виде столбов, достигающие высоты 1,5—6 м с округлым или прямоугольным профилем. Появление менгиров означает зарождение идеи вертикальной каменной опоры, первый этап установления опор, которые в дальнейшем получают свое завершение в перекрытии (рис. 18). Менгиры бо-

Р и с. 19. Одиночный менгир
Каркаралинский район.
19-с у р е т. Сым-тас. Қарқаралы
ауданы

Р и с. 18. Центральная опора из огромных
гранитных плит. Сооружение Бугулы.
18-с у р е т. Үлкен гранит тақтадан жасалған
орталық тіреу. Бұғылы құрылысы.

лее ранней эпохи (неолит, ранняя бронза) очень грубы, спаятыся из натуральных глыб камня без всякой обработки. Причем характерно, что они установлены массивным концом вверх, то есть вместо сужения к вершине, напротив, уширяются. Вследствие этого верхние боковые поверхности ряда менгиров нависают, а иные из них в силу этого даже не стоят вертикально, а наклонились на 30—60° (рр. Байгана, Ата-Су) (рис. 19).

Смотря по их величине, менгиры у казахов носят разные наименования. Менгиры из огромных натуральных каменных глыб называются «а л ы п т а с» («камень-великан»), «д а у т а с» («камень-циклоп»), из грубо отесанных каменных столбов, стоящих вертикально,— «б а г а н а т а с», «с ы м т а с» (рис. 20), а группы их — «к о р г а н т а с» и «к а н а т т а с». Эти названия довольно распространены в географической литературе; ими обозначены все известные урочища, где стоят менгиры.

Менгиры, как памятники древнего культа, стоят на возвышенных местах и своими силуэ-

Р и с. 20. Менгир — изваяние медведя.
Горы Бугулы.
20-с у р е т. Аю пышынды сым-тас.
Бұғылы тауы.

тами оживляют склоны холмов и террасы междугорных впадин. Они встречаются то стоящими одиноко (река Байгана), то образуют группу из параллельных рядов камней (самала-тас, корган-тас), идущих в виде каменной аллеи (горы Корпетай, Қзыл-Шоқы). Наиболее интересные группы менгиров расположены в горах Қзыл-Арай, Корпетай (Темир-Астау, Қзыл-Шоқы), на реке Байгане (приток реки Нуры) и в верховьях реки Ата-Су (Аксай, Кара-Узек, Сартабан) (рис. 21 и 22).

Особую группу менгиров составляют кольцеобразные ограждения из больших гранитных блоков, поставленных на ребро по незамкнутому кругу («котан-тас»). Такая группа менгиров по своему расположению в плане напоминает кочевой стан (котан), составленный из круглых юрт. Группы менгиров с подобными очертаниями находятся в горах Корпетай (Темир-Астау), в урочище Тас-Котан (Бес-Оба) Каркаралинского района Карагандинской области.

Изучение древнейших каменных сооружений Казахстана показывает, что в эпоху развитой

бронзы кольцеобразные группы менгиров подвергаются дальнейшей трансформации. Из огромных каменных кругов с открытой внутренней площадкой в это время образуются новые типы сооружений, напоминающие по своей форме кавказские кромлехи. Они сохраняют прежнюю форму кольцеобразного ограждения из вертикально стоящих камней в виде замкнутого круга, но отличаются тем, что покрыты курганной насыпью.

Наиболее обширную группу мемориальных каменных сооружений древнего Казахстана эпохи бронзы составляют каменные ограды «котан-тас» и ящики «бесик-тас», заключенные внутри ограды. Это надгробные памятники, история развития которых охватывает весь период эпохи бронзы и ранних кочевников. Большинство их составляют усыпальницы андроновских племен.

По своей структуре «котан-тас» имеет сходство с дольменами Северного Кавказа и Кубани, но отличается от них многообразием форм, а иногда и структурой.

На территории Казахстана сохранились сле-

Рис. 21. Аллея менгиров. Горы Корпетай (Қанат-тас).

21-сурет. Қанат-тас. Корпетай тауы.

Рис. 22. Аллея менгиров. Сартабан, верховьев реки Ата-Су.
22-сурет. Қанат-тас. Сартабан, Атасу өзенінің жоғарғы жағы.

дующие три типа каменных оград, которые последовательно отражают разные исторические этапы развития общества в эпоху бронзы:

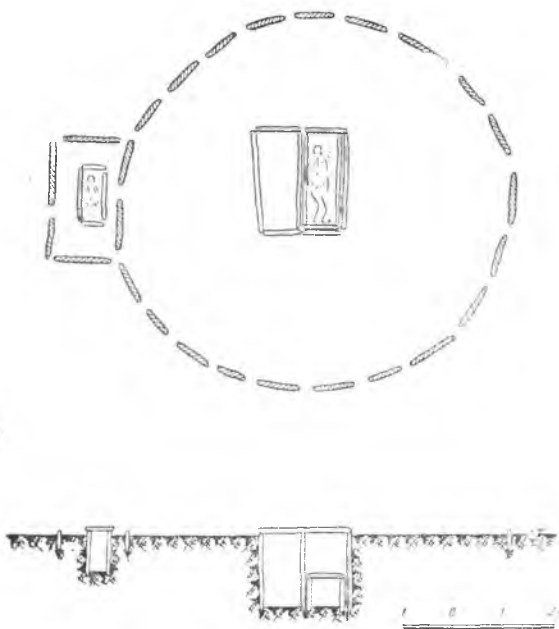
1. Котан-тас (ограда) без насыпной. Имеет обрамление (стены), образованное прямоугольными, овальными или кольцевыми оградами из плоских камней, поставленных на ребро. Внешние его очертания в плане воспроизводят жилище бронзовой эпохи. Обычно такие ограды объединяют значительную группу каменных ящиков (бесик-тас), являющихся отдельными погребениями членов большой патриархальной семьи (рис. 23).

2. Ограда, защищенная землей насыпью в виде кургана. Насыпь в основании окружена кольцевой оградой из огромных гранитных плит, вертикально врытых в землю. В центре ограды, в насыпи, размещены каменные ящики (рис. 24).

Дольменные сооружения в курганах относятся к развитому этапу бронзы. Они не всегда объединяют родовые погребения, а предназначены для захоронения наиболее выдающихся

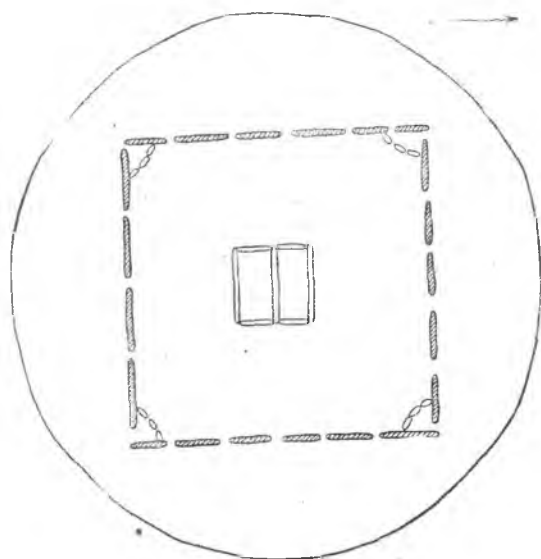
членов общества, выделявшихся из массы в период разложения первобытнообщинного строя. Судя по всему, в честь этого члена общества устраивался обширный каменный склеп и сооружался большой надгробный холм — курган (рис. 24).

Внутри ограды заключены большие каменные ящики, похожие на дольмены, сложенные из хорошо обтесанных гранитных плит, поставленных на ребро и вплотную пригнанных друг к другу. Наиболее ярким образцом дольменовидных ящиков является группа Сангуыр (верховье реки Ата-Су, рис. 25). Дольмены-ящики перекрыты горизонтальными каменными плитами, которые опираются непосредственно на грани боковых плит, служащих облицовкой стен земляной камеры. В зависимости от величины дольменов ширина покровных плит бывает разная и обычно колеблется в пределах 1,2—3 м. Причем плиты перекрытия всегда выступают над боковыми стенками на 10—20 см, защищая таким образом погребальную камеру от проникновения снизу влаги и солей. Надо полагать, что этот интересный

Р и с. 23. План каменной ограды круглой формы.

23-с у р е т. Деңгелек формалы тас қоршаудың жобасы. Атасу өзені.

Р и с. 24. План каменной ограды квадратной формы.

24-с у р е т. Шаршы формалы тас қоршаудың жобасы. Атасу өзені.

прием был выработан в первую очередь при сооружении жилища.

В большинстве случаев поверхности плит тщательно обтесаны, благодаря чему плиты покрытия прилегают вплотную к краям боковых плит. Иногда места соединения плит (сопряженные места) цементированы пластичной глиной зеленоватого цвета, добываемой в третичных отложениях⁸⁵. В отвердевшем виде эта глина настолько прочна, что с трудом поддается действию инструмента. Этой же глиной иногда заливался пол дольменных сооружений.

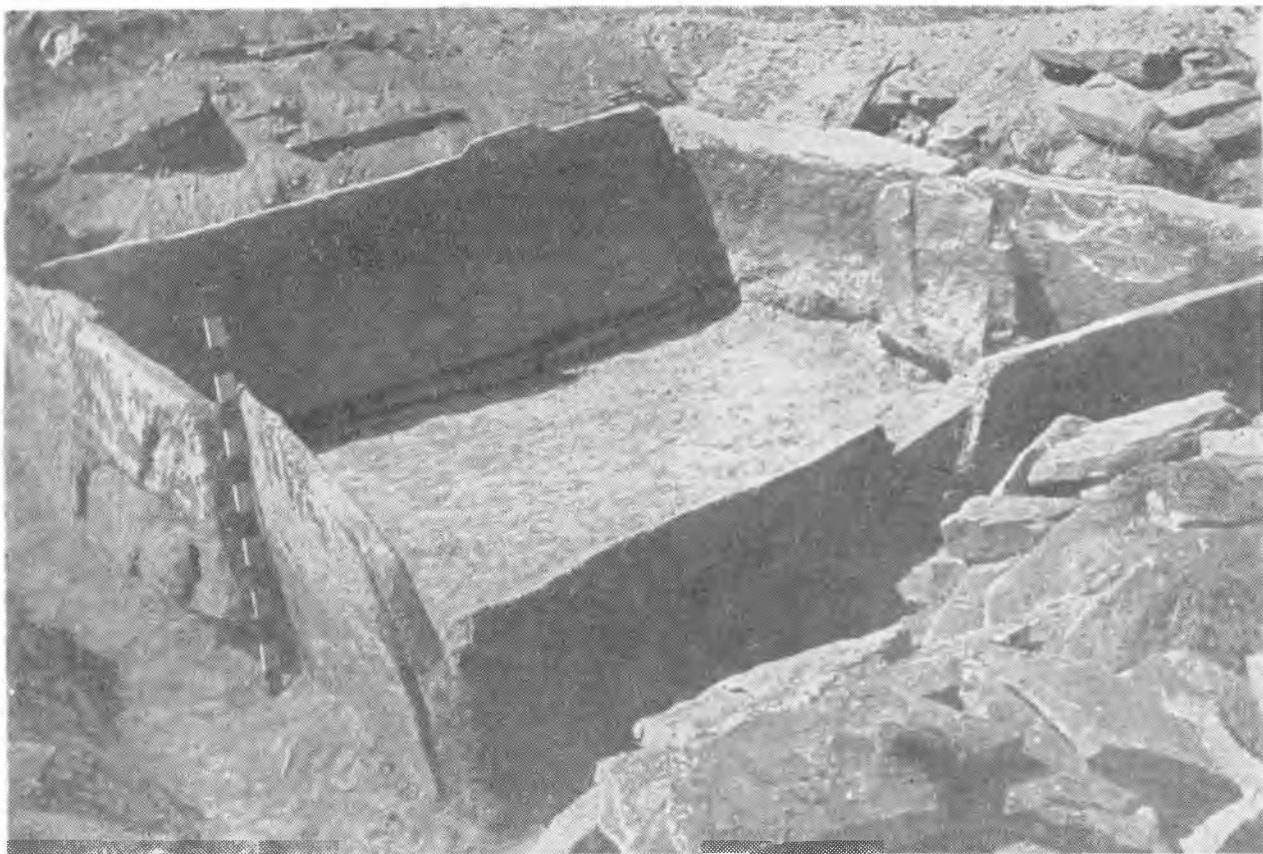
3. Дольменное сооружение отличается от предыдущих более крупными размерами (4×5 м), величиной использованных для его постройки каменных масс и строго прямоугольным или квадратным планом. Это тип гробницы в виде обширной грунтовой камеры, прочно облицованной плоскими каменными плитами, поставленными на ребро. Дольмены этого типа заключены в квадратную ограду (4×5 м), ориентированную углами по странам света, но бывают они и без ограды. Она складывалась из плоских плит, поставленных на ребро и плотно пригнанных одна к другой. Иногда в дольмене устроен ход с восточной стороны.

Дольмены описанного вида перекрыты двумя каменными плитами громадной величины (2,2×2,8 м). Однако в полной сохранности они встречаются очень редко: их часто находят разбитыми кладочискателями или они разобраны на постройку новых сооружений.

Дольмены этого типа сохранились в долине реки Ата-Су (группа Сангуыр), в горах Бугулы (Кус-Мурун), на реке Нуртай (Курульс). Все они относятся к сооружениям эпохи поздней бронзы и совпадают во времени с памятниками Карасукского времени на Енисее (X—VIII века до н. э.) (рис. 25).

Одну из многочисленных групп памятников древней строительной культуры Казахстана составляют каменные сооружения, известные в науке под названием цист. Цисты — это особый тип каменных сооружений, отличающихся от дольменов тем, что их стены сложены не вертикально стоящими плитами, а горизонтальной кладкой из камня (рис. 26).

Цисты обычно обрамлены кольцевой выкладкой, сделанной из плит, уложенных горизонтально в один или два ряда. Часто они покрыты небольшой насыпью высотой в 30 см, но встречаются и без насыпи. В том и другом случае определяющим внешним признаком цисты остаются кольцевые выкладки из камней, уложенные по насыпи или по материковой земле. Кольцевые выкладки бывают сдвоенные, стро-

Р и с. 25. Дольмен. Сангуыр I, верховье реки Ата-Су.
25-с у р е т. Дольмен. Сангуыр 1, Атасу өзенінің жоғарғы жағы.

енные, концентрически вписанные одна в другую с общим диаметром в 6—9 м (рис. 26).

По своей конфигурации кольцевые выкладки напоминают план круглого помещения и соответственно воспроизводят очертания внешней стены жилища, поставленной по кругу, и каменного очага, расположенного посредине жилого строения.

В самом центре кольцевой выкладки, соответствующем месту очага в жилом помещении, устроено небольшое квадратное сооружение в виде колодца, ориентированное углами (иногда сторонами) по сторонам света. Оно имеет вид камеры, предназначенной для сжигания тела и хранения пепла умершего (рис. 27).

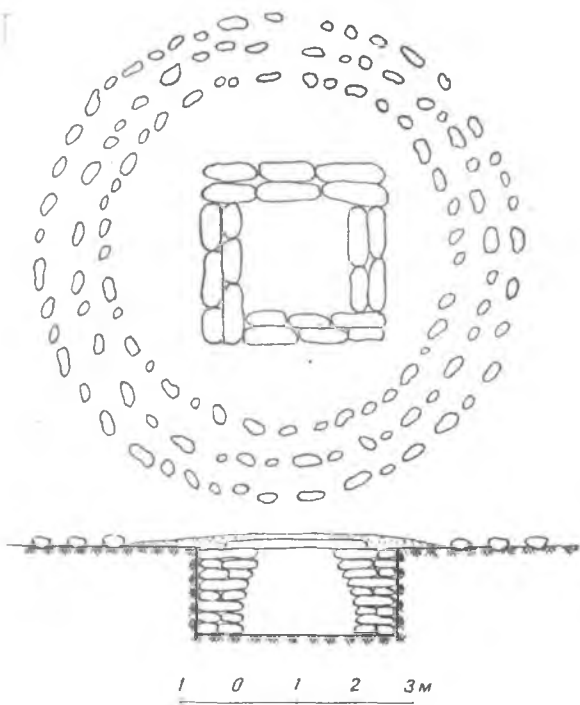
Сооружение состоит из обычной грунтовой камеры высотой 1,10 м, облицованной крупными каменными плитами разных размеров. Камни подобраны одинаковой формы, близкой к прямоугольнику или параллелепипеду.

Особой тщательностью отличается кладка из тонких слоистых и сланцевых плит песчаника, что обеспечивало более ровную линию

рядов и гладкую поверхность стен (рис. 28). Толщина таких плит не превышает 4—5 см. Для перекрытия подобраны плоские каменные плиты, имеющие размеры 125×85×12 см. Перекрытие осуществлено напуском рядов кладки внутрь — способом ложного свода. Отметим, что сужение кверху составляет типичный прием в постройках бронзовой эпохи, изученных на территории Казахской ССР.

Указанные приемы характерны для основной массы первых каменных сооружений на территории Казахстана, в которых представлен установившийся тип конструкции. Эти приемы являются также свидетельством того, как впервые человек делает попытки правильного расчета, соблюдения экономии средств и времени в строительном деле.

К концу бронзового века цисты увеличиваются в размерах и кольцевая выкладка заменяется мощной прямоугольной или квадратной оградой, сложенной из плоских каменных плит, вертикально врытых на значительную

Р и с. 26. План цисты. Горы Акчатау.
Шетский район.

26-сурет. Цист жобасы мен жарындысы
Ақшатау. Шет ауданы.

глубину. В середине этой ограды с открытой площадкой располагаются одна-две цисты (рис. 28).

Кроме указанных типов построек, в этот период возникают и большие каменные сооружения, представляющие основные виды сооружений той эпохи. Это гробницы, погруженные в холмы или засыпанные грандиозной курганной насыпью.

Наиболее значительным по величине и интересным по конструкции является подкурганное сооружение Аксу-Аюлы, открытое в 1952 году возле одноименного поселка, центра Шетского района, Карагандинской области. Почти такое же сооружение было исследовано в 1933 году на реке Нуре, в местности Дандыбай, получившей широкую известность в науке после открытия там имеющих значение памятников бронзовой культуры⁸⁶.

Гробница Аксу-Аюлы — одна из редких построек древности. Время возведения этого поистине циклопического сооружения относится к развитому этапу бронзы (XII—XI века до н. э.). Сооружение находилось в земле, под огромной курганной насыпью, достигающей в диаметре 30 м, высотой 1,8 м от уровня дневной поверхности. Благодаря этой покровной защите стены постройки дошли до нас в сравни-

Р и с. 27. Общий вид цисты. Горы Бугулы.

27-сурет. Цистің жалпы түрі. Бұғылы тауы.

Р и с. 28. Циста. Сангуыр, река Ата-Су.
28-с у р е т. Цист. Сангуыр. Атасу өзені.

тельно хорошем состоянии и вместе с уцелевшими деталями четко вырисовывается конструкция того времени из камня (рис. 29).

По своей объемной композиции гробница представляет прямоугольное здание с закруглениями на углах. Оно состоит из одного помещения, обведенного двойными каменными стенами, пространство между которыми служит обходным коридором (рис. 30).

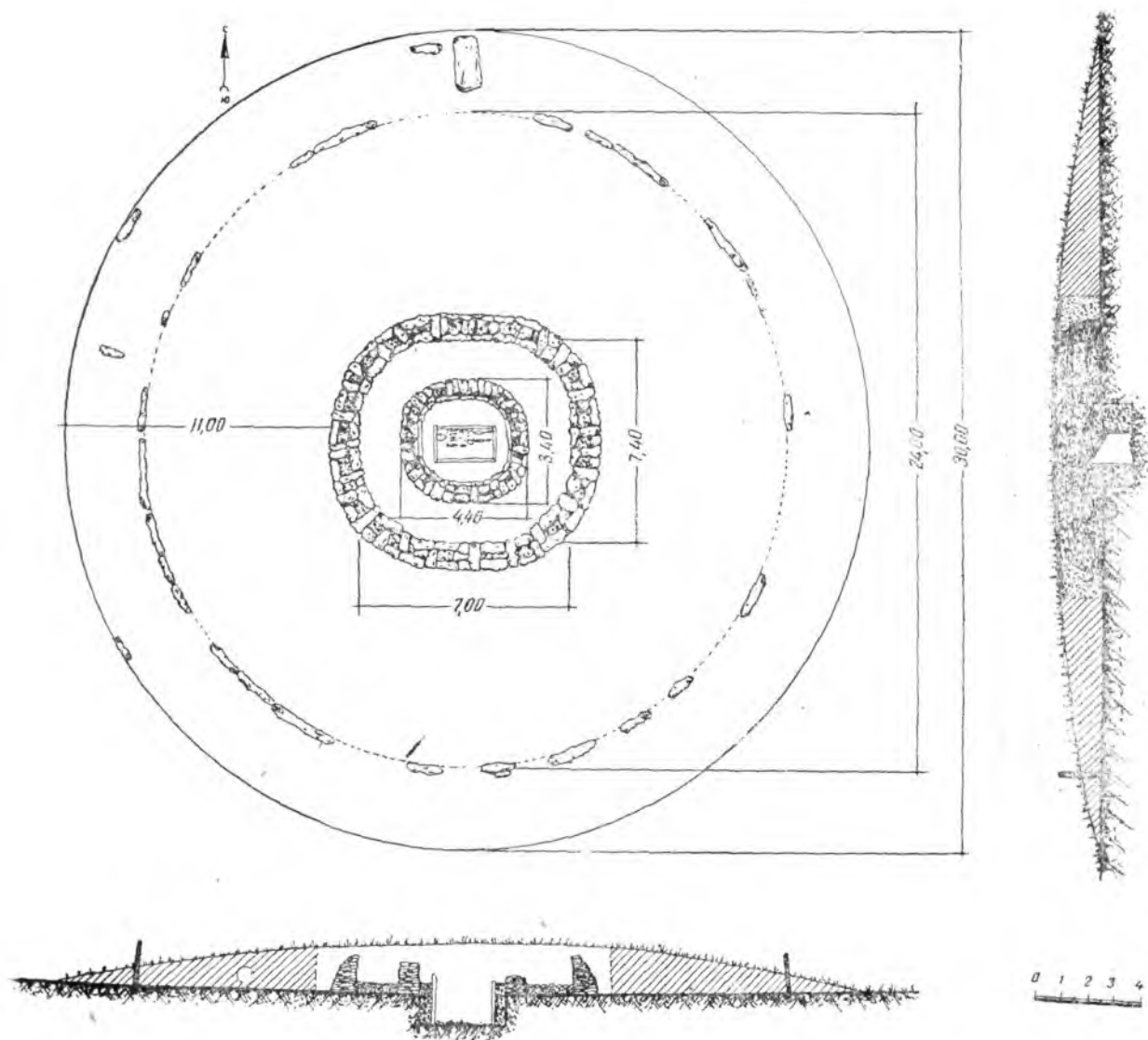
Подобно постройке в местности Дандыбай, гробница Аксу-Аюлы перекрыта бревенчатопирамидальной кровлей⁸⁶ и ориентирована продольной осью с запада на восток. Размеры первой (внутренней) стены — $2,5 \times 3,4$ м, размеры наружной (второй) — $8 \times 7,4$ м. Обмеры внутренние.

В самом центре внутреннего помещения находился склеп в виде большого каменного ящика, или простейшего каменного саркофага.

Он спущен в грунтовую камеру площадью $2,5 \times 1,45$ м, высотой 1,6 м. Внутренняя стена отстоит от склепа на 1—1,2 м, наружная стена — на 3,5—4 м. Обходной коридор (пространство между стенами) имеет в ширину 1,8 м.

Обе эти стены, в свою очередь, окружены внешней кольцевой оградой, сложенной из больших гранитных плит, врытых вертикально в грунт. Кольцевая ограда проходит у основания круглой насыпи. Ее диаметр — 24,5 м, высота вертикально стоящих плит — 1,2—1,6 м. Причем плиты поставлены не строго отвесно, а с некоторым наклоном внутрь площадки. Это характерный прием, в основе которого лежит идея сокращения пролетов. Однако из всего комплекса покрытие имело только внутреннее центральное помещение (рис. 31).

Описанная конструкция каменных гробниц в настоящее время хорошо известна по много-

Р и с. 29. Гробница Аксу-Аюлы. План и разрезы.
29-сурет. Аксу-Аюлы кешені. Жобасы және жарындысы.

численным памятникам, открытым за последние годы в Центральном Казахстане.

Для достижения значительной прочности в кладку применены очень крупные каменные плиты, придающие сооружению особую крепость, монолитность. Камни разработаны в виде прямоугольных, квадратных и параллелепipedных плит, размеры которых варьируют от $40 \times 35 \times 5$ до $120 \times 80 \times 7$ см.

Вертикальный разрез стен показал, что наиболее крупные плиты употреблены для кладки нижних рядов. По мере восхождения стен к вершине плиты постепенно уменьшаются

в своих размерах и в верхнем ряду не превышают $45 \times 35 \times 6$ см.

Важно отметить, что под основанием постройки площадка утрамбована смесью глины, гравия, песка и щебня, соединение которых создало прочную и цементирующую основу кладки и забутовки. Бутовка мощностью слоя около 50 см занимает весь центр строительной площадки и опирается прямо в опоры, выполняя по существу роль контрфорса. Эта техника применена для сохранения устойчивости стен и других опор и чтобы воспринимать нагрузку от ступенчатого перекрытия.

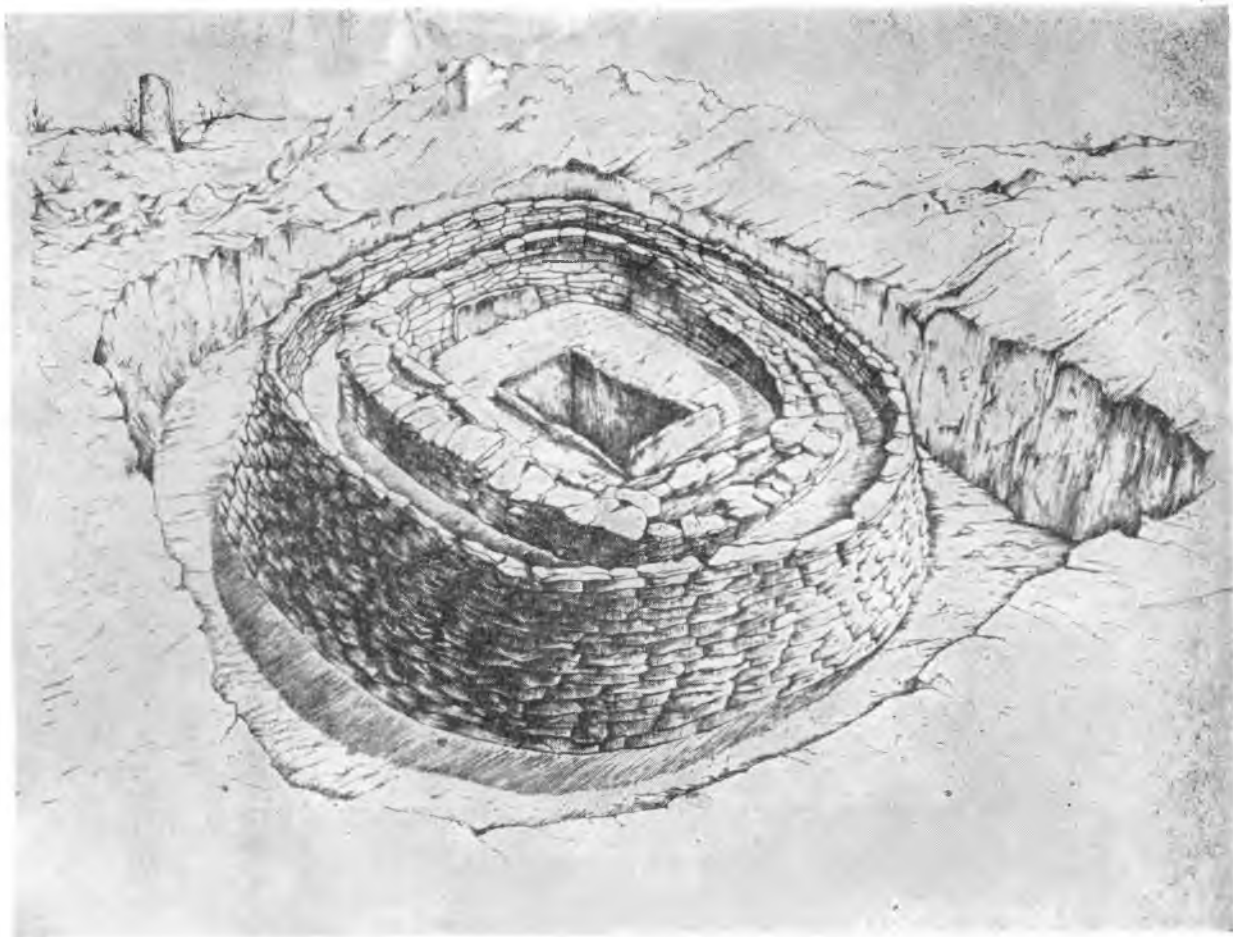

Рис. 30. Общий вид гробницы Аксу-Аюлы.
30-сурет. Ақсу-Аюлы кешенінің жалпы түрі.

Очень своеобразна техника кладки стен. Их низ составлен из плоских каменных плит, уложенных в два ряда прямо на грунт. Кладка второй стены осуществлена из сквозных тычков во всю толщину стены. Тычки даны через один-два ряда, а иногда чередуются с ложковыми

каменными в одном и том же ряду, создавая полную перевязку.

Кладка внутренней стены состоит из сочетания крупных и средней величины камней, прочно соединенных между собой глинистой массой. Для заполнения пустот, происходящих от неправильной формы камней, использованы осколки камней, которые вместе с глинистой массой придают прочность каменной кладке. В качестве простейшей облицовки применены камни, имеющие форму прямоугольного параллелепипеда или плиты. Для перевязки закругленных углов подобраны длинные каменные блоки, при помощи которых прочно сцеплены вертикальные швы (рис. 30).

Перекрытие здания до нас не дошло. От него сохранились лишь обгорелые остатки, позволяющие утверждать, что оно было деревянное, с настилом из разных местных растительных пород. Остатки перекрытия в виде толстых слоев обгорелой древесины и других раститель-

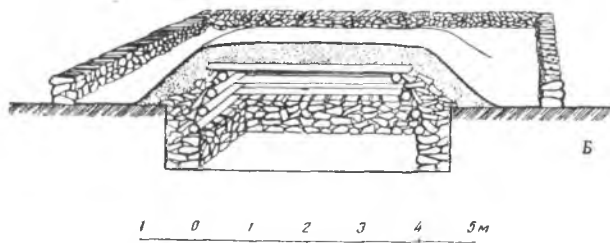
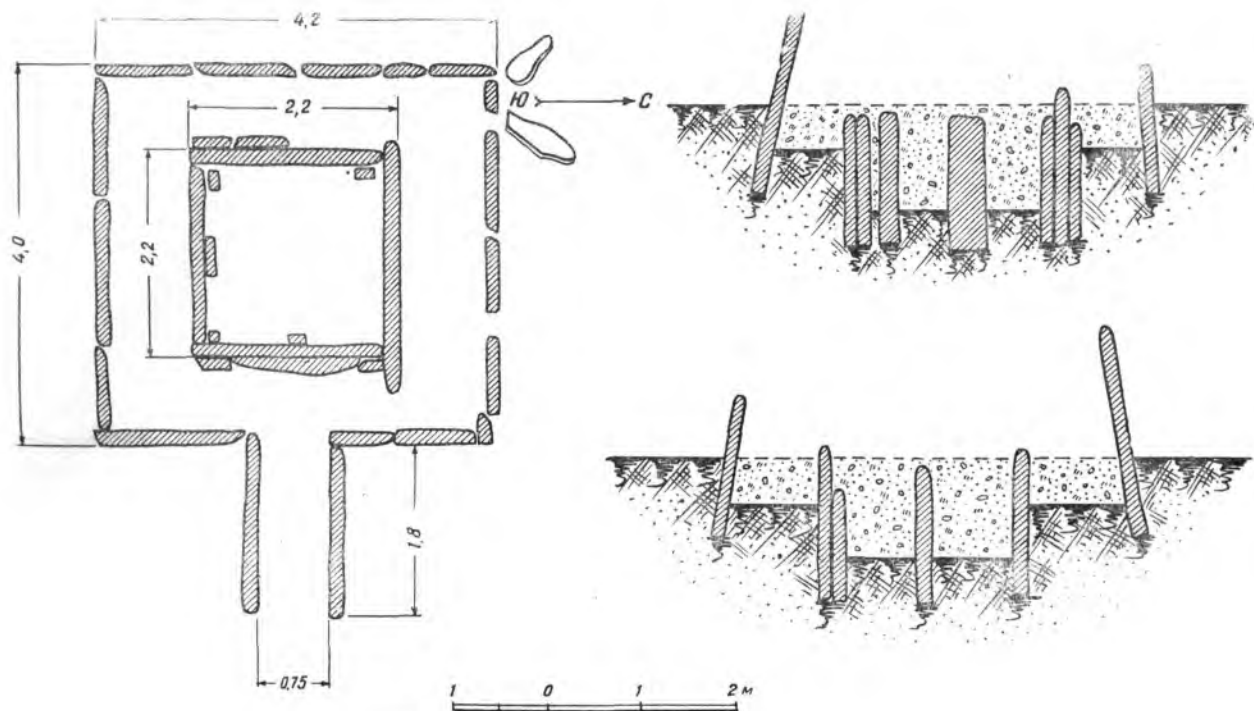

Рис. 31. Гробница Дандыбай.
Аксометрический разрез.

31-сурет. Дәндібай кешені. Аксонометриалық жарынды.

Р и с. 32. Гробница Бегазы № 6. План и разрезы. Коунрадский район.
32-с у р е т. Бегазы кешені. № 6. Жобасы және жарындысы. Қоңырат ауданы.

ных пород занимают всю центральную площадь здания.

Особенно ясное представление о способе перекрытия дают остатки тальника, степного камыша с его характерными звеньями и крупные обломки прекрасно сохранившейся круглой древесины с диаметром до 8 см. Отпечатки этих материалов сохранились и на плоских плитах, которыми был покрыт каменный склеп.

Эти данные и сама конструкция стен, выполненная кладкой с напуском, не оставляют сомнения в том, что перекрытие гробницы Аксу-Аюлы было основано на системе пирамидально-ступенчатой рамы из бревен с верхним отверстием. Эта конструкция шатра была широко распространена в древности и в качестве прототипа сохранилась до наших дней, например, в конструкциях кровли казахской шошалы и жилища алтайцев (чер уйг)⁸⁷.

Одними из наиболее крупных мемориальных сооружений, относящихся к эпохе поздней бронзы, являются каменные гробницы Бегазы (плиточные ограды). Это особая группа памятников, возникших на основе дальнейшего развития мегалитических построек в Казахстане, но гораздо более солидных размеров, чем обычные андроновские ограды (рис. 32).

Мощные, поистине циклопические, стены

этих сооружений дают основание говорить, что бегазинские гробницы могли быть возведены только в период разложения первобытнообщинного строя, когда этими сооружениями стали увековечивать память представителей родоплеменной знати.

Бегазинские монолиты относятся к самым интересным и редким постройкам древности. По целому ряду признаков они имеют некоторое сходство с сооружениями Аксу-Аюлы и Дандыбай. Это сходство выражается в совпадении планов основных сооружений и отчасти в конструкции стен, выполненных горизонтальной кладкой из камня (плиточные ограды № 1 и № 5). Тем не менее внешний облик бегазинских памятников все же совершенно другой. Близкую аналогию с ними имеют только замечательные комплексы Сангуыр (верхове р. Ата-Су) и Беласар (горы Тайаткан). Имея генетическую связь с мегалитическими сооружениями (дольменами) предыдущей стадии эпохи бронзы, бегазинские памятники обладают рядом новых особенностей, характерных только для них. Это подлинно циклопические постройки, отличающиеся грандиозностью каменных масс, колоссальной величиной, наличием таких элементов, как контрфорсы, подпорки, входная галерея и т. д.

Р и с. 33. Часть южной стены гробницы Бегазы 1.
33-с у р е т. Бегазы 1 кешені қабырғасының оңтүстік бөлігі.

В бегазинской группе имеется всего 6 однотипных сооружений, из которых самое большое и наиболее интересное сооружение № 1 разрушено грабительской раскопкой 60 лет назад; остальные планомерно исследованы в 1947—1952 годах (рис. 33).

Эти сооружения, имея между собой общее внешнее сходство, отличаются, однако, друг от друга величиной, конструкцией стен и делением на отдельные камеры (плиточная ограда № 5). Общую черту всех их составляет наличие входной галереи, опорных каменных столбов и подпорок. Основание для площадки возводилось с выемкой земли в виде обширного котлована глубиной 80—120 см; над основанием возвышалась надземная часть сооружения.

Бегазинские монолиты — это одно- или двухкамерные постройки, представляющие в плане два вписанных один в другой квадрата со сторонами, ориентированными строго по сторонам света. Стены внутреннего квадрата, погруженные в грунт, образованы посредством установки сплошных рядов плоских гранитных плит, поставленных вертикально, или горизонтальной кладкой рядов бутового камня, сцементированных сухой глинистой массой (сооружения № 1 и № 5). Эта центральная камера снаружи обнесена второй оградой (наружный квадрат), сложенной из более массивных плит гранита, также установленных вертикально, сомкнутыми рядами и тесно пригнанными одна к другой. Промежутки между стенами образуют обход-

ную галерею. Однако плиты сохранились не полностью. В ряде случаев их верхние части отбиты для использования на разные хозяйственные нужды, а само основание засыпано землей. Но даже в таком разрушенном состоянии уцелевшие остатки плит поражают грандиозностью каменных масс. Для возведения бегазинских монолитов подобраны огромные глыбы мелкозернистого гранита серого цвета, выходы которого расположены рядом, в горах Бегазы. Эти глыбы, обработанные в виде прямоугольных плоских плит, имеют вес от 1 до 3 т; размеры их от $200 \times 80 \times 8$ до $380 \times 120 \times 12$ см.

Для обеспечения прочности и устойчивости плиты врыты в грунт, в зависимости от их величины, на разную глубину, обычно на 80—130 см или на одну треть их общей высоты. Верхняя часть монолитов возвышается над основанием площадки на 2—2,5 м, и вырисовываются их мощные силуэты на значительном расстоянии.

Одну из характерных особенностей бегазинских памятников составляет наличие вертикальных опорных столбов и вспомогательных подпорок в виде длинных, часто хорошо обтесанных четырехгранных каменных колонок, которыми были укреплены вертикальные облицовочные плиты, а также существование других опор.

По своему устройству и назначению эти опоры сильно напоминают опорные деревянные столбы в жилых строениях бронзовой эпохи. По всему видно, что каменные подпорки к внутренним стенам применялись для укрепления больших облицовочных плит. Чтобы придать устойчивость, прочность наружным стенам, применялась простейшая форма контрфорса, выполненного способом горизонтальной кладки из камней (рис. 33).

Каменные опоры имеют обычно прямоугольное или квадратное сечение; размеры их 12×20 , 12×46 , 18×20 , 24×24 см; их высота часто совпадает с высотой стен внутренней камеры или облицовочных плит и, смотря по величине того или другого сооружения, колеблется в пределах 80—200 см.

В малых плиточных оградах число боковых опор уменьшено до одной за счет применения большой гранитной плиты, покрывающей сплошь всю стену.

Из бегазинских монолитов выделяются своими большими размерами и мощностью сооружения № 1 и № 2. Они имеют почти одинаковую величину. Размеры внешних оград 9×9 м, размеры внутренних оград 6×6 м (рис. 34, 34 а).

Вокруг внутреннего помещения идет опоясывающая галерея шириной в 1,5—2 м. С восточ-

ной стороны к основному сооружению присоединяется длинный коридор (вход), огражденный с двух сторон большими плитами и ведущий в центральную камеру (рис. 34). Коридор в основании погружен в грунт, но его нижний уровень расположен несколько выше уровня пола внутренней камеры. Длина коридора около 7 м, ширина — 3,2 м. Плиты, составляющие стены коридора, идут, постепенно понижаясь по направлению к его восточному концу. Это составляет характерную черту всех плиточных оград Бегазы. У входа установлены две самые большие плиты, образующие начало коридора.

Грандиозные размеры мегалитических сооружений типа Бегазы всегда привлекали и сейчас привлекают внимание исследователей, изучающих историю строительной техники. Особенно их интересует решение проблемы транспортировки и технические операции над огромными каменными массами. Они не раз задавали себе вопрос о том, как создавались поражающие еще и сейчас своей грандиозностью мегалитические постройки; какие существовали тогда возможности для производства технических операций, для передвижения столь мощных каменных масс?

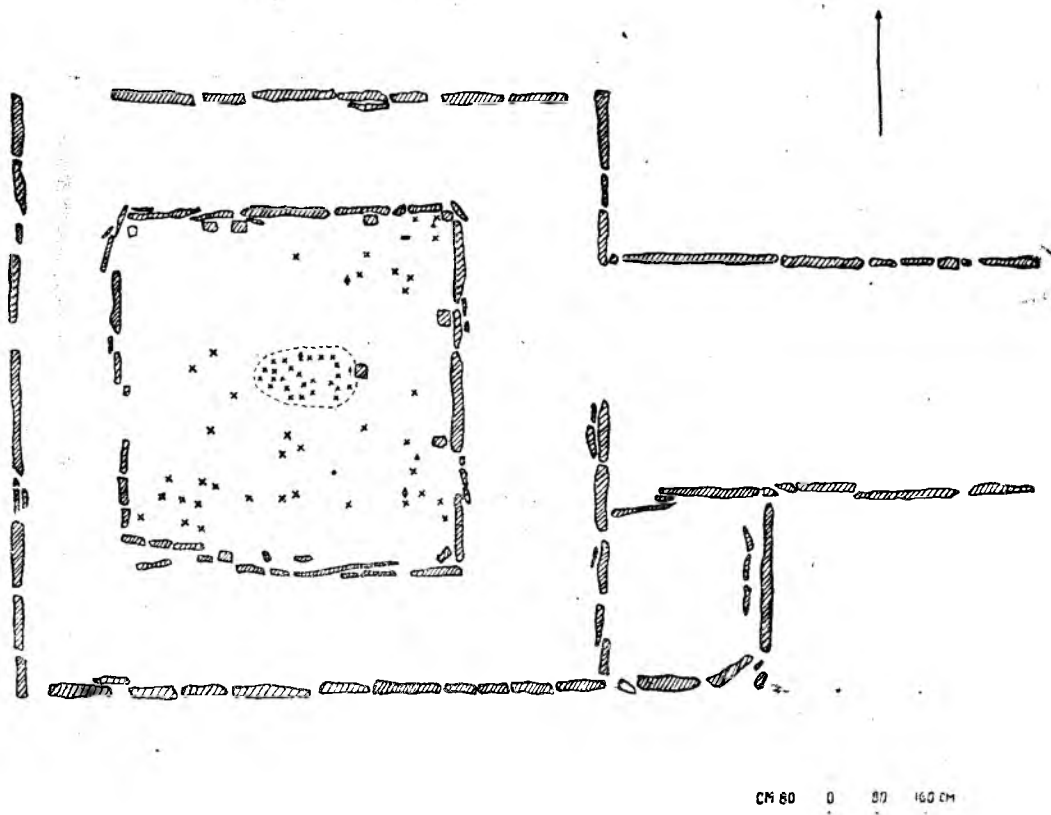
Однако этот вопрос решается очень просто. Не нужно забывать, что мегалитические постройки — продукты человеческой деятельности в период доклассового общества. Они возводились общими усилиями родового коллектива в условиях первобытнообщинной формы труда. Технические приемы и операции, применявшиеся при передвижении и установке больших каменных масс, были также простыми. Работы производились при помощи рычагов, катков из бревен; транспортировка осуществлялась больше всего зимой, на катках (санях).

Значение мегалитических сооружений Казахстана состоит в том, что постройкой этих архитектурных памятников впервые были сделаны попытки разрешения основных проблем строительной конструкции, в частности, решение объемно-пространственной задачи, практическая разработка идеи опоры и ступенчатого перекрытия, яркое выражение чего мы видим в постройках дольменов, кромлехов, цист и особенно в таких крупных каменных сооружениях, как гробницы Аксу-Аюлы, Дандыбай и Бегазы.

Мегалитические постройки на территории Казахстана дают два типа ограждений пространства: сплошной стеной (Бегазы) и рядом ритмически расположенных опор.

В конструкции стен гробницы Аксу-Аюлы применен смешанный тип кладки с употреблением цементирующего материала.

Все это вместе создает цельную картину то-

Р и с. 34. План плиточной ограды гробницы Бегазы 2.
34-с у р е т. Бегазы 2 кешені тақта қоршауының жобасы.

го, как постепенно двигалось вперед строительное дело в ту эпоху.

Строительные традиции мегалитической постройки продолжают долго. Пройдя сквозь всю эпоху племенных союзов, эти традиции продолжают жить вплоть до самого раннего средневековья (VIII—X века), когда в связи с феодализацией страны древние основы строительной техники постепенно уходят в прошлое и вступает в жизнь новая, более совершенная форма.

В связи с этим мало-помалу падает значение каменных сооружений, доведенное до культа, а из строительных материалов перевес берет глина, обработанная в виде сырцового или обожженного кирпича.

СТРОИТЕЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ЭПОХИ РАЗЛОЖЕНИЯ ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

К концу эпохи бронзы (VIII—VII века до н. э.) древние скотоводы Казахстана постепенно переходят от оседлости к пастбищному

скотоводству и кочевому образу жизни. Увеличение стад побуждает совершать ежегодные перекочевки с зимних стойбищ на летние с целью пасти скот в районах тучных пастбищ, обильно поросших сочной травой. Осенью родовая община возвращалась в свои зимовки, возле которых в это время уже созревали засеянные поля, готовые для сбора урожая.

Пастбищный способ скотоводства позволил значительно увеличить количество скота и освоить широкие просторы степей. Это было прогрессивное явление в развитии производительных сил первобытного общества.

В дальнейшем увеличение количества скота привело к имущественному неравенству внутри общины, подорвало основу древней родовой организации, породило борьбу племенной знати за пастбища, за расширение территории. На почве этих обстоятельств возникали войны, захват скота, сокровищ и пленных, которые обращались в рабов. Большое прогрессивное значение имело в это время (VII—VI века до н. э.) изобретение железа как важнейшего из видов сырья, что внесло резкие изменения в жизнь скотоводческой общины. Период появления же-

Рис. 34-а. Общий вид плиточной ограды гробницы. Бегазы 2.
34-а сурет. Бегазы 2 кешені тақта қоршауының жалпы көрінісі.

леза Энгельс определяет, как «эпоху железного меча, а вместе с тем железного плуга и топора»⁸⁸. «Железо сделало,—говорит Энгельс,—возможным полеводство на крупных площадях... оно дало ремесленнику орудия такой твердости и остроты, которым не мог противостоять ни один камень, ни один из известных тогда металлов»⁸⁹.

Движение по пути прогресса совершалось и по линии освоения верхового коня как средства передвижения и использования быка и верблюда для тяжелого транспорта. Все это служило расширению обмена и культурно-экономических взаимоотношений между соседними племенами, росту обмена опытом и расширению круга деятельности общины. В результате этой связи мелкие и разрозненные общины объединяются в союзы племен.

Первым крупным объединением на территории Казахстана был союз сакских племен, населявших пространство от низовьев реки Сыр-Дарья до Семиречья (VII—III века до н. э.). В сакскую конфедерацию племен входили массагеты, даи и каспии, жившие в районах Приаралья и Прикаспийских степей, и исседоны,

обитавшие в Семиречье и в районе озера Балхаш.

Обширные степи Центрального, Северного и Северо-Восточного Казахстана в это время были заняты известными по Геродоту племенами аргипеев, аримаспов, одному из которых античные историки дают легендарное название «стерегущие золото грифы».

Хозяйство этих племен носило комплексный характер; ведущее значение в нем имело пастбищное скотоводство, развивавшееся на основе луговодства и разведения зерновой культуры. Эта особенность раннего кочевого скотоводства отмечена Энгельсом, который писал: «В климатических условиях Туранского плоскогорья невозможна пастушеская жизнь без запасов корма на долгую и суровую зиму; луговодство и культура зерновых хлебов были здесь, таким образом, необходимым условием»⁹⁰. Помимо скотоводства и разведения зерновой культуры, часть племен, например, «стерегущие золото грифы», была занята разработкой железной руды, добычей золота, меди и других металлов, при этом не только для нужд племени, но и для обмена. Геродот прямо говорит, что «от

грифов, через исседонов, получали греки золото» (V век до н. э.)⁹¹.

Отмеченное выше комплексное развитие хозяйства составляло главную черту особенно экономики южных областей Казахстана. Так, наряду с пастбищным скотоводством здесь, в бассейнах рек Сыр-Дарьи, Таласа и Чу, еще с сакского времени (VI—IV века до н. э.) было развито поливное земледелие, основанное на существовании широкой ирригационной системы, созданной путем сооружения плотин и обширной сети оросительных каналов. Все это хозяйство базировалось на применении рабского труда и эксплуатации свободных членов родовой общины.

Новые экономические условия, подорвавшие устои древнего родового общества, оказали сильное влияние на развитие ремесленного труда, расширение обмена и вместе с тем положили начало разделению общества на классы. Наиболее отчетливо эти отношения видны в жизни поздних саков (IV век до н. э.), усуней и кангюйцев. Ведущей формой их хозяйства являлось кочевое скотоводство и оседлое земледелие, при наличии уже упомянутого выше способа производства, основанного на патриархальном рабстве и эксплуатации свободных членов общины.

Источники сообщают, что усунь на местах своих зимовок имели деревянные жилища, срубленные из тянь-шаньской ели. К сожалению, мы не имеем описания этих жилищ и нет данных, говорящих об их структуре. Однако конструкцию жилища усуньской эпохи можно восстановить на основе изучения форм и конструкций надгробных сооружений, дошедших до нашего времени в более или менее удовлетворительном состоянии.

Описанные выше культурные достижения в период разложения первобытно-общинного строя имели большое значение для развития строительного дела в Казахстане. Делаются первые шаги к освоению новых строительных материалов (кирпич-сырец, пахса).

Из памятников той эпохи видно, что в это время зарождаются, хотя еще и примитивные, но новые типы сооружений, появляются зачатки архитектуры как искусства и новые приемы строительной техники. Для верхушки общества нужно было не только строить удобные и прочные жилища, но и увековечивать память грандиозными сооружениями.

На территории Казахстана сохранились значительные следы древних сооружений, основная масса которых связана с историей тех же саков, усуней, канглы, кипчаков и других племен. Наиболее простые из них, но значи-

тельные по объему — курганы, сложенные из крупных обломков камней или земляной насыпи в виде искусственного холма, имеющего полусферическую форму. По своему внешнему облику курганы очень сходны с формой кочевой юрты.

Курганные сооружения, своими корнями восходящие к строительным традициям эпохи бронзы, широко распространены на всей территории Казахстана и прилегающих к нему областях Южной Сибири, Урала и Средней Азии. В своих главных чертах курганные памятники представляют собой надгробные сооружения, посвященные памяти умерших членов родового коллектива. В них лежат останки конных воинов, представителей племенной знати и рядовых членов общества⁹². Смотря по тому, к какой прослойке общества умершие принадлежат, курганы различны по своим размерам. Особой грандиозностью отличаются курганы-усыпальницы вождей племен. Они имеют в диаметре от 40 до 150 м, высотой — 18—20 м (Бес-Шатыр). Под курганом в земляной камере, иногда в каменном склепе, помещались останки вождя племени с его вооружением и предметами личного потребления, которыми он пользовался в жизни. Некоторые курганы имеют особые камеры для погребения коней. Курганы рядовых членов общества, напротив, весьма скромны.

Для истории архитектуры большой интерес представляют особенно четыре типа курганов:

1. Курганы с «усами» или длинными грядами (Центральный Казахстан), наличие которых дает представление о зачатках оградительных стен. По своей планировке курганы с «усами» создают своеобразный ансамбль каменных сооружений, размещенных на большой площади, обычно в предгорной равнине.

2. Большие каменные курганы с кольцевыми оградениями из громадных гранитных плит, вертикально врытых в землю, — прием, восходящий также к традициям мегалитических построек эпохи бронзы (Бес-Шатыр, в долине реки Или).

3. Каменные курганы с концентрическими выкладками, напоминающими планы крепостных сооружений (Берккара, район Каратау) (рис. 35).

4. Большие каменные курганы, сложенные из ансамбля курганов вышеуказанных типов (таблица 7).

Одним из самых замечательных памятников курганных сооружений является комплекс Канат-Тас, в предгорной равнине горы Корпетау (Коунрадского района, Карагандинской области). Он примечателен прежде всего своим

архитектурным ансамблем, состоящим из длинных каменных грядок, или «усов». Идущих двумя расходящимися линиями от курганной насыпи на восток, имея протяженность до 300 м. Расстояние между восточными концами грядок — 150 м. Западную половину площадки широким фронтом окружают ряды огромных

каменных столбов, вертикально врытых в землю. Громадная открытая площадь, заключенная между этими каменными ограждениями, предназначена для устройства народных торжищ и поминок. В самом центре кольцевой ограды расположены две каменные насыпи полушаровидной формы, в одной из которых погребен глава племени; в другой, меньшей, — его боевой конь. Курганную насыпь опоясывают кольцевые выкладки из камней с двумя разрывами, из которых один расположен в северо-восточной части сооружения, другой — в юго-восточной. Разрывы, имитирующие ворота оборонительных стен, хорошо видны и во внешней ограде (рис. 36, таблица 7).

Таким образом, Корпетайский комплекс состоит из трех основных частей: внешней ограды, внутренних сооружений (курганов) и обширных коридорообразных сооружений («усов»), как бы имитирующих вход во внутренние сооружения, в усыпальницу.

Все части комплекса расчленены по горизонтали и размещены на огромной площади, зани-

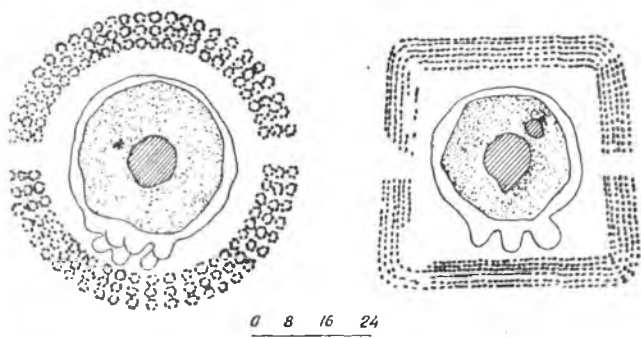

Рис. 35. Планы Берккаринских курганов.
Джамбулская область.

35-сурет. Берікқара қорғандарының жобасы.
Жамбыл облысы.

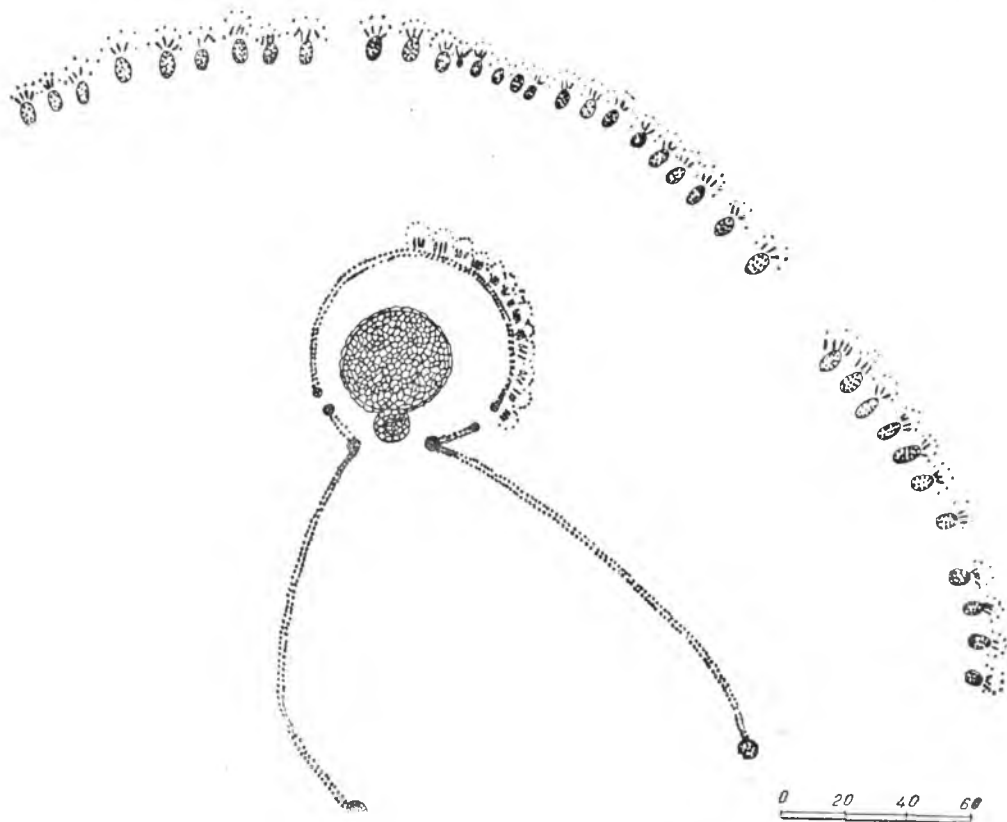

Рис. 36. План комплекса курганных сооружений. Предгорье Корпетай.
Коунрадский район Карагандинской области.

36-сурет. Қорған құрылысы комплексінің жобасы.
Көрпетай етегі, Қарағанды облысы,
Қоңырат ауданы.

мающей несколько тысяч квадратных метров. В освоении этой обширной площади заложена идея композиционного решения пространства, деление ее на ряд частей, строго соответствующее зрительно воспринимаемым масштабности, ширины и глубины. Все части комплекса расположены на ровной поверхности; однообразие форм нарушается рядами высоких каменных столбов или курганом полушаровидной формы, возвышающимися над уровнем горизонта. Однако возвышение одних частей сооружений над другими не нарушает их связи, а, напротив, усиливает впечатление зрителя, создает единство, целостность всего ансамбля.

Весь характер сооружения и структура плана корпетайского каменного ограждения дают представление о том, какую форму имели первые крепостные стены, появление которых приурочивается к эпохе становления классового общества.

Крепостные сооружения из камня типа корпетайских, относящиеся к эпохе племенных союзов, довольно многочисленны. О них мы еще будем говорить ниже. А сейчас необходимо остановиться на жизненно важных постройках, какими являются жилище и поселение.

По данным античных историков и археологических материалов, саки в своем развитии достигли значительного уровня, имели крупные поселения, часть которых становилась средоточием союза племен или ставками сакской племенной знати. Античные авторы вообще связывают с деятельностью сакских племен значительное число оседлых поселений, возникших в V—IV веках до н. э. в бассейне Сыр-Дарьи. Остатки оседлой культуры саков в наше время изучены хорошо и приурочиваются к местам исторического обитания сакских племен, то есть к бассейнам рек Сыр-Дарьи, Таласа и Чу.

Остатки сакских городищ представляют собой округлые в плане холмы, насыщенные культурными отложениями в виде керамики, гончарных сосудов, земледельческих орудий, костей животных и строительного мусора, которые дают ясное представление о комплексе развития хозяйства в виде скотоводства и земледелия в Южном Казахстане в сакское время.

Культуру оседлых поселений саков наиболее ярко отражают памятники Каунчи, Отрарского оазиса и Нижней Сыр-Дарьи (нижний слой Джеты-Асара, Чирик-Рабат).

Для саков-скотоводов характерны остатки селищ—стойбищ типа кыстау. Последние обычно расположены в глубоких ущельях (сай), в долинах горных речек, защищенных грядой холмов. Топографически это наиболее

удобные места, в которых хорошо сочетается обильный травостой с наличием воды, топлива и, где возможно, полеводство в небольших масштабах. Поблизости от зимних стойбищ (кыстау) находились обширные погребальные холмы, растянувшиеся на сотни и тысячи метров; там и проходили дороги на летние пастбища (джайляу). Такая закономерность расположения кыстау с учетом климатических и природных условий Казахстана и посезонного использования пастбищных угодий была типична не только для кочевников-саков, но и для усуней, кангюйцев и более поздних скотоводов, а топография кыстау нашла более широкое применение особенно у казахов.

Остатки стойбищ полукочевых саков сохранились лучше всего в районе Кара-Тау и в Семиречье, в долинах северного склона Заилийского Ала-Тау.

Кроме остатков оседлых поселений, памятники сакской культуры представлены обширными некрополями, состоящими из огромных курганных насыпей.

Более ранние надгробные сооружения саков еще связаны с традициями строительной культуры эпохи бронзы. Это сооружение состоит из концентрической каменной выкладки, в плане представляющей правильный круг, в центре которой размещен большой каменный ящик, перекрытый плоскими плитами.

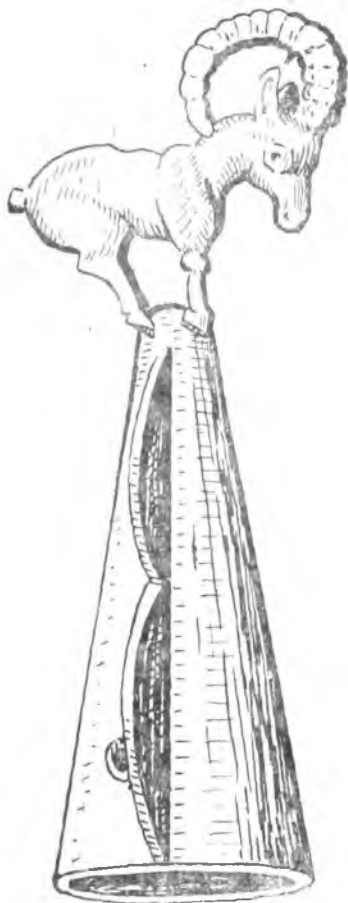
При раскопках этих курганов обнаруживаются уникальные памятники искусства, отражающие общественный и культурный уровень саков. Судя по этим находкам, саки имели свою самобытную культуру, развившуюся в условиях патриархально-родового общества. Им были хорошо известны монументальное литье из бронзы, производство изделий из золота, резьба по дереву и техника обработки камня (рис. 37).

Из памятников сакского искусства особый интерес представляют большие, литые из бронзы, котлы, украшенные скульптурными изображениями горного барана и козлов (рис. 38). Не менее интересны монументальные бронзовые жертвенники, у бортов которых имеются скульптурные изображения животных (собак, баранов и козлов). Животные представлены в разных позах, часто в состоянии покоя или в движении.

Эти произведения искусства, изображающие животных или части их тела, относятся к так называемому «звериному стилю».

Основная масса памятников сакского искусства открыта в окрестностях города Алма-Аты, на древних стоянках саков, на берегу озера Иссык-Куль (таблица 8).

В III веке до н. э. из сакской конфедерации

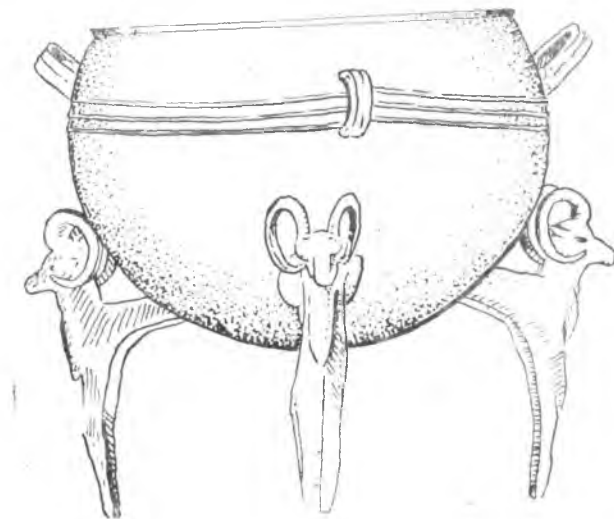
Р и с. 37. Бронзовая скульптура тау-теке. Каркаралинский район Карагандинской области.

37-с у р е т. Таутеке қола скульптурасы. Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы.

племен выделяются наиболее сильные в экономическом отношении племена, известные по китайским летописям под названием усуней и кангюй. Из них первые занимали обширную область Семиречья и предгорий Тянь-Шаня; вторые — долины рек Сыр-Дарья и Таласа с прилегающими районами Кара-Тау и бассейна реки Сары-Су.

На севере и северо-востоке от кангюй (в районе Центрального и Северо-Восточного Казахстана) в это время, согласно китайским источникам, обитали племена кюеше, или кыпчак, и юебань⁹³.

По уровню общественного развития усуней и кангюйцы (III—II века до н. э.) стояли на более высокой ступени развития, чем их предшественники якартские саки. У усуней имущественное неравенство заходило так далеко, что в их общественном устройстве уже существовало деление на бедных и богатых. По данным китайской летописи, богатые усуней имели

Р и с. 38. Бронзовый котел. Семиречье.

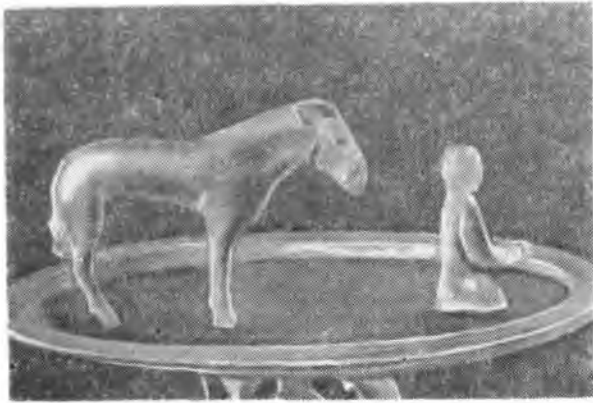
38-с у р е т. Қола қазан. Жетісу.

тяжелого транспорта усуней использовали быка, верблюда и яка. Рост обмена с Китаем и другими соседними странами способствовал дальнейшему развитию ремесел и взаимному обогащению опытом.

Усуней и кангюйцы — прямые продолжатели культурных традиций саков. Тесно связанное

с художественными формами предыдущей эпохи («звериный стиль») искусство послесакского времени получает свое дальнейшее развитие в течение 700-летней истории усуней и кангюйцев (III—I века до н. э. и I—V века н. э.).

Памятники материальной культуры усуней и кангюйцев довольно многочисленны и распространены на широком пространстве, включающем бассейны рек Сыр-Дарья, Таласа Чу и Сары-Су, район Кара-Тау, обширные области Семиречья и Тянь-Шаня.

Р и с. 39. Бронзовый светильник со скульптурным изображением коня и всадника. (IV—III вв. до н. э.).
Алма-Атинская область.

39-сурет. Ат пен салт аттының скульптурасы салынған қола шырақ (б. з. дейінгі IV—III ғ.).
Алматы облысы.

Р и с. 40. Бронзовый светильник. Прорисовка.
40-сурет. Қола шырақ.

Р и с. 41. Бронзовый светильник (IV—III вв. до н. э.).
Алма-Атинская область.

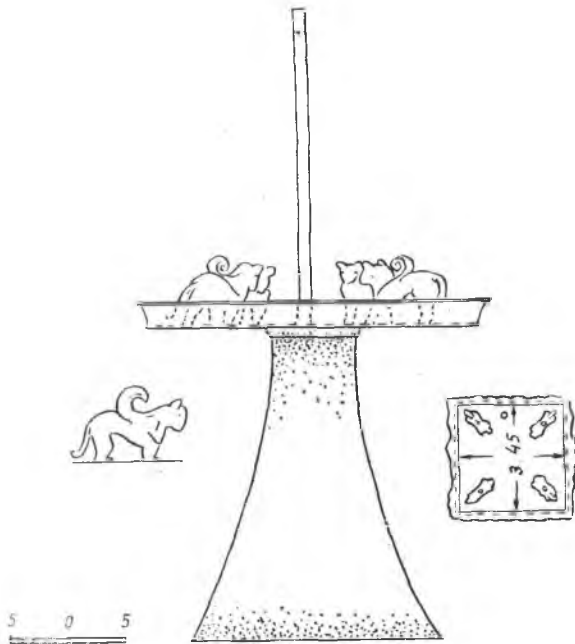
41-сурет. Қола шырақ (б. з. дейінгі IV—III ғ.).
Алматы облысы

Наиболее яркое представление о развитии искусства усуньской эпохи дает каргалинский клад, открытый в 1939 году в одноименном ущелье Заилийского Ала-Тау, недалеко от города Алма-Аты⁹⁴.

Другим ярким памятником искусства усуньской эпохи является иссыкский клад, открытый в 1953 году в ущелье реки Иссык, близ города Алма-Аты (рис. 39 и 41). Иссыкский клад впервые знакомит нас с монументальной пластикой, развившейся в Семиречье в период IV—II веков до н. э.

Большой интерес представляют пластические фигуры всадника и верхового коня, отличные из бронзы. Всадник с конем поставлены на большом бронзовом светильнике, сделанном на высокой ажурной подставке (рис. 39, 40).

Усуньское искусство развивалось в условиях кочевого и полукочевого быта. Внимание усуней было сосредоточено главным образом на убранстве летних и зимних жилищ. Это обстоятельство имело большое значение для

Р и с. 42. Бронзовый светильник. Семиречье.
42-сурет. Қола шырақ. Жетісу.

развития изобразительного искусства, особенно декоративного орнамента (рис. 41).

Особое место в развитии народного орнамента занимают геометрические мотивы, выполненные техникой художественной резьбы, тиснения и инкрустации. Пользуясь соответствующими средствами воспроизведения, усуньские мастера хорошо овладели всеми известными нам приемами и техникой изобразительного искусства. Не оставляет сомнения в этом особенно каргалинский комплекс памятников. Судя по нему, а также и по другим памятникам искусства, видно, что усуньские мастера хорошо знали техникуковки, чеканки, штамповки, резьбы по камню и дереву и гравировки по металлу (рис. 41 и 42).

Одним из распространенных видов искусства усуньского времени была живопись. Усуньские мастера хорошо знали технику росписи, которой украшались главным образом керамические изделия. Гончарные сосуды расписывались красками одного или нескольких тонов, обычно в комбинациях черного, красного и белого. Сочетание вертикальных полос из этих цветов придавало предмету полихромную окраску. На некоторых гончарных сосудах имеются изображения восходящего солнца в ореоле отростков лучей.

Следует отметить, что в связи с распадом древней родовой организации древнеобщин-

ный дом претерпевает коренные изменения, и характер жилища и поселения становится совершенно другим. Только хозяйственные постройки, основанные на принципе коллективного производства, еще долго сохраняют черты первобытной экономики. Что касается жилища, то оно развивалось на основе дифференциации большой патриархальной семьи на отдельные хозяйственные единицы путем постройки обособленных домов. Причем для территории Казахстана и Южной Сибири становится характерным развитие разных типов жилища, приспособленного как к кочевому, так и к оседлому образу жизни.

Прообразы легкого разборного или переносного жилища появляются уже в конце бронзовой эпохи, в карасукское время (IX—VIII века до н. э.), когда с переходом к яйлажному скотоводству и с сезонными передвижениями появилась необходимость в жилищах типа юрты. Первоначально юрта, видимо, развивалась из рубленного жилища, имевшего в плане круглую или многогранную форму с разборным шатровым куполом⁹⁵. Такое жилище было характерно особенно в конце эпохи бронзы, при переходе от землянки к наземным формам жилища.

Изучение остатков древних сооружений в Центральном Казахстане показывает, что стены юртообразного жилища первоначально были каменные, глинобитные или срубные, смотря по району обитания их строителей, но шатровое перекрытие выполнялось из бревен и жердей, укрепленных на стене.

Эта форма стационарного жилища постепенно трансформируется в новый тип переносного жилища — юрту. О первоначальной форме юрты ясное представление дают изображения кибитки на камне «Боярская писаница»⁹⁶ и знаменитая крымская анфестерия⁹⁷. На всех этих изображениях юрты не войлочные, а рубленые или глинобитные, но форма войлочной юрты передана с большой точностью.

С сезонными передвижениями связана форма жилища, поставленного на четырехколесную повозку. Это тип жилища, которое не снималось с повозки, а передвигалось вместе с ней с одного места на другое. Тип колесного экипажа в виде юрты на повозке известен также с карасукского времени. Жилища, подобные этому, существовали долго, вплоть до конца XIX века, особенно в районе Западного Казахстана, в Приаралье, среди туркмен Мангышлака и ногайцев Астраханской области. Изображение ногайской повозки с кибиткой на ней хранится в Историческом музее, в Москве.

По сравнению со срубным или глинобитным войлочная юрта является относительно поздним типом жилища, в котором трансформированы основные элементы его ранних прототипов. Юрта состоит из каркасной стены (кереге), сводчатых жердей (уык) и верхнего круга (шангырак); все это сверху покрыто кошмой, образующей тень и сохраняющей тепло.

Войлочная юрта была широко распространена среди скотоводческих племен еще с VII—VI веков до н. э. По данным античных историков, ею уже пользовались скифы, саки и другие племена, хозяйственную основу которых составляло кочевое скотоводство. По описаниям китайских путешественников, усуньские владетели в летнее время жили в «круглой хижине, обтянутой войлоком». Так же поступали и кангюйцы, кюеше (кипчаки), аланы и др.

Характерно, что наряду с разборной формой юрты существовали и ее неразборные типы в виде постоянных юртообразных круглых сооружений из камня или глины (дынг, шошала) (таблица 9). Об этом сохранились интересные данные античных историков о формах жилищ кочевников, которые населяли территорию, лежащую к северу и северо-востоку от Каспийского моря. Известный историк Приск говорит о круглых зданиях, которые начинаются прямо из земли, то есть от основания здания, и восходят в высоту с соблюдением известных пропорций⁹⁸.

Византийский историк Константин Порфирородный также говорил о существовании круглых зданий у аваров. Он сообщает, что Карл Великий «разрушил их (аваров.— А. М.) кругообразные земляные укрепления»⁹⁹. По сведениям греческого географа Страбона, «жители гор для своих жилищ возводят каменное здание, имеющее ту же круглую форму, как их юрта»¹⁰⁰.

Все эти сведения, сообщаемые античными авторами, имеют значение в том отношении, что их достоверность подтверждается наличием таких круглых сооружений из камня, которые сохранились в Казахстане и поныне под названием «уйгас» или «дынг» (таблица 9), в форме древнейшего казахского жилища шошалы.

Бесспорно, что наряду с легкой переносной юртой в период становления классового общества на территории Казахстана получают широкое распространение круглые в плане, юртообразные каменные или глинобитные сооружения, воплощавшие древнейшую форму наземного жилища.

Значительный интерес представляет прием размещения группы юрт или юртообразных построек. Группа юрт обычно расположена

вокруг места, где помещается стадо. Это место называется по-казахски котан, а по-монгольски — куренг. Причем оба термина означают: защита, охрана (стада), крепостное ограждение. Пространство между юртами по ночам заполнялось повозками или же натягивался аркан. Такой способ размещения жилищ и защиты котана был обусловлен необходимостью охранять стадо от нападения не только волков, но и врага.

Эта структура кочевого стана имеет для нас интерес в том отношении, что позже она целиком была перенесена в планировку укрепленных поселков дофеодалного периода и сохраняется в планировке сыр-дарьинских и каратауских поселений раннего средневековья¹⁰¹.

Известно, что древнейшие укрепленные поселения Южного Казахстана и других районов имели одну общую крепостную стену, без какого-либо членения внутреннего пространства и его застройки. Подобного рода планировка поселений была подчинена главной задаче — охране общественного стада как основного богатства общины.

Таким образом, обширное внутреннее пространство, огороженное мощной глинобитной стеной, иногда с башнями, служило загонем для скота. Кроме того, внутри этой стены стояли легкоразборные жилища типа юрт, от которых не могло сохраниться каких-либо следов. Вполне вероятно, что подобная крепостная стена служила убежищем только в зимнее время, а летом обитатели могли покинуть ее и совершать небольшие перекочевки, с тем чтобы в случае опасности снова укрыться под защиту этой станы.

Указанный тип укрепленного поселка является наиболее простым и древнейшим видом оседлого поселения на территории Казахстана и характерен лишь для эпохи разложения первобытно-общинного строя вплоть до раннего средневековья. Такие поселения обычно укреплялись валом и рвом глубиной до 2—3 м. Возле них размещались посеы и оросительные каналы с ирригационными сооружениями.

Поселения указанного типа весьма разнообразны по своим очертаниям. Они встречаются в виде круглой, овальной, многогранной, прямоугольной и (редко) квадратной формы в плане. Ворота обычно обращены на юг и юго-восток. Конфигурацию этих поселений хорошо передают холмы-городища, расположенные в бассейне Сыр-Дарьи и ее притоков (реки Келес и Арысь), в долинах рек Таласа и Чу и в Центральном Казахстане. Наиболее характерными по своей планировочной схеме являются холмы-городища Жар-Тюбе, Кара-Тюбе в долине реки Келес; Жаун-Тюбе, Майбалык,

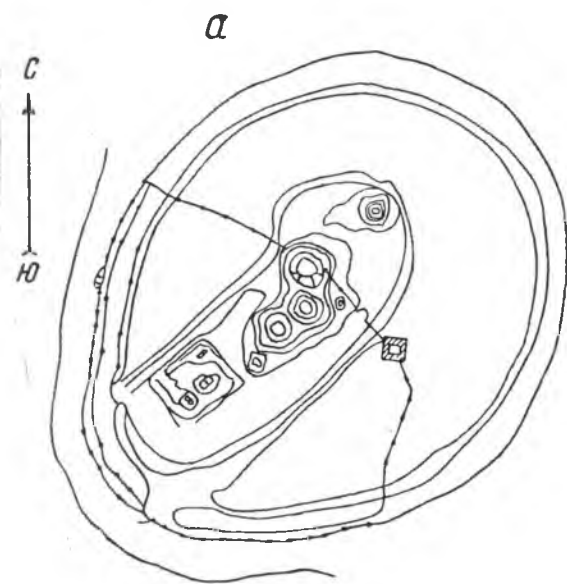
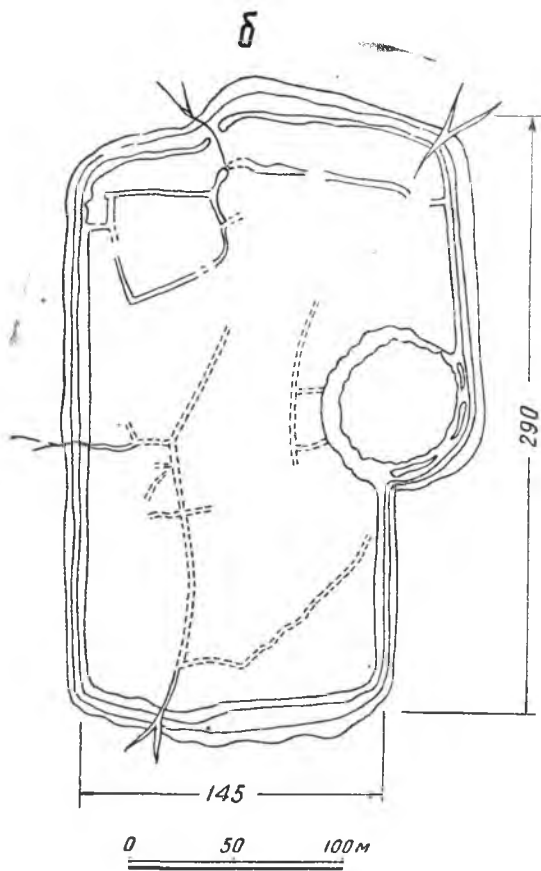

Рис. 43. Планы поселений: а — Чирик-рабат; б — Куйк-кала.

43-с у р е т. а — Шерик-рабат, б — Куйк-кала
конысының жобалары.

Кос-Конур на реке Арысь; Джумабай-Тюбе на реке Талас; городище у поселка Луговое, у подножия Ала-Тау. При раскопках этих городищ обнаружено большое количество костей домашних животных и остатки сельскохозяйственных орудий в виде многочисленных зернотерок и серпов, что свидетельствует о том, что эти первые оседлые поселения существовали и развивались, имея в качестве хозяйственной основы занятие скотоводством и земледелием¹⁰².

Наиболее крупным из первых оседлых поселений в долине Сыр-Дарьи является холм-городище, известное под названием Чирик-Рабат (рис. 43, а). Это остатки мощного укрепления, имеющего в плане овальные очертания и обнесенного концентрически расположенными валами и стенами, сложенными из сырцового кирпича квадратной формы размерами от $30 \times 30 \times 9$ до $50 \times 50 \times 11$ см.

Внутри крепостной стены сохранились остатки круглых сооружений, напоминающих в плане юртообразную постройку. Этот факт представляет большой интерес. Он указывает на то, что наряду с переносными жилищами (юрта) внутри крепостной стены появляются постоянные глинобитные жилые постройки, по форме сходные с юртой.

Другим крупным поселением, возникшим в дельте реки Сыр-Дарьи в сакское время, является Куйк-кала (рис. 43, б). Это городище, прямоугольное в плане, с закругленными углами, окружено невысокой глинобитной стеной, имеющей толщину в основании до 5 м, и неглубоким рвом шириной до 10 м. Крепостная стена сложена из квадратного сырцового кирпича, характерного для ранних поселений долины реки Сыр-Дарьи.

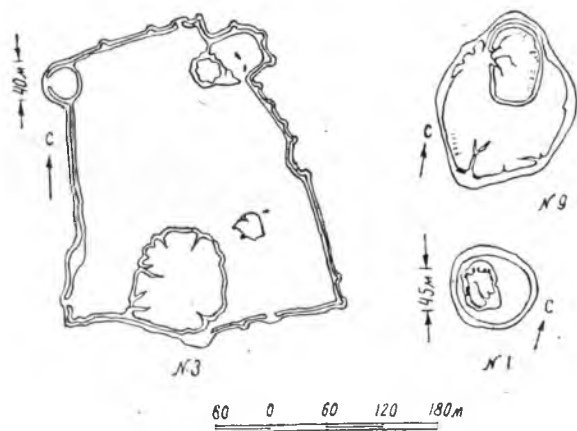
Городище ориентировано продольной осью с запада на восток, причем западная часть шире (145×290 м), чем восточная.

В середине северной стены поселения возвышается оплывший холм — остатки круглого сооружения размерами около 50×50 м. Несомненно, это был укрепленный дом (замок), принадлежавший одному из племенных вождей саков.

Среди саков и массагетов античные авторы выделяют группу племен, живших в Приаралье, в дельтовой части рек Сыр-Дарьи и Аму-Дарьи, «среди болот и островов», где стояли их укрепленные поселения с засеянными полями и системой оросительных каналов. В советской науке эти поселения стали известны под названием «болотных городищ нижней Сыр-Дарьи и Приаралья»¹⁰³. Основным средством существования для обитателей «бо-

лотных городищ» было занятие не только земледелием и скотоводством, но и рыболовством¹⁰³.

Развитие древней строительной культуры на юге античные авторы обычно приписывают сакам, жившим в долине Сыр-Дарьи (яксартские саки). Арриан — историк военного похода Александра Македонского — сообщает, что против завоевателя «восстали жители сакских городов, расположенных на берегу Яксарта». Античный историк Диодор приписывает сакской царице Зарине роль строительницы городов. Но это были еще не города в полном смысле слова, а оседлые поселения. Данные античных авторов надо понимать в том смысле, что в период IV—III веков до н. э. в долине Сыр-Дарьи образуются поселения городского типа, характерные для периода племенных союзов. Эти поселения явились первыми политическими и культурными центрами, резиденциями племенных союзов, где собирались родоплеменные старейшины для решения вопросов военного, политического и территориального характера. Одним из таких городов на Сыр-Дарье, по-видимому, был город, развалины которого под названием Джеты-Асар ныне находятся на древней старице Яксарта (Сыр-Дарьи) — Куван-Дарье.

Р и с. 44. Планы Джеты-Асарского комплекса.
44-с у р е т. Жеті-асар қаласының жобасы.

Комплекс Джеты-Асар — это многослойное городище, охватывающее развитие и историю строительной техники разных периодов (рис. 44). Его нижний слой включает пласт древнеобщинных поселений, характерных для района Сыр-Дарьи раннесакского времени, а верхний пласт относится уже к позднеантичному времени (II—III века н. э.).

Городище Джеты-Асар состоит из группы больших общинных домов, каждый из которых имеет не менее трех комнат. В Джеты-Асаре № 9 обнаружены комнаты с суфой (нары) и центральным очагом. В большинстве случаев дома имеют прямоугольное очертание и относятся к узко-коридорному типу. Их перекрытие либо плоское, либо коробово-сводчатое.

На Алтын-Асаре (одном из джеты-асарских комплексов) раскопан замок племенного вождя. В замке обнаружено большое кресло, сложенное из кирпича и тщательно обмазанное глиной. Стены замка покрыты голубой росписью и украшены арочными нишами, обрамленными орнаментом из кружков¹⁰⁴.

При раскопках замка найдено большое количество костей домашних животных, что говорит о доминирующей роли скотоводства в хозяйстве обитателей Джеты-Асара. Характерно, что длинные кости животных использовались как строительный материал для армирования кладки стен. Город был обнесен мощной стеной, сложенной из сырцового кирпича квадратной формы. Эти данные служат подтверждением того, что Джеты-Асар был одним из первых крупных поселений на Сыр-Дарье и служил резиденцией племенных объединений савов.

В послесакское время в организации оседлых поселений в Южном Казахстане значительную роль играли усунь и кангюйцы, деятельностью которых связан ряд поселений, расположенных в долинах рек Таласа, Чу и у подножья Заилийского Ала-Тау. Историческая топография показывает, что усунь и кангюйцы имели три типа поселений:

1. Первый тип поселений — крупные стойбища, размещенные в долинах горных рек и у подножий предгорий. Обитатели таких стойбищ вели полуседлый образ жизни: лето проводили со стадами на высокогорных альпийских лугах, к осени возвращались к своим зимовкам, спускаясь с гор в равнины. Стойбище — это населенное место типа современного кыстау или кишлака, с постоянными сооружениями. Здесь производились все ремесленные изделия, о которых уже говорилось выше. Однако ремесло носило еще домашний характер.

Остатки стойбищ усуней распространены по всему подножью Заилийского Ала-Тау, на тех местах, где ныне стоят населенные пункты Чилик, Тургенъ, Иссык, Талгар, Алма-Ата, Каргалы, Аксай, Каскелен и т. д. Они известны также в долине реки Или, на берегу Иссык-Куля, у подножья Таласского Ала-Тау (Мерке, Луговое, Ахыр-Тобе) и в долине реки Чу.

Кангюйские селища больше всего распространены по берегам Сыр-Дарьи, ниже Ташкента, в долинах рек Арыси, Таласа и в предгорьях Кара-Тау.

2. Второй тип поселений — вполне оседлые земледельческие поселки, население которых занималось поливным земледелием, скотоводством и отчасти садоводством. Оседлые поселения располагались обязательно в долинах больших рек — Сыр-Дарьи, Таласа, Чу или у предгорий, орошаемых обильными горными потоками.

Прочную оседлость имели особенно кангюйцы, с деятельностью которых связаны многие районы древнего орошения, особенно по рекам Сыр-Дарье, Арыси, Талас и у подножья Кара-Тау. Кангюйские городища обычно насыщены земледельческими орудиями, остатками культурных растений и керамикой поселений оседлого типа.

3. Третий тип поселений — это ставки или города, возникшие в период возвышения племенных союзов.

Античные и китайские источники передают, что скотоводы, жившие на равнине, имели свои города — ставки. Наиболее типичными для периода племенных объединений кангюй и усуней у китайских авторов изображаются города Битянь на Сыр-Дарье и Чигу в Семиречье. Судя по их рассказам, это были политические и культурные центры племенных союзов усуней и кангюй, где время от времени устраивались советы племенной знати и принимались посланники Китая и других соседних стран.

О городе Битянь в китайской хронике сказано, что «кангюйский владетель пребывание имеет в стране Лоюени (Улуг-орун) в городе Битянь. От Лоюени семь дней пути до летнего владетельного местопребывания»¹⁰⁵. Согласно этим источникам, город Битянь находился в 1510 *ли* (около 755 *км*) на северо-запад от главного города древней Ферганы (Узген)¹⁰⁶, т. е. в долине нижней Сыр-Дарьи. Из указаний китайских авторов видно, что Битянь был зимней резиденцией кангюйского племенного вождя, тогда как его летняя ставка находилась в районе Улу-Тау.

Китайские источники часто упоминают название города Чигу — ставки усуньского владетеля. В записках китайского путешественника Чжан-Цзяна, долго жившего в этом городе, говорится, что усуньский владетель имеет пребывание в городе Чигу, который находится в 610 *ли* на северо-запад от кашгарского города Аксу и в 2 000 *ли* на северо-восток от главного города древней Ферганы. По определению известного китайца Бичурина, Чигу лежал от Темирту-Нора (Иссык-

Куль) на северо-восток, от Кучи — на северо-запад, на южном берегу реки Или¹⁰⁷.

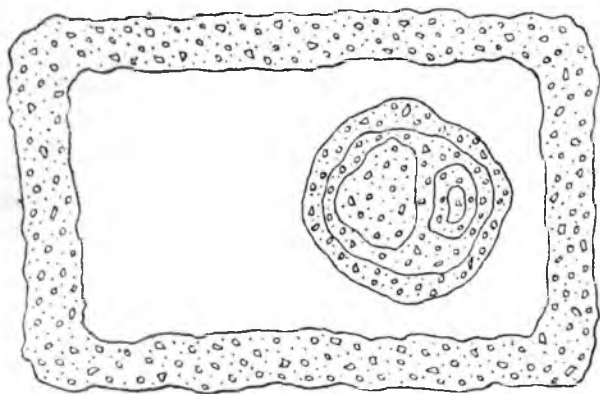
Китайские авторы отмечают строительство в городе Чигу дворца, возводимого по заказу усуньского гуньюмо. Остатки его сооружения еще не обнаружены. Разрушенный когда-то землетрясениями дворец в развалинах, видимо, лежит под землей. Китайские источники передают о смуте и перевороте, происшедшем в городе Чигу во II веке до н. э. По этим же источникам, город Чигу был разрушен жужанами около середины V века н. э., вследствие чего усуньский владетель переселился в Лукюевы горы (Памир)¹⁰⁸. По сообщениям китайских авторов, к типу племенных городов относятся Гуньюе¹⁰⁹ на реке Чу и Хинлос у Джунгарских ворот¹¹⁰.

К сожалению, письменные источники не сохранили каких-либо данных о структуре городов Битянь и Чигу, об их архитектуре и планировке. Косвенно представление о них дают лишь курганные сооружения, которые являются более или менее точной копией укрепленных поселений. Судя по имеющимся материалам, ставки усуньских гуньюмо представляли собой незастроенные внутри площади, обнесенные стенами, валом и рвом. Эту планировку укрепленной ставки хорошо передают погребальные курганы племенной знати усуней и кангюй. По своей планировочной схеме особый интерес представляют сооружения Беш-Шатыр в долине реки Или и Берккаринские курганы, находящиеся в горах Кара-Тау.

Характерную особенность этих курганов составляют концентрически расположенные выкладки из камня, круглые или прямоугольные в плане и с разрывами по меридиональной оси. В центре выкладки размещено основное сооружение, которое наподобие укрепления как бы обнесено стеной. Вся существующая обширная серия курганов этого типа хорошо передает структуру планов укрепленных поселений, возникших в период племенных союзов (рис. 45).

Одним из ранних поселений, служивших ставкой племенной организации, был, несомненно, город Талас, возникший в период возвышения племенного объединения кангюй (III—II века до н. э.). Судя по материалам раскопок, это было укрепленное поселение, обнесенное глинобитной стеной, внутри которой были размещены палатки или юрты¹¹¹.

Таким образом, материалы раскопок несколько восполняют отсутствующие в литературе данные о строительных приемах усуней и кангюй, с достаточной полнотой, как сказано выше, отраженных в погребальных сооружениях. Продолжая развивать установившие-

5 0 5 10 15 20 25 30

Рис. 45. План курганного сооружения. Горы Ереймен-Тау. Акмолинская область.

45-сурет. Оба құрылысының жобасы. Ереймен Тау, Ақмола облысы.

ся типы каменных и глинобитных сооружений, усунь и кангуй достигли высокого уровня в строительной технике и значительных успехов в обогащении конструкций новыми строительными материалами. Широкое развитие в это время получает обработка дерева, использование тянь-шаньской ели для постройки жилищ и культовых сооружений. Широко применяется в строительстве также и камыш и чий, используемые в виде связок¹¹². Из дерева, глины и камня древние зодчие создавали жилища, крепости и погребальные сооружения. Последние обносились оградой из мелких и плоских плитообразных камней; их перекрытие делалось в виде наката из толстых еловых бревен, покрытых сверху камышовой циновкой.

При раскопках усуньских курганов были обнаружены штукатурные и отделочные материалы¹¹³. Лес употреблялся не только в постройках жилых и мемориальных сооружений, но и для производства простейшей мебели и домашней утвари. Из дерева усунь изготовляли своеобразные столы на четырех ножках, кровати, колыбели (бесик), сиденья и другие предметы, ставшие непременной принадлежностью интерьера жилого дома¹¹⁴.

Указанные предметы сделаны довольно тщательно и обнаруживают знание всех тонкостей работы над деревом. Это свидетельствует о развитии в то время не только строительного дела, но и домашнего ремесла, находившегося тогда на заре обособления его от сельского хозяйства. Достижения ремес-

ленного производства послесакского времени лучше всего отражены в прикладном искусстве усуней.

* * *

Обзор истории поселений на территории Казахстана показывает последовательность их развития соответственно развитию общества. Древнейшие из них имели только общую крепостную стену, окружавшую огромную внутреннюю открытую площадь, где стояли лишь юрты. Незастроенная часть этой площади использовалась в качестве загона для скота. В основе планировки подобной укрепленной стены лежит структура кочевого стана. До появления этой стены существовали лишь длинные глинобитные дома с плоской или сводчатой кровлей, которые своей формой воспроизводили типы длинных домов эпохи бронзы, исследованных в Центральном Казахстане и около Кустаная. Длинные дома сугубо отражают жизнь патриархально-семейной общины, ведущей коллективное хозяйство.

Позднее, на заре сложения феодального общества, в связи с ростом классового расслоения и выделением из массы племенных вождей, появляется потребность воздвигать внутри крепостной стены второе крепостное сооружение в виде цитадели (куюк-кала). Цитадель служила для охраны личности и богатства племенного вождя или родоплеменной знати не только от нападения извне, но и от посягательств в самом укрепленном городке. В дальнейшем с упрочением класса феодалов города стали не только обноситься крепостной стеной, но и укрепляться фортификационными сооружениями, грозными башнями, возвышавшимися над городской стеной. Одновременно с этим возникают крупные монументальные сооружения, отвечающие идеологическим потребностям господствующего класса феодалов.

Анализ разнообразных сооружений, относящихся к эпохе первобытно-общинного строя вплоть до его разложения, показывает, как человек по мере своего развития стал вносить все более глубокое и более сложное содержание в свою строительную деятельность, обогащая ее новыми идеями и новыми достижениями. В процессе своей трудовой деятельности, накапливая опыт и знания, человек приобретает все новые и новые полезные сведения, познает пластические свойства глины, строительные качества дерева и камня, что обусловило появление разнообразных форм построек, создание типов устойчивых сооружений хотя еще и примитивных.

Начало развития строительного дела и доведение его до степени искусства относится к позднему этапу бронзы, когда были установ-

лены принципы и разработаны основы строительного дела, выработаны строительные приемы, созданы глиняная, деревянная и каменная конструкции, не утратившие своего значения на протяжении многих последующих эпох. К сожалению, образцы глиняных и деревянных строений до нас не дошли, зато сохранилось большое количество каменных сооружений, позволяющих судить о характере строительного дела той эпохи.

К достижениям строительной техники бронзовой эпохи следует отнести, в первую очередь, решение объемно-пространственной задачи, практическая разработка идей опоры и сводчатого перекрытия, основанного на принципах ложного свода или ступенчато-пирамидального покрытия. В развитии строительного дела огромное значение имело строительство жилища, так как с самой ранней поры исторической жизни человека его внимание было сосредоточено на сооружении жилища, то есть на удовлетворении одной из главнейших его потребностей. Жилище служило убежищем для человека и не только в целях защиты от непогоды и нападения зверей, но и для сна и отдыха, без которых немислим труд — основа самого существования человека. Однако в древний период своей истории человек, пользуясь в качестве убежища лишь природными укрытиями, постепенно научился строить не только простейшей формы жилища, но и более сносные и удобные, основанные на применении каменной, глинобитной, деревянной и смешанной конструкций жилые помещения.

Повторное применение установленных конструкций и моделей, их усовершенствование с учетом новых возможностей, способствовали выработке строительных навыков, на основе применения которых складывается представление о более или менее геометрически правильных формах композиции, усваивается правильное размещение отдельных частей, на основе чего создаются законы ритма и симметрии — главнейшие принципы строительного искусства.

Большое прогрессивное значение имело познание человеком свойств предметов, в частности строительного материала.

В начале возникновения строительства наиболее доступными материалами были глина и дерево и смешанная конструкция из них, в частности в строительстве жилищ. Построить дом из глины и дерева было проще, удобнее, чем из камня, требующего более сложной обработки. Отсутствие подходящих орудий для обработки камня затрудняло широкое применение его в качестве строительного материала и вполне естественно, что каменные конструк-

ции возникают несколько позже и то лишь в культовых сооружениях. Глина и дерево, напротив, играют решающую роль в постройке жилищ. Однако в период неолита, когда еще не было металлических орудий, обработка дерева кремневыми орудиями была весьма тяжелой. Поэтому в ту пору дерево в постройке жилищ использовалось только в его естественной форме или в грубо обработанном виде.

В эпоху бронзы изобретение металлических орудий (бронзовые топоры, кельты, тесла, сверла и долота) позволило хорошо обрабатывать дерево, производить рубку, обтеску, сверление и врубку, что дало возможность решать вопросы деревянной конструкции, особенно в связи с решением кровли и сопрягаемых мест. Металлические инструменты играли прогрессивную роль и в деле обработки камня и разработки каменной конструкции.

В развитии архитектуры жилища роль дерева и камыша огромна. Дерево применялось в облицовке земляных стен в качестве опорных столбов и для конструкции перекрытия. Оно использовалось в виде жердей, бревен, плах, лежней и круглых столбов, из которых состояла основная деревянная конструкция эпохи бронзы. С этого времени вместе с деревом большую роль играют тальник, камыш и чий, которые употреблялись в виде плетенки или простейших связок (фашин) для защиты кровли и укрепления углов здания с земляными стенами.

В период становления классового общества и развития ремесел обработка дерева достигает такого уровня, что при помощи металлических инструментов можно было тщательно строгать и шлифовать дерево, придавать ему форму досок, планок, производить сверление и пригонку сопрягаемых бревен. В это время камень и дерево становятся основными строительными материалами. Дерево служит основой конструкции шатровой кровли, а камень — основа опорной стены.

Однако в различных районах Казахстана строительное дело развивалось по-разному, в зависимости от природных и климатических условий и рода занятий обособленно живших на обширной территории племен. На огромном степном пространстве развитие общества шло далеко неравномерно: одна часть могла более прогрессивно развиваться, а другая — отставала.

В эпоху бронзы строительное дело успешнее всего развивалось в северных, центральных и юго-восточных областях Казахстана. Господствующими формами там были деревянные, глиняные и каменные конструкции.

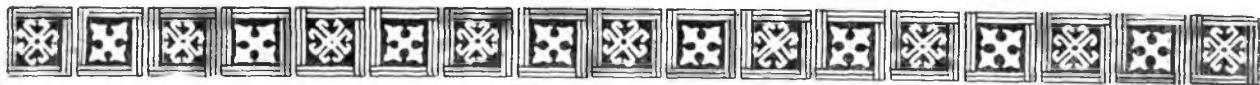
Главнейшим побудителем для развития строительства в этих областях явились суровые климатические условия, заставлявшие людей укрываться в теплых, более или менее удобных жилых строениях.

Другая особенность строительного дела в рассматриваемый период заключается в том, что в Центральном и Юго-Восточном Казахстане больше развиваются каменные строения,

в то время как в бассейнах рек Сыр-Дарья и Таласа — главным образом, глинобитные, а в Семиречье — смешанные конструкции из глины, дерева и камня.

Таков общий обзор строительного дела в Казахстане, начиная со времени появления первых искусственных сооружений и до образования крепостной стены, возникшей уже в иных социально-экономических условиях.

Ә. Х. МАРҒҰЛАН

ЕРТЕ ДӘУІРДІҢ АРХИТЕКТУРАСЫ

АЛҒАШҚЫ ҚАУЫМ КЕЗІНДЕГІ ҚҰРЫЛЫС ІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ЖАЛПЫ ӘЛНЕТТЕРІ

КӘЗІРГІ Қазақстан территориясындағы құрылыс ісінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Бұл өнер Қазақстанның таулары мен жазықтарын ертедегі адам бірте-бірте игеріп, бұлар алғашқы қоғамның өндіргіш күштерін дамыту үшін негіз болған заманда туған болатын. Бұл — адам жетілуінің ұзақ жолын басынан өткерген, адамзат мәдениетінің іргесі жасалып, құрылыс техникасының негізі қаланған бір ұзақ дәуір еді.

Ертедегі материалдық өндірістің бізге келіп жеткен ескерткіштерінің көрсетуі бойынша, алғашқы адам ұзақ уақыт бойы орныға алмай, өзіне азды-көпті қолайлы тұрақ таба алмаған, өйткені ол тіршілік ету қиыншылығымен, табиғатпен күресу қиыншылығымен жаншылып келген еді¹.

Өзінің еңбек ету әрекетінің алғашқы шағында адам жауын-шашыннан, жыртқыштардың шабуылынан қорғану үшін тек табиғи паналарды ғана пайдаланды². Археологиялық зерттеу соңында Қазақстан мен Оңтүстік Орал жерінде бұрын адам тұрақ етіп ізін қалдырған бірнеше үңгірлер ашылды³. Бұлардың ең белгілілері: Қазықұрт, Қаратау, Баянаула, Қарқаралы, Ұлытау үңгірлері. Ұлытау ауданындағы үңгірлердің біреуі «Айдаһарлы» деп аталады⁴. Халық аңыз бойынша ұлу мекендеген орын деген сөз. Бұл үңгірлердің көпшілігі адам паналауға бірталай қолайлы, әрі кең, оған едәуір адам сиятын болған. Қарқаралы қаласына таяу тұрған осы үңгірлердің біріне, түрі тұрғын үйге жақын болғандықтан, «Шатыр» деген ат тағылған (1-сурет)⁵.

Ертедегі адам паналаған үңгірлердің бір ерекшелігі — олардың кірер ауызы әрқашан оңтүстікке немесе оңтүстік шығысқа қаралған. Үңгірлердің бұлай орналасуы — күз және қыс айларында күн көзі көп түсіп, жылу берілуіне мүмкіндік тудыратын еді. Үңгірлердің кірер аузын жылдың суық уақытында бөренелермен

қоршап, аңның терілерімен жауып қоюға болатынды.

Баянаула үңгірлері ерекше қызық⁶. Мұнда маңдай алды биікте тұтасып жатқан үңгірлердің бір топ системасын көреміз. Олар зәулім тастардың биік қабағының астында, жоғарыда орналасқан, сондықтан оған тек төменнен ғана, бөренеден жасалған басқыш арқылы қатынауға болады.

Үңгірлердің аузы шар тәрізді сегментке ұқсап, төбелері жайпақ біткен. Бір үңгірдің төбесіне адам мен малдың суреттері шимайланып салынған. Суреттер Сибирь мен Алтайдың неолиттік қоныстарына тұстас келетін, қызыл минерал бояумен салынған. Кейбір кең үңгірлердің еңселеріне күйе сіңіп қалған, бұл әрине, олардың ішіне ошақ асылып, от жағылғандығын көрсетеді.

Қарағанды облысы, Шет ауданы, Қотыр-Қызыл таудағы «Тесіктас» үңгірі де бұдан кем соқпайды (2-сурет). Бұл бір шама биік төбесі мен кірер аузы бар, дөңгелене біткен баспана, мұның да есігі оңтүстікке қараған. Үңгірдің ішкі қабырғаларында адам қолымен өңделген сілемдер бар.

Үңгірдің төбесі Баянаула үңгірінің суреттері сияқты, дәл сондай қызыл бояумен салынған адам мен малдың суреттері. Әттеген-ай, суреттердің тек жеке фрагменттері ғана (кеудесінің, басының, аяқтарының, қолдарының) сақталған; негізгі сюжетін озған уақыт тоздырған, сөйтіп бұл сирек жолығатын жазбаның мәні мен әуелгі композициясын көз алдына келтіру қиынға айналған (1-таблица). Мұндағы жақсы сақталған ерте замандағы үлкен бұқаның суреті.

Тесіктас үңгірі бірте-бірте бұзылып келеді.

Соңғы жылдары зерттелген Бұқтарма өзеніндегі (Шығыс Қазақстан) белгілі үңгір Орталық Қазақстандағы бұрын адам тұрақ еткен үңгірлерге өте ұқсас⁷. Ол үңгірлердің біреуі-

нің ауыз қабырғасында екі метр жоғарыда белгісіз жануардың және кісінің қызыл бояумен салынған тұлға суреті бар⁸.

Палеолит мезгілінен басталатын бұл суреттер әрбір дәуірдегі мәдениет қаттасуының айқын сорабы екенін білдіреді⁹.

Үңгір адамы тіршілігінің із-таптары бұл үңгірлер кейінде әулие¹⁰ орынға айналып табынатын зат болды деуге себеп болған.

Қазақстан территориясындағы үңгір қоныстар өздерінің негізгі әлпеті бойынша шағын топ боп жүріп, еңбекті ортақ етіп бірлескен және кейініректе ру қауымдарын (матриархат) құраған алғашқы аң аулаушы адамдардың тіршілігін көрсетеді. Жоғарғы палеолит дәуірінде олар оттың қасиетін жақсы айыра білді, аң шаруашылығын өркендетуде өздеріне мүмкіндік берген тас құралдардың неғұрлым жетілген түрін қолданды.

Қолдан жасалған тұрғын үйлердің алғашқы сілемдері жоғарғы палеолит дәуірінен бізге дейін жетті¹¹.

Дамудың ұзақ жолын басынан өткерген ертедегі адам бірте-бірте ашық жерге қоныстап, өзіне тұрақты үй — аңшылар қотанын жасады. Жауын-шашын және қысқы суық оны көп нәрсеге үйретті: аң терісін жамылып бүркенетін, үйдің ең қарапайым түрі күрке жасайтын болды. Құрылыс материалы ретінде тасты, ірі жануарлардың сүйегін, бөрене-сырықтарды, бұталарды пайдалана білді.

Совет дәуірінде Қазақстанмен іргелес Сибирь және Орал аудандарында совет ғалымдары Г. П. Сосновскийдің¹², В. И. Громовтың¹³, А. П. Окладниковтың¹⁴, М. М. Герасимовтың¹⁵, С. Н. Бибииковтың¹⁶ және басқалардың еңбектерінде сипатталып жазылған бірқатар палеолитикалық қоныстар ашылып зерттелді.

Оңтүстік Сибирь немесе Орал типті палеолит қоныстар Қазақстан территориясында да, атап айтқанда, Жетісуда және Балқаш-Алакөл ойпатының солтүстігін ала байқалады¹⁷, палеолит адамының қалдығы Қостанай облысының Обаған ауданында¹⁸ және Шығыс Қазақстанда табылып отыр¹⁹.

Ғалым геологтар мен археологтар ертедегі Қазақстанның территориясында палеолит дамуы үшін өте қолайлы жағдайлар болды, — деп пікір айтады; бұл сілем кәзір республиканың оңтүстік және оңтүстік-шығысында жолығатын жұмсақ топырақты (лесс) пейзаждан көрінеді, не болмаса орталық, солтүстік және солтүстік-батыс облыстарда кездесетін лесс тәрізді сары топырақтардың болуымен сипатталады. Ғалымдар жер алабын мұз қауырт басқан дәуірде Қазақстан территориясы мұз басудан тысқары болғанын атап көрсетеді²⁰. Жөке мұз ті-

лімдері тек Батыс Сибирь ойпатына жапсарласа жатқан Солтүстік Қазақстанның шетіне ғана жеткен. Рисс-вюрем дәуірінде мұнда құрғақ қыр — даланың климат режимі болған; ертедегі Қазақстанның аллювиаль жазығында көптеген ірі қайуанаттар жайылатын еді, оның ішінде мамонттар, шудалы носорогтар, бизондар, жылқылар, солтүстік бұғылар, тағы басқалар бар. Бұл жануарлардың сүйегі кәзір Торғай, Есіл, Сарысу, Жетісу (Қалқан тауы) өлкесінде және Қаратауда жиі кездеседі. Бұл сүйектердің жойқын түрі Қазақстан музейлерінде сақталып тұр. Бұл жануарлар палеолит дәуіріндегі адамның негізгі аулайтын аңдары болған. Оның тұрақ-мекендері кәзір Қазақ ССР-ның бірқатар аудандарында белгілі болып отыр. Солардың ішіндегі аса маңызы бар біреуі Қаратаудың солтүстік беткей ауданындағы, Көктал өзенінің бойындағы тұрақ. Мұнда палеолит құралдарының ең ертедегі дәрекі үлгілері, әшел қарулары әліптес түрлері табылды. Түркстан қаласының солтүстігін ала 20 километр жердегі Қосқорған сайынан табылған носорог сүйектерін геологтар осы қаратаулық палеолит тұрақтарымен байланыстырады.

Соңғы жылдардың ішінде Қазақстан геологтары тағы да бірнеше палеолит тұрақтарын ашты, бұлардан ірі жануарлардың сүйегі, дәрекі тас қарулар табылып отыр. Бұған Қаратау қонысының солтүстік-батысын ала 200 км жерде Бетпақ дала шөлінен табылған Дәуітбай қонысын жатқызуға болады. Іле өзенінің аңғарындағы Қалқан қонысы да бұдан кем түспеуге тиіс.

Орталық Қазақстанда палеолит қоныстар Көктыңкөл жағасында (Жана арқа ауданы), Сарысу, Теректі (3-сурет) және Жезді өзендерінің аңғарында, Талпақ тауларында (Баянауыл ауданы) табылып отыр²¹. Шығыс Қазақстанда жоғарғы палеолит қоныстары²² Ново-Никольскі мен Қанай²² аулының маңында табылғаны жұртқа мәлім.

Қазақстанның палеолит қоныстары басқа облыстардың қоныстары тәрізді ашық дөңес жерлерде, өзеннің биік кемерінде (Жезді, Тамды өзендері), немесе жел соғатын шөлейтті дөң жалдармен қоршалған жоталардың ығында (Тамды I, Көктыңкөл қоныстары)²³ орналасқан. Тамды I өзеннің оң жақ жағалауында, өзеннен 100—120 м жерде жоғарғы қабатқа таяу, солтүстік жағынан еңіс сай қоршап жататын беткейде орналасқан. Тамды II қонысы бұдан да жоғары, өзеннен 1,5 км жерде тұрады. Қоныс жұрттардың белгісі онда тастан дөңгелете жасаған ошақтардың сілемдері (Бөрібас, Дамсы) және бірсыпыра шашылып жатқан тас қарулар сақталған. Сірә, мұнда Сибирь мен Оралдағы тәрізді

палеолит адамының тұрғын үйлері — күркелері тұрған болуы керек. Біздің ғалымдарымыздың сипаттап жазуынша, мұндай күркелер дөңгелете тік қадаған бөренелерден жасалып, оның жоғарғы басын шошақ шатыр түрінде тұтастырып байлап қоятын болған²⁴. Тас ошақтан басқа топырақ астында күркенің із-табы сақталмаған (4-сурет). Мұндай баспананың қаңқасы аң терісімен, аваш бұтақтарымен, не шөппен жабылып, үстін топырақпен қалың етіп бастырып қоятын болуы керек. Үскірік желден қорғану үшін күркенің іргелерін таспен қымтайтын болған. Үйдің есігі бүйірінен шығарылып, тас ошақ күркенің ортасында болған; түтін шығу үшін төбесінен тесік жасалған.

Сипатталып өткен баспана қолдан тұрғызылған үйдің ең ертедегі түрі және алғашқы адамның үй жасаудағы тұңғыш қадамы деуге болады. Оның жалпақ тастан тік қалап шығарған тас ошақ түріндегі қалдықтары Енисей өзені бойында, Кокорево деревнясы қасындағы қоныстарында²⁵ және Лена өзені бойындағы Макарево қонысында табылып, зерттелді²⁶.

Күрке іргесін бастырып қымтау, зерттелген бірнеше қоныстарда кездеседі, оған әсіресе Добраничск палеолит қоныстарындағы²⁷ үй конструкциясы дәлел бола алады. Бұл қоныстағы үйлердің төменгі жағы тегісімен мамонттың кесек сүйектерімен, кейде таспен аралас қаланған. Жер үстіндегі баспананың іргесін таспен бекітіп қымтау даладағы палеолит үйі конструкциясының ең басты элементтерінің бірі деуге болады, бұлай бекіту адамды үскірік желден қорғаумен қатар баспананың өзіне күшті тіреу болды. Демек, бұл Сибирь халықтарының чумын еске түсіретін күрке тәрізді құрылыстың қаңқасы еді.

Неолит дәуірінде (біздің заманымызға дейінгі 10 000—4 000 жылдар) матриархат қауымының тіршілігінде өндіріс құралдарының өзгеруі және аңшылық шаруашылығының жетіле түсуі негізінде ірі өзгерістер болды. Аңшылық құралдарының жетілуімен қатар палеолит адамының ескі тұрмысын өзгерткен балықшылыққа көшу едәуір алға басу еді.

Қазақстан территориясында жасаған неолиттік тайпалардың алуан түрлі және жасалу техникасы жағынан жетіліп толық қалыптасқан, тұрақты формалы тас қарулары болды. Бұл дәуірге ұсақ аңдар мен балық аулауға арналған әсем қарулар (микролиттер) тән болып келеді. Садақ пен садақ оғын ойлап табу, оқтың үшкір жебелерін, қондырма жүздерін тілетін, кесетін, шабатын тас құрал-саймандарды жасауды керек етті²⁸. Балық аулаумен, кейінде егіншілік ісімен байланысты тас қарулардың басқа түрлері, мәселен, тілгіштер, кетпен, сондай-ақ жұмырлап жасаған балталар, қашау-

лар, тағы сондайлар шығарылды, бұлармен адам құрылыс салу үшін бөренелерді дөрекі түрде болса да өңдейтін болды.

Қазақстандағы неолиттік мекендер әлі де болса жеткілікті зерттелген жоқ. Алайда соңғы жылдардың ішінде ғылыми экспедициялар біздің заманымызға дейінгі IV мың жыл ішіндегі және III мың жылдардағы көптеген неолит және энеолит қоныстарын ашты, бұларды зерттеу неолит дәуіріндегі аңшылар мен балықшылардың тұрмысы мен тұрғын үй түрлерінің өзіне тән белгілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Байтақ үлкен территорияда табылып отырған тас қарулар Қазақстанның өзен аңғарлары мен таулы жазықтары неолит дәуірінің өзінде-ақ елге толы болғанын дәлелдейді²⁹. Кең байтақ дала мен құла дүзде топтап өрген жан-жануар аңшылық шаруашылығын өркендету үшін қолайлы жағдай жасады және Қазақстан микролит мәдениетінің дамуына белгілі база болды. Бұл мәдениеттің қоныстары батыста Қамыс-Самар көлі ауданында, шығыста Семей маңында анықталып отыр³⁰. Мұның ең басты тораптары солтүстік және солтүстік-шығыс Каспий төңірегінің дүндік мекендері, Қамыс-Самар көліне³¹ жапсарлас жатқан Үлкен және Кіші өзендердің төменгі жағындағы мекендер, Ойыл, Сағыз (Аққұм-Сағыз қонысы), Жем (Көктүбек, Көкжиде, Бозшакөл қоныстары өзендерінің салаларындағы дүндік мекендер, Үстірттің солтүстігіндегі және Маңғыстау түбегіндегі³² Құмжарған сай, Сам³³ қоныстары болып табылады.

Қазақстан микролит мәдениетінің екінші бір маңызды торабы: Арал теңізінің төңірегі, атап айтқанда, Аралға таяу тұрған Қаракұм, Кіші және Үлкен Борсықтағы қоныстар, Сексеуіл, Ақеспе, Қазалы, Арал, Ұлы Ырғыз қоныстары³².

Солтүстікте бұл мәдениет Оңтүстік Оралдың шегіне дейін жетеді³⁴. Мұның қоныстары Ырғыз, Торғай және Тобыл өзенінің бас жағында жиі кездеседі³⁵. Неолит мекендері Семиозер ауданында, Обағанда, Наурызым қорығы территориясында байқалады³⁶.

Неолит мәдениетінің қоныстары Орталық Қазақстан даласы мен оның шөлейттерінде кең тараған. Бұл қоныстар кең байтақ территорияда тас құралдарының біржелкі болуымен сипатталады, ол Бетпақ дала шөлі мен Балқаш төңірегінде³⁷ басталып, солтүстікке, Ұлытауға дейін (Нұрман³⁸, Шайтантас³⁹, Айнакөл қоныстары), Есіл өзенінің оң жақ салаларындағы (Шортанды, Дамсы)* қоныстарымен ұштасады. Неолит қоныстары Сілеті өзенінің аңға-

* Шортанды ауыл шаруашылық тәжірибе станциясы қызметкерлері жинаған.

рында, Бозшакөл, Жалауылкөл маңында кездеседі (геологтар Р. А. Борукаев, В. В. Лавровтың жинағандары)⁴⁰.

Сансыз тас құралмен сипатталатын неолит қоныстары ең алдымен Орталық Қазақстанның басты арналары Сарысу өзенінде (Көктынкөл, Бөрібас, Қаражардың төменгі жағы, Боқтықарын қоныстары)⁴¹, Шерубай-Нұра бойында (Қарағанды төңірегіндегі қоныстар: Тихоновка, Михайловка, Долинск) байқалады⁴². Ғылыми өте маңызы бар неолиттік қоныстар Бетпақ дала шөлінде, Жеті қоңырдың барқын құмдарында (Жиделікүм, Аралтөбе, Қарабұлақ), Самен құмында (Дабсын тұз)⁴³ кездеседі, не ертедегі су қоймаларына, құдықтарға жақын жерде байқалады (Кендірлік, Уанас, Жиделі (Көкек), Көкиірім, Исақ* күмбез тұрғын сайындағы қоныстар). Бетпақ дала шөліндегі неолит қоныстардың ішіндегі ең қызықтырағы әрі байы Жиделі өзені бойындағы қоныстар, әсіресе Көкек қонысы. Бұл жерден тас құралдарды жасап шығарған орын табылды, мұнда көптеген тас құралдың сынықтары, бітпей қалған бұйымдар жиналған⁴⁴. Қазақстан геологтары солтүстік Балқаш ауданында бір қатар неолит қоныстарын тапты (Моинты өзенінің төменгі жағындағы қоныстар, Шақпақ тас⁴⁵, Тоқырауын, Жіңішке өзендеріндегі қоныстар, — геолог А. Ж. Машановтың жиғандары). Солтүстік Балқаш төңірегі неолит қоныстар ішінде ғылыми жағынан ең маңыздырағы Ақжал руднигінен оңтүстік шығысты ала 3 км жердегі қоныс болуға тиіс. Бұл мекен мәдени қалдық алаңының үлкендігімен, микролит саймандарының шоғырлығымен, жер үй шұқырларының болуымен сипатталады⁴⁶. Тас қарулардан басқа мәдени қалдықтар ішінен керамика сынықтары табылмады десе де болады.

Қазақстанның басқа аудандарының, Батыс Сибирьдің және Оңтүстік-шығыс Орал маңының микролит қаруларымен жалпы түрі бір болып келетін Шығыс Қазақстанның неолиттік қоныстары бұдан кем түспейді. Семей қаласымен ұштасып жатқан Ертістегі дюн мекені Педашенконың⁴⁷ еңбегі және ағалы-інілі Белослюдовтардың материалдары бойынша көптен-ақ белгілі еді**. Соңғы жылдардың ішінде Семей мекенінің топографиясы толығырақ анықталып, мұнда екі мекен бар екені белгілі болды. Бұлардың бірі Семейден, солтүстікке қарай 2 км жерде, екіншісі қаланың оңтүстігін ала орналасқан. Екі мекеннің екеуінде Ертіс өзенінің оң жақ жағалауымен созылып жатқан бір

күм жолдың беткейінде салынған⁴⁸. Бірқатар неолит мекендері жоғары Ертісте, атап айтқанда Кіші Қызылжар⁴⁹ және Усть-Нарым⁵⁰ қыстағының маңынан табылып отыр.

Қазақстан неолиті Орал тауы мен Қазақстанға жапсарлас Батыс Сибирь аудандарындағы неолиттың дамуымен тығыз байланыста өркендеді. Бұл өзара байланыс ең алдымен микролит құралдарының ұқсастығынан, үйлерінің түрлерінен, мекендерінің жоба-жоспарларынан айқын көрінеді. Неолит техникасының біркелкілігі, атап айтқанда, тас құралдардың бір қалыпты болуы совет ғалымдарына анықтауға мүмкіндік берді. «Қазақстанның байтақ даласы мен Орал тауына таяу жатқан орманды далаларда неолит және энеолит дәуірінде, демек, біздің заманымыздан IV және III мың жыл бұрын және II мың жылдың басында біріне бірі өте жақын мәдениет түрлері болды, олар туысы жағынан тектес еді, тұтас бір этникалы — мәдениеттің жеке-жеке бөлшегіндей еді»⁵¹.

Қазақстанның Орал тауы төңірегі мен Батыс Сибирьдің байтақ территориясындағы неолит мәдениетінің ортақтығын көптеген совет ғалымдары атап көрсетеді. Бұл түйін А. Я. Брюсовтың⁵² М. П. Грязновтың⁵³ О. Н. Бадердің⁵⁴, А. П. Окладниковтың⁵⁵, И. В. Синициниң⁵⁶, К. В. Сальниковтың⁵⁷, М. Н. Камарованың⁵⁸, Н. П. Кипарисованың⁵⁹ және басқалардың еңбектерінде толық кең түрде жазылған.

Волганың төменгі жағы мен Батыс Қазақстандағы неолит қоныстарда керамика мен тас қарулардың ұқсас кездесуін Т. М. Минаева сөз етеді⁶⁰. Бұл пікірлердің өте зор маңызы бар, өйткені Қазақстан неолиті кезіндегі үй формалары мен мекендерін сипаттап жазғанда, біз ең алдымен, жақсы зерттелген көршілес аудандардың материалдарын еске алуға тиіспіз.

Археологиялық деректер бойынша, неолит дәуіріндегі қауымдық топтар бытырап қоныс тепті, олардың үй құрылысы қауымның шаруашылық түрі мен Қазақстанның сол кездегі табиғат жағдайларына тығыз байланысты болды. Жоталардың беткейінде не өзеннің биік қабағында мекендеген палеолит адамынан неолит қауымдарының айырмасы, ол көпшілікті қажетті азық-түлікпен, атап айтқанда, балықпен, моллускамен және суда жүзетін құспен қамтамасыз ететін өзен аңғарларына, ірі су қоймаларына қарай ойысып орналасады.

Өзен бойын қоныс еткендер көбінесе өзеннің не көлдің аңғардан жоғары үскі қабағына шағын-шағын топ болып ірге тепкен. Мұнда неолиттік қауымдардың бытырап қоныс тебу жерлері, жоғарыда айтылғандай, шаруашылық жүргізудің тәсілімен және жергілікті табиғат жағдайларымен қатты шарттасып отырған.

* Материал Қазақ ССР Ғылым академиясы ИИАЭ археология қорында сақтаулы.

** Қоллекция СССР ғылым академиясының антропология және этнография музейінде сақтаулы тұр, № 1826.

Қоныс тепкен жерлер: 1) өзен және көл жағасындағы аңшылар мен балықшылардың тұрағы (Ертіс, Сарысу, Торғай, Батыс Қазақстан өзендері⁶¹); 2) шөлейт көгалдарындағы құм төбе мекендер (Жеті-Қоңыр, Арал маңы, Балқаш маңы); 3) ірі, тағы аңдарды маусымдап аулайтын аймақтағы уақытша тұрақтар; бұл тұрақтар көбінесе шөлейт көгалдарында жер астынан шығып жатқан суы бар жерлерде (Бетпақ дала), немесе кейінгі кезде құдығы бар шөлейт аудандарында (Бетпақ дала, Арал маңы, Маңғыстау) кездеседі⁶². Уақытша жасалған тұрақтар өте бытыраңқы түрде кездеседі және ондағы материалдық өндіріс қалдықтары, оның ішінде тұрғын үй қалдықтары өте болмашы түрде жолығады.

Уақытша қоныстарға орын таңдап алу және оларда өмір сүру ұзақтығы аң аулау жағдайына, сондай-ақ тас өңдеу ісінің аяқталуына байланысты болғанын байқау қиын емес. Уақытша қоныстар, неолит аңшыларына мол тамақ болған шөп қоректі жануарлардың көптеген табыны күзгі айларда қыс басында жайылып жүрегін, аң аулауға қолайлы орындарда ірге тепкен.

Еру қоныстар балық аулау үшін тиімді жағдайлары бар өзен және көл жағаларында ғана пайда болды.

Неолиттік мекендердің сілемдері мәдениет қалдықтарының үйінділерімен айрылады, ашып айтқанда, жаққан оттың қалдығы, төбе-төбе күл, тас ошақ, тұрғын үйдің жұрты, сондай-ақ балық, суда жүзетін құс, мал сүйектерінің іркілуі, тұрмыс бұйымдарының самтығы. Микролит саймандарымен қатар бұл мекендерде балық аулайтын жабдықтар, әдемі өңделіп жасалған тас балталар, қашаулар, үніріктер және құрылыс ісінің басқа да құралдары кездеседі⁶³. Ол замандағы ең ірі құралдардың бірі тас кетпен. Бұл шатыр төбемен жабылған жер үйдің іргесін қазып шығаруға жарады.

Неолит дәуірінің отырықшы мекендер мен тұрғын үйлердің типтері туралы Қазақстанның, Сибирьдің және Оңтүстік Оралдың кейбір аудандарында зерттелген қоныстар түсінік бере алады⁶⁴. Мұндай қоныстар 5—6 жер кепелерде тұратын аңшылардың, балықшылардың шағын тұрағы болып келеді. Жер үйдің жобасы тайыздап ойған іргесі бар төрт бұрышты үлкен қамба. Жер іргенің үстін ала сырықтардан тіреп жасалған шатыр төбе. Үй төбесі бұтақтармен, қамыспен, шоппен жабылып, үстінен топырақпен бастырылуы мүмкін. Үйдің ортасында дөңгелете жасаған тас ошақ төбесінен түтін шығып жарық түсетін тесік шығарған.

Солтүстік Қазақстанмен жапсарлас Челебе және Қорған облыстарында жүргізілген қазулар бойынша орманды даладағы жер үйдің қабыр-

ғасы бөренемен шегенделгені байқалады. Бұған Семей қаласы маңындағы неолит мекенінде табылған тақтай бөрене де дәлел бола алады. Уақытша қоныстарда немесе аңшылар қотанында неолит адамы жоғарғы палеолит дәуірінде қолданған шатыр күрке түрлерін де ұмыта қоймаған. Күркенің қаңқасы дөңгелете шаншылған сырғауылдан тұрғызылып, оның жоғарғы ұштарын біріктіріп байлап қоятын болған. Мұның үсті қамыспен, шимен немесе басқа заттармен жабылуға тиісті. Мықты тұруы үшін және даланың қара дауылынан сақтану үшін үйдің іргесін ірі-ірі тастармен бастырып қойған. Күркенің ортасында тастан жасалған ошағы болған. Түтін шығу үшін төбесінен тесік қалдырған. Мұндай үйдің есігі көбінесе оңтүстікке және оңтүстік шығысқа қаратылып, тар ауыз түрінде бүйірінен шығарылған.

Күрке тәрізді үйлердің қалдықтары Орталық Қазақстандағы Бөрібас сайында (Сарысу өзені), Есіл өзенінің бір саласы Дамсы өзені бойында сақталған. Мұндай жұрттар тас ошақ түрінде не үйдің дөңгелек тас іргесі түрінде тұра жер бетінде көрініп жатыр. Дөңгелек тас іргенің диаметрі 4—5 метр (4-сурет).

Осы көрсетілген үй типтері неолит дәуіріндегі адамдар үшін көбірек қолданған баспана түрлері деуге болады. Олар Сибирь, Шығыс және Оңтүстік Орал маңы, Қазақстан аудандарында таралған.

Сонымен өзінің еңбек іс-әрекетінің алғашқы қадамынан бастап, адам табиғатқа қарсы күрес тәжірибелерін жинай отырып, өзіне қажет болған қарапайым үйлерді салуды бірте-бірте үйренеді.

Адамның осы құрылыс салу іс-әрекетінде отты пайдаланудың және еңбек қаруларын жетілдірудің орасан үлкен маңызы болды. «Отпен тасбалтаның өзі,— деп жазады Энгельс,— жұмыр ағаштан қайық жасауға, ал кей жерлерде бөренелер мен тақтайдан тұрғын үй салуға мүмкіндік берді»⁶⁵.

Кеш неолит дәуіріндегі адамдарда құрылыс ғасырлар бойы жиналған тәжірибенің негізінде түрі мен көлемі ритм заңдары мен симметрияға жуықтап келетін дөрекі құрылыстар салуға талап туады. Бұл идеяны ертедегі авторлар, адамдар құрылыс өнерін қайуандардан үйренеді деп санап, тек табиғатқа еліктеген үлгілердің ықпалына әкеп тіреді. Маркс, ертедегі материалистердің айтқандарын түзете отырып, «адам әр түрдің өлшеміне сәйкес өндіре білетін және әрқашан да затқа тиісті өлшеммен жанаса білетін болса, қайуан өзіне тиісті түрдің қажетіне қарай сәйкестеп жасайды» деп атап көрсетеді. Бұдан әрі Маркс өзінің

пікірін өрістете келіп: «сондықтан да адам сұлулық заңы бойынша жасайды»⁶⁶ дейді.

Кеш неолит және қола дәуірінде жасалған құрылыстардың қалдықтары бойынша, адамның сол кездің өзінде-ақ кеңістік пен көлем туралы жеткілікті айқын ұғымы болған. Оларда сол кезде-ақ композицияның қарапайым идеясы, конструкция туралы түсінуі қалыптаса бастаған. Мұндағы ең маңызды нәрсе, осы кездің өзінде-ақ құрылысты өзінің құранды бөлшектеріне: төбеге (жоғарғы жағы), іргеге (төменгі жағы) бөлу принципі жасалады, бұл құранды бөлшектер кейінгі замандарда құрылыс конструкциясының ең күрделі элементтері болып табылады.

Тұтас көлемдік мәселені шешу адамның алдынан тағы да жаңа мүмкіндіктер ашады. Тұрғын үй конструкциясын одан әрі жақсы ету жолында оны енді көркемдік жағынан да өңдеудің қажеттігі туады, бұл тек қоғамның өндіргіш күштерінің дамуымен ғана емес, оның үстіне алғашқы адамдардың әсемдік және дінге ұғымдарының қалыптануы арқылы да өмірге келген еді⁶⁷.

Ертедегі адам баласы іс-әрекетінен туған табыстардың қатарына идеология түрі ретінде бейнелеу элементтерінің шыға бастағанын келтіруге болады. Би, музыка және бейне сияқты көркемөнер түрлері адамның тек еңбек іс-әрекеті үстінде келіп шыққаны мәлім. Адам аң аулаудың түрін бимен көрсетіп, не жануарлардың тұлғасын құз жартасқа ойып салып, нағыз шындықты бейнелеп түсірді. Алайда заманның өтуіне қарай музыка мен би сияқты көркемөнер түрлері адамның еңбек іс-әрекетімен тура байланысын жоғалтып, тек тұрмыспен тығыз ұштасып жатқан архитектура ғана практикалық өмірмен осы байланысын сақтап қалды.

Бейнелеу өнерінің алғашқы тірнегі палеолит дәуірінің өзінде-ақ көріне бастады⁶⁸. Палеолит аңшылары тағы аңдардың ізіне түсіп жүріп, олардың бейнелерін жартас беттеріне баспана болған үңгірлердің төбелеріне жиі-жиі түсіріп отырды⁶⁹. Жартас бетіне түсірген суреттердің негізгі сюжеттері қайуандардың тұлға бейнесі, аң аулау көрінісі бимен, ойын-сауықпен мезеген табыну түрлері — бұлардың барлығы зор шындыққа тіреліп, ойға сыйымды етіп түсірілген. Суреттерді екі түрлі тәсілмен түсірген: бірінші тас бетіне қашап түсіру, екінші қызыл бояумен түсіру. Табиғатқа қарсы қиыншылық еңсесін көтертпеген алғашқы қоғамның идеологиясында жаратылыс күшіне табыну ерекше орын алды, оның ішінде адамның тіршілігіне аса керек болған жылылықты, жарық сәулені тағы басқа игілікті келтіретін Күнге, Айға табыну орын алып келді. Сондықтан қайуандардың тұлғасын бейнелеумен қатар алғашқы

көркемөнер дамуына белгілі әсер еткен салт-сана түрі Күнді, Айды және басқа да әлем құбылыстарын бейнелеу жиі ұшырайды.

Жартас бетіне қашап түсірген бейне түрінде алғашқы көркемөнер белгілері Қазақстанның көптеген аудандарында сақталғаны байқалады. Бұлар әсіресе Орталық Қазақстанның таулы аудандарында, Бетпақ дала шөлінде, Қаратауда, Жетісу, Тарбағатай, Алтай тауларында көптеп кездеседі. Ең ертедегі көркемөнер түрлерін сипаттау үшін әсіресе Сарысу өзеніне таяу тұрған Теректі тауының (2-таблица) гранитті массивінен табылған жануарлардың бейне тұлғаларының зор маңызы бар. Толып жатқан дүркін-дүркін суреттердің арасында, Теректі үңгірінің төбесіндегі өгіздің бейнесі көңілді ерекше тартады (3-сурет). Өзінің сыртқы түрі жағынан бұл үңгірлер Қырымдағы Сюрень I және Сюрень II үңгірлерімен өте ұқсас.

Теректі суреттері жалпақ гранит тастың бетіне ойып салынған, оны не бірыңғай қобылай оюмен не тек шетін ғана шырғалап ою тәсілімен түсірген. Бұлардың көпшілігі ол күнге дейін қолға үйретілмеген тағы жануарлардың суреті. Көзге ерекше түсетін әсіресе бизонның, жылқының, не үңгірді мекендеген арыстанның суреттері. Ертедегі безеуші қайуандарды өзінің болған тұрпатында және динамикалық түрде көрсете алған. Ол жануарлардың жалпы тұлғасын, олардың қуатты дене құрылысын жеткізе дәл бере білген. Әсіресе өгіздің алпаут бейнесі (74×55 см) аса қадағалап түсірілген.

Өгіздің басын біраз төмен тұқыртып, мүлгіп тұрған жусау үстінде түсірген. Оның алып қомақты денесі тұрған қалпында бейнеленген. Ерекше қадағалап түсірген мүшесінің бірі өгіздің басы, оның қарағайдай аумақты мүйіздері, көздерін жауып тұрған кірпіктері не адырайған үлкен көздері. Жануардың қуатты денесінің жалпы түрінен оның алдыңғы жағы миндель-ресс дәуіріндегі бизондарға ұқсап өркештеніп, оның алып жотасынан жекеленіп көрінеді. Өгіздің жалпы тұлғасы өте шырайлы, көңіл тартатын шеберліктің бірталай жоғарғы сатысында орындалған.

Қазақстандағы бейнелеу өнерінің тарихы үшін Жасыбай (Баянаула тауында) және Тесіктас үңгіріндегі (Қызылтау) (1-таблица) бейнелерде аз орын алмайды. Теректі үстіндегі суреттерден Баянаула мен Қызылтау суреттерінің айырмашылығы, бұлар жоғарыда көрсеткендей, қызыл бояумен жасалған. Бұл безеу суреттерде жануарлар, адам тіршілігінің көріністері, баксылық ісімен байланысты ойын-сауықтар, билер, сондай-ақ күн көзін бейнелейтін дөңгелек безеулер бар. Осы сарындардың көпшілігі кейінгі дәуірде жасалған архитектурамен декоратив өнерінде кеңінен өріс алды.

Осы көрсетілген бейне суреттермен, хронология жағынан алғанда, Қөктыңкөл (Қара шоқы) қасындағы, Абралы таулары мен Ұлытауда (Шақабай қонысы) табылған жартаc бетіндегі суреттердің екінші бір тобы байланысты болып келеді. Мұның барлығы адам іс-әрекетінің алғашқы қадамын көрсетіп, оның белгілі түрде жаратылыстағы паналарды пайдалануы мен қатар тұзара — көлемдік композициясының кейбір мәселелерін шешудегі тәжірибесін көрсетеді. Мұнымен бірге бұлар кәзіргі Қазақстан территориясында жасаған ертедегі аңшы тайпалардың тұрмыс ерекшелігін бейнелеп, олардың идеология түрлерінің, көркем өнер ісінің ең алғаш қалыптасуын жарыққа шығарады. Адам санасы мен іс-әрекетіндегі бұл алға басушылық бұдан гөрі үлкен аттауға әзірліктің басы, алғашқы күрделі қадамы еді; ол аттау металл дүниесін игерген кезде, аңшылық шаруашылығынан мал бағуға ауысқанда жүзеге асты; бұл кезде тұңғыш рет ірі қоғамдық еңбек бөлісі жүзеге асырылды.

ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ӨЛКЕСІНДЕ ҚҰРЫЛЫС ІСІНІҢ ДАМУЫ

Қола дәуіріндегі қыстақтар (қоныстар).

Біздің заманымыздан бұрынғы екі мың жылдың басында бүгінгі Қазақстан жерін мекендеген адамдардың тіршілігінде үлкен өзгеріс болды. Ол өзгеріс бұрынғы тас құралдың орнына металл құралдарына көшу, алғашқы аңшылық тұрмыстан өндірістің өнімдірек түріне ауысудан болған еді. Адамның қолы жеткен бұл табыстар малды қолға үйретіп өсірумен, мыс металлургиясын игерумен және кетпен егіншілігінің дамуымен шарттасып келеді. Бұл әрине, жоғарыда айтқандай, қоғамдық еңбек бөлісін бірінші рет күрделі түрде жолға қоюға мүмкіндік ашты⁷⁰.

Өндірістің жаңа түріне ауысу жаңа шаруашылықты өрбітіп, мәдени жағдайларды байыта түсті, адамның білім өрісін кеңейтті, құрылыстың алуан түрлі формаларының пайда болуына, сол арқылы техниканың дамуына және өркендеуіне ұйтқы болды. Мұның барлығы рудадан металл шығару нәтижесінде біздің заманымызға дейінгі екінші мың жыл ішінде Қазақстанда кеңінен дамыған мыс және қалайы металлургиясын игерудің арқасында мүмкін болды.

«Осы сатыда өнеркәсіп ісі саласындағы табыстардан екі нәрсенің, — деп атап көрсетеді Энгельс, — бірінші, тоқымашылық станоктың, екінші, металл рудаларды қорытып, металл өңдеудің ерекше зор маңызы болды. Мыс пен

қалайы, бұлардан қорытылып алынған қола аса маңызды металдар болды, қола жарамды құралдар мен қарулар берді»⁷⁰.

Металл құрал-саймандар адамға ағаш пен тасты тұрпайы түрде өңдеп, бір шама қолайлы тұрғын үй салуға мүмкіндік берді. Бұл одан бұрынғы дәуірдегі адамдардың қолынан келмеген еді.

Қазақстанның қола мәдениеті Енисейдің, Алтайдың, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Орал маңындағы қола мәдениетімен бір кезде дамыды. Сондықтан бұл аудандардағы құрылыс мәдениетінің қалдықтары, өзінің жергілікті ерекшеліктері, алуан түрлі өзгешелігімен бірінен бірі басқарақ болып келсе де, көптеген өзара, ортақ жақтары да аз емес. Бұл аудандардың мәдениетіне тұрғын үй түрлерінің, мекендердің, кешен ескерткіштердің, тұрмыс заттарының, әсіресе керамикалық, қола бұйымдардың түрі бірдей, жалпы ұқсас болып келетіндігі көптен айқын.

Кең байтақ даладағы тұзарада тұрғын үй түрлерінің ұқсас болып келуі шаруашылық сатысының бірдей болып, тұрмыс жағдайларының біркелкілігінен, сондай-ақ, мекендерінің табиғи жағдайларының бірдейлігінен болған.

Маркс «алғашқы тарихта әрбір табыс күн сайын, жаңадан және басқаға байланыссыз әрбір орында жасалуға тиіс» деп атап көрсетті⁷¹.

Қола дәуіріндегі Қазақстан тайпалары отырықшы болды, өзен аңғарлары мен тау бөктерлеріндегі сай-салаға қоныс тепті, мықты тұрғын үйлері — жартылай жер кепелері болды. Өзен қойнауларындағы көкмайса шалғындар мен тау бөктеріндегі құнарлы жайылымдар бағылатын мал шаруашылығын және кетпенмен шабатын егіншілікті өркендетуге мүмкіндік берді. Ал егін шаруашылығы тары мен бидай өсіру су жақсы сіңіп ылғалданған топырақты дала өзендерінің құнарлы табаны мен суармалы танаптарда ғана мүмкін болатын еді.

Қола дәуірінің кейінірек кездеріндегі қыстақтар өзен аңғарының шегінен тысқары, өзен алабынан алыстағы жерлерде кездеседі. Мәселен, тек қана құдық суымен не іркінді тоған суымен пайдаланатын шөлдегі көгал жерлер (Жезқазған, Милықұдық, Бетпақ дала, Балқаш маңы). Құдық пен бұлақ суының өзі де бақташы тайпалардың өзен арнасынан тысқары жатқан байтақ даладағы тұзараны меңгеріп, бытырап қоныстауына бірталай мүмкіндік берген.

Қазақстандағы қола дәуірінде болған қыстақтар туралы бізде кәзір бұрынғыдан гөрі едәуір көп деректер жиналды.

XX ғасырдың 30 жылдарында, Тобыл өзенінің жоғарғы бойында Қостанай облысының жерінде Алексеев және Садчиков деген екі ескі қыстақ орны зерттелді. Соңғы он жылдың ішінде археологиялық зерттеулер соңында қола заманының құрылыс мәдениеті туралы біздің біліміміз әлде қайда кеңейіп, жаңа елеулі деректермен байи түсті. Көп байтақ мағлұмат әсіресе Орталық және Солтүстік Қазақстан жерін зерттеумен жиналды. Мұнда отызға тарта қола дәуірінде болған қыстақтар табылды. Бұларды зерттеу қола дәуірінің құрылыс ісі дамуының ең маңызды кезеңдерін баяндап, қыстақ-мекендер мен тұрғын үй түрлерін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл біздің заманымыздан бұрынғы екі мың жылдың екінші жартысында жасалған тұрғын үйлердің конструктивтік ерекшелігін табу үшін аса сирек жолығатын деректер.

Тұрғын үйлердің жобасы мен конструкциясын айыруда Атасу (Жаңа Арқа ауданы), Бұғылы (1, 2, 3), Ақбауыр, Шортанды-бұлақ, Сенкебай (Шет ауданы) және Тағыбай (Баянауыл ауданы) қоныстарының маңызы аса зор (5-сурет).

Ақмола, Көкшетау және Павлодар облыстарында (Бестөбе, Степняк, Бозшакөл), Жоғарғы Ертіс ауданында (Қанай, Кіші Қызылжар) бірталай қыстақтар зерттелді.

Руда шығарып, металл қорыту ісімен байланысты көзге ерекше түсетін мекендер ертедегі руда қазушылардың тұрақтары, олардың ішінде Жезқазған, Милықұдық, Ұлытау, Жанғабыл, Қарқаралы №1 және №2 қоныстарға ерекше көңіл аударуға болады. Бұл қоныстарды ашып зерттеу Қазақстанның кең байтақ даласында және онымен іргелес Оңтүстік-Шығыс Орал маңы мен Оңтүстік Сибирь аудандарында қола дәуірінде кең таралған тұрғын үйлердің конструкциясы мен формасын анықтауға мүмкіндік туғызады.

Бұл қоныстарда Қазақстанның ең ертедегі бақташы-малшылары мен кен қазушылары тіршілік жасап, оларға совет ғылымында «андрондар» деген шартты ат берілген, ал олардың қоныстары «андрон мекені» деп аталды, демек, қола дәуірінің ескерткіштері алғашқы рет Абакан облысының Андроновка селосы ауданында табылды. Осыдан Андрон қонысы, Андрон мәдениеті деген атаулар шықты.

Андрон қыстақтары өздерінің негізгі сипаттары бойынша өзара өте ұқсас болып келеді. Жергілікті ландшафтың ерекшеліктеріне қарай болатын олардың бірінен бірінің айырмашылығы шамалы ғана.

Қазылып табылған материалдарға қарағанда, қола дәуіріндегі тұрғын үй құрылысының ерекшелігі шаруашылықтың коллектив түрі-

мен және ру-руға ұйымдасу принципімен анықталатыны байқалады. Бұл уақытта өсіп өрбіген патриархал семьялар жалпы төбесі бір, қазан-ошағы ортақ қауымдық үйлерде тұрған. Өндіріс құралдарына ортақ меншікшіліктің болуы жалпы шаруашылық құрылыстарының, қоғамдық қоймалар мен жалпы мал қоралардың да меншіктес болуына жағдай жасады.

Қола дәуірінің қыстақтары оннан қырыққа дейінгі мөлшерде кездесетін жер үйлер тобынан құралған. 2—3,5 гектар жерді алып жататын бұдан гөрі де ірі қыстақтардың орны кездеседі, мұндай қоныстардағы тұрғын үйлердің саны бірнеше ондап саналады (Бұғылы-1, Шортанды бұлақ).

Андрон қыстақ орындарының айқын жоба схемасы жоқ. Ол көбінесе ретсіз, қалай болса солай салынған үйлер тобы. Бұлардың орналасуы көбінесе жергілікті топографияға байланысты болған. Алайда жобасы қоғамдық малды сақтау ісіне бағындырылған қыстақ орындары да аз жолықпайды.

Тұрғын және шаруашылық құрылыстардың тобы орталық алаңы ашық, алқа-қотан түрде орналасқан болып келеді. Орталығы ашық алаң мал жусату үшін керек болған. Мұндай жоба Атасу, Шортанды бұлақ және Жабай-Қарасу қоныстарында айқын көрінеді (6-сурет).

Қыстақтардың іргесін салғанда ертедегі құрылысшылар қолайлы орындарды (таулы жердің сайлары, өзен аңғарын, су қоймаларын сағалап) ақылмен ойластырып пайдаланған. Кейінгі кездердегі қазақтың қыстаулары сияқты қола дәуірінің қоныстары да таудың ық жақ бауырын ала орналасқан; ал ашық жазықтарда қыстың суық боранынан біраз тыныштық алу үшін қораның сыртқы жағын дуалмен қоршаған. Даланың дауыл боранынан тұрғын үйді қорғаған дуалдар Атасу, Ақбауыр, Алексеев және Садчиков сияқты бірқатар қоныстарда сақталған. Боранға қарсы дуал жасау қазақ халқының құрылыс практикасында кеңінен өріс алды. Қыстауларды қар басып кетпеу үшін, оны долы бораннан қоршау үшін қыстаулардың боран соғатын жағынан тұрғызатын қоршаудың бұл бір түрі. Бұл дуалды қазақтар тұрақты етіп шымнан, тастан, кірпіштен, ал уақытша болса қардан қалайтын (аққала). Андрон қыстақ орындарында дуал қоршаулардың кездесуі әрине, адамдар дүлей жаратылыспен күресе отырып, сол қола дәуірінің өзінде-ақ өздерінің үйлерін қысқы суықтан, бораннан сақтау үшін арнаулы дуал салудың керек екенін білген.

Қазақстанның климат жағдайлары тұрғын үйлерді қалай қаратып салуда да жақсы еске

алынған: қола дәуіріндегі тұрғын үйлердің ұзын тұрғысы көбінесе батыстан не солтүстік батыстан шығысқа не оңтүстік шығысқа қарай қаратылған, демек, Солтүстік пен Орталық Қазақстанда жиі болатын жел өгінің бағытына қарай жасалған. Екінші түрде айтқанда тұрғын үйлердің қысқа қабырғасы көбінесе суық желдің бағытына қаратылған.

Қола дәуіріндегі тұрғын үй құрылыстары

Қола дәуіріндегі тұрғын үй құрылыстары біркелкі жер кепе болып келеді, бұл қола дәуіріндегі Қазақстанның дала аудандарында қолданған тұрғын үйдің негізгі түрі. Мұның өзі іргесін бір метр не бір метрден сәл төренірек етіп жерге көмген, өзінің қарапайым түрі мен конструкциясы бар кең баспана екені байқалады. Жер кепелердің бір ерекшелігі, олардың қабырғалары тұтасқан бөренемен не гранит тастармен шегенделген (Атасу қыстағы). Үй қабырғасын таспен қаптау әсіресе Орталық Қазақстанда жиі кездеседі. Тас қаптамаған жер кепелердің бұрыштары біраз дөңгеленіп тік бұрышқа жақын түрде жолығады.

Орталық Қазақстанда қола дәуірінен қалған құрылыстардың алуан түрі кездесіп, олардың айқын сызылған жобаларының болғандығы құрылысты ұйымдастырудың алғашқы жарқын көрінісі екенін дәлелдейді. Қола дәуіріндегі тұрғын үй құрылыстарының конструкциясы туралы ашық түсінік беретін әсіресе Атасу, Ақбауыр, Бұғылы (Шопа), Шортанды, Тағыбай (Баянауыл) және Қарқаралы қыстақтарындағы тұрғын үйлер. Қостанай қаласының оңтүстік жағында 40 километр жердегі Тобыл өзенінің басында ертедегі өзен табанында қоныстаған андрон қыстақ орындарын (Алексеев және Садчиков қоныстарын) зерттегенде, тұрғын үй конструкциясын ашатын көптеген материалдар алынды.

Атасу, Бұғылы және Ақбауыр қыстақтарының тұрғын үйлері өте әсем. Әулие-қызыл таудағы Тағыбай-бұлақ (Баянауыл ауданы) тұрғын үйлері де конструкциясы жағынан бұдан кем түспейді.

Қола дәуіріндегі Атасу қыстағы Атасу өзенінің бір саласы Мыңбай-сай бұлағының кең алабында орналасқан. Бұл қыстақ 15 мың шаршы метр мөлшердегі алаңда созылып жатыр. Мұнда 35 құрылыстың іргесі табылды, оның 22-ге жуығы тұрғын үй қалдығы. Тұрғын үйлердің көлемі: шағыны — 80, орташа — 120, іріректері — 250 шаршы метр. Кейбір үйлердің жер астынан қазып шығарған өзара қатнасы бар (6-сурет).

Атасу қыстағындағы тұрғын үйлердің жобасы не шаршы, не тік бұрышты ұзын болып келеді. Олардың бұл айтылған жобасын анықтау 1955 жылы жүргізілген қазулар арқылы мүмкін болды. Олардың конструкциясындағы ерекшелік, олардың қабырғалары жерге тіке қазылып көмілген үлкен гранит тақта тастармен қапталған. Жер қабырғаларды қаптау үшін ұзындығы 150 сантиметрден 180 сантиметрге дейінгі тақта тастар қолданылған, бұлардың түбі жерге 30 — 40 сантиметрге дейін қазылып көмілген (7-сурет).

Атасу тұрғын үйінің едені жер, оған қалыңдығы 30 сантиметрге дейін топырақ пен құм араластырып төсеп, үстін таптап қойған. Сондықтан, өзінің құрылысы бойынша, ол балшықтан жасалған сәкіге ұқсайды.

Бағаналардың қалған орнына қарағанда, тұрғын үйдің іші шарбақпен екі жаққа бөлініп, оның бірінде адамдар тұрып, екінші жартысында мал қораланған. Малға арналған қора бөлігінің едені мүлде басқаша, ол тұрғын үйдің едені деңгейінен 40—50 сантиметр төменіректе жатыр. Бұдан мал қиының көпірленуінен құралған органикалық қалдықтардың қалың қабаты табылды. Үлкен тас ошақ үйдің солтүстік-шығыс бұрышында болған. Есік шығыс жақтан шығарылған. Жалғас үймен жер коридор арқылы қатынасын екінші есік үйдің солтүстік-батыс бұрышынан жасалған. Кірер есік екі жақтарына тік қойылған үлкен гранит тастармен жақсы айшықталып белгіленген (8-сурет).

Бұғылы қыстағындағы тұрғын үйлер конструкция жағынан Атасу тұрғын үйлерімен бүтіндей ұқсас (9-сурет). Бұлардың да қабырғалары тегіс тас тақталармен қапталған, іргелес үйлерді жалғастыратын жер коридоры бар. Бірақ Бұғылы үйлері көлем жағынан сәл ірірек, тас қабырғалары аумақты және құрылыстың жобалауында бірталай өзгешелік бар. Бұғылы қыстағындағы тұрғын үйлердің (№ 1, № 2) жобасы өте анық, олардың шаршы не тік бұрышты формасы жазық жер бетінен жақсы көрінеді (10-сурет). Бұғылы тұрғын үйлерінің екінші бір ерекшелігі, мұнда бір жобамен тұтастырған көп бөлмелі үйлер басымырақ, тіпті олардың төбесі де бір шатырмен біріктірілуі ғажап емес. Жалпы бір төбемейн жабылған үйлердің саны екіден беске дейін (8-сурет). Тұрғын үйлердің маңында шаруашылық құрылыстар, малға арналған үлкен арандар, мастерліктер орналасқан. Ең үлкен үйлердің көлемі 500 шаршы метр шамасындай.

Бұғылы қыстағы (№ 1) Қарағанды облысы, Шет ауданы, Бұғылы тауының шығыс бөктерінен ағатын Шопа өзенінің кең аңғарын алып жатыр.

Қыстақтың аумағы 50 гектардай алаңды жабады, бұл қола дәуірінде (біздің заманымызға дейінгі XII—X ғасырда) Орталық Қазақстанда жасалып, өмір сүрген ірі қоныстардың бірі. Қыстақ орнында 80-ге дейін құрылыс ізі бар. Бұлардың 45-ке жуығы тұрғын үйлер.

Құрылыстарының айқын жобалануы бойынша Бұғылы қыстағына Ақбауыр қыстағының тұрғын үйлері өте жақын. Мұнда да көп бөлмелі бірқатар тұрғын үйлердің сорабы кездеседі (II-сурет).

Алексеев қыстағында 12 үлкен үйдің қалдығы анықталды, бұлардың ең үлкені (жер кепе № 2) 300 шаршы метр, ең кішісі (жер кепе № 4) 135 шаршы метр жерді алып жатыр. Көлеміне қарағанда әрбір жер кепе патриархалдық үлкен үйге арналған болуы керек. Совет ғалымдары жасаған есеп бойынша, Бұғылы немесе Алексеев қыстақтарындағы үлкен үйлерде кемінде 40—30 адам тұрған, ал қыстақтағы адамның жалпы санын 300—500 адам мөлшерінде жобалауға болады⁷².

Жоғарыда айтқандай барлық қыстақтағы жер кепелердің қасында азық қорын сақтауға арналған шаруашылық құрылыстары болған, онымен қатар малға арналған арандар, руда балқытып, мыс өңдейтін мастерліктер болған. Бұл дәуірдегі ең жоғарғы сатыға жеткен өнер — көзешілік, ол да осы мастерлікте істелген болуы керек.

Қыстақтың қасындағы ас-той жасайтын қыраттарда меморалдық және табыну үшін жасалған құрылыстардың қалдықтары — құрбан шалатын жер, рулық қауымның тастан жасалған қабыр-кешендері сақталған.

Қазақстанның алғашқы андрон қоныстарында көбінесе бір бөлмелі үйлер кездеседі. Бұлардың құрылымы коллектив шаруаға тірелген патриархалдық-ру үйінің қоғамдық құрылысымен тығыз байланысты. Бірнеше баспанаға бөлінген және жеке ошақтары бар тұрғын үйлер көбінесе қола дәуірінің соңғы кезіне жатады. Ондай үйлер Бұғылы № 1 және Ақбауыр қоныстарында кездеседі (II-сурет). Бұлар бұрынғы қауымдық-ру үйлерінің жіктеліп, төбесі бір отау үйлер шыға бастап, тұрғын үйлердің бұрынғыдан гөрі жоғары формасының пайда болғанын дәлелдейді және үйлі-жанды адамдардың көбеюінің жаңа сатысын көрсетеді.

Зерттеу деректерінің көрсетуінше қола дәуірінің тұрғын үйлері мен шаруашылық құрылыстарының қалдықтары негізінде жақсы сақталған, олардың қабырғасы тік келіп, көбінесе жалпақ таспен қапталған. Үйлердің негізінде жақсы сақталғаны балшықтан, ағаштан және тастан тұрғызылған қабырғаның аралас конструкциясының шыға бастағанын анықтауға

мүмкіндік береді. Жер кепе қабырғаларының бірінде (Садчиков қыстағы) оның іргесін қазған металл құралдың ізі сақталған.

Үй қабырғасын биіктеуде қолданған әдістің бірі үй іргесі қазылған қамбаның жиектерін туамеш топырақпен көтеру. Ол үшін балшық пен құмды, кейде ұсақ тасты араластырып қат-қатымен түйіп отырған. Материалдың бұлай аралас құрамда болғандығы қабырға қалдықтарының түйірленіп тұруынан анық көрінеді. Бұл әрине, балшықты бірінші рет құрылыс материалы ретінде қолданып және ең алғаш балшықтан жасалған баспана туралы түсінік береді.

Қабырға салудың бұл тұрпайы әдісі артта қалған шығыс елдерінің көбіне тән болып келеді. Бұл әдісті қолданудың алғашқы әрекеті Қазақстан территориясында да (Алексеев қыстағы) қола дәуірінде басталған. Сөйтіп жерден қазылып шыққан топырақ есебінен бір метрге дейін биік қабырға тұрғызу ертедегі құрылысшыға аз болған жоқ, ол үйдің жалпы биіктігін екі метрге дейін арттыруға мүмкіндік берді.

Қабырғаларды тұрпайы жасау әдісінің енді бірі, жер кепенің іргесін қазғанда оның көлденең бойынан қабырға жал қалдырып, бұл үйдің ішкі қабырғасы ретінде оны екі жаққа бөлетін болған. Үйдің екі бөлегінің арасындағы қатынас қабырғаның ортасынан шығарған ойық арқылы жүзеге асырылған⁷³.

Жалпы айтқанда қола дәуірінің тұрғын үйлері мен шаруашылық құрылыстары, ол кездегі салт бойынша, өзара жер коридор арқылы қатынасатын болған, ол жер коридорлардан биіктігі 1,25 метрдей тік қабырғалар сақталған. Бір үйді екінші үймен қосатын жалпы есіктен басқа тұрмыс қажетіне арналған есіктер де болған (5 және 6-суреттер).

Үйге кіретін ауыз есік әр жағынан болған, алайда көбінесе оңтүстік жағынан шығарылғаны жиірек кездеседі. Кірер ауыз бірте-бірте жер еденнің деңгейіне дейін баспалдақтан түсетін жерге қарай құдып, коридор түрінде жасалған. Есік коридордың түкпірінде, жер кепенің дәл өзінен жасалған. Есіктен бөрене табалдырықтарының ізі, және есік ілінетін кассетінің түп шұңқыры сақталған (Алексеев тұрғын үйі). Барлық тұрғын үйлерде түтін төбеден істелген тесіктен шыққан, мұның үстіне ол тесік үйге жарық түсіретін терезе де болған.

Андрон үйлерінің едені жер, ол аяқпен тозғандықтан көбінесе кедір-бұдыр келеді. Мұндай жер едендер қазақ қораларында, әсіресе бұзау, лақ, қозы қамайтын үйшіктерде де болатын.

Тұрғын үй құрылыстарында еден нар немесе топырақ, балшық, қиыршық тас аралас-

тырып тапталған сәкі түрінде кездеседі, оның қалыңдығы 20—30 сантиметр етіліп жасалған (Атасу қыстағындағы № 17 үй). Құрылысы жағынан алғанда бұл қазақ үйлерінің сәкілерін еске түсіреді, ол күйдірмеген кірпіштен қаланып, не балшықты қалың төгіп жасалатын, оның үстін жатқыза таптап және шет-шетіне саман кірпіш қалап бекітілетін⁷⁴. Сәкілер жер еденнен 30—40 сантиметр жоғары тұрды, ал шаруасы ауқатты адамдарда оның үстіне бөренелер төселді, кедейлер қамыспен, шимен немесе сабанмен жапты, оның үстіне сырмақ, мал терілері төселіп тасталды, бұлай істеу адамның денесін сыздан сақтайтын еді. Қола дәуірінде Қазақстан жерін мекендеген халықтың тұрғын үйлерінің едені осы тәсілмен жасалуы анық тәрізді.

Алексеев тұрғын үйлерінде күйген сырық түрінде сақталған ағаш еденнің қалдықтары табылды. Еденге төсеніш болған ағаштар — біріне бірін қатарлап төсеген сырықтар. Өрт болғанда тек олардың үстіңгі жағы шала жанып, құмға көміліп қалған, астыңғы жағы сол шала жанған қалпында сақталған.

Андрон тұрғын үйлерінің төбесін көтеретін қарапайым конструкция ағаш бағаналар, олар үй төбесінің салмағы түсетін бөрене салдауларға тіреліп орнатылған, салдауға шыршалардың ұштары келіп тіреледі. Бағаналар тұрақты болу үшін оларды 20—40 сантиметр жерге көміп орнатқан.

Қазақстандағы және оған көршілес Орал төңірегіндегі андрон тұрғын үйлерінен көптеген бағаналардың орны сақталған, сол бағаналардың ізі бойынша ағаш дінгектердің конструкциясын сол кездегі орнатылған қалпына келтіруге болады. Тегінде әрбір үйде шұқырлардың саны 200-ден асады, бірақ бұлардың бәрі дінгек орны емес. Дінгек бағаналардың шұқырлары еденге белгілі жүйемен орналасқан, сірә, бұлар төбені тіреп тұратын өздерінің негізгі атқаратын қызметімен қатар үй ортасын бөлетін кереге түрінде пайдаланып, үйдің ішкі қабырғасына да тіреу болған сияқты. Қабырға бағаналары іргесі таспен қапталмаған, бір ғана жер кепелерде қолданылған, онда да көбінесе Қазақстанның орманды аудандарында (Көкшетау облысы, Ертістің жоғарғы жағында) ғана болған; бағана орнатқан шұқырлардың диаметріне қарағанда дінгек бағаналары үшін диаметрі кемінде 18—20 сантиметр бөренелер пайдаланылған (3-таблица).

К. В. Сальниковтың реконструкциясы бойынша қабырға бағаналары бір ырғақпен, бірінен бірі белгілі аралықта тігіліп, олардың қатары жер үйдің аласа қабырғаларының бо-

йына созыла қойылғаны көрінеді (4-таблица)⁷⁵. Осы деректермен Орталық Қазақстан қыстақтарындағы үйлердің жақсы сақталып келген қабырғалары бойынша, үйдің ішкі қабырғалары тікесінен қойылған бағаналардан құралып, олардың арасы ұзынынан қойылған бөренелер қатарымен не топас өңделген тақта қатарымен өрілгені байқалады⁷⁶. Бөрене қабырғалардың бұрыш айқасатын жерлері қиюмен ұштастырылып, және қола бұжпесімен бекітіліп отырылған. Барлық жағдайларда бөренелер өте қадағалы түрде өңделген; олардың ұштары теп-тегіс кесіліп, екі беті жатық жонылған, сөйтіп ерте дәуірдің шеберлері бөренеге топас өңделген тақта түрін беруге тырысқан. Ағашты бұлай өңдеудің техникасын Ақтөбе облысында (Орал-сай)⁷⁷ М. П. Грязнов қазып тапқан, Алексеев қыстағында⁷⁸. О. А. Крицова — Гракова ашқан және осы мақаланың авторы Талды, Нұра өзенінде (Былқылдақ, № 1—2 Қабыртас) жүргізген қазба материалдар жақсы дәлелдейді.

Қабырға конструкциясы туралы осы соңғы жылдардың ішінде толығырақ зерттелген тас кешендер ерекше бағалы материал берді. Қола дәуірінде қолданған салт-сана бойынша, тас кешен қабырғаларын бірталай тереңнен қазып шығарып, олардың қабырға беттерін не жалпақ таспен шегендеп, не бөренемен өріп шығаратын болған. Бөренелердің бұрыштағы айқасуларын ойып түсірген. Ағашпен шегенделген көбінесе тік бұрышты үйлер. Ағашпен, таспен шегендеу әдісі жер қабырғаның қопарылмай, берік болу қажеттігінен туған⁷⁹.

Қола дәуірінде болған тұрғын үй құрылыстарының төбе конструкциялары туралы тура сілтейтін материал әзіріне аз. Бірақ тас кешендер төбесін қалай жапқан әдістерді баяндайтын материал өте көп. Бұл әдіс әрине тұрмысқа аса керек тұрғын үйлерді жасағанда қолданылуы да сөзсіз. Дегенмен, пайдалы алаңы 180 не 300 шаршы метр үлкен қауымдық үйдің төбесін тұтасынан жабу оңай соқпаған, өйткені оның жалпақ төбесіне тұтасынан жетерлік ұзын бөрене қырда болмаған. Төбе конструкциясын жасағанда, ертедегі құрылысшылар, көлем-кеңістік композициясын шешумен байланысты, бірқатар қиыншылықтарды жеңуге тырысады. Олардың алдында кеңістік тұзараны жасаумен қатар оның алаңын құрылыспен толтыру, жалпы жобасы бойынша оны тіреу бағаналармен бөлу, және жергілікті құрылыс материалдарын пайдалану ісіне негізделген төбенің қолайлы конструкциясын табу міндеті тұрды. Жалпы құрылыс конструкциясымен байланысты бұл күрделі мәселелерді шешу — көп заманнан бері жиналған құрылыс тәжірибесі мен сәулет ісіне

ашық түсініктің қалыптасуына тірелетін еді.

Қола дәуіріндегі Орталық Қазақстанның тұрғын үйлері екі кеңістік концепция береді: шаршы және тік бұрышты.

Қазақстандағы қола мәдениеті дамуының жоғарғы сатысында кеңінен таралған әсіресе ұзынша тік бұрышты жобалар (12-сурет). Ені қысқа, ұзынша үйлер Оралда⁸⁰, Бурабай көлінің VI қыстағында зерттелді. Мұндай үй түрінің шығуы сірә тік бұрышты құрылысты ұзарту нәтижесінде оны көлденең бағаналар қатарымен бірнеше үйлерге бөлу мақсаты болу керек. (3, 4-таблица). Ортасын бағана қатарымен (кереге) шағын ұяларға бөлген тік бұрышты жобалар төбесін пирамида система-сымен жабу үшін өте қолайлы болған. Бұл принцип Бұғылы және Дәндібай⁸¹ тас кешендерінде жақсы сақталған. Қазақстандағы кең тараған Андрон мекендерінде үлкен шаршы үйлердің төбесін жабу қиынырақ болған. Алайда үй салудың көпжылдық тәжірибесі Қазақстанның ертедегі халқына бұл мәселені шешуге мүмкіндік берді. Бір жағынан тұрғын үйлердің қажет болуы, екінші жағынан төбе жабатын толық мөлшердегі материалдардың жоқ болуы — ертедегі құрылысшыларды қолайлы және қарапайым төбе конструкциясын ойлап табуға, үлкен алаңның төбесін жабуды қамтамасыз ете алатын ішкі дінгек бағаналарды қолдануға икемдейді.

Үлкен үйдің төбелерін жабудың негізгі тәсілі оның ұзын желісі бойынша бірге-бірте жабу болды. Бұл үшін өзара бірімен бірі айкасып өтетін екі оське орталық тірек бағаналар қойылатын болды (4-таблица). Бағаналардың қатары шаршы не тік бұрышты бірнеше бөлмеге бөлінетін үш қатарлы үйдің жобасын беретін болған. Құрылыстың аумағына қарай әрбір пролеттің ені 3 метрден 5 метрге дейінгі арада ауысып отырады (Атасу тұрғын үйі).

Үлкен кеңістікті қатар-қатар тіреу бағаналармен жеке пролеттерге бөлу үйдің төбесін дала қарағашымен, жиделермен, ұсақ қысқа бөренелермен жабуға, және алаңы бойынша кең, көлемі бойынша аумақты үй түрлерін жасауға мүмкіндік берді.

Үш тарауға бөлу тек тұрғын құрылыстар үшін ғана емес, үй конструкциясын белгілі түрде қайталаған кешен құрылыстарында да жиі кездеседі. Айырмашылық тек мынада ғана: кешен құрылыстарында алғаш дінгек бағаналардың орнына жерге тігінен қазып орнатылған жалпақ гранит тақталар қолданылған, болмаса біріне бірі кіндіктес жасалған қос тас қабырғалар жұмсалған (13-сурет). Бұл схеманы Беғазы, Ақсу-Аюлы, Бұғылы және Дәндібай сияқты құрылыстардан жақсы

байқауға болады. Бұларға қарағанда пролеттердің көлемі біркелкі емес: орта үй әлдеқайда кең болса, бүйір коридорлар тар болып келеді.

Тұрғын үйдің төбесін ертедегі құрылысшылар алуан түрлі тәсілмен жапқан, оның ішінде көбірек қолданғаны тік бұрышты бөрене жақтаулардан құралған пирамидалық-сатылап жабу⁸². Бұлар қима конус түрінде үйдің орталық төбесінен көтеріліп тұратын болған (14-сурет). Мұнымен бірге бүйір пролеттері аздап еңістеу келетін жалпақ шатырмен де жабылатын. Бүйірінің еңіс келуі орталық тіреу бағаналардың қабырғадан сәл көтеріңкі болуына байланысты. Осының арқасында тұрғын үйлер көлденең кесіндісінен қарағанда пирамида тәрізді көрінеді (5-таблица).

Жалпақ төбелі, ортасында сатылап жасалған тесігі бар конструкция Беғазы, Ақсу-Аюлы, Саңғуыр (1) және әсіресе Бұғылы (15-сурет) сияқты құрылыстардан жақсы көрінеді. Төбенің мықты болуы үшін оны сырықпен жауып, оның бір ұшын қабырғаға тіреп, жоғарғы басын орталық салдауларға асатын болды. Төбе қаңқасын тал, қамыс, ши және сол сияқты қолдағы бар материалдармен жауып, оның үсті құммен бүркелді немесе тұтастырыла шым төселді. Бұл айтылған конструкцияның Бұғылы және Ақсу-Аюлы құрылыстарының төбе жамылыштарынан көрінеді (6-таблица).

Пирамидалық бөрене төбелер қола дәуірінен бастап бергі заманға дейін қыр аймақтарында кең тараған ең ертедегі үй төбесінің конструкциясы болып табылады. Мұны Сибирьдің, Қазақстанның, Орта Азияның және Кавказдың барлық халықтары өздерінің қарапайым тұрғын үй құрылыстарында қолданды (16-сурет).

Ағашсыз дала жағдайында жалпақ төбемен түтін шығатын пирамидалық «шатырды» ұштастыруға негізделген төбе конструкциясы өте оңай және қолайлы еді, бұл Қазақстанның жаратылысы мен климатына, оның тұрғын халықтарының тұрмыс жағдайларына толық сай келді.

Баспалдақтап төбе жабудың негізгі атқаратын қызметі — түтін шығару, және үйдің ішіне жарық түсіру еді.

Баспалдақты шошақ төбе әрқашанда шаршы іргелі үйдің ортасынан — ошақ үстінен орнатылатын. Тас ошақ үйдің тап ортасында баспалдақ төбені көтеріп тұрған бағаналар арасында болды. Ескі қазақ құрылысының мысалы бойынша жалпақ төбесі бар үйдің төбе тесіктерінен түтін сыртқа шықпай бықсыл үй ішінде тұратын. Бұл жағдай әрине өз басының тәжірибесінен ертедегі құрылысшыға

белгілі болды. Мұны жою үшін құрылысшылар ошақ үстіндегі төбеден түгін шығатын тесігі бар сатылы пирамидалық шатыр жасауды шығарды. Бұдан түгін еркін шығып бықсымады.

Құрылыстың осы сипатталып өткен конструкциясы қазақтың ең ертедегі үйі шошалаға тән еді, ол өзінің формасы мен құрылысы бойынша өте ерте замандағы тұрғын үй құрылысына еске түсіреді.

Шошала қола дәуіріндегі тұрғын үйлердің конструктивті ерекшелігін толығынан сақтады деуге болады. Жоғарыда көрсетілгендей сол үйлерге тән нәрселер үй іргесін жерастына түсіру, орталық тірек бағаналардың болуы, ошақ үстінен көтеріңкі етіп баспалдақты төбе шығару еді.

Жоғарғы Ертіс бойындағы қола ғасырының қоныстарында (Кіші Қызылжар) ағаш конструкциялардың бірнеше өзгеше типтері зерттелді. Мұнда үй бұрыштарын ағаш бағаналар мен тіреген тұрғын үй қалдықтары байқалды. Ол бағаналардың арасын не бөренемен не талмен өріп, жіктерін балшықпен сылағандық көрінеді. Құрылыстың сипатына қарағанда, құрылыстық бағалы қасиеті бар Алтай орманына оның жақын орналасуы — кеспе ағаш конструкция типтерін жасауға, үлкен пролеттерді жабуға, мықты және қолайлы тұрғын үй салуға мүмкіндік бергенін білдіреді.

Андрон үйлеріне тән бір ерекшелік — үлкен үйдің ортасына орналасқан тас ошақтар, олар көбінесе үйді жылытуға арналған. Ошақ құрғақ қалау тәсілімен біріне-бірі тығыз кіріктірілген, тақта тәрізді жалпақша тастардан қаланған⁸³.

Ас үй ошағының құрылысы сәл басқаша, бұл көбінесе балшықтан жасалады. Бұлардың негізінен Орта Азия мен Қазақстан және Оңтүстік Сибирь халықтарының арасында кең тараған тұрпайы сылақ пештерінің — тандырлардың түп үлгісін көруге болады.

Пештің іргесі әр дайым диаметрі 80 сантиметрге жететін дөңгелек шұқырға орнатылған. Оның едені мен қабырғалары қолдан топас түрде жасалған кірпіштен қаланған. Пештің қабырғаларын үстіне қарай бірте-бірте бүріп қалап, солақ түрге айналдырған.

Сөйтіп, бұл келтірген мағлұматтарға қарағанда өзінің құрылысы бойынша біркелкі мықты, орнықты болған, олардың беріктігіне қарағанда оны бір жыл емес, ондаған жылдарға есептеп салғаны айқын байқалады.

Алайда, құрылыс конструкциясы бірталай сатыға жетсе де, қола дәуірінің адамы көбінесе жер астындағы қараңғы және дымқыл үйде мекендеді. Қатаң климат жағдайлары тұрғын үйдің төменгі іргесін жерге терең қа-

зып көмуді, оны таспен қоршап, шыммен, топырақпен бастыруды керек етті. Мұндай әдістер қабырғаның беріктігін сақтау үшін және үйдің жылы болуы қажеттігінен туды, қыстың үскірік аяздарында үйді жылы ұстау үшін тас ошақ орнату керек болды.

Тек қола дәуірінің соңғы кезінде ғана адам өзінің тұрғын үйін жер астындағы қараңғы кепеден шығарып, азда болса жарық беретін жылылық пен беріктікті қамтамасыз ететін, тас пен балшықтан жасалған мықты қабырғалы үй салуды тұңғыш рет әрекет етеді (Бұғылы, Ақсу-Аюлы). Алайда, бұрынғы жер кепеден жер үстінде салынған құрылыстарға ауысу дәуірінің өзінде үйдің жер астындағы бөлігі бірте-бірте жоғалып, тастан, балшықтан, шымнан, тағы басқа материалдардан тұрғызылған жер бетіндегі құрылыстарға орын бергеніне қарамастан, жер кепе мен жер үстіндегі құрылыс түрлері әлі де болса ұзақ уақыт бәсекеге түседі.

Магелит құрылыстар, олардың типтері

Қола дәуірінің құрылыстары тек қана балшық не ағаш конструкциялармен тежеліп қалмайды. Бұл кезде Қазақстан өлкесінде кең тараған конструкцияның бір тобы тастан жасалған құрылыстар, оның өркендеуіне зор әсер еткен әсіресе тас кешен салу ісі болды.

Ғылымның анықтауы бойынша тас құрылыстардың шығуы сонау неолит заманына жатады. Қола дәуіріне адам мыңдаған жыл бойы таспен жұмыс істеу тәжірибесімен келді. Ақтас сынықтарын өңдеп, олардан құрал жасау үстінде адам тастың қасиетін жақсы білді, оның көлем ерекшеліктері мен сыртқы түрін айқын айыра білуді үйренді.

Алайда неолит дәуіріндегі тас құралдардың қабылетсіздігі тасты құрылысты кеңінен қолдануға мүмкіндік бермеді. Тек қола дәуіріндегі жоғарғы сатыға жеткен металл құралдардың шығуымен байланысты адамдар тасты бірталай тәптіштеп өңдеуді жүзеге асыруға, оны өндіріс үстінде бірте-бірте өрістетуге мүмкіндік алды.

Қазақстанның әрбір аудандарында сақталған бірқатар ескерткіштер қола дәуіріндегі тасты өңдеу техникасы туралы айқын ұғым бере алады (Атасу, Қарқаралы таулары). Бұл үлкен гранит блоктардан тілініп жасалған адам мен қайуанаттардың тас мүсін суреттері, оның барлығы металл саймандармен тегістеліп өңделген. Адам басы мен мал (қой) денесін модельдеп, олардың мүсінін жұмырлап келтіру — тасты өңдеу ісінің ол кезде бірта-

лай жоғарғы сатыда болып тас безеушілік өнерінің шығуына ірге салғандықты көрсетеді.

Құрылыс ісінде қолданылған металл саймандардың ішінен көпшілікке мәлімдері қола балталар, шаппа-шоттар, үңгірлер, қашаулар, тескіштер. Бұлардың үлгілері Алматыдағы республика музейінде сақталулы⁸⁴. Осы құрал-саймандардың көмегімен ертедегі құрылысшылар ағаш материалдарды кесіп жонуды жүзеге асырып қана қойған жоқ, онымен қатар қиюласатын элементтерді де қашап, тесіп жалғастырды, тасты жақсылап кырнап тілді, оған дөңгелек, не қырлы түр беруді білді.

Тас конструкцияларды дамыту үшін Қазақстан территориясында тастың табиғи мол болуы да қолайлы фактор болды.

Қола дәуірінен бастап (біздің заманымызға дейінгі екінші мың жыл) қыр-даланы мекендеушілердің өнершілдік ісі мен құрылыс ісінде тас ерекше роль атқарғандығы толық түсінікті. Сөйтіп, осы кезден бастап, құрылыс материалдарының ішінен біз гранитті, диоритті, құмқайырды, мергелді, известнякті, порфирді, және долбар құрылыстарды салғанда пайдаланылған басқа да кейбір жыныстарды көреміз. Алайда қола дәуірінде болсын және онан кейінгі кезде де тас көбінесе кешен тұрғызу, мемориальдық ескерткіштер салу үшін қолданылғаны байқалады. Бұлардың негізгі атқаратын қызметі патриархал қауымның қайтыс болған мүшелерін немесе халық өмірінде болған тарихи оқиғаны есте қалдыру еді.

Бұл ескерткіштер тастан тұрғызылып, әрі әлдеқашан топырақ басып қалғандықтан, олар балшықтан жасалған тұрғын үйлерге қарағанда бізге дейін біркелкі толық сақталып жеткен.

Қола дәуірінің кешен құрылыстары жер астындағы қазылған кең қабырхана болып келеді. Бұлар әрқашан ертедегі қоныстардың маңына не ұзақ уақытқа тұрақтаған орындарға жақын салынған.

Мекен орнының түріне қарай, не тұрақтағы халықтың санына қарай әрбір моланың тобында жерге көміліп қалған 40-тан 300-ге дейін кешен құрылыстары кездеседі. Қазақстанның өзен және тау аңғарларында осы типті құрылыстар кеңінен тараған; олардың қауырт жолығып, көлемінің үлкен болуы біріншіден, қола дәуірінде елдің жиі қоныстап отырғанын көрсетсе, екіншіден, осы қаралып отырған тарихи дәуірде Қазақстанды мекендеушілердің құрылыс ісінде кешен жасау ісі жетекші орын алғанын дәлелдейді.

Тас құрылыстар маңызының зорлығы, олар жақсы сақталып келгендіктен қола дәуіріндегі болған құрылыс әдістері мен салынған үй

формалары туралы айқын ұғым бере алады. Қазақстан архитектурасы мен құрылыс өнері тарихынан күрделі орын алатын бұл ескерткіштерді зерттеудің зор ғылыми маңызы бар.

Мемориальдық табынушылық, тағы сол сияқты басқа да құрылыстардың шығуы мен өркендеуі — қоғамның даму сатысымен анықталатындығын айта кету керек. Бұлардың шығуы патриархал-ру қауымы қалыптасқан дәуірде дүниеге келіп, сол қауымның қалыптаса бастаған салт-сана тілегінен туғаны байқалады.

Екіншіден, қола дәуіріндегі адамдардың әдет-ғұрпынша олардың кешен құрылыстары өздерінің тұрғын үйлеріне ұқсас болуы қажет болған. Бұл әдет-ғұрып Қазақстандағы андрондықтардың қабыр құрылыстарынан өте айқын көрінеді. Кешендердің типі және құрылымы бойынша тұрғын үй құрылысынан оншалық айырмашылығы жоқ. Тұрғын үй мен кешен құрылыстарының арасындағы үлкен ұқсастық әсіресе олардың жобаларының геометриялық түрі мен қабырға конструкциясынан ерекше көзге түседі. Көптеген жағдайда кешен құрылыстары тұрғын үй құрылыстарының формаларын қайталап отырғаны көрінеді. Тұрғын үйдің жер қабырғалары сияқты кешеннің қабырға қоршаулары аласалау, оның іргесі көбінесе жерге көміліп, қабырғалары да жалпақ гранит таспен беттелген. Әрине бұл тәсілдің тұрғын үй құрылыстарының ұзақ жылдар ішіндегі тәжірибесінің нәтижесінде қалыптасқаны сөзсіз.

Қазақстанның ең алғаш жасалған құрылыстарын зерттеу бойынша қола дәуіріндегі тас құрылыстар көбінесе өлген адамдарға ескерткіш ретінде салынғаны көрінеді. Кейінгі заманда мұндай құрылыстар көпшілік дәстүріне айналып, табынушылық орнына айналады. Мұндай табыну орындары Қазақстанның көптеген аудандарында осы күнге дейін сақталған. Олар зәулім қара тастан тұрғызылған, қауырт түрде кездесетін құрылыстың бір тобы. Бұл орындардың ертеде халық жиналатын орын немесе ашық алтарь, не құрбан шалатын орын сияқты маңызы болды. Бұл жерде оқтын-оқтын ас беріп өліктерін еске түсірді, не табыну көріністері өткізілді. Табынуға арналған құрылыстар, оның ішінде менгірлер ертедегі бақташылардың көктемдегі мал төлдеуімен, өсуімен байланысты ырымшылдығын әліптеп, не болмаса егіннің шығуы мен жинауына арналған салт-ғұрыптарын бейнелейді.

Қазақстан территориясындағы алғашқы тас құрылыстар мегалит түрімен тұрғызған тас аумағының орасан зорлығымен көзге ерекше түседі (15-сурет). Бұл құрылыстар жеке қақ-

па тастарының жойқын зорлығымен айрылатын зәулім жалпақ тастар кесегінен тұрғызылған. Гранит тастардың орасан зор кесегі және тас аумағының үлкендігі халық хиялына дән беріп, оларды «алыптың орны», «мықтың үйі» деп атауға себеп болды.

Қазақстанның мегалиттік құрылыстары өзінің бүтін бір тобын біріктіреді, бұлардың ең қарапайым типі *сым тастар*, *кромлехтер*, *дольмендер*, *цисттар*, *жалпақ тас қоршаулар* тағы басқалар. Бұлар көбінесе Орталық және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанда (Тарбағатайда) және Жетісуда көп тараған.

Қазақстанның мегалиттік құрылыстарының ішіндегі ең ертеректегісі — сым тастар (17-сурет). Бұл тік бұрышты не жұмырлап келтіріп жеке орнатылған қара тастың кесегі, биіктігі 1,5 метрден 6 метрге дейін жететін бағана түрінде жерге тік қадалған, үлкен сым тастар. Тік қадалған сым тастардың пайда болуы тік тіреу идеясының шыға бастағанын көрсетіп, кейін құрылыс төбесін жабуда дами түскен тіреудің алғашқы кезеңі екенін сипаттайды (18-сурет). Ең ертерек кездегі (неолит, ертедегі қола дәуірі) сым тастар өте тұрпайы, өңделмеген, кәдімгі кесек тастардан тұрғызылған. Олардың бір ерекшелігі тастың шомбал жағы жоғары қаратылып тұрғызылған, демек ұшпасына қарай жіңішкерудің орнына жуандай түскен. Сондықтан кейбір сым тастардың үстінгі бүйірі шығыңқы келіп, осының салдарынан кейбіреулері тіпті тік тұра алмай, 30—60° еңкейіп қалған. (Байғана, Атасу өзендері). (19-сурет).

Сым тастардың көлеміне қарай қазақтар оған алуан түрлі ат береді. Зәулім тастан жасалған сым тастар «*алып тас*», «*дәу тас*» деп аталады, тұрпайы қырнанып, тік тұрғызылған тас баспаналарды «*сым тас*», «*бағана тас*» дейді, ал бұлардың тобы «*қорған тас*», «*қанат тас*» деп аталады. Бұл атаулар географиялық әдебиетте көп тараған сым тас тұрған барлық белгілі сайлар осы күнге дейін солай аталады (20-сурет).

Сым тастар ерте замандағы табыну орындары болғандықтан олар көбінесе биігірек дөңес жерлерде кездесіп, өзінің тұлғасымен жон беткейін, тау арасындағы сайлардың қабақтарын көркейтіп тұрады. Бұлар кейде жалғыз түрде кездесіп (Байғана өзені), кейде қатарынан тізілген тастардың тобын құрады (самала тас, қорған тас); кейде тас аллея түрінде жолығады (Көрпетау тауы, Қызыл шоқы). Сым тастардың ең қызықты тобы Қызыл арай, Көрпетау тауларында (Темір астау, Қызыл шоқы), Байғана өзенінде (Нұра өзенінің тармағы), Атасу өзенінің жоғарғы жағында (Ақсай, Сартабан) кездеседі (21—22-суреттер).

Сым тастардың бір тобы үлкен гранит блоктардан тік қойылып дөңгелек қоршау түрде келеді (қотан тас). Мұндай дөңгеленте салынған сым тастар жердегі жоба орналасуы бойынша алқа қотан етіліп тігілген киіз үйлерді еске түсіреді. Осындай сипаттағы сым тастар Көрпетау тауында (Темір астауда) Қарқаралы ауданында қотан тас сайында кездеседі.

Қола дәуірінде өркендеген кезінде дөңгелек сым тастар біраз өзгереді. Ашық ішкі алаңы бар үлкен тас қоршаудың орнына — бұл кезде форма жағынан Кавказ кромлехтарын еске түсіретін, құрылыстың жаңа типтері пайда болады. Бұлардың бұрынғы тік тұрған дөңгелек тас қоршау түрі сол қалпында сақталып, тек үстін топырақпен үюмен айрылады.

Қола дәуіріндегі Қазақстанның мемориальдық тас құрылыстарының ең үлкен бір тобы аласа қоршау тастар (қотан тас) не қоршау ішіне салынған жәшік тастар («бесік тас»). Бұл қабыр үстіне орнатылған ескерткіш кешендер, олардың даму тарихы қола дәуірін тегіс өткеріп және ертедегі көшпелілердің тарихын да қамтиды. Бұлардың көпшілігі андрон тайпаларының қабырлары болып келеді.

Өзінің құрылымы бойынша «қотан тастар» Солтүстік Кавказ бен Кубан өлкесінің дольмендеріне ұқсас келеді, бірақ бұлардан формаларының алуан түрлілігі мен кейде құрылысы жағынан өзгеше болады.

Қола дәуірінде Қазақстан территориясында жасаған қоғам дамуының әртүрлі тарихи кезеңдерін дәйекті түрде бейнелейтін қорған тастардың үш түрі сақталған:

1. Төбесінде топырақ үйіндісі жоқ «қотан тас». Олар тік бұрышты, сопақ және дөңгелек түрде келетін, қырынан орнатқан жалпақ тас дуалдармен жиектелген. Бұлардың сыртқы көрінісі қола дәуірінде болған тұрғын үйдің жобасын көзге елестетеді. Мұндай дуалдар үлкен патриархал үй мүшелерінің жеке қабырғалары. Олар әрқашан тас жәшік (бесік тас) түрінде жасалып топталған (23-сурет).

2. Дуалдардың екінші түрі оба тәрізді топырақпен үйілген. Үйіндінің етегін ала жерге тік қадалып көмілген, үлкен гранит тақталардан жасалған дөңгелек дуалдардың айнала қоршалған сорабы жатады. Дуалдың орта кезінде, үйінді топырақтың астында тас жәшіктер тобы орналасқан (24-сурет).

Оба үйінділеріндегі дольмен құрылыстары қола дәуірінің өркендеген кезіне жатады. Бұлар үнемі ру бейіттерін біріктіре бермейді. Олар алғашқы қауымдық қоғам ыдыраған

кезде үздік шыққан қоғамның ең көрнекті мүшелерін жерлеуге арналған. Зерттелген деректер бойынша, қоғамның бұл мүшесінің құрметіне үлкен тас қабыр жасалып, және қабыр үстіне тас қоршаулы үлкен оба тұрғызылған (24-сурет).

Дуал ішіне дольменге ұқсаған үлкен тас жәшіктер орнатылған. Олардың құрылыс түрі аса елеулі. Жәшіктерді жақсылап жонған гранит тақталарынан орнатып, олардың жымдасқан жері біріне бірі мықты кіріктірілген. Дольмен тәрізді жәшіктердің ең айқын үлгісі Саңғуыр тобы (Атасу өзенінің жоғарғы жағында) (25-сурет). Дольмен тәрізді тас жәшіктердің беті көлденеңінен жалпақ тас тақталарымен жабылған, тақталардың екі ұшы тас жәшіктің қырына тіке келіп түйіседі. Дольмендердің еніне қарай жамылшы тас тақталардың ені де әртүрлі, әдетте 1,2 метрден 3 метрге дейін жолығады. Жаппа тастар әрқашан да бүйір қабырғаның жиегінен 10—20 сантиметрдей сыртқа шығыңқы тұрады, сондықтан жер қабырдың ішіне төменнен ылғал не сортаң өтпейтін болған. Бұл қызықты тәсілді тұрғын үй шатырын жасауда да қолданды деп жобалауға болады.

Жәшік тастардың беті негізінен алғанда жақсы қырнанып тегістелген, осының арқасында жамылшы тас тақталар жәшіктің қырына жабысып жатады. Кейде тақталардың қосылған жерлері үштік шөгінділерінен⁸⁵ табылған көгілдір түсті пластика балшықпен цементтелген. Бұл балшықтың қатқан күйіндегі мықтылығы сондай, оны құрал-саймандармен әрең дегенде опыруға болады. Осы балшықтан кейде дольмен құрылыстарының едені төселген.

3. Дольмен құрылыстарының үшінші типі алдыңғылардан анағұрлым көлемді (4×5 метр), тас аумағы жойқын, және жобасы мүлтіксіз тік бұрышты не шаршы болып келеді. Бұл қабырғасын үлкен жалпақ тасты қырынан орнатып шегенделген үлкен жер қабыр. Бұл типті дольмендер бұрыштары төрт құбылаға қараған шаршы дуалдармен қоршалған, бірақ бұлардың қоршаусыз түрі де кездеседі. Қоршауды қырынан қойылып біріне бірі қатты қабыстырылған жалпақ тақта тастардан орнатқан. Кейде дольмендердің шығыс жақтан кіретін есігі болады.

Сипатталып өткен дольмендер орасан үлкен екі тас тақтамен жабылған (2,2×2,8 м). Алайда өзінің алғашқы бүтін күйінде бұлар өте сирек кездеседі; оларды кен іздеушілер көбінесе сындырып кеткен, немесе жаңа құрылысқа тасып әкеткен.

Бұл типті дольмендер Атасу өзені бойында (Саңғуыр тобы), Бұғылы тауларында (Құс-

мұрын), Нұртай өзенінде (құрылыс) сақталған. Мұның бәрі қола дәуірінің соңғы кездегі құрылыстарының қатарына жатады, және шыққан мезгілі Енисейдегі Қарасұқ ескерткіштеріне тұстас болып келеді (біздің заманымызға дейінгі X—VIII ғасыр) (25 сурет).

Қазақстанның ертедегі құрылыс мәдениеті белгілерінің көптеген топтарының бірі ғылымда цист деген атпен белгілі болған тас құрылыстар. Цист дегеніміз дольмендерге ұқсмайтын тас құралдардың ерекше бір түрі. Олардың қабырғасы қырынан тұрғызылған жалпақ тастан құралған емес, тасты жатқыза, қатарынан қалап шығарған (26-сурет).

Цисттер, әрдайым бір не екі қатар етіп төсеген тас қоршаумен дөңгелете жасалған. Бұлардың үстіне биіктігі 30 сантиметрдей тас топырақ үйілген, бірақ төбесінде үйіндісі жоқ цисттер де кездеседі. Бұл екі жағдайдың қайсысында болса да цисттің сыртқы белгісі оның тас төселген сыртқы қоршауымен айырылады. Тас қоршау не жадағай жерге, не үйінді топырақтың етегіне төселеді. Төселген тас қоршау (шеңбер) екі қатарлы, үш қатарлы, кіндіктес келіп, оның диаметрі 6—9 метрге дейін болады (27-сурет).

Өзінің конфигурациясы жағынан тас шеңбер дөңгелек үйдің жоба-жоспарын еске түсіреді және тиісінше дөңгелете қойылған тұрғын үйлердің әрі тұрғын үйдің ортасындағы тас ошақтың қабырға сипатын қайталайды.

Өзінің сыртқы көрінісі бойынша цисттің қоршауы дөңгелете жасаған тұрғын үйге ұқсап, оның қабырға құрылысын еске түсіреді, ортадағы шеңбері тұрғын үй ортасындағы тас ошаққа ұқсайды.

Шеңбердің тап ортасында құдық тәрізді шағын шаршы құрылыс тұрғызылып, оның бұрыштары (кейде бүйірі) төрт құбылаға қаратылған. Бұл өлген адамның денесін өртеп, күлін сақтауға арналған камера құрылысы.

Бұл құрылыс құдық тәрізді жерден қазылып, оның қабырғаларын әртүрлі көлемдегі ірі тастармен қалап шығарған, оның биіктігі 1,10 метр. Оны қалау үшін ылғи біркелкі тік бұрышты немесе параллелепипедке жақын тастар іріктеліп алынған.

Әсіресе қайрақ тас, жұқа тақта тастан қалаған қабырғалар өте ұқыптылықпен шебер қаланған. Бұл тастарды пайдалану қалау қатарының түзу, оның бетінің тегіс болуын қамтамасыз еткен (28-сурет). Мұндай тақта тастың қалыңдығы 4—5 сантиметрден аспайды. Төбесін жабу үшін көлемі 125×85×12 сантиметрлік жалпақ тастарды іріктеп алып қолданған. Төбесін жабу — қалау қатарын ішке қарай бұре қалау арқылы, жалған төбе жасау тәсі-

лімен жүзеге асырылған. Жоғарғы жағын қауыстырып тарылту Қазақ ССР территориясында зерттелген қола дәуірі құрылыстарындағы көпшігі әдіс еді. Бұл көрсетілген тәсілдер конструкция типтері табылып анықталған Қазақстан территориясындағы алғашқы тас құрылыстардың негізгі тобына жатады. Сондай-ақ бұл тәсілдер құрылыс ісінде құрал-жабдықтар мен адамның алғашқы тапқан ой әрекетінің дәлелі екенін көреміз.

Қола ғасырының соңына қарай цисттердің көлемі ұлғайып, олардың бұрынғы тас төсеген шеңберінің орнына, енді жалпақ зәулім тастан жасалған тік бұрышты не шаршы жобадан мықты қабырғасы бар берік тас дуалдар шыға бастайды. Тас қабырғаны едәуір тереңдікте тіке көміп орнатқан. Осы дуалдың ортасындағы ашық алаңда 1—2 цист орналасқан (28-сурет).

Құрылыстың осы көрсетілген түрлерінен басқа бұл кезде үлкен тас құрылыстар да пайда болады, оларды сол замандағы құрылыстардың негізгі түрлері деп айтуға болады. Бұл айтқандар жер астына көмілген не үстіне зәулім оба орнатқан белгілі қабырханалар.

Бұлардың ішінде құрылыс конструкциясы жағынан ең ірісі және қызықтырағы Ақсу-Аюлы құрылысы. Ол Қарағанды облысы, Шет ауданының орталығында 1952 жылы ашылды. Дәл осындай бір құрылыс 1933 жылы Нұра өзені бойындағы Дәндібай аулында ашылып зерттелген еді. Мұнда қола мәдениетінің бірталай қызықты ескерткіштері ашылған соң ол ғылымда мәлім бола бастады (29-сурет).

Ақсу-Аюлы кешені ертедегі сирек құрылыстардың бірі. Бұл аумақты құрылыстың тұрғызылған уақыты қола дәуірінің өркендеген кезіне жатады (біздің заманымызға дейінгі XII—XI ғасыр). Бұл құрылыс жер астында, диаметрі 30 метр, биіктігі 1,8 метр үлкен жер обаның астында болған, топырақ астында көміліп жату арқасында өзі онша бұзылмай бізге дейін жақсы күйде сақталып келген; оның бүтін тұрған детальдары сол заманғы тас конструкцияны айқын бейнелейді (29-сурет).

Өзінің көлем композициясы бойынша Ақсу-Аюлы кешені бұрыштары дөңгелене жасалған тік бұрышты үй. Бұл екі тас қабырғадан тұрғызылған бір ғана үй. Қабырғалардың арасындағы кеңістік айналып өтетін коридор түрінде салынған (30-сурет).

Дәндібай аулындағы құрылыс сияқты Ақсу-Аюлы кешенінің төбесі сатылап шығарған бөренемен жабылып, ұзынша осі батыстан шығысқа қаратылған⁸⁶. Бірінші (ішкі) қабырғаның көлемі 2,5×3,4 метр, сыртқы (екінші) қабырғаныкі 8×7,4 метр. Өлшеу іш жағыныкі.

Ішкі үйдің дәл ортасында үлкен тас жәшік

немесе тас қабыр (Саркофаг) орнатылған. Оны аумағы 2,5×1,45 метр, биіктігі 1,6 метр жерден қазып шығарған. Ішкі қабырғасы ортадағы жәшік қабырдан 1—1,2 метр қашық келсе, сыртқы қабырға одан 3,5 метр алшақ салынған. Айналып өтетін коридордың (екі қабырға арасындағы кеңістіктің) ені 1,8 метр.

Қабырғаның екеуі де жерге тік көміп үлкен гранит тастардан тұрғызылған сыртқы шеңберлі дуалмен қоршалған. Шығыр дуал үйілген топырақ іргесін жағалай орнатылған, оның диаметрі 24,5 метр, тік тұрған тастардың биіктігі 1,2—1,6 метр. Қапқа тастар тұп-тура тікесінен емес, бас жағы алаңның ішіне қарай біраз еңіс қойылған. Бұл негізінде жабатын төбенің екі арасын қысқарту мақсатымен қолданған өзгеше тәсіл. Алайда бүкіл комплексте тек екі орталық үйдің ғана төбесі жабылған (31-сурет).

Тас кешендердің осы айтылған конструкциясы Орталық Қазақстанда соңғы жылдарда ашылған көптеген ескерткіштерден жақсы мәлім болып отыр.

Қабырғаны мықты етіп қалау үшін оған ерекше беріктік және тұтастық беретін өте ірі тақта тастар пайдаланған. Тастар тік бұрышты, шаршы және параллелепипед түрінде өңделген, бұлардың көлемі 40×35×5 сантиметрден 120×80×7 сантиметрге дейін болады.

Сақталған қабырғаларды тік жарып зерттеу ең ірі тақта тастар төменгі қатарларды қалау үшін қолданылғанын көрсетті. Қабырғалардың жоғары көтерілуіне қарай тас тақталар бірте-бірте кішірейе береді, жоғарғы қатарда олардың көлемі 45×35×6 сантиметрден аспайды.

Алаңның ірге негізі балшықтың, қиыршық тастың, күмқайырдың және ұсақ тастардың қоспасымен құйылған. Бұлардың қосындысы қалау мен бутовканың берік әрі цементтелген ірге негізін жасаған. Қалыңдығы 50 сантиметрдей бутовка құрылыс алаңының орталығын тегіс қаптап, тірек қабырғаға тура жалғасады, сөйтіп ол шын мәнінде контрфорс ролін атқарады. Бұл техника сатылы төбе жабу салмағын көтеріп тұратын қабырға мен басқа да тіректердің беріктігін сақтау үшін қолданылған.

Қабырғаны қалау техникасы ерекше болып келеді. Олардың төменгі жағы екі қатар етіліп тура жер бетіне қаланған үлкен қапқа тастан құралған. Екінші қабырғаны оның қалыңдығын тегіс қабатын ұзын жалпақ тастармен екі ұшын шығара көлденеңінен қалаған. Айқара қалау бір-екі қатардан кейін көлденеңінен қайталап отырады, кейде бір қатардың өзінде

ұзынынан қалаумен кезектесіп, толық бой жасайды.

Ішкі қабырғаның қалауы қою балшықпен мықтап байланыстырылған ірі және орта көлемді тастардан қаланған. Тастардың кедір-бұдыр болуымен байланысты араларында қалған қуыстарды толтыру үшін тастың ұсақ сынықтарын пайдаланған. Балшықпен қосылып жымдасқан соң бұл ұсақ тастар қабырға қалауын өте берік еткен. Қабырғаның бет жағының тегіс болуы үшін оны қалауға бір ыңғай параллелепипед не тік бұрышты формасы бар тастар қолданылған. Дөңгелете жасаған бұрыштарды байланыстыру үшін оған ұзын тас блоктар іріктеліп алынған, сол тастардың көмегі арқылы тік жапсарлар мықты жымдастырылған (30-сурет).

Үйдің төбе жамылшысы бізге дейін жетпеген, құрылыстың түбінде, топырақ астында сақталған күйген ағаштың қалдықтары бойынша, оны әртүрлі жергілікті жыныстармен жабылған деп айтуға болады. Төбе жамылшысының қалдықтары күйген ағаштың тағы басқа өсімдік жыныстарының қалың қабаты түрінде үйдің бүкіл орталық алаңын басып қалған.

Төбені қалай жапқаны туралы әсіресе талдың, дала қамысының қалдықтары, және диаметрі 8 сантиметрге дейін болып келетін өте жақсы сақталған жұмыр ағаштардың ірі сынықтары айқын ұғым береді. Бұл материалдардың табы қабыр үстін жауып тұрған жалпақ гранит тастардың бетіне де түскен.

Осы деректермен жоғары бүре қаланған қабырға конструкциясының өзі Ақсу-Аюлы кешенінің төбесі бөренелерден жасалған баспалдақты жақтау жүйеге негізделгені жайында күдік келтірмейді. Төбе жабудың бұл конструкциясы ертеде кеңінен таралған және біздің заманымыздағы қазақ шошғаласы мен алтайлықтардың тұрғын үйлерінің (жер үйік)⁸⁷ төбе жабу үлгісі ретінде сақталып келген.

Қола дәуірінің соңғы кезінде жасалған ең ірі мемориалдық құрылыстардың бірі Беғазы тас кешені (Тақта-Тас) қорғаны болады. Бұл — Қазақстандағы мегалит құрылыстардың онан әрі дамуы негізінде болған ескерткіштердің ерекше бір тобы, жайшылықтағы андрон тас қоршаулары мен салыстырғанда бұл олардан анағұрлым үлкен (32-сурет).

Бұл құрылыстардың мызғымайтын шын мәніндегі алып қабырғалары Беғазы кешені алғашқы қауымдық қоғам ыдыраған кезде салынып осы құрылыс арқылы сол кездегі ру басы шонжарлардың өкілдері өздерін мәңгі есте қалдырмақшы болғанын дәлелдейді.

Беғазы монолиттері ертедегі ең қызық және сирек кездесетін құрылыстар қатарына жата-

ды. Бірқатар белгілеріне қарағанда олар Ақсу-Аюлы және Дәндібай құрылыстарына біраз ұқсайды. Ол ұқсастық ең алдымен құрылыс жобасының дәлме-дәл келуінде, тастан көлбете қаланған қабырға конструкцияларының аздал үйлесуінде (№ 1, және № 5 дуалдар). Дегенмен Беғазы ескерткіштерінің сыртқы тұрпаты мүлде басқаша. Бұларға тек Саңғуыр (Атасу өзенінің басы мен Белбасардағы Тайатқан тауы) тамаша комплекстер ғана жақын ұқсайды. Қола дәуірінің ілгергі сатысында болған мегалит құрылыстармен (дольмендермен) геогикалық байланысы бола отырып, Беғазы ескерткіштері тек өздеріне ғана тән бірнеше жаңа ескерткіштермен көзге түседі. Бұл тас массаларының орасан зорлығымен, өте үлкен аумағымен, контрафорт, тірек және ішке кіретін ауыз галлерей сияқты басқа да элементтерінің болуымен ерекшеленетін шын мәніндегі алып құрылыстар (33-сурет).

Беғазы тобында бір типті алты құрылыс бар. Бұлардың ішіндегі ең үлкені және аса қызықтысы бұдан алпыс жыл бұрын тонап қазумен бүлінген № 1 құрылыс, қалғандары жоспарлы ғылыми әдіспен 1947—1952 жылдар арасында зерттелді.

Бұл құрылыстар сырт жағынан ұқсас болып келсе де өздерінің ұлылы-кішілі аумағымен, қабырға конструкциясының түрліше жасалуымен, жеке камераларға бөлінумен бірінен бірі айрылып отырады (№ 5 дуал). Бұлардың бәріне тән орпақ сипат: ішке кіретін галлерейның болуы, тіреу тас бағаналардың және тіректердің болуы. Құрылыс жасаған алаң іргесін тереңдігі 80—120 сантиметрдей қамба етіп қазып, мұның үстіне құрылыстың жер бетіндегі бөлігі тұрғызылған.

Беғазы монолиттері шаршы жобамен біріне бірін енгізе орнатқан екі қабырғалы құрылыс, олар бір не екі бөлмеден келіп, олардың бүйірі тура төрт құбылаға қаратылған. Ішкі квадраттың қабырғасын терең қазған жерге енгізе жасап, оны тігінен орнатқан жалпақ қапқа тастар қатарымен шегендеп отырған; кейде жер қабырғаны бетін кесек тастар қатарымен өріп шығарып, қалау арасын құрғақ балшықпен жымдастырып отырған (№ 5, № 1 құрылыстар).

Орталық камера сыртынан екінші қабырғамен қоршалған. Қоршау қабырғаны бірыңғай жойқын қапқа тастан тік тұрғызып, олардың қатарын біріне бірін жымдастырып тұйық етіп жасаған. Қабырға аралықтары айналып өтетін галлерей болып шығады. Алайда қабырғаның тақта тастары толық сақталмаған. Олардың көбінің жоғарғы бөлігі әртүрлі шаруашылық қажеттеріне сындырылып, іргесі алдақашан жерге көміліп қалған. Бірақ, осы бұзыл-

ған күйінің өзінде оның сақталып қалған кейбір элементтері тас көлемінің орасан зорлығымен таң қалдырады. Беғазы монолиттерін тұрғызу үшін сұр граниттің жойқын кесектерін пайдаланған. Ол сол араға өте жақын тұрған Беғазы тауларынан алынған. Гранит кесектері тік бұрышты жалпақ тақта тас түрінде өңделіп, олардың салмағы 1 тоннадан 3 тоннаға дейін, көлемі $200 \times 80 \times 8$ сантиметрден $380 \times 120 \times 12$ сантиметрге дейін болып келеді.

Тақта тастар мықты және орнықты болу үшін (олардың аумағына қарай) әртүрлі тереңдікте орнатылған, көбінесе 80—130 сантиметр, демек, олардың биіктігінің үштен бірі жерге көмілген. Монолиттердің жоғарғы бөлігі алаң іргесінің үстінен 2—2,5 метрдей жоғары көтеріліп, олардың сәулетті тұлғасы анадайдан көрінеді. Беғазы ескерткіштеріне тән ескерткіштердің бірі оларда төрт қырлы аша тәрізді, сыпайы өңделіп, тік орнатқан бағана тастардың не тіреулердің көп кездесуі. Бұл тіреулерді көбінесе жер қабырғаны шегендейтін үлкен қапқа тастарды нық тұрғызу үшін қолданған. Бұлар құрылысы және атқаратын қызметі бойынша қолта дәуіріндегі тұрғын үйлердің ағаш бағаналарына қатты ұқсайды. Тас тіректер көбінесе ішкі қабырғаны шегендейтін тақта тастардың берік тұруы үшін қолданылған. Сыртқы қабырғалар мызғымай тұру үшін, оған тастан көлденең қалау арқылы жасалған контрфорстың ең қарапайым түрі пайдаланылған (33-сурет).

Тас тіреулердің көбірек жолығатын көлемі 12×20 , 12×46 , 18×20 , 24×24 сантиметр, олардың көлденең қиғаны тік бұрышты не шаршы болып келеді, бұлардың биіктігі көбінесе ішкі камера қабырғаларының немесе шегендеу тастарының биіктігіне сай келеді, сөйтіп құрылыстардың аумағына қарай тіреулердің биіктігі 80 сантиметрден 200 сантиметрге дейін кездесіп отырады.

Шағын құрылыстарда үлкен қапқа тас бүкіл қабырғаны тұтас жабатын болғандықтан, оның бүйір тіреулерінің саны бірге дейін азайтылған.

Беғазы монолиттерінің ішінде өзінің зәулім аумағы және беріктігі мен көзге ерекше түсетін әсіресе № 1 және № 2 дуалдар. Бұл екеуінің аумағы бірдей деуге болады. Сыртқы дуалдың көлемі 9×9 метр, ішкі дуал көлемі 6×6 метр (34-және 34 а суреттер).

Ішкі үйді айнала белдеулей 1,5—2 метр ені бар галлерей өтеді. Негізгі құрылыстың шығыс жағынан орталық камераға апаратын ұзын (ауыз) коридор келіп қосылады. Коридордың екі жағынан үлкен қапқа тастар қатарынан тік отырғызылған. Оның ірге негізі жер

астында, бірақ ішкі камераның еден деңгейінен біраз жоғары тұрады. Коридордың ұзындығы 7 метр, ені 3,2 метр. Коридордың қабырға тастары орталыққа таяу биік болса, шығыс шетіне қарай бірте-бірте төмендей береді. Бұл Беғазы тас дуалдарының бәріне тән болып келетін сипат. Кіре берісте коридор басталатын екі ең үлкен қапқа тас қойылған.

Беғазы типті мегалит құрылыстардың орасан үлкен көлемі құрылыс техникасы тарихын зерттеушілердің көңілін бұрыннан тартушы еді, кәзірде де тартып отыр. Олардың ойын тартатын әсіресе, бұл жойқын тастарды қалай көтеріп, қалай тасып, қалай тұрғызды делінетін жұмыс операциясымен байланысты мәселелер. Кәзірдің өзінде де орасан зорлығымен таңқалдыратын мегалит құрылыстар қалай салынған деген сұрақты олар өздерінің алдына бірнеше рет қойды. Осындай орасан үлкен тастарды қозғап техникалық операция жасау үшін ол кезде қандай мүмкіндіктер болған?

Алайда бұл мәселе өте оңай шешіледі. Мегалит құрылыстар — қоғам тапқа бөлінбеген дәуірдегі адам баласы іс-әрекетінің желісі. Бұлар еңбек етудің алғашқы қауымдық формасы кезінде ру коллективінің бірлесіп күш жұмсауымен тұрғызылған. Жойқын тастар массасын тасып орнатуда қолданылған техниклық әдістер мен операция да соншалық қарапайым болған. Жұмыс аудару тетігімен, бөрене арқылы сырғыту жолымен істелген. Олар көбінесе қыста сүйреткімен (шана) тасылған.

Қазақстандағы мегалит құрылыстардың маңызы — архитектураның бұл ерекшеліктерін салу арқылы құрылыс конструкциясының негізгі мәселесін бірінші рет шешудің ең алғаш талпынуы. Атап айтқанда, көлем-кеңістік мәселелерін шешу, тіреу және сатылы төбе жабу идеясын табу. Бұлардың жарқын суретін біз дольмен, кромлех, цист құрылыстарынан, әсіресе Ақсу-Аюлы, Дәндібай, Беғазы сияқты ірі тас құрылыстардан айқын көреміз.

Қазақстан территориясындағы мегалит құрылыстар тұзараны қоршаудың екі типін береді: тұтас қабырғамен қоршау (Беғазы), не сирек орнатқан тас бағаналарды ырғақты қатарымен қоршау.

Ақсу-Аюлы кешенінің қабырға конструкциясында қалаудың аралас типі қолданылып және цементтейтін материал пайдаланылған.

Мұның бәрі сол замандағы құрылыс ісінің бірте-бірте қалай алға басқанын толық көрсететін дәлелдер. Мегалит құрылыс дәстүрі ұзақ өмір сүреді. Ол тайпалар одағының дәуірінен өтіп, орта ғасырдың алғашқы кезіне дейін жасайды (VIII—X ғ.). Бұл кезде қауымды феодализациямен байланысты құрылыс техника-

сының ертедегі үлгілері бірте-бірте өзгеріп, құрылыстың енді жаңа түрлері шыға бастайды.

Осымен байланысты табынушылыққа айналған тас құрылыстардың маңызы аз-аздап төмендей береді; құрылыс материалдарының ішінде балшық ерекше орын алады, оны күйдірген кірпіш түрінде жұмсайды.

АЛҒАШҚЫ ҚОҒАМНЫҢ ҰДЫРАУ КЕЗІНДЕГІ ҚҰРЫЛЫС МӘДЕНИЕТІ

Қола дәуірінің соңына қарай (біздің заманымызға дейінгі VIII—VII ғ.) Қазақстанның ертедегі мал өсірген халықтары бұрынғы отырықшылықтың орнына малды жайлауға шығара бағып, бірте-бірте көшпелі тұрмысқа ауысады. Мал басының жыл сайын көбеюі қыстау мен жайлау арасында ұзақ көшіп, малды шөбі шүйгін, көк орай шалғын жерде бағуды керек етті. Күзге қарсы ру қауымы қыстауына қайта оралып, мұның төңірегінде бұл кезде пісіп тұрған жазғы егінді жинауға кірісті.

Малды өрістетуге бағу әдісі мал басын недәуір көбейтіп, даланың кеңбайтақ жерін игеруге мүмкіндік берді.

Бұл алғашқы қоғамның өндіргіш күшін өркендетуге прогрестік құбылыс болды.

Мал басының бұдан әрі көбеюі қауым ішінде мүлік теңсіздігіне әкеп соқты, ертедегі рулық қауымның негізін шайқалтты, жеке рулар мен тайпалардың жайылым, территорияны кеңейту үшін күресін туғызды. Осының нәтижесінде соғыстар туды, малды, қазнаны жаулап, адамдарды тұтқындап, оларды құлдыққа айналдырды. Осы кезде (біздің заманымызға дейінгі VII—VI ғ.) ең маңызды шикізат түрі ретінде темірдің ойланып табылуының прогрестік зор маңызы болды, бұл мал шаруашылық қауымының тұрмысына күрт өзгеріс енгізді. Темірдің пайда болған дәуірін Энгельс «темір қанжар, сонымен бірге темір плуг пен балта заманы»⁸⁸ дейді. Темір,— дейді Энгельс,— кең көлемді жерге егін салуға мүмкіндік жасады; бұл қолөнершіге соншалық қатты әрі өткір құрал берді, бұған бірде-бір тас құрал, не белгілі материалдардан жасалған бірде-бір құрал қарсы тұра алмайтын».⁸⁹

Прогрестік жолмен алға басқан істің бірі салт атпен жүру, ауыр жүк үшін өгіз бен түйені пайдалану болды. Мұның бәрі көршілес тайпалар арасында айырбас пен мәдени-экономикалық өзара қарым-қатысты кеңейтті, тәжірибе ауысуды арттырып, қауым іс-әрекетінің аумағын ұлғайтты. Осы байланыстың негізінде ұсақ және бытыраңқы қауымдар тайпа одақтарына бірігеді.

Қазақстан территориясындағы алғашқы ірі тайпа бірлестігі Сырдарияның төменгі жағынан

Жетісуға дейінгі кең алапта қоныстанған сақ тайпалардың одағы болды (біздің заманымызға дейінгі VII—III ғасыр). Сақ тайпалар одағына Арал төңірегі мен Каспий даласын мекендеген массагеттер, дайлар, каспийлер, Жетісу және Балқаш көлі ауданында мекендеген Исседондар кірді.

Орталық, Солтүстік және Солтүстік-Шығыс Қазақстанның кеңбайтақ даласында бұл кезде, Геродоттың айтуынша белгілі болған агриппейлер, аримас тайпалары мекен еткен; бұлардың біріне антик тарихшылар «алтын қорұшы құмайлар» деген ертегі аңыз ат таққан.

Бұл тайпалардың шаруашылығы комплексті түрде өркендеді, оның ішінде мал шаруашылығы жетекші сала болды. Ол пішен мен дәнді дақылдарды егу арқылы өсті. Ертедегі көшпелі мал шаруашылығының бұл ерекшелігіне Энгельс көңіл аударып былай деп жазды: «Туранның тау жоталарының климат жағдайында ұзақ және қатты болатын қысына арналған мал азығының запасы болмаса мал өсіру мүмкін емес, сонымен мұнда пішен шаруашылығы мен дәнді астық дақылдары қажетті шарт болды»⁹⁰. Мал шаруашылығы және егіншілікпен қатар, тайпаның бір бөлігі, мысалы, «Алтын қорұшы құмайлары» темір кенін қазып, алтын, мыс және басқа металдар шығару ісімен шұғылданды, бұлар тек тайпалардың қажеті үшін ғана емес, оның үстіне айырбасқа да арналды. «Гректер құмайлардан исседондар арқылы алтын алып отырды»⁹¹ (біздің заманымызға дейінгі V ғ.) деп, Геродот тура айтады.

Жоғарыда аталып өткен шаруашылықтың комплексті дамуы, әсіресе Қазақстанның оңтүстік облыстары экономикасының басты сипаты болды. Мысалы, мұнда Сырдария, Талас және Шу өзендерінің алаптарында біздің заманымызға дейінгі VI—IV ғасырлардың өзінде-ақ көптеген тоғандар мен арық жүйелері болып, кең ирригация системасына негізделген суармалы егіншілік өркендеген. Бұл шаруашылықтар құл еңбегі мен ру қоғамындағы қолы бос мүшелерді пайдалану негізінде өркендеді.

Ертедегі рулық қоғамның негізін шайқалтқан жаңа экономикалық жағдайлар қолөнер еңбегін өркендетуге, айырбас ісін ұлғайтуға күшті ықпал жасап, оның үстіне қоғамның таптарға бөлінуінің әуелгі негізін қалады. Бұл қатынастар беріректегі сақтардың (біздің заманымызға дейінгі V ғ.), үйсіндердің және қаңғылардың (қаңлылардың) өмірінен өте айқын көрінеді. Бұларға тән шаруашылық формасы патриархалдық құлдық пен қауымның бос мүшелерін қанауға негізделген жоғарыда көрсетілген тәсіліндегі көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшы егіншілік еді.

Бұл айтылған мәдениет табыстарының алғашқы қауымдық ыдырау дәуіріндегі Қазақстандағы құрылыс ісі дамуы үшін зор маңызы болды. Бұл кезде жаңа құрылыс материалдарын игеруде алғашқы қадам жасалады (күйдірмеген кірпіш, пахса). Осы негізде құрылыстардың жаңа түрлері туды, искусство ретінде архитектураның өркендері және құрылыс техникасының жаңа тәсілдері пайда болды. Әдеби деректер бойынша, үйсіндердің қыстауларында Тянь-Шань қарағайынан қиылып жасалған ағаш үйлері болған. Бірақ амал нешік, олар біздің заманымызға дейін сақталып жетпеген, жер астында шіріп жоқ болған. Сондықтан олардың құрылысы жайында айта алатын нақтылы деректер жоқ. Алайда үйсін заманындағы тұрғын үйдің конструкциясын біздің дәуірімізге дейін азды-көпті қанағаттанарлық күйде жеткізген қабыр үстіне салынған құрылыстар, солардың формалары мен конструкцияларын зерттеу негізінде тұрғын үй конструкциясын да қалпына келтіруге болады.

Алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, көпшілік арасынан тайпа көсемдері бөлініп шыққан кезде болған осы өзгерістер құрылыс ісінде де өзінің терең сораптарын қалдырады. Бұл заманның ескерткіштерінен осы уақытта, әлі дәрекі болса да, құрылыстың жаңа типтері туалды, көркемөнер ретінде архитектураның бастамалары және құрылыс техникасының жаңа әдістері пайда болады. Қоғамның жоғарғы топтары үшін қолайлы әрі мықты үйлер ғана керек болып қойған жоқ, оның үстіне алып құрылыстар салып, мәңгі ескерткіштер жасағысы да келді.

Қазақстан территориясында ертедегі құрылыстардың едәуір сораптары сақталған, бұлардың көпшілігі сонау сақтардың, үйсіндердің қаңлылардың, қыпшақтардың, тағы басқа тайпалардың тарихымен байланысты. Бұлардың ішіндегі қарапайымдары, ал көлем жағынан үлкенірегі ірі кесек тастан қаланған не жарты сфералы формалы қолдан жасалған төбе түріндегі топырақ үйінділерінен жасалған қорғандар. Өзінің сыртқы түріне қарағанда қорғандар қазақ үйінің формасына өте ұқсас келеді.

Өзінің негізі қола дәуірінің құрылыс дәстүріне жататын ірі қорғандар Қазақстанның және оған іргелес Оңтүстік Сибирь, Орал, және Орта Азияның облыстарының бүкіл территориясына кең тараған. Өзінің негізгі сипаттары жағынан алғанда қорған ескерткіштер ру коллективінің өлген мүшелерін еске түсіруге арналған бейіттер болып келеді. Бұлардың ішінде атты жауынгерлер сүйектері, тайпа шонжарларының өкілі және қоғамның жай мүшелері жатады⁹². Бұлардың қоғамның қандай жігіне жататындығына қарай, қорғандар көлемі жағынан әртүр-

лі болады. Тайпа көсемдерінің қорған табытханалары өте-мөте үлкен. Бұлардың диаметрі 40 метрден 150 метрге дейін, биіктігі 18—20 метрге (бес шатыр) дейін жетеді. Қорған ішіндегі жер камераға не тас табытқа тайпа көсемінің сүйегі қойылған, оның өзіне тән қаруларымен және тірі кезінде пайдаланған заттары өзімен бірге көмілген. Кейбір қорғандарда мінгеп атты қоса көметін арнаулы камералар болған. Ал қоғамның жай мүшелерінің қорғаны мұның керісінше барынша қарапайым болып келеді.

Архитектура тарихы үшін қорғандардың әсіресе төрт түрінің үлкен маңызы бар.

1. «Мұрттары» яки ұзын жалдары бар қорғандар (Орталық Қазақстан), бұлардың болуы қоршау керегелердің салына бастағандығын аңғартады. Өзінің жобасы жағынан алғанда «мұртты» қорғандар тау етегіндегі үлкен алаңды алып жатқан әдеттегі тас құрылыстардың ерекше ансамблін құрайды.

2. Жерге тіке қадалған үлкен гранит тақталардан қаланып, айнала қоршалған зор тас қорғандар — бұл тәсіл қола дәуіріндегі мегалит құрылыстарының дәстүрімен жалғасады (Іле өзенінің аңғарындағы бес шатыр).

3. Қорғаныс құрылыстарының жобасы сияқты концентр жүйесінде қаланған тас қорғандар (Берікқара, Қаратау жағы).

4. Жоғарыда көрсетілген қорған типтерінің ансамблінен тұрғызылған үлкен тас қорғандар (Орталық Қазақстан, Қанаттас) (7-таблица).

Қорған құрылыстарының ең тамаша көрсеткіштерінің бірі Көрпетай тауы етегіндегі (Қарағанды облысы, Қоңырат ауданы) Қанат-тас комплексі. Бұл ең алдымен, қорған үйіндісінен шығысқа қарай ұзындығы 300 метрге дейін жететін екі қатар сызық болып келетін ұзын тас жалдардан не «мұрттардан» құралған өзінің архитектуралық ансамблімен көзге түседі. Жалдардың шығыс ұштарының аралықтары 150 м. Алаңның батыс жартысын жерге тіке қадалған үлкен тас бағана қатары кеңінен қоршайды. Осы тас қоршаулардың арасындағы ашық алаң халықтың құран оқып, құрбандық шалуына арналған. Дөңгелек қоршаудың иік ортасында формасы жарты шар тәрізді екі тас үйінді бар, мұның біреуіне тайпа ағасы, ал кішілеу келген екіншісіне оның тұлпар аты көмілген. Қорған үйіндісін дөңгелете келіп, екі жерден үзіп таспен жиектеген, бұның бірі құрылыстың солтүстік-шығыс бөлігінде, екіншісі оңтүстік-шығысында. Қорғаныс қабырғаларының қақпасына жөн сілтейтін үзінділер сыртқы қорғаннан да жақсы көрінеді (35-сурет).

Сонымен Көрпетай комплексі негізгі үш бөліктен: сыртқы қоршаудан, ішкі құрылыстан

(қорғаннан) және ішкі құрылыспен табытханаға кіруге жөн сілтейтіндей кең коридор тәрізді құрылыстан («мұрттардан») құралады.

Комплекстің барлық бөліктері көлденеңінен салаланып, бірнеше мың шаршы метр жерді алып жатқан үлкен алаңға орналасқан. Осы кең аланды игергенде кеңістікті композициялық тұрғыдан алып шешу жағы қаралған. Оны бірнеше бөліктерге бөлгенде, кеңдігі мен тереңдігі, көзге көріну жағы толық сай келетіндей етіп бөлу идеясын басшылыққа алған. Комплекстің барлық бөліктері тегіс жерге салынған, формаларының біркелкілігін горизонт деңгейінен асқақтап тұрған биік тас бағаналар не жарты шар тәрізді қорған ғана бұзады. Алайда құрылыстың бір бөлігінің екінші бөлігінен асқақ көрінуі, олардың байланысын бұзбайды, керісінше, көрушілердің әсерін күшейте келіп, бүкіл ансамбльдің бірлігін, тұтастығын құрайды.

Көрпетай қоршауының құрылыстары, оның құрылым жоспарының ерекшеліктері таптық қоғамның қалыптасу дәуіріне жататын алғашқы қорғаныс қабырғалардың қандай формасы болғандығы жайында ұғым береді.

Тайпа одақтары заманына жататын тастап қаланған Көрпетай типтес бекініс құрылыстары барынша көп. Бұлар жөнінде біз кейінде тағы да айтамыз. Ал кәзір өмірлік зор маңызы бар тұрғын үй, қыстақ сияқты құрылыстарға тоқталып өту қажет.

Антик тарихшылар мен археологиялық материалдардың деректеріне қарағанда, сақтар өзінің дамуында едәуір дәрежеге жетіп, ірі қыстақтары болды; бұл қыстақтардың кейбіреулері тайпа одақтарының топтасқан жері болып, не сақ тайпа шонжарларының ордаларына айналды. Антик авторлар біздің заманымыздан бұрын V—IV ғасырларда Сырдария бойында болған отырықшы қоныстардың көпшілігін сақ тайпаларының іс әрекетімен байланыстырады. Сақтардың отырықшы мәдениетінің қалдықтары сақтардың жасаған тарихи мекенінен, демек кәзіргі кезде өте жақсы зерттелген Сырдария, Талас және Шу өзендерінің бойынан кездеседі.

Сақ қалаларының қалдықтары керамика, көзе ыдыстар, егіншілік құралдары, мал сүйектері және құрылыс қоқырлары түріндегі мәдени шөгінділерге толы болып, дөңгелек төбе жобасында келеді. Бұлар сақтар заманындағы Оңтүстік Қазақстанда мал шаруашылығы мен егіншілік қоса дамығанын көрсетеді.

Сақтардың отырықшы қоныстарының мәдениетін Қауыншы, Отрар және Сырдарияның төменгі жағында кездесетін ескерткіштер айқын көрсетеді (Жеті-асардың төменгі қабаты, Шерік-рабат).

Мал шаруашылығымен айналысқан сақтарға қыстау түріндегі тұрақ үйлер қалдықтары тән. Қыстаулар әрдайым таудың терең сайларында, тау өзендерінің жел соқпайтын аңғарларында орналасқан. Топографиялық жағынан алғанда бұлар шөбі, суы мол, отыны жеткілікті, аздап егін жыртуға мүмкіндігі бар ең ыңғайлы орындар. Қыстау төңірегіндегі жотаның үстінде жүз, мың метрге созылып өліктерін жерлеген қабыр қорықтары орналасқан; бұл жерден жазғы жайлауға баратын жол өтетін. Қыстауды осы тәртіпте Қазақстанның климатына, табиғи жағдайларына, өріс-жайылымды маусымдап пайдалану ісіне сәйкес етіп, бір заңды түрде орналастыру, көшпелі сақтарға ғана тән емес, сондай-ақ үйсіндерге де, қаңғыларға да, одан бергі бақташы тайпаларға да тән болып келетін. Оның ішінде қыстаудың жоғарыда көрсетілген топографиясы қазақ халқының тіршілігінде одан гөрі де кеңрек орын алды.

Жарты көшпелі сақтардың қыстақ қалдықтарының жақсы сақталған жерлері Қаратау, Жегісу, оның ішінде Алматы тауларының солтүстік баурайындағы сайлар.

Отырықшы қоныстардың қалдықтарынан басқа, сақ мәдениетінің ескерткіштері үлкен жер обалардан қосылған байтақ қорықтар.

Сақтардың өте ертеректегі қабыр үстіне тұрғызылған обалары әлі де болса қола дәуіріндегі құрылыс мәдениетінің дәстүрімен байланысты. Бұл айтылған обалар жобасы бойынша қос шеңбер түрінде келіп, оның ортасына бетін қапқа таспен жапқан үлкен тас жәшік орнатылған.

Бұл обаларды қазғанда оның ішінен сақтардың қоғамдық мәдени өсуі қай сатыда болғанын бейнелейтін искусствоның аса сирек жолығатын ескерткіштері табылады. Бұл ескерткіштерге қарағанда сақтардың патриархал-ру қоғамы жағдайларында өркендеген өзіне тән мәдениеті болған. Сақтар қоладан монументальды нәрселер құя білген, ағашқа оймыштар жасап, тасты қырнап өңдеу техникасын жақсы түсінген (37-сурет).

Сақ искусствосы белгілерінен көзге ерекше түсетін әсіресе арқардың, таутекенің мүсін суреті мен әшекейлеп қоладан құйылған үлкен қазандар (38-сурет). Жиегіне қайуанаттардың суретін (иттің, қошқардың, таутекенің) түсірген монументальды қола шырақтар да бұдан кем түспейді. Қайуанның суреттерін алуан түрлі келбетті түсірген, көбінесе жусау үстінде немесе жүріп келе жатқан түрінде.

Қайуандардың денесін тұтас не тек кейбір мүшелерін суреттейтін искусствоның бұл шығармалары ғылымда «аң стилі» деп аталады.

Сақ мәдениет ескерткіштерінің негізгі көп-

шілігі Алматы қаласының төңірегі мен Ыстықкөл жағасындағы сақтардың ертедегі тұрақтарынан ашылды (8-таблица).

Біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырларда сақ тайпалар одағынан қытай шежірелерінде үйсін және қаңғы (қаңлы) деген атпен мәлім болған, экономикалық жағынан бірталай күшті тайпалар бөлініп шығады. Үйсіндер Жетісу мен Тянь-Шань тауының кең байтақ алабын қоныстап, қаңғылар Сырдария мен Талас өзендерінің аңғарын, оған жапсарлас Қаратау төңірегін және Сарысу өзені бойын мекендеген.

Қаңлылардың солтүстігі мен солтүстік-шығысында, орталық және солтүстік-шығыс Қазақстан жерінде бұл кезде қытайлық мәліметтерге қарағанда қиеше немесе қыпшақ, үйбан⁹³ тайпалары тұрған.

Қоғамдық өркендеу сатысы жағынан үйсіндер мен қаңғылар (біздің заманымыздан бұрынғы III—II ғ.) — өздерінің ата-бабалары — Яксарт сақтарына қарағанда дамудың бірталай жоғары сатысында болған. Үйсін қауымында мүлік теңсіздігінің өрлегені сондай, бұл қоғам бай мен кедейге бөлініп те үлгерді. Қытай шежіресінің деректеріне қарағанда, бай үйсіндердің 5 мыңға дейін жылқысы болған. Жеке үй ішінде байлық қорының жиналуы рулық ұйымының одан әрі ыдырауын күшейтті және патриархал құлдықтың дамуына мүмкіндік жасады. Бұл жағдай үйсін билеушілері түрінде мемлекеттік өкіметтің басын көпшіліктен жекеленген тайпа шонжарлары өкімет билігін өз қолына алып, оны атадан балаға қалдыру правосын шығарды (гуньмо). Үйсіннің бектері бұрын қауым ие болып келген ең жақсы жерлерді басып алып, оларды жан баспайтын өздерінің қорық жеріне айналдырады.

Қаңғы мен үйсіндердің шаруашылық тіршілігінде мал шаруашылығының маңызы басым болды. Олар қой, сиыр және әсіресе жылқы өсірді. Сырдария сақтары сияқты, үйсін мен қаңғылардың бір бөлігі егіншілікпен шұғылданды, бұл үшін Жетісудың, Талас пен Сырдария аңғарының шүйгін жазықтарын пайдаланды. Үйсіндердің қыстаулары тау сайларында көл, өзен жағаларында, тау етектерінде орналасты, мұнда бұлардың тұрақты үйлері, шаруашылық құрылыстары болды. Үйсіндердің қытаймен кең сауда қатнасы болды, олар қытайдан жібек, әсем бұйымдар және күріш алып отырды. Олар бұған мал шаруашылығының өнімдерін айырбастады, сондай-ақ салт мінуге арналған ат берді. Жүк көлігі ретінде үйсіндер өгізді, түйені, қодасты пайдаланды. Қытаймен және басқа да көрші елдермен айырбастың өсуі колөнерінің одан әрі дамуы-

на жол ашып, өзара тәжірибе алмасып, молықты.

Үйсіндер мен қаңғылар бұрынғы сақтар жасаған мәдени дәстүрді тура алға апарушылар болды. Алдыңғы дәуірдің көркем формаларымен («қайуанат стилі») тығыз байланысы бар сақтан кейінгі искусство үйсіндер мен қаңғылардың жеті жүз жыл жасаған тарихында (біздің заманымыздан бұрынғы III—I ғ. және біздің заманымыздың I—V ғ.) одан әрі өркендей түседі.

Үйсіндер мен қаңғылардың материалдық мәдениет ерекшеліктері өте көп деуге болады, олар Сырдария, Талас, Шу, Сарысу өзендері бойында Қаратау аймағында және Жетісу мен Тянь-Шань тауларының байтақ кең алабына тараған.

Үйсін дәуіріндегі искусствоның қалай өсіп өркендегені туралы айқын түсінік беретін әсіресе 1939 жылы ашылған Қарғалы қоймасы. Бұл қойма Алматы қаласына таяу тұрған Қарғалы сайының бойынан жарыққа шығарылған.⁹⁴

Үйсін заманының екінші бір жарқын ескерткіші Есік қоймасы. Ол 1953 жылы Алматы қаласына таяу тұрған Есік өзені бойынан ашылған. Есік қоймасы біздің заманымыздан IV—II ғасыр бұрын Жетісуда өркендеген монументальды пластик өнерімен бізді тұңғыш рет таныстырады.

Мұнда көзге ерекше түсетін әсіресе қоладан құйылған тұлпар аттың мүсіні мен отырғызып түсірген кісінің пішіні. Кісі мен аттың пішіні биік саңлақ тұғырдың үстіне орнатылған үлкен қола шыраққа қойылған (39-сурет).

Үйсін искусствосы көшпелі және жарты көшпелі тұрмыс жағдайында өркендеген. Үйсіндердің аса жақсы көре әшекейлегені өздерінің жазғы, қысқы тұрғын үйлері, солардың жабдығы. Бұл жағдай көркем өнер ісін оның ішінде әсіресе декоратив ою-өрнектерінің дамуы үшін зор мүмкіндік туғызды (40-сурет).

Халық ою-өнерінің даму жолында ерекше орын алатын әсіресе географиялық мотивтер. Ол көбінесе көркем оймыш, батырып сызу және инкрустация техникасымен жасалған. Бейнелеу құралдарының тиісті түрлерін пайдалана отырып, үйсін шеберлері бейнелеу өнерінің барлық белгілі тәсілдері мен техникасын жақсы игерді. Бұл жөнінде Қарғалыдан табылған ескерткіштер тобы ешбір күдік келтірмейді. Искусствоның осы және басқа ескерткіштеріне қарағанда, үйсін шеберлері соғу, қақтау, бастыру, тасқа, ағашқа ою түсіру, темір затын безеу техникасын жақсы білген (41 және 42-суреттер).

Үйсін кезіндегі искусствоның ең көп тара-

ған түрлерінің бірі өрнек өнері. Үйсін шеберлері өрнек салу техникасын жақсы білген, мұнымен көбінесе керамикалық бұйымдар әшекейленген. Көзе ыдыстар бір түсті не бірнеше реңкті — қара, қызыл, ақ бояулармен өрнектеліп жазылған. Бұл бояулармен жазылған тік аламыштар ыдыстарға полихромдық (көп түсті) рең беретін болған. Кейбір көзе сауыттардың сыртында шығып келе жатқан күн нұрының шапақ суреттері бейнеленген.

Рулық ұйымдардың құлауымен байланысты ертедегі қауымдық үй негізінен өзгеріске түседі, үй мен қыстақтардың сипаты да мүлде басқаша болғанын атап өткен жөн. Тек коллективтік өндіріске негізделген шаруашылық құрылыстар ғана әлі де болса алғашқы дәуірдегі экономиканың сипаттарын сақтап қалады. Ал тұрғын үйлерге келетін болсақ, ол үлкен патриархал үй ішінің жеке шаруашылық топтарына бөлініп, ыдырау негізінде өркендеді, бұған оқшау салынған үйлердің құрылысы кепіл бола алады. Мұнда Қазақстан мен Оңтүстік Сибирьдегі көшпелі және отырықшы өмірге лайықталған үйдің әртүрлі типтері өркендейді.

Оңай жығып-тігетін жазғы үйлердің үлгілері қола дәуірінің соңғы кезінде, Қарасұқ мезгілінде (біздің заманымыздан IX—VIII ғ. бұрын) шыға бастады. Бұл кезде маусыммен көшіп-қонып, малды жайлауға шығарып өрістете бағумен байланысты, жығып-тігуге қолайлы киіз үй сияқты жеңіл үй типі керек болды. Киіз үйдің ең алғашқы үлгісі дөңгелек не көп қырлы жобасы бар, күмбездеп жасаған ағаш үй болды⁹⁵. Мұндай үй жер кепеден жер бетіндегі үй түріне ауысатын кезде, қола дәуірінің соңғы кезінде көп қолданылған.

Орталық Қазақстандағы ертедегі құрылыстардың қалдықтарын зерттеу бойынша киіз үй форымдас тұрғын үйлердің қабырғалары тубаста балшықтан, тастан, және құрылысшылардың тұрған аймағына қарай, ағаштан да болған; ал қабырғаға сүйелген күмбез төбесі бөрене сырықпен жабылған.

Үйдің бұл тұрақты түрі кейін өзгеріп, бірте-бірте үйдің жаңа түріне көшпелі киіз үй түріне айналады. Киіз үйдің алғашқы формасы туралы «Бояр тамғасы»⁹⁶ сияқты тас бетіне түсірілген кепе суреттері мен атақты қырым анфестриясы⁹⁷ айқын ұғым бере алады. Осы суреттердің барлығында жазғы үй киізден емес, бөрене ағаштан, не балшықтан салынған, бір-ақ киіз үйдің формасы өте дәл берілген.

Маусымдап көшіп жүру жағдайымен байланысты үй түрінің бірі төрт дөңгелекті арба үстіне тұрғызылған үй. Үйдің бұл түрін арба үстінен түсірмей, бір орыннан екінші орынға

жылжыта берген. Арба үстіне орнатқан үйдің формасы да Қарасұқ мезгілінен бері қарай белгілі болған. Бұған ұқсас үйлер ұзақ уақыт, XIX ғасырдың аяғына дейін сақталып келді, ол әсіресе Батыс Қазақстан ауданында, Арал маңында, Маңғыстау түрікмендері мен Астрахань ноғайлылардың арасында өмір сүрді. Арба үстіне жасаған ноғайлылардың киіз үйінің суреті осы күнге дейін Москваның тарих музейінде сақтаулы тұр. Бөрене ағаштан, балшықтан жасаған үйлерге қарағанда, киіз үй кейінірек шыққан, жалғыз-ақ оның түрінде ертедегі үйлердің негізгі элементтері сақталған.

Киіз үйдің қаңқасы кереге, уық және шаңырақтан құралады. Бұлардың үстіне киіз жабылып, ол үй ішіне көлеңке түсіріл және жылылық береді.

Киіз үй біздің заманымызға дейінгі VII—VI ғасырдың өзінде-ақ мал шаруашылығымен айналысқан тайпалардың арасында кеңінен тараған. Антик тарихшылардың деректері бойынша, мұны скифтер, сақтар және көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан басқары да тайпалар қолданған. Қытай саяхатшыларының жазуына үйсін бектері жаз кезінде «киіз жапқан дөңгелек үйде» тұрған. Қаңғылар, қыпшақтар, аландар және басқалар да осылай істеген.

Киіз үйдің жықпалы түрімен қатар, киіз үй формында жасалған (дың, шошала), тұрақты түрлері де болған. Бұл жөнінде Каспий теңізінен солтүстікке және солтүстік шығысқа қарай созылып жатқан жерді мекендеген көшпелілердің тұрғын үйлерінің формалары туралы келтірген антик тарихшылардың деректері аса қызық. Белгілі тарихшы Приск жерден тура көтеріліп, демек, үйдің іргесінен басталып өзінше пропорция сақтап, жоғарыға өрлейтін дөңгелек үйлер туралы баян етеді⁹⁸.

Византия тарихшысы Константин қырмызда аварлардың дөңгелек түрдегі тұрақ үйлері жайында сөз етеді. Ол былай деп жазады: ұлы Карл «Олардың (аварлардың — А. М.) дөңгелете жасаған жер бекіністерін қиратын...»⁹⁹. Грек географы Страбонның дерегінше «таудың тұрғын халықтары өздерінің тұруына арнап, киіз үйлері сияқты дөңгелек формалы тас үйлер де тұрғызады»¹⁰⁰.

Антик авторлары айтқан бұл үйлердің типі осы уақытқа дейін, «Үйтас», «Дың» (9-таблица) және қазақтың ең ертедегі тұрғын үйі шошала деген атпен сақталып келген; бұл әрине антик авторлары жазғандай тастан қаланған дөңгелек құрылыстардың болғандығын дәлелдейді.

Қазақстан территориясында таптық қоғамның қалыптасуы дәуірінде көшпелі киіз үймен

қатар дөңгелек жобамен жасалған жер бетіндегі қалалар ең жақсы үлгі бола алады. Бұл ғана, бұл киіз үй тәрізді тас не балшық құрылыстар кең өріс алғаны даусыз.

Бір топ киіз үйлерді жер бетіне тігу, не киіз үй тәрізді құрылыстарды орналастыру тәсілдері де қызық. Киіз үйлерді алқа қотан етіп дөңгелете тігеді. Мұны қазақтар қотан десе, монғолдар «күрен» дейді, демек, бұл екі термин де қора малды қорғау, бекініс, қоршау деген сөз. Киіз үйлердің ашық аралықтарына қатарлап арба қойылып не арқан керіп қояды. Үйлерді бұлай орналастырып қотан қорғау әдісі қорадағы малды тек қасқырдан ғана емес, оның үстіне жаудан да қорғау қажеттігімен істелген.

Қотан қорғау структурасының бізге керектігі, ол кейін тұтасымен феодал дәуіріне дейінгі бекініс кенттердің жобасын жасауға негіз болған және ол орта ғасырдың бас кезінде Сырдария мен Қаратау төңірегінде салынған кейбір қыстақ-кенттердің жобасында жақсы сақталған¹⁰¹.

Оңтүстік Қазақстан және басқа аудандардың ең ертедегі бекініс кенттері ішінде ешбір құрылыстың сілемі жоқ тек қаңқиып тұрған қамал қабырғасы ғана болатын. Алғашқы кенттердің тұлғасын бұлай жобалаудың мәні — оны қауымның негізгі байлығы болған қоғамдық табын малды сақтау ісіне бағындырғандық.

Сөйтіп, кейде биік мұнарасы (сүмбе) бар, балшықтан берік етіп жасаған мықты қамалдардың кең ортасы бірғана мал қамау үшін істелген. Бұдан басқа қамалдың ішінде киіз үй, не киіз үй тәрізді оңай жығып-тігілетін қостар болды, бірақ бұлардан бізге дейін ешбір із сақталмаған. Тегінде мұндай бекініс қамалдар тек қыс кезінде ғана қорғану панасы болып, оны мекендеген адамдар жаз күні жайлауға шығып, тек қауіп төнген кезде ғана оған келіп тығылуы мүмкін. Бұл келтірген бекініс кенттер Қазақстан территориясындағы отырықшы қоныстың ең қарапайымы әрі ең ертедегі түрі. Ол алғашқы қауымның ыдырай бастаған кезі мен орта ғасырдың бас кезінде ерекше орын алды. Мұндай кенттер үйінді топырақпен қоршалып, және тереңдігі 2—3 метрге дейін ор қазып бекінді. Айтқан кенттердің маңында себілген егін мен ирригация құрылыстары бар суландыру арықтары созылып жатты.

Өзінің кескіндері бойынша айтылған кенттер алуан түрлі болып келеді; олардың жоба формасы дөңгелек, сопақ, көп қырлы, тік бұрышты, кейде шаршы болады. Қақпасы әрдайым оңтүстікке, не оңтүстік шығысқа қарайды. Кенттердің бұл конфигурациясын Сыр-

дария бойы мен оның салаларында (Келес, Арыс), Талас, Шу өзендерінің бойында және Орталық Қазақстанда сақталған топырақ-төбе қорғандар жақсы көрсете алады. Өзінің жоба схемасы бойынша бұған Келес өзенінің бойындағы Жартөбе, Қаратөбе, Арыс бойындағы Жуантөбе, Майбалық, Қосқоңыр, Талас өзені бойындағы Жұмабай төбе, Луговой қыстағындағы ескі кент орны, Алатау етегіндегі тұрақты үйдің ертедегі формасы да болқалаларды қазғанда одан көптеген үй жануарларының сүйектері, астық түйгіштер және орақ түріндегі ауыл шаруашылық құрылыстарының қалдықтары табылды. Бұл әрине, Қазақстандағы ең алғашқы отырықшы кенттердің адамдары мал шаруашылығы мен егіншілікті қоса өркендету негізінде күнелткенін дәлелдейді¹⁰².

Сырдария бойындағы алғашқы отырықшы кенттердің ең үлкені Шерік-рабат деген атпен белгілі (43-сурет, а). Бұл жоба сызығы бойынша сопақтау келген, көлемді, берік қамалдың орны. Ол мықты кірпіш қабырғамен және екі қатар үйінді топырақпен қоршалған. Қабырға қалаған кірпіш төрт бұрышты шаршы формада, көлемі $30 \times 30 \times 9$ сантиметрден $50 \times 50 \times 11$ сантиметрге дейін.

Бекініс қабырғалардың ішінде формасы жағынан киіз үй тәрізді құрылысты еске түсіретін — дөңгелек құрылыстардың қалдығы сақталған. Бұл өте тамаша, өйткені жығып тігетін жеңіл киіз үймен қатар бекініс қабырғаларының ішінде формасы киіз үйге ұқсас, балшықтан салынған тұрғын үй құрылыстары болғанын көрсетеді.

Сақ заманында Сырдарияның сағасында болған екінші бір ірі кент — Күйік-қала (43-сурет, б). Мұның жалпы жобасы тік бұрышты, бұрыштары сәл дөңгелек келген. Кентті 5 метрлік ені бар, балшықтан құйған аласа қабырғамен және 10 метрлік ені бар тайыз ормен қоршаған. Қорғанның қабырғасы шаршы формалы күйдірмеген кірпішпен қаланған. Ондай кірпіш формасы Сырдария бойында болған кенттердің ең ертеректегісінде ғана кездеседі.

Кенттің ұзын желісі батыстан шығысқа қарай бағытталған, оның шығыс қабырғасынан батыс қабырғасы кеңдеу (145×290 метр). Кенттің солтүстік қабырғасының орта шенінде үлкен үйінді төбе бар, оның көлемі 50×50 метрдей. Бұл ертедегі дөңгелек құрылысты қалдық жұрнағы. Сыртқы формасы бойынша бұл сактардың тайпа көсемдерінің біріне тиісті бекініс үй (сарай) болғаны күмәнсіз.

Сактар мен массагеттер арасынан антик авторлар Арал маңын, Сырдария мен Амудария сағасындағы, «батпақтар мен аралдар арасында» қоныстаған тайпа топтарын бөліп

көрсетеді. Мұнда олардың егін жайы, қазылған арық жүйелері, бекініс кенттері болған. Совет ғылымында бұл кенттердің орны «Төменгі Сырдария мен Арал маңының батпақтағы кенттері»¹⁰³ деген атпен мәлім. «Батпақтағы кенттерді» мекендеушілердің негізгі кәсібі тек егіншілік пен мал шаруашылығы ғана емес, оның үстіне балық та аулаған¹⁰³.

Оңтүстікте ертедегі құрылыс мәдениетінің дамуын антик авторлар әдетте Сырдария бойында жасаған сақтарға тиісті еді деседі. Александр Македонскийдің әскери жорығының тарихшысы Ариан басқыншыға қарсы «Сырдария бойындағы сақ қалаларының тұрғын халқы қарсы шықты» деп жазады. Антиқ тарихшысы Диадор сақтардың әйел патшасы Заринаға «қала салғызушы» деген ат таңады. Ол кезде бұларды толық мағнасында қала деп атауға болмайтын еді, бұл отырықшы қыстақтар ғана болатын. Антиқ авторлардың бұл көрсетуіне біздің заманымызға дейінгі IV—III ғасырларда Сырдария бойында қалалық маңызы бар кенттер шыға бастайды, ол кенттер тайпа одақтары түріне тән еді. Сондықтан ол кенттер алғашқы саяси және мәдени орталықтары болатын. Бұл кенттерге әскери, саяси және территория жайындағы мәселелерді шешу үшін тайпалардың ру басы ақсақалдары жиналды. Сырдариядағы осындай қалалардың бірі Яксарттың ертедегі арнасы Қуандарияның бойында болған, оның топырақ үйіндісі бүгінде Жетіасар деген атпен мәлім.

Жетіасар комплексі дегеніміз бірнеше дәуірдегі құрылыс техникасының дамуы мен тарихын қамтитын көп қабатты кент орны (44-сурет). Оның төменгі қабаты алғашқы сақ дәуіріне тұстас келетін, Сырдария бойындағы ертедегі қауымдық кенттердің тұлғасын көрсетеді; ең жоғарғы қатталуы кейініректегі антиқ заманының (біздің заманымыздың II—III ғасыр) жұрнағы.

Жетіасар қаласы қауымдық үлкен үйлер тобынан тұрады, бұлардың әрқайсысында кемінде үш бөлмесі бар, № 9 Жетіасарда сәкісі және орталық ошағы бар бөлмелер табылды. Жобасы бойынша үйлер көбінесе тік бұрышты келіп, және тар коридорлық типке жатады. Бұлардың төбесі не жалпақ, не қорап шатыр түрінде жабылған.

Алтынасарда (Жетіасар комплекстерінің бірі) тайпа көсемдерінің ордасы (сарай) қазылып ашылды. Онда кірпіштен қалап шығарып, балшықпен жақсылап сыланған үлкен кресло табылды. Сарайдың қабырғалары көгілдір бояумен сызылып, арқа қуыстармен әшекейленген, арқаның жиектері балықкөз өрнектермен көмкерілген¹⁰⁴.

Сарайды қазып аршығанда одан көптеген

үй қайуанаттарының сүйектері табылды, бұл жетіасарлықтардың шаруашылығында мал шаруашылығының басым роль атқарғанын дәлелдейді. Қайуанаттардың ұзын сүйектері қабырғаны қалағанда байлау ретінде қолданылған. Кенттің сырты шаршы формалы кірпіштен қаланған қабырғамен қоршалған. Бұл деректер Жетіасар Сырдариядағы ең ірі кенттердің бірі және сақтардың тайпа бірлестіктерінің ордасы болғанын көрсетеді.

Оңтүстік Қазақстанда сақтардан кейін отырықшы қоныстарды ұйыстыруда белгілі үлес қосқан үйсіндер мен қаңғылар. Олардың еңбек әрекеті мен байланысты кенттер Талас пен Шу өзендерінің бойында, Алатаудың баурайында бірталай болған. Тарихи топография үйсіндер мен қаңғылардың қыстақ-кенттерінің үш типі болғанын көрсетеді:

1. Қыстақтардың бірінші типі — тау өзендерінің аңғары мен тау етегіндегі сайларда орналасқан ірі тұрақтар (қыстау). Мұндай тұрақты мекендеген адамдар жарты отырықшылық тұрмыста болды, жазды биік тау бөктеріндегі шалғындарда мал бағып өткізсе, күзге қарай таудан етекке түсіп, өзенінің қыстауларына қайтты. Үртіс құрылыстары бар кәзіргі қыстау не қыстаққа жақын келетін бұл тұрақтар ел жиі қоныстаған мекенінің бірі болатын. Мұнда жоғарыда айтылғандай барлық шеберлік істері атқарылды. Бірақ шеберлік ісі әлі де болса үй іші мұқтажлығынан аспаған еді.

Үйсін тұрақтарының қалдықтары Алатаудың бүкіл етегінде, кәзіргі Шелек, Түрген, Есік, Талғар, Алматы, Қарғалы, Ақсай, Қаскелең қыстақтарының төңірегінде жиі кездеседі. Сондай-ақ бұлар Іле өзенінің бойынан, Ыстықкөл жағасынан, Талас Алатауының етегінен (Мерке, Луговой, Ақыртөбе) және Шу өзенінің аңғарынан табылып отыр.

Қаңғы қыстақтарының орны көбінесе Ташкенттің төменгі жағында, Сырдарияның оң жақ жағасында, Арыс, Талас өзендерінің бойында және Қаратау етектеріне таралған.

2. Қыстақтардың екінші типі не толық отырықшы болып егіншілікпен айналысқан қыстақ — кенттер тобы жатады, бұлардың халқы суармалы егіншілікпен, мал шаруашылығымен, аздап бақ шаруашылығымен шұғылданды. Отырықшы мекендер әрдайым үлкен өзендердің аңғарында (Сырдария, Талас, Шу), немесе таудан аққан мол суы бар тау етектерінде орналасты.

Толық отырықшы болған әсіресе қаңғы тайпалары. Ертеден суармалы егіс орны болған Сырдария, Арыс, Талас өзендерінің бойы Қаратаудың қойнаулары осы қаңғы тайпаларының іс-әрекетімен байланысты. Қаңғы

қалалары әдетте егіншілік құралдарына, мәдени өсімдіктердің қалдықтарына және отырықшы типті керамикаға толы келеді.

3. Қыстақтардың үшінші типі — тайпа одақтарының күшейген дәуірінде туған астана — қалалар.

Антик және қытай деректері бойынша жаңықты қоныстаған бақташылардың өзіне тиісті қалалары, астанасы болған. Қангөй және үйсін тайпаларының біріккен дәуіріне Қытай авторлары Сырдариядағы Битянь мен Жетісудағы Шигу қалаларын тән деп есептейді. Бұлардың айтуына қарағанда, осы қалалар үйсін мен қаңғы тайпа одақтарының саяси және мәдени орталықтары болған, мұнда оқтын-оқтын тайпа басқарушылардың кеңесі шақырылып, қытай және басқа көрші елдердің елшілері қабылданатын.

Қытай шежіресінде Битянь қаласы туралы былай делінген: «Қаңғы бектерінің тұратын жерін Ұлық орын (Лююени), қаласын Битянь деп атайды. Ұлық орнынан бектің жазғы ордасына дейін жеті күндік жол»¹⁰⁵. Осы деректер бойынша Битянь қаласы ертедегі Ферғананың бас қаласынан (Үзгеннен) солтүстік батысқа қарай 1510 ли (755 километрдей) жерде тұрған¹⁰⁶. Қытай авторларының көрсетуінше, Битянь қангөй тайпа көсемінің қысқы ордасы болса, оның жазғы ордасы Ұлытау төңірегінде болғандығы көрінеді.

Қытай деректерінде үйсін бегінің ордасы (Шигу қаласы) жиі кездеседі. Бұл қалада ұзақ тұрған қытай саяхатшысы Чжан-цзян өзінің жазғандарында Шигу үйсін бегі тұратын орда, ол қашқарлық Ақсу қаласынан солтүстік батысқа қарай 610 ли және ертедегі Ферғананың бас қаласынан 2000 ли солтүстік-шығысқа қарай тұрады деп жазады. Белгілі Қытай зерттеушісі Бичуриннің анықтауына Шигу Темірту-Нордың (Ыстықкөл) солтүстік-шығысында, Кушаның солтүстік-батысында, Іле өзенінің оңтүстік жағында болған¹⁰⁷.

Қытай авторлары Шигу қаласында үйсін гуньмосының тапсыруы бойынша салынған сарайдың болғанын атап көрсетеді. Бұл құрылыстардың қалдықтары әлі табылған жоқ. Бір кезде жер сілкініуден бүлінген сәулет дүниесі, сірә жер астында жатқан болу керек. Қытай деректері біздің заманымызға дейінгі II ғасырда Шигу қаласында болған төңкеріс пен аласапыран туралы айтады. Осы деректерге қарағанда Шигу қаласын біздің заманымыздың V ғасырының орта кезінде жужандар талқандап, осының нәтижесінде үйсін бегі Памир тауына қоныс аударған¹⁰⁸. Қытай авторларының мағлұматы бойынша тайпа қалаларының типіне Шу өзеніндегі Гуньюе¹⁰⁹,

Жонғар қақпасы төңірегіндегі Хинлос¹¹⁰ қалалары жатады.

Амал қанша, Битянь, Шигу қалаларының құрылымы туралы, олардың архитектурасы және жобасы жайында қандай да болсын қазба дерек сақталмаған. Қамалды кенттердің құрылысына аздап ұқсайтын кейбір тас обалар ғана кент туралы тек жанама мағлұматтар береді.

Кейбір материалдарға қарағанда, үйсін гуньмосының ордасы ішінде құрылыс салынбаған, ол тек қабырғамен, жалмен және ормен қоршалған алаң болып келеді. Бекініс орданың осы жобасын үйсіндер мен қаңғылардың тайпа шонжарларының қабыр құрылысы жақсы көрсетеді. Жоба схемасы бойынша бекініс ордаға өте ұқсас келетін, әсіресе Іле өзенінің бойындағы Бесшатыр мен Қаратаудағы Берікқара обаларының құрылысына ерекше назар аударуға болады.

Бұл обаларға тән болып келетін ерекшелік олардың дөңгеленте не тік бұрышты жобамен тастан концентрлік (кіндіктес) етіп салынуында. Обаның екі жақ бүйірінде меридионал бағытта жасалған кірер есігі бар. Құрылыстың тап ортасына қамалмен қоршалған қорған тәрізді негізгі қорым орналасқан. Тегінде бұл типте көп обалар тайпа одақтары дәуірінде туған бекініс қоныстардың жоба құрылымын жақсы көрсетеді (45-суретте).

Тайпа ұйымдарының ордасы болған ертедегі кенттердің бірі, қаңғы тайпа бірлестігінің дәуірлеген кезінде (біздің заманымызға дейінгі III—II ғасыр) туған Талас қаласы екені байқалады. Қазылып алынған материалдарға қарағанда, бұл ішіне шатырлар немесе киіз үйлер тігіп, балшық қабырғамен қоршаған қамалды кент болған¹¹¹.

Сонымен, қазып алынған материалдар үйсіндер мен қаңғылардың құрылыс әдістері туралы әдебиетте жоқ деректерді бізге толықтырып бере алады. Сол материалдар бойынша Үйсін мен қаңғылардың құрылыс әдістері олардың жасаған қабыр-кешендерінен айқынырақ сипатталады.

Балшық және тас құрылыстардың қалыптасқан типтерін өрістете отырып, үйсіндер мен қаңғылар құрылыс техникасында бірталай жоғарғы сатыға көтеріліп, жаңа құрылыс материалы мен конструкцияны байытуда бірталай еңбек сіңірген. Бұл кезде ағаш өңдеу және Тянь-Шань қарағайын тұрғын үй салуға, табыну орындарын жасауға пайдалану кең өріс алған. Осы кезде байлам түрінде қамыс пен ши материалы да құрылыста кеңінен қолданылған¹¹². Ертедегі сәулетшілер ағаштан, балшықтан, тастан тұрғын үй, қамал және кешендер тұрғызды. Кешендердің айналасы тақта

тастармен қоршалып, қабырдың бетін жуан қарағай бөренелермен жауып, үстіне қамыс тоқымасын төседі.

Үйсін обаларын қазғанда одан штукатур (сылау), өңдеу материалдары табылды¹¹³. Ағаш тек тұрғын үй мен кешен құрылыстарын салуға ғана қолданылып қойған жоқ, ол үй ішіне керекті мебельдер мен ыдыс-аяқ жасау үшін де қолданылды. Ағаштан үйсіндер төрт аяқты стол, төсек ағаш, бесік, орындық тағы басқалар жасаған, бұлар үй-ішінің негізгі көркі болып шығады¹¹⁴.

Бұл айтылған бұйымдардың қадағалы істелуі сонша, ағаш шеберлігін жақсы түсініп, нәзік өңдей алғандықты көрсетеді. Оның үстіне, бұл құрылыс ісінің өркендеуін көрсетіп қана қоймай, ауыл шаруашылығынан бөлінуге бейімделген үй-іші қолөнерінің дамуы туралы да дерек береді. Сақ заманынан кейінгі қолөнер өндірісінің табыстары үйсіндердің шеберлік өнерінде мейлінше жақсы бейнеленген.

* * *

Қазақстан территориясындағы қыстақ-кенттердің тарихын шолудың көрсетуінше, қоғамның дамуына қарай, олардың бірте-бірте жүлгелі түрде өркендегенін көреміз. Бұлардың ең ертедегілері тек ішкі үлкен ашық алаңды қоршаған бір ғана қамал қабырғасы болатын. Оның ішінде тек тізілген киіз үйлер тобы тұратын еді. Құрылыс салынбаған алаңның өзге жері тек мал жусайтын қотан ретінде пайдаланылды. Мұндай көрініс қабырғалардың жоба негізі жазғы ауылдың қотан құрылымынан алынған. Бұл қабырғалар пайда болғанға дейін, жалпақ шатыр төбесі бар, балшықтан қаланған ұзын үйлер ғана болды; бұлар өздерінің формасы бойынша Орталық Қазақстан мен Қостанай маңында зерттелген қола дәуіріндегі ұзын үйлердің типтерін еске түсіретін. Ондай ұзын үйлер еншісі бөлінбеген патриархал үй-іші қауымының тұрмысын суреттейді.

Кейінірек, феодалдық қоғам қалыптасуының алғашқы кезінде, тапқа жіктелудің өсуі және бұқара арасынан тайпа көсемінің бөлініп шығуымен байланысты бекініс қабырғалардың ішінен қамал ретінде екінші қорған тұрғызу қажет болды (Күйік қала). Берік қамал тайпа көсемінің не ру басылардың жеке басы мен мүлкін сақтау мақсатымен салынды, сыртқы шабуылдан ғана емес, сондай-ақ бекініс қаланың ішінде болатын қастандықтан қорғау үшін де жасалды.

Феодал тобының одан әрі нығаюымен байланысты, қалалар тек бекініс қабырғаларымен ғана емес, оның үстіне фортификациялық

құрылыстармен, қала қоршауының үстінен әйдіктеніп көрінетін бағаналармен бекінді. Мұнымен бірге феодалдық үстем таптың салт-сана қажетін өтейтін ірі монументальдық құрылыстар шыға бастайды.

Алғашқы қауым дәуірінен ол ыдырағанға дейінгі уақыт ішінде жасалған алуан түрлі құрылыстарды талдау бойынша, адам өз дамуына қарай, өзінің құрылыс, іс-әрекетіне ілгері барған сайын күрделі мән беріп, оны жаңа идеялармен, жаңа техникалық табыстармен байыта түскенін көрсетеді. Өзінің еңбек іс-әрекеті үстінде, тәжірибе мен білім қорын жинай отырып, адам ілгері басқан сайын жаңа деректерге ие болды, ол балшықтың пластикалық қасиетін, ағаш пен тастың құрылыстық сапасын түсініп, бұл құрылыстың алуан формаларының пайда болуына, әліде болса тұрпайы болса да тұрақты құрылыс типтерін жасауға мүмкіндік ашты.

Құрылыс ісінің искусство дәрежесіне жетіп, оның өркендей бастауы қола дәуірінің соңғы кезінен басталады. Бұл кезде құрылыс ісінің негізі мен принциптері жасалып, құрылыс тәсілдері қалыптанды; өзінің маңызын кейінгі ұзақ дәуірлер ішінде де жоймаған балшықтан, ағаштан, тастан жасалған конструкциялар құрылды. Амал қанша, балшық пен ағаштан жасалған құрылыстардың үлгісі бізге дейін сақталып жетпеді. Оның есесіне сол замандағы құрылыс ісінің тәсілі туралы түсінік беретін көптеген тас құрылыстар сақталып жетті.

Қола дәуіріндегі құрылыс техникасының табыстарына ең алдымен кеңістік көлем мәселелерін шешкендікті қосуға болады, одан кейінгі күрделі табыс — төбе тіреулерін ойлап шығару, бүрме төбе негізіне сүйелген баспалдақты шатыр төбе идеясын табу.

Құрылыс ісін өркендетуде тұрғын үй салудың маңызы аса зор болды. Өйткені адам тарихи өмірінің ең алғашқы кезінен бастап, өзінің ой-санасын үй салуға аударды, демек, қажетінің ең бастыларының бірін өтеуге құлшына кірісті. Үй адам үшін жауын-шашынмен, аңдардың шабуылынан қорғану мақсаты үшін пана болып қойған жоқ, оның үстіне ұйықтап дем алатын орын болды, ал мұнсыз адамның тіршілік етуі, еңбек етуі мүмкін болмас еді. Алайда, адам өз тарихының ертедегі дәуірінде пана ретінде табиғи тасаларды пайдаланып, кейін бірте-бірте тұрғын үйдің тек қарапайым түрлері ғана емес, оның берік әрі қолайлы түрлерін жасай білді, оларды тас, балшық, ағаш не солардың аралас конструкцияларына негіздеді.

Қалыптасқан конструкциялар мен модельдерді қайталап қолдану, жаңа мүмкіндіктерді

еске ала отырып, оларды жетілдіру — құрылыс дағдыларын жасауға негіз болды; осының негізінде, онша жетіспеген болса да, композицияның дұрыс геометрикалық формасы қалыптасады, жеке бөліктерді дұрыс орналастыру жағы игеріледі, соның негізінде құрылыс өнерінің ең басты принциптері — ритм мен симметрия заңдары жасалды.

Адам материалдық заттардың сапасын, атап айтқанда құрылыс материалының сапасын білуінің үлкен прогрестік маңызы болды.

Құрылыс ісінің шыға бастаған кезінде қолдануға ең оңай материалдар балшық пен ағаш болды не солардың аралас конструкциясы еді; олар көбінесе тұрғын үй салуға қолданылды. Балшық пен ағаштан үй салу өңдеуі қиын соғатын тастан оңай болды, оның үстіне тиісті өңдейтін құралдардың жоқ болуы да тасты кеңінен қолдануға қиыншылық тудырды; сондықтан тас құрылыстар біраз кеш туды, онда да тастан тек табыну орындарын салу өте табиғи нәрсе болды. Ал балшық пен ағаш тұрғын үй салуда негізгі материал болды. Алайда, металл құралдар болмаған неолит дәуірінде ағашты тас құралдарымен ыңғайлап өңдеу өте қиын еді. Сондықтан құрылыста ағаш тек табиғи түрінде, немесе өрескел өңделген қалпында пайдаланылды.

Қола дәуірінде металл құралдардың (қола балталар, тескіштер, қашаулар т. б.) ойланып табылуы ағашты жақсылап өңдеуге, кесуге, жонып тегістеуге, тесуге және шауып қиюға мүмкіндік берді, бұл өз кезегінде ағаш конструкция мәселесін шешуге жол ашты. Металл құрал-саймандар тас өңдеу ісінде де, тас конструкцияларды өркендетуде де прогрестік роль атқарды.

Тұрғын үй архитектурасын өркендетуде ағаш пен қамыстың ролі орасан зор. Ағаш жер қабырғаларды қаптауға, дінгек, бағана ретінде және төбе конструкциясы үшін қолданылды. Оны сырық, бөрене, дөрекі тақта, жарма ағаш, жұмыр бағана түрінде қола дәуіріндегі конструкцияларға пайдаланды. Бұл кезде ағашпен бірге тал, ши, қамыс та маңыз ала-

ды, бұлар жер қабырғалары бар үйлердің төбесі мен бұрыштарын бітеу үшін тоқыма немесе жәй байлам түрінде қолданылды.

Таптық қоғам қалыптасу және қолөнерінің дамуы кезінде ағашты өңдеу өте жоғары саатыға жетеді; металл құрал-саймандардың көмегімен ағашты тақтай, қалақ түріне келтіріп, оны сүргілеуге, тегістеп жонуға, тесуге, бөренелерді қиыстырып кіріктіруге болатын болды. Бұл кезде тас пен ағаш негізгі құрылыс материалына айналды. Ағаш — үйдің шатыр төбесін жабуға, ал тас болса, ол қабырға іргелерді көтеруге негіз болды.

Алайда, Қазақстанның әртүрлі аудандарындағы табиғат пен климат жағдайларына қарап, тайпалардың кәсіп түріне қарай, құрылыс ісі әртүрлі дамып өркендеді. Байтақ кең дала тұзарасында қоғам дамуы біркелкі болмады; қоғамның бір бөлігі неғұрлым прогрессивті дамыды, ал екінші бөлігі кенже қалды.

Қола дәуірінде құрылыс ісі Қазақстанның Оңтүстік, Орталық және Оңтүстік-шығыс облыстарында өте дәуірлеп өркендеді. Конструкциялар ол кезде ағаштан, балшықтан, тастан жасалды.

Бұл облыстарда адамның жылы, қолайлы тұрғын үйлерге паналауына ең басты қозғаушы күш болған ол аймақтарда жиі болатын қатал климат жағдайлары еді. Соның себебінен бұл айтылған аудандарда құрылыс ісі қола дәуірінде ерекше өркендегенін көреміз.

Қаралып отырған дәуірдегі құрылыс ісінің екінші бір ерекшелігі: Орталық және Оңтүстік-шығыс Қазақстанда тас құрылыстар көп өркендесе, осы кезде Сырдария, Талас алабында балшықты құрылыстар белең алып, Жетісуда балшықтан, ағаштан, тастан жасалған аралас конструкциялар дамиды.

Алғашқы қолдан жасалған құрылыстар шыққан кезден бастап, бергі басқа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда туған бекініс қабырғалар құрылғанға дейінгі, Қазақстандағы құрылыс ісінің қысқаша тарихы осылай еді.

Т. К. БАСЕНОВ

АРХИТЕКТУРА КАЗАХСТАНА VII—XII ВЕКОВ

В ИСТОРИИ развития строительства и архитектуры в дореволюционном Казахстане и формирования национальных традиций в этой отрасли техники и культуры период VII—XII веков занимает центральное место.

С этим временем связаны рост городов, прекратившийся позднее вследствие исторических причин, распространение новых типов сооружений в степи и в городах, утверждение форм в архитектуре, ставших затем традиционными национальными приемами.

В это время осуществляется своеобразный синтез архитектуры и прикладного искусства на основе возрождения античных традиций в прикладном, орнаментальном искусстве.

В основе всех этих изменений лежали социальные сдвиги, происходившие в обществе. В эти века только складывался и получил развитие патриархально-феодальный строй на территории Казахстана, господствовавший затем вплоть до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 года.

Новая общественная формация тех веков сыграла положительную роль в строительстве городов и их благоустройстве. Однако поступательное движение в архитектуре происходило неравномерно, сообразно с неравномерным развитием тогдашнего общества в политическом, хозяйственном и культурном отношениях.

Как известно, в процессе развития классовых отношений в VI веке н. э. на территории Казахстана зародилось раннефеодальное государство—Тюркский каганат, распавшийся впоследствии в результате борьбы крестьян против беков и междоусобных войн на Западный и Восточный каганаты, просуществовавшие до VIII века н. э.

Основным занятием населения Казахстана в то время было кочевое скотоводство и час-

точно земледелие в долинах рек Эмбы Яика, Сыр-Дарьи, Таласа, Чу, Или, Тургай, Сары-Су; в предгорьях Каратау, Ала-Тау, и т. д. Ремесла развивались в населенных пунктах городского типа, таких, например, как Суяб—столица Западного каганата и другие, о чем свидетельствуют археологические находки в раскопках городищ того времени.

Существовали тогда среди населения Казахстана различные системы многих верований: зооантропизм, буддизм, христианство несторианского толка и т. д.; народ придерживался, главным образом, язычества (культ неба, солнца, огня). Все эти обстоятельства накладывали свой отпечаток на состояние культуры. С этим начальным периодом развития феодализма в Казахстане связано появление каменных изваяний—кси-тас (человек-камень) и их разновидностей: келиншек-тас (камень-молодуха), кыз-тас (камень-девушка), кемпир-тас (камень-старушка), возвышавших феодальную верхушку населения.

Социальные сдвиги, происшедшие в результате восстания крестьян (кара будунов) и междоусобных войн, привели к окончательному распаду правления Тюркского каганата и к господству в VIII—X веках отдельных тюркских племен—тюркешей и карлуков.

В период тюркешско-карлуцкого владычества в Казахстане окончательно складываются феодальные отношения: развивается торговля и еще более усиливается переход населения к оседлости, особенно в южных районах Казахстана. С этими явлениями общественной жизни связан бурный рост городов и строительства в них. Ислам, проникший тогда в Казахстан через посредство арабов, развивался медленно и оставался мировоззренческой основой феодальной верхушки, играя реакционную роль в общем развитии культуры и хозяйства. Из области изобразительного искусства посте-

пенно исключаются изображения живых существ. Так, каменные человеческие изваяния с течением времени перерождаются в кулуптасы (стеллы). В прикладном орнаментальном искусстве, в связи с запрещением включать в орнаментальный рисунок изображения живых существ, предпочтение отдается схематизации, что приводит к потере первоначального смысла, к утрате первообраза.

Развитие хозяйства и культуры на территории Казахстана происходило неравномерно. Южные земледельческие его районы несколько опережают в этом отношении другие районы.

В Семиречье и на юге Казахстана, где совершался переход кочевников к оседлому земледелию, там процесс утверждения феодализма был более ускоренным и способствовал возникновению и становлению феодального государства Караханидов (X—XII вв.).

В эпоху Караханидов происходило дальнейшее расширение торговли между кочевниками и земледельческими центрами. Кочевники поставляли продукты животноводства — кожу, шерсть, меха и скот в обмен на хлеб, ткани, посуду, гончарные изделия, оружие и т. д., производимые земледельческим населением. В результате этого в городах развиваются ремесла вообще и прикладное искусство, в частности, о чем свидетельствуют найденные при раскопках керамические изделия, архитектурная керамика и т. д.

Одновременно растет торговля с соседними странами — Средней Азией и Китаем, что также имело большое значение для поднятия экономики и культурного состояния страны.

Экономический подъем, происшедший в Казахстане, и укрепление связей с другими странами в X—XII веках не могли не отразиться на росте его городов. Именно к эпохе Караханидов относится наибольший расцвет городов, их благоустройство, расширение типов сооружений, развитие строительного и изобразительного искусства.

Несколько позже, чем на юге, но столь же закономерно происходит развитие феодальных отношений и в Западном, Северном, Северо-Восточном и Центральном Казахстане. Здесь также существует общение с другими народами. Так, Западный Казахстан устанавливает связи с Киевской Русью. О взаимопроникновении их культуры и искусства, в частности орнаментального (изобразительного), свидетельствует полное тождество некоторых рисунков в росписи собора Св. Софии в Киеве и в орнаментальном оформлении облицовки мавзолея Айша-Биби и т. д.

Академик В. В. Бартольд справедливо счита-

ет, что состояние культуры Туркестана вплоть до VII века н. э. не отличалось от состояния культуры Туркестана IV века и что быстрый прогресс, начавшийся в VII веке, обусловил факт расцвета с X века географической литературы, в которой уже содержатся достоверные описания городов, обычаев, верований и т. д. населения тогдашнего Туркестана¹. Это историческое положение о процессе культурного развития можно распространить и на ход развития самой архитектуры в Казахстане.

Возникновение в Казахстане поселений типа городищ Алексеевки на реке Тоболе, Кангки — на реке Ангрене, Джеты-Асара — на реке Сыр-Дарье и других относится к периоду до начала н. э. Оседлые земледельческие поселения городского типа, возникшие на основе массового оседания кочевников и ставок — резиденций кочевой знати, известны на территории Казахстана с VII века н. э. К VII веку, то есть к началу рассматриваемого нами здесь периода, в строительной технике известен был свод; в качестве строительного материала применялись в основном сырец и древесина; в прикладном, орнаментальном искусстве сохранились античные традиции, сложившиеся еще в сакско-массагетскую эпоху. К концу того же рассматриваемого периода как в строительном, так и изобразительном искусстве Казахстана происходят большие, прогрессирующие изменения.

Таковы вкратце социально-экономические основы и идеологические предпосылки развития культуры вообще, и в частности архитектуры в VII—XII вв. в Казахстане.

II

На территории Казахстана еще в ранний период формирования феодальных отношений появились новые оседлые земледельческие поселения. Как эти новые, так и значительная часть ранее возникших населенных пунктов (городищ и сельскохозяйственных поселений), а также ставки феодализирующейся знати на зимних стойбищах росли и превращались в феодальные города различного типа. Становились городами и поселения, построенные или оказавшиеся по своему местоположению на караванных путях.

Существование хозяйственных и культурных связей оседлого и кочевого населения в степях Казахстана и усиление этих связей через обмен, стабилизация караванных путей, по которым осуществлялись международные политические и торговые сношения в VIII—X вв. (тюркешско-карлукский период), дальнейшее укрепление феодальных отношений и усиление торговли при Караханидах (X—XII вв. н. э.) — все эти обстоятельства нашли свое отражение в процессе складывания и развития соответствующей

ших разновидностей поселений в Казахстане. Таким образом возникли и определились следующие типы населенных мест: городские поселения — резиденции ханов (каганов) и феодальной верхушки; городские поселения на караванных путях, торгово-ремесленные города в степи как пункты хозяйственного и культурного общения оседлого и кочевого населения Казахстана; отдельные замки-крепости феодальной знати и караван-сарай как пункты, связующие отдельные поселения между собой; сельскохозяйственные поселения.

Нам известны: города-резиденции — Чигу (ставка усуньского хана), Урдакент (летняя резиденция кагана), Суяб (резиденция тюркских каганов), Баласагун (первая столица Караханидов), Койлык (резиденция карлукских ханов), Янгикент (резиденция огузов) и т. д.; города на караванных путях и на стыках их — Исфиджаб (Сайрам), Талас (современный Джамбул), Атлах, Хамукет, Кулан (станция Луговая), Мерке, Фараб (Отрар) и другие; города внутренней торговли — Кумкент, Сузак, Алмалык (Хоргос), Сыгнак и другие; замки-крепости — Тас-Акыр, Тарса-Тюбе, Баба-Ата, Ак-Сумбе и другие.

Следует однако отметить, что эта классификация является в некоторой степени условной и соответствует лишь первоначальным основным, преобладающим признакам образования того или другого города. В действительности же сплошь и рядом все или некоторые из этих признаков совмещались в одном и том же городе. Так, например, города-резиденции Баласагун, Суяб и другие, подобные им, были одновременно и основными пунктами на караванных путях; города Тараз, Исфиджаб, Отрар и некоторые другие играли важную роль и во внутренней торговле и, следовательно, в углублении связей оседлого и кочевого населения; города Сыгнак, Алмалык и т. д. оказались впоследствии на перекрестках караванных путей. То же самое можно сказать и относительно других городов.

К сожалению, все эти древние города давно лежат в развалинах и их контуры с большим трудом восстанавливаются советскими учеными. Они разрушились в результате исторических фактов, состояния техники и качества строительных материалов. Междоусобные войны, завоевания края монголами (XIII век), опустошительные походы Тимура (XIV век), нашествия джунгар (XVI—XVIII вв.) и другие исторические события, происходившие на территории Казахстана, одно за другим приводили к исчезновению городов. К тому же городские здания, построенные в преобладающем большинстве из сырца и самана, не могли сохраниться на века. Отдельные здания и комплексы из

жженого кирпича разрушались при бедствиях (например, Отрарская катастрофа — разрушение города Отрара Чингис-ханом). Тем не менее мы все же располагаем некоторыми материалами для суждения о структуре многих древних городов, обнаруживающей их архитектурно-планировочные основы.

Структура городов формировалась в связи с развитием общественной жизни и в условиях складывания указанных выше типов городских поселений.

Советские ученые установили, что к VII—VIII вв. н. э. город в Средней Азии состоял из цитадели и шахаристана. Это положение в некоторой степени имеет отношение и к городам на юге Казахстана и частично в Семиречье.

Археологические данные свидетельствуют о том, что усадьба-крепость (цитадель) являлась основным типом главного сооружения в некоторых городских поселениях раннего средневековья на юге Казахстана и в Семиречье. К городам с цитаделями относятся города-резиденции: Урдакент, Баласагун, Сауран; города Талас (Тараз), Кулан и др. Столицы древнеусуньского хана Чигу и тюркского кагана Суяб не имеют цитадели, что свидетельствует о том, что эти дофеодальные города возникли первоначально не как ставки знати, а как обычные поселения оседающих кочевников.

Так называемые шахаристаны — это кварталы, которые являлись средоточием экономической и общественной жизни городов и центрами городских поселений. Ясно выражены шахаристаны в планах городов Баласагун, Сюткент, Исфиджаб и др. Они получают завершение своего формирования в местности между реками Чу и Талас в VIII—X вв., то есть несколько позже, чем в Мавераннахре, и на несколько иной основе, чем в Средней Азии.

Другая структура характерна для городов, относительно удаленных от основных земледельческих центров и возникших в степных кочевьях как пункты внутренней торговли и упрочения связей оседлых и кочевых хозяйств. У этих городов отсутствуют цитадели, и они не имеют ярко выраженных шахаристанов.

К этой группе можно отнести города Койлык, Отрар, Сыгнак, Кумкент, Талгар и другие города в долинах рек Чу, Или, Сыр-Дарья и т. д. В этих городах сосредоточивались ремесла и торговля, а кочевое хозяйство питало их сырьем, получая полуфабрикаты и изделия ремесленного производства. Одновременно происходил приток и оседание кочевников в этих городах, что знаменовало собой процесс разложения кочевого хозяйства.

Наряду с этим можно отметить наличие населенных пунктов, также возникших в кочевой

степи, но являвшихся только сельскохозяйственными поселениями, в которых ремесла оставались в рамках лишь подсобных занятий. Примерами такого рода городов могут служить Белен-Ана и Джубан-Ана на реках Сары-Су и Кенгире (Центральный Казахстан). Эти города также не имеют цитаделей и шахаристанов.

В дальнейшем, в связи с усилением процесса оседания кочевников и укреплением торговых связей между кочевым и оседлым населением, что вызвало еще больший рост городов, а также вследствие стабилизации караванных путей, способствовавшей специализации городов, в них возникают обменные районы — рабады, торгово-ремесленные предместья.

Таким образом, возникновение и развитие городов в Казахстане значительно отклоняется от типовой схемы, принятой для городов Средней Азии. В Средней Азии исходным пунктом для строительства города принято считать цитадель (арк); промежуточной стадией развития города являлось возникновение шахаристана и завершающей стадией — образование рабада (предместья). В Казахстане эта схема применима лишь к немногим городам на юге, в Междуречье Чу и Таласа. Основная часть городов Казахстана, как мы видели, развивалась по иной схеме, то есть зачастую без цитадели и шахаристана или при отсутствии одной из этих частей города.

Образование городов в Казахстане в основном завершается в карлукский период (VIII—X вв. н. э.). Кроме того, в этот период готовится материальная и творческая база для развития строительного и прикладного искусства: в качестве строительного материала находит применение жженный кирпич; появляется кирпичная ornamentация, штампованный орнамент, роспись и резьба по трафарету и т. д.

Следующий, караханидский период (X—XII вв.) характеризуется скорее всего не возникновением новых городов, а бурным ростом существующих, расширением их в значительной степени за счет увеличения торгово-ремесленных кварталов.

Предыдущая эпоха передала новой в наследство лишь небольшое количество образцов монументальных сооружений: караван-сарай, дворцы, сооружения языческого или христианского культа (церкви). Города караханидского периода застраиваются более разнообразными типами сооружений. Строятся медресе, соборные мечети с минаретами, мавзолеи феодалов и знатных лиц, бани, а в степях — сооружения над колодцами (сардобы). По мере укрепления господства ислама, сохранившиеся христианские церкви перестраиваются в мечети. Так, например, в древнем Таразе главная церковь

была превращена в мечеть (893—894 гг. н. э.). Строительство мавзолеев, предназначенных для увековечения памяти знатных лиц из служителей культа и феодалов, начатое в IX веке (мавзолей Халифов в Самарре на реке Тигр), быстро распространилось по всему мусульманскому миру, в том числе и в тогдашнем Казахстане.

Монументальные городские бани остаются принадлежностью лишь больших городов и примеров превращения их в массовые сооружения не имеется. Баня в городе Таразе по своей монументальности и архитектурному замыслу является редким примером гражданской архитектуры в Средней Азии и Казахстане.

Сардобы являлись специфическим видом массовых гражданских сооружений в степных кочевьях и на караванных путях. О типах массового жилья достаточных данных не сохранилось.

Довольно высокое развитие получает наряду со строительством зданий и соответствующее благоустройство городов, о чем свидетельствует наличие водопроводных линий в Таразе, Токабкете, Сукулукте (на реке Чу), мостовых около бани в Таразе и т. д.

Наряду с увеличением масштабов строительных работ в городах, их благоустройством, разнообразием типов монументальных сооружений проявляется известная забота об обеспечении долговечности и прочности сооружений. Об этом свидетельствуют антисейсмические мероприятия, заключавшиеся в употреблении деревянных элементов связи из арчи и карагача, применении плоских кирпичей (30×30×5 и 26×26×5 см) и, наконец, общее продвижение вперед в области строительных материалов. Так, массовое применение получает жженный кирпич; в качестве вяжущих веществ в растворах — гипс, алебастр; в отделке фасадов — терракота и изразцовые плиты.

В соответствии с расширением строительства и поднятием уровня производства строительных и отделочных материалов развивается и строительное искусство.

На основе всех этих достижений в караханидский период выработались основные, ставшие затем традиционными, архитектурно-строительные приемы и формы монументальных сооружений: четкий, простой план (квадрат), центрально- и портално-купольные сооружения со сферическими и конусообразными покрытиями. Встречаются и здания многокупольные, как, например, баня в Таразе и сооружение над колодцем — сардоба Мурза Рабад в Голодной степи и т. д.

Форма купола в известной мере подражает форме переносного шатрового жилища; зарождается обозначение главного фасада парапе-

том (мавзолей Бабажи-Хатун X—XI вв. н. э.) и дополнительной архитектурной обработкой, что обусловило в последующий период появление пештака.

В X—XII вв. особенно значительное развитие получает декоративное искусство. Изящные пропорции в ковровой обработке поверхностей полуколонн, врезанных в тело стены во входящих углах сооружений, ажурные арки, опирающиеся на эти полуколонны, представляют собою характерный для этой эпохи прием декоративного оформления фасадов сооружений (мавзолей Айша-Биби и др.).

На основе усовершенствования фигурной кладки из кирпича (мавзолей Карахана), облицовки из резных терракотовых плит (мавзолей Айша-Биби), лепных украшений на внутренних стенах сооружений и фресковой росписи (баня в древнем Таразе) возрождаются античные традиции в орнаментальном искусстве Казахстана. Орнаментальные мотивы, нашедшие применение в архитектурной обработке стен караханидского периода, сохраняются на протяжении веков в искусстве казахского народа, что свидетельствует о народных корнях этого вида искусства.

Несмотря на классовый характер заказов на произведения архитектуры, назначение которых отражало реакционную идеологию ислама, народное зодчество и традиционное народное декоративно-прикладное искусство являлись основой их архитектурно-художественного образа.

Архитектурное наследие VII—XII вв., как архитектура классическая, возродившая античные традиции в декоративно-прикладном искусстве Казахстана, чрезвычайно ценно для нашей социалистической архитектуры. Однако достойно сожаления, что сохранилось только небольшое количество памятников архитектуры и в основном лишь культового характера (мавзолей).

Прогрессивным было в этот период и общее развитие культуры в Средней Азии и Казахстане, в связи с чем следует объяснить и подъем архитектуры. И действительно, это была эпоха, в которую жили и творили астрономы Ахмед-Аль-Фергани и Аль-Бируни, математик Мухаммед Али-Хорезми, медик Абу-Али-Ибн-Сина (Авиценна) — в Средней Азии; а непосредственно в Казахстане к этому времени относятся творения Юсуфа Баласагунского («Худатту Билик»), Махмуда (Ибн-Хусейна) Кашгарского («Диванлугати-Тюрк»), Аль-Фараби («Рождение наук», «Великая книга музыки» и «Перевод Аристотеля»), Ходжа Ахмеда Яссави («Хикмет») и др.

Такова общая картина развития архитектуры

и в целом, культуры в рассматриваемый период.

III

Из многочисленных городов VII—XII вв. н. э. ограничимся краткой характеристикой лишь некоторых из них.

Первая группа городов была расположена в Чу-Таласской долине.

Город Исфиджаб (современный Сайрам в Южно-Казахстанской области) располагался на караванном пути между Чимкентом и Джамбулом (древний Талас). План города (рис. 1) компоновался на двух пересекающихся магистра-

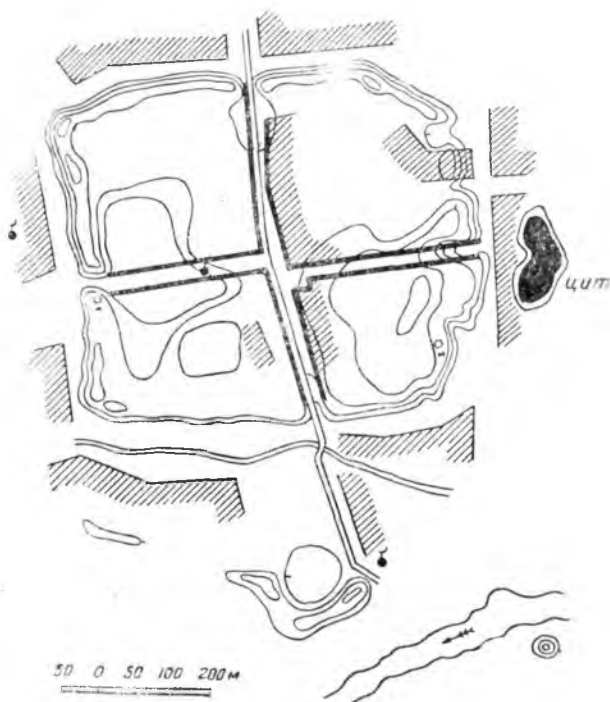

Рис. 1. План города Исфиджаб (ныне Сайрам) VII—XIV вв.

1-с у р е т. Исфиджаб (қазіргі Сайрам). қаласының жобасы. VII—XIV ғасыр.

лях, на которых в четырех концах города было устроено четверо ворот: на севере — Бель-Как-ла; на востоке — Карамуртские; на юге — Барзаны; на западе — Чимкентские.

Наличие двух взаимно перпендикулярных магистралей предполагает наличие между ними узких улиц — переулков, а следовательно, прямолинейно-регулярной планировки кварталов города.

По своей структуре Исфиджаб относится к числу городов, не имеющих цитадели. Он упоминается китайским путешественником Сюань-Цзаном в VII веке н. э., наибольшего развития достигает в X—XII веках и соперничает с древним Таразом. Разрушен Исфиджаб в XIV веке.

Находясь в центре оседлого и кочевого районов и вблизи таких городов, как Чимкент и древний Тараз, город Исфиджаб занял особое место в пропаганде и упрочении идеологии ислама. В преданиях сохранилось значение этого города как святого места — гнезда святых (Сайрамда — сансыз баб). В Сайраме и поныне находятся мавзолеи, приписываемые Мир-Али-Баба, жившему в конце XI и в начале XII века н. э., Ибрагим-Ата (отцу Ходжа-Ахмед-Яссави, жившему в XII веке); Карачач-Ана (матери Х. А. Яссави), Абд-аль-Азиз-Баба, Хзыр Пайгамбара и др. Многие из этих мавзолеев подвергались неоднократной перестройке и ценности в архитектурно-строительном отношении они уже не представляют.

Город Тараз (Талас, ныне Джамбул) расположен на реке Талас. Еще в 568 году н. э. о нем сообщает византийский посол Земарх и спустя 60 лет — китайский путешественник Сюань-Цзан. Сведения об этом городе во все времена не прекращаются. Тараз являлся укрепленным торговым городом на караванном пути, с развитым ремесленным производством; и само название города, по-видимому, отображает хозяйственную жизнь города купцов.

При раскопках этого древнего города обнаружены пять культурных слоев, сверху вниз: первый слой — современный; второй — соответствует XIII—XV вв.; третий — содержит остатки существования города в XI—XII вв.; четвертый — относится к тюркешско-карлукскому периоду (VIII—X вв. н. э.) и, наконец, пятый — сохранил следы культуры V—VII вв. н. э. Наиболее богатым находками оказался третий слой, что свидетельствует о наибольшем расцвете города в XI—XII вв. н. э.

Одной из характерных особенностей керамики третьего слоя (XI—XII вв.) является превалирование темно-красной окраски в сочетании с черным и коричневыми тонами. В росписи стен зданий (баня) и в керамической облицовке фасадов наблюдается примерно такая же картина.

Мошание тротуаров, улиц близ бани, наличие системы водоснабжения города, устроенной из гончарных труб (с конусообразными раструбами), свидетельствуют о сравнительно высокой степени благоустройства города.

Топография плана древнего города Тараза (рис. 2) дает возможность сделать предположение о планировочной структуре города. По-видимому, здесь, как и в Исфиджабе, архитектурно-планировочная структура города компонуется на пересекающихся магистралях. Заметны следы прямолинейной, регулярной планировки города: жилые кварталы — более мел-

ких размеров и общественные — более крупные по величине.

Из построек древнего Тараза сохранился лишь мавзолей Карахана (X—XI вв. н. э.), перестроенный в XX веке, и раскопаны остатки бани XI—XII вв. Тараз неоднократно подвергался разрушениям: в 1207—1210 гг. — Хорезмшахом Мухаммедом, в 1219—1220 гг. — монголами, в 1307 г. — Чагатаидами и т. д. В XVI веке город окончательно разрушен Мухаммедом Хайдаром. Своего расцвета Тараз достиг в X—XII вв. н. э.

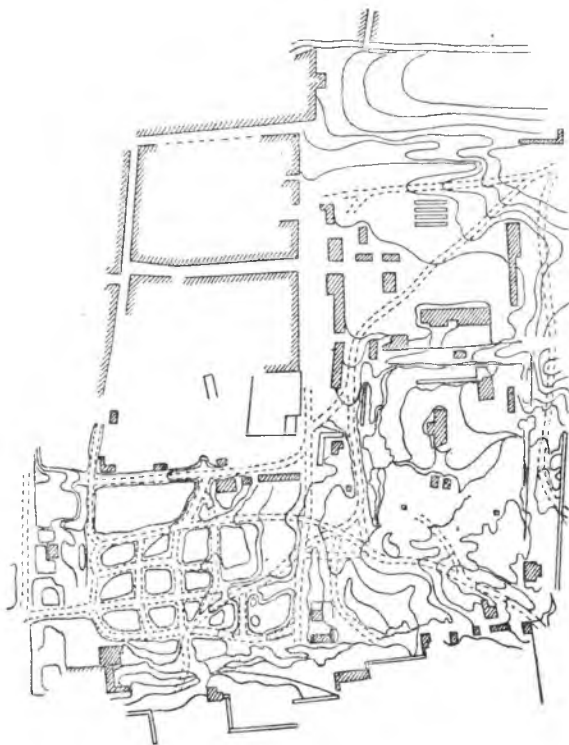

Рис. 2. План древнего города Тараз (Талас, ныне Джамбул).

2-с у р е т. Ертедегі Тараз (Талас, кәзір Жамбыл) қаласының жобасы.

Территория древнего города Тараза, входящая в селитьбу современного города Джамбула, превращена в охранную зону и не подлежит застройке по генеральному плану.

Город Кулан (вблизи станции Луговая) имеет цитадель (рис. 3). Находился он на караванном пути из Тараза в Баласагун и далее. Об этом городе упоминает тот же Сюань-Цзан, в те же годы VII века (см. выше). Ныне от него сохранились остатки разрушенных глинобитных стен и земляного вала. О планировке города трудно судить, однако уцелевшие следы

своеобразного решения центра и контуры города дают основание думать о наличии здесь регулярной застройки.

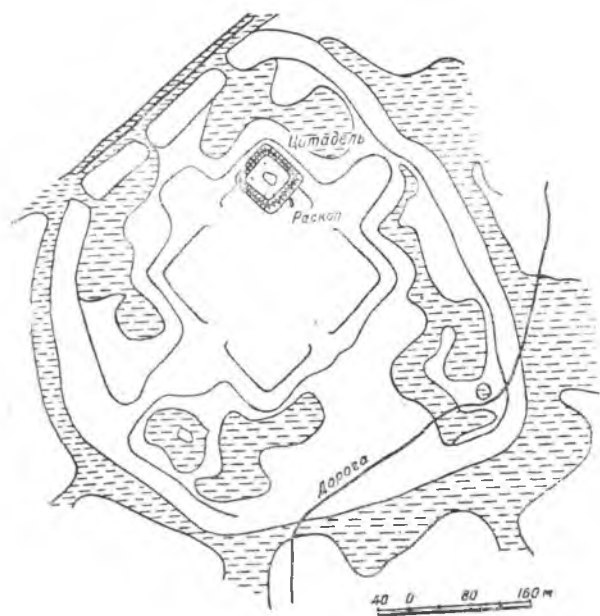

Рис. 3. План городища Кулан (ныне Луговая) Джамбулской области.

З-с у р е т. Құландың (қазіргі Луговой) қалашығының жобасы.

Город Баласагун — первая столица Караханидов (рис. 4). Руины города находятся на реке Чу, подле гор. Токмака, на территории Киргизской ССР. Возникновение Баласагуна относится к VI—VIII вв. н. э. Наибольшее развитие город получает в X—XII вв. В XIII веке он подвергся разрушению. Существует упоминание о Баласагуне арабского географа Мукаддаси, относящееся к X веку н. э.

Очертания остатков структурных частей города свидетельствуют о примерной системе его застройки. В данном случае осуществлялась скорее всего прямолинейная, регулярная застройка. Отчетливо разграничены собственно город и его предместья.

Из второй группы городов, расположенных в предгорьях Каратау, приводим план остатков города Кумкент (рис. 5), находившегося в Сузакском районе, Южно-Казахстанской области. Он был расположен на перекрестке древних караванных путей из Исфиджаба и Тараза в Кипчакские степи (в страну кипчаков). О Кумкенте имеется известие у Рубрика (1253 год). Город существовал до XV века. Протяженность развалин достигает 450 м, что также свиде-

тельствует о том, что регулярная застройка города осуществлялась непосредственно на тракте. Судить о системе застройки по ее топографии не представляется возможным.

Третья группа городов была построена в бассейне реки Или и в предгорьях Ала-Тау. Из этой группы приводим лишь два города.

Город Койлык (рис. 6) — резиденция Карлукских ханов (IX—X вв.) — расположен на реке Кок-Су, недалеко от Талды-Кургана (около современного поселка Сахарного завода). При раскопках обнаружены культурные слои, относящиеся к нашей современности, к XIII—XIV вв., XI—XII вв. Данные раскопок говорят о том, что время наибольшего расцвета города относится к VIII—X вв. н. э.

Койлык упоминается у Рубрика (XIII век). Город не имеет цитадели, обладает прямоугольным планом с длинной стороной примерно 680 м. Очертание плана города и топография его обнаруживают архитектурно-планировочную структуру города с прямолинейными проездами.

Городище Талгар расположено в предгорьях Ала-Тау, недалеко от Алма-Аты, на месте ныне существующего поселка Талгар. Оно имеет четкий прямоугольный план с двумя пересекающимися магистралями (рис. 7). Цитадель и шахаристан отсутствуют, что характерно для городов этой группы.

Четвертая группа городов — Сыр-Дарьинские.

Из этой группы особого внимания заслуживают два города: Отрар и Сыгнак.

Город Отрар (древний Фараб) являлся главным городом этой группы. Он лежал на перекрестке караванных путей и служил кладовой для товаров в центре кочевых и оседлых районов и на караванных путях. Его развалины находятся недалеко от станции Тимур, Ташкентской железной дороги (между Арысью и Туркестаном).

Отрар имеет богатую историю и, по-видимому, отличался богатством застройки, о чем свидетельствуют мощные руины, возвышающиеся над равниной и поныне (рис. 8). Выгодное место Отрара в обширном оазисе у среднего течения Сыр-Дарьи — на стыке таких важнейших экономических районов, как древние Шаш (Ташкент) и Исфиджаб, с одной стороны, и богатые скотоводческие степи, с другой, — определило развитие города. Из Отрара вышел известный ученый Аль-Фараби. Даже после известной Отрарской катастрофы (XIII век), о которой упоминалось выше, город Отрар живет еще два века. Однако смертельные раны, нанесенные ему полчищами Чингис-хана, и междоусобные войны привели город к окончательно-

Р и с. 4. План города Баласагун.

4-с у р е т. Баласагун қаласының жобасы.

му упадку в XV—XVI вв. н. э. Наибольший расцвет Отрара совпадает во времени с XI—XII вв. н. э.

Обследования советских ученых показали, что холмы, представляющие остатки города Отрара, тянутся с севера на юг на 2 км, и наиболее мощные руины сосредоточены в центре группы холмов.

Об архитектурно-планировочной схеме застройки Отрара трудно судить, однако развалины и их топография свидетельствуют о централизованной, рациональной планировке и застройке города.

В развалинах Отрара сохранились остатки мавзолея Арслан-Баб, учителя Ходжа-Ахмеда-Ясави, перестроенного в XX веке.

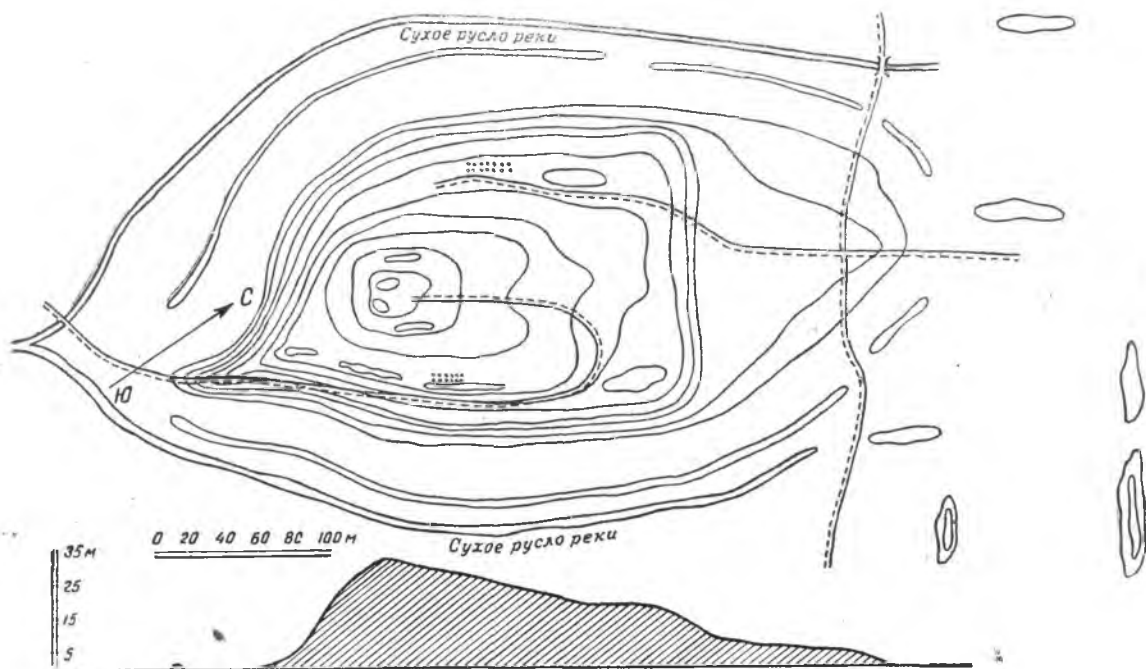
Развалины города Сыгнак находятся в 20 км к северо-востоку от железнодорожной станции Тюмен-Арык. Возник он как город внутренней торговли, но затем оказался на перекрестке караванных путей и с XIII века стал residen-

цией Белой Орды. О его существовании сообщает Махмуд Кашгарский (X век). Наибольшего развития он достигает в XII—XIV вв. В XVI веке он играет важную роль в торговле с Русью. Существует Сыгнак до XVIII—XIX вв.

Контуры остатков города в виде многоугольника, ясно выраженные структурные признаки свидетельствуют о прямолинейной системе застройки Сыгнака (рис. 9).

Перечисленные здесь города Казахстана были расположены в различных его экономических районах, исторические условия их возникновения и развития были также различны. Объединяет эти города лишь одна общая им всем историческая судьба, заключающаяся в том, что все они лежат ныне в развалинах.

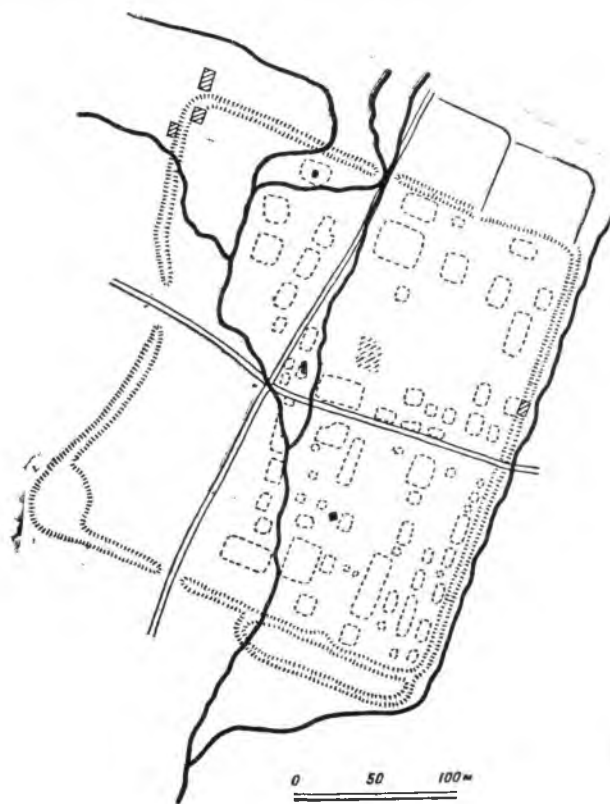
В заключение сделанного беглого обзора небольшого количества древних городов Казахстана вкратце отметим их общие характерные черты. Все древние города углами ориентиро-

Р и с. 5. План города Кумкент Сузакского района Южно-Казахстанской области.
5-сурет. Созақ ауданы, Оңтүстік Қазақстан облысы, Құмкент қаласының жобасы.

Р и с. 6. План городища Койлык.
6-сурет. Қойлық қаласының жобасы.

Р и с. 7. План городища Талгар.
7-сурет. Талғар қаласының жобасы.

вались по странам света. Различались они в зависимости от примененной архитектурно-планировочной схемы застройки: централизованной или прямолинейно-регулярной. Выбор той или другой из этих схем был обусловлен топографией местности, в которой строился город; наличием большой трассы, проходящей через него; историческими и экономическими факторами

Р и с. 8. План города Отрар.
8-с у р е т. Отрар қаласының жобасы.

местного порядка. И в последующие времена обе указанные схемы находят свое отражение в практике градостроительства в Казахстане. От них не следует отказываться и в наше время. Следует отметить наличие в планировке древних городов еще следующих характерных особенностей: города Тараз, Исфиджаб, Баласагун и другие ориентированы по странам света главными улицами; города Талгар, Койлык и другие ориентированы по странам света углами прямоугольной конфигурации. Архитектурный облик города формировался в зависимости от его основного назначения. Так, например, в середине старого Сайрама размещался молитвенный дом — Джума-мечеть, что логично увязывалось с тем, что Сайрам был идеологическим центром феодального юга Казахстана.

Неоценимую историческую и прежде всего архитектурно-строительную ценность представляют немногочисленные памятники гражданской и культовой архитектуры, сохранившиеся на территории современного Казахстана с VII—XII вв. н. э.

Основной перечень их составляют следующие памятники: Тас-Акыр (дворец-замок VII—VIII вв.), мавзолей Карахана (X—XI вв.), баня в Таразе (XI—XII вв.), сардобы Мурза Рабад и Якка в Голодной степи (X—XI вв.), мавзолей Бабажи-Хатун (X—XI вв.) и Айша-Биби (XI—XII вв.) в Головачевке Джамбулской области и др.

Тас-Акыр. Как показали исследования,² Тас-Акыр представляет руины недостроенного феодального дворца-замка. Расположен он на склоне горы таким образом, что господствует над окружающей местностью в радиусе примерно 25—30 км.

Северный фасад его открывался на широкую долину, уходящую в степь; южный — был обращен к горной цепи; восточный и западный фасады перекликались с сопками, разбросанными на склонах высокой горной цепи.

В плане он состоит из комплекса жилых, служебных и хозяйственных помещений, сгруппированных вокруг обширного внутреннего двора (рис. 10).

Помещения в глубине двора (у южного входа) представляли покои владельца и гостиную. Помещения у северного входа были предназначены скорее всего для стражи с обслуживающим персоналом и частью для конюшни (комнаты, общий зал и стойла).

Р и с. 9. План городища Сыгнак.
9-с у р е т. Сыгнақ қаласының жобасы.

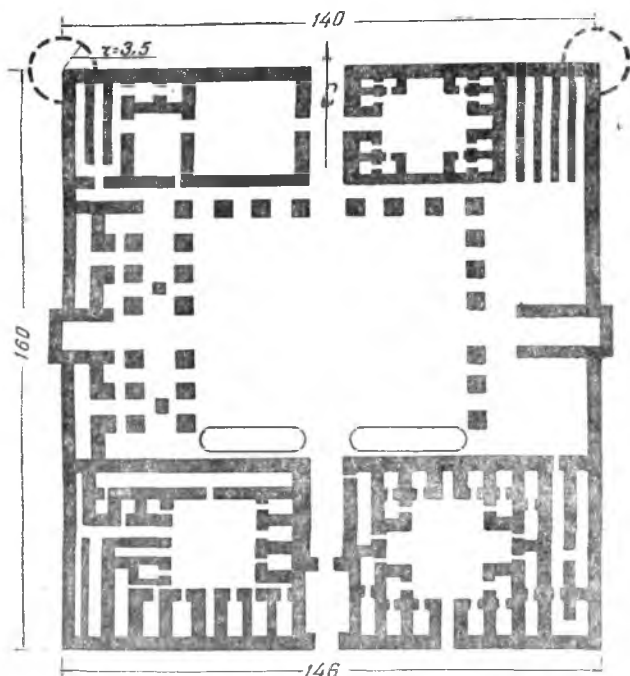

Рис. 10. План развалин недостроенного древнего здания Тас-Акыр. Корректировка Т. К. Басенова.

10-сурет. Салынып бітпей қалған ертедегі Тасақыр үйі құрылысының жобасы. Корректировкасы Т. К. Басеновтікі.

Центральный двор с водоемом мог одновременно служить плацдармом для крепостного войска, местом сбора людей в целях объявления им официальных распоряжений или совершения религиозных обрядов.

Другое подобное сооружение из камня, но в масштабе гораздо меньшем, чем Тас-Акыр, лежит в развалинах на границе Казахстана с Кара-Калпакской АССР. Это сооружение — Белеули.³

Белеули вряд ли является караван-сараям; скорее всего это военная крепость, входившая в систему каменных башен, расположенных на чинке Устюрта (между Устюртом и Ургенчем). В пользу этого предположения говорят народные легенды: предания о строителях-великанах Тас-Акыре и Белеули.

Название «Тас-Акыр» по-казахски означает «каменные ясли», куда кладется корм для домашних животных. Дело в том, что каменные блоки, из которых это сооружение строилось, имеют вид таких яслей (таблица 10). В настоящее время остались лишь следы недостроенных стен, имеющих в плане размеры 160, 160, 146 и 140 м (таблица 11). Наличие башен, обнаруженных нами в 1953 году на двух углах северного фасада Тас-Акыра, еще раз под-

тверждает правильность датировки этого сооружения VII—VIII веками. Из декора этого памятника известен лишь фрагмент геометрического орнамента на камне (высечка).⁴

Начало строительства Тас-Акыра, по-видимому, относится ко времени до решающего сражения между арабскими и китайскими войсками, которое произошло в Таласской долине в 751 году н. э. После этого события замок остался навсегда недостроенным. Поражает смелость замысла, грандиозность масштабов и необычайный объем материальных средств и трудовых ресурсов, с какими властелин приступил к осуществлению этого величественного сооружения. Сколько веков отдельные вандалы рода человеческого растаскивали эти камни и сколько их еще осталось в этих руинах!

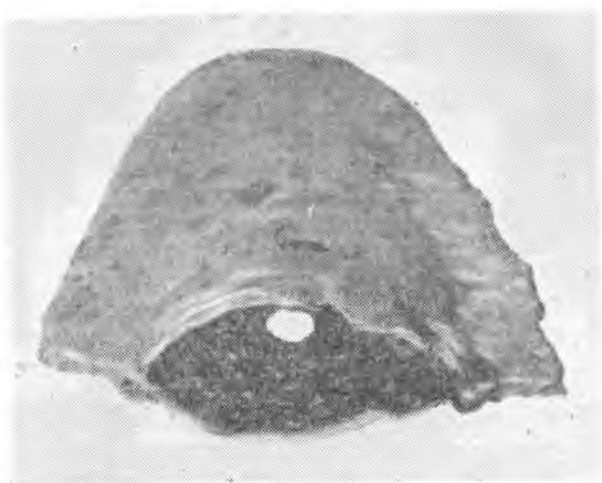

Рис. 11. Инструмент, найденный в 1953 г. при раскопках древнего здания Тас-Акыр.

11-сурет. Ертедегі Тасақыр үйін 1953 жылғы қазғанда табылған сайман.

В 1953 году здесь, на глубине более 2 м, под фундаментом, нами была обнаружена часть металлического инструмента (рис. 11), который, по-видимому, употреблялся для обработки земли.

Детальное изучение остатков кладки стен показало, что камни клались на ганчевом растворе, что говорит о применении ганча уже в VII—VIII вв. н. э. Стены Тас-Акыра сложены из крупных каменных блоков размерами 140×70×70 (80) см, что свидетельствует о стремлении зодчего внедрить совершенно новый строительный материал и новые методы работ в строительстве. Зодчий стремился также к облегчению конструкций, для чего им были применены корытообразные выемки в каменных блоках.

Эти факты свидетельствуют о свежести зодческой мысли и смелости дерзаний, породивших зачатки крупноблочного строительства уже в те времена. Изучение Тас-Акыра еще не закончено, но каждый раз новые добытые данные углубляют наши знания об этом архитектурном памятнике; обогащают нас материалами, уточняющими наши представления о развитии строительного искусства в Казахстане.

Мавзолей Карахана (таблица 12), сооруженный, по народной легенде, над могилой основателя династии Караханидов, является портално-купольным сооружением. Находится он в гор. Джамбуле. В начале XX века мавзолей капитально реконструирован, в результате чего остатки его древнего архитектурно-декоративного убранства почти утрачены; искажен также и его первоначальный план. Наибольший интерес представляет фигурная кладка стен как один из видов геометрического орнамента. С древней фигурной кладкой на этом памятнике можно познакомиться лишь на фотографии, приведенной Б. П. Денике в его книге «Архитектурный орнамент Средней Азии». Орнаментальное убранство представляет собой кладку кирпичей, блокированных в клетки, квадраты, ромбики и кладку в елочку. Принцип построения фигурной кладки очень прост, как проста сама кладка. Такая кладка является ранним образцом этого вида декорировки. Более ранних памятников архитектуры с кладкой в виде елочек, треугольников и ромбиков на территории Средней Азии и Казахстана не имеется. Те же ранние образцы клетчатой кладки стен сохранили до наших дней мавзолей Исмаила Саманида в Бухаре, мечеть Талхатан-Баба (к югу от Мерва) и другие памятники, где также встречается елочная и треугольная кладка. Они датируются более поздним временем (XI—XII вв. н. э.).

На традиционность этого вида декора указывает то обстоятельство, что творческое применение его в последующие исторические периоды обнаружено на различных памятниках архитектуры.

Капитальные стены мавзолея Карахана орнаментированы в основном лишь кладкой из кирпичей, соединенных в блоки. Фигурная кладка из треугольников, ромбиков и елочек применена на порталной части памятника в виде вертикальных полос, что усиливает динамичность композиции.

Блочная кладка у порталной арки связывает портал со стенами основной части здания в единое целое.

Таким образом, зодчий мавзолея, включив декор в конструкцию стен и распределив его в соответствии с архитектурным замыслом, сумел осуществить синтез орнаментального декора с архитектурными формами. Декор служил связующим звеном отдельных архитектурных элементов и подчеркивал их архитектурное значение.

Баня в древнем городе Таразе. Остатки этой бани были раскопаны археологом А. Н. Бернштамом в 1938 году. Стены ее возведены из кирпича размерами $25 \times 25 \times 4,5$ см.

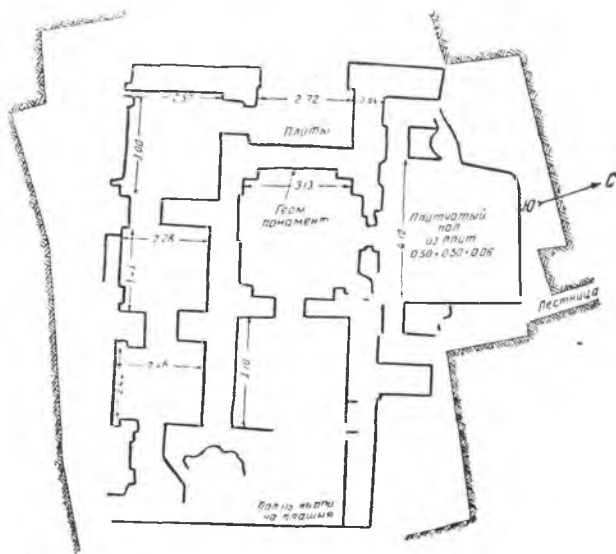

Рис. 12. План бани в древнем городе Таразе. 2-й раскоп.

12-сурет. Ертедегі Тараз қаласындағы моншаның жобасы. 2-қау.

В плане здание (рис. 12) представляет собой комплекс помещений (5 комнат), функционально связанных между собой. Остатки стен и их конструкции позволили ученым установить многокупольность покрытия.

При раскопках были обнаружены гончарные водопроводные трубы и ванны из кирпича.

В отделке помещений бани впервые в истории архитектуры Казахстана встречается роспись стен.

Орнаментальные мотивы росписи состоят из геометрических и растительных элементов.

Геометрический орнамент (таблица 13) составлен по той же схеме, что и орнамент замка Тас-Акыр; растительный же орнамент представляет остроумную стилизацию трехлистника (таблица 14).

Даже эти скудные данные о бане в древнем

Таразе приводят нас к выводу, что в X—XII вв. строительное искусство в Казахстане обогатилось методами построения куполов, новыми приемами в декоративной технике и средствами благоустройства, что означало значительный прогресс по сравнению с предыдущей эпохой.

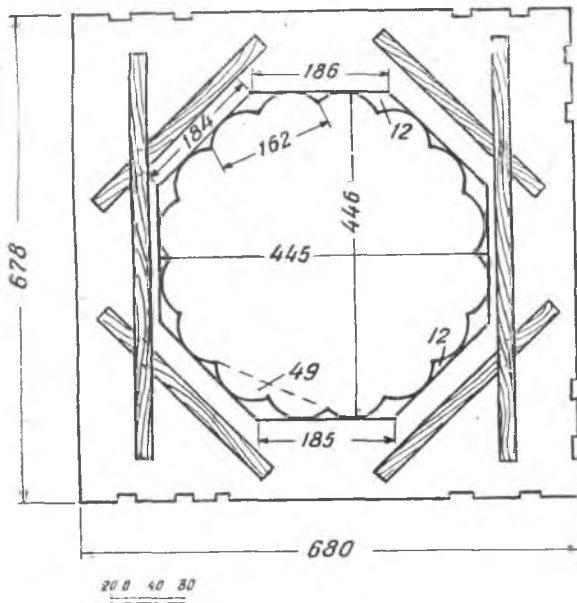

Рис. 13. План здания мавзолея Бабажи-Хатун. Обмеры 1953 г.

13-сурет. Бабажи-Хатун мавзолей үйінің жобасы. 1953 жылғы өлшеу.

Сардобы (сооружения над колодцами) Мурза Рабад (таблица 15) и Якка (таблица 16) интересны тем, что они являлись сельскохозяйственными пунктами на кочевьях. Конструктивно они представляли собой купольные сооружения с арочными проемами.

Как тип сооружения сардобы имеют свой сложившийся архитектурный облик. Хотя общие контуры архитектурных форм и силуэт сардобы и мавзолея сходны, однако широко раскрытые проемы, их количество, масштаб сооружения и внутреннее пространство, раскрывающееся наружу, принципиально отличают сардобу от мавзолея. В архитектуре сардоб выработался стиль ярусных куполов (таблица 15), что позволило перекрывать таким куполом большое пространство. Впоследствии куполами такого типа покрывались мавзолеи (группа мавзолеев XIX века в Центральном Казахстане) (табл. 17, 18), мечети и жилые дома.

В бескрайней Голодной степи стояли сардобы как спасительные маяки. Они сзывали все живое к себе, обещая воду людям и животным, мучимым жаждой. Они же выявляли и мас-

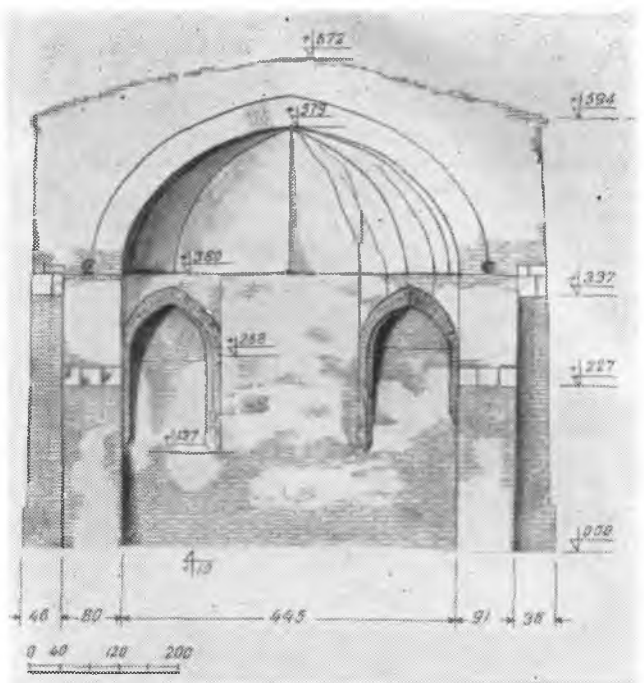

Рис. 14. Разрез мавзолея Бабажи-Хатун. Обмеры 1953 г.

14-сурет. Бабажи-Хатун мавзолейінің жармасы. 1953 жылғы өлшеу.

штабы окрестной степи, широко раскинувшей под огромным небосводом. Этот тип сооружений, специфический для южных районов Казахстана и Средней Азии, не утратил своего значения и поныне для районов отгонного животноводства.

Интересен своими архитектурными формами и декоративным оформлением мавзолей Бабажи-Хатун, являющийся памятником раннекараханидского периода, о чем свидетельствуют отсутствие законченного портала и архитектурные формы в виде простых прямоугольников в плане и куба в пространстве, а также архитектурные детали в виде фигурной кладки зубчатыми полосками и проч. Этот памятник недостаточно исследован в археологическом отношении, и о нем почти нет упоминаний в литературе. Расположен он в селе Головачевке, в 18 км от города Джамбула. Остатки его ныне законсервированы, и он находится под охраной государства.

План стен Бабажи-Хатун представляет прямоугольник, близкий к квадрату (6,80 × 6,78 м). Стены сложены из кирпича размерами 25 × 25 × 4,5 см (рис. 13). На высоте 1,37 м располагается низ арки — троп для перехода в восьмигранник (рис. 14). С высоты 3,8 м начинается кладка 16-гранного внутреннего свода — купола двойной кривизны (гофрирован-

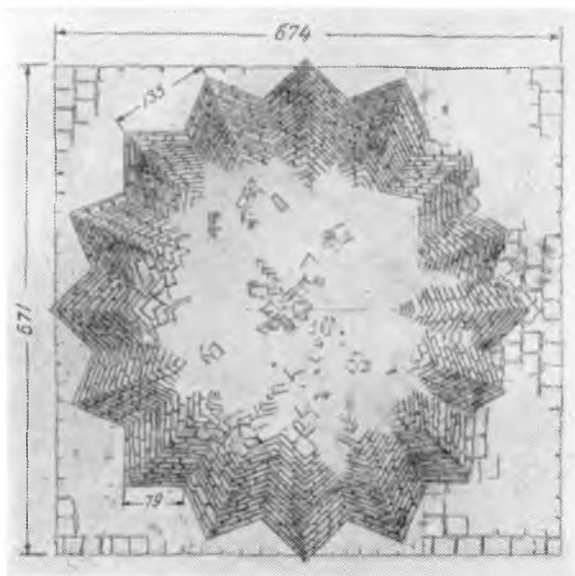

Рис. 15. Вид сверху (купол) мавзолея Бабажи-Хатун. Обмеры 1953 г.

15-сурет. Бабажи-Хатун мавзолейінің үстінен (күмбезінен) қарағандағы көрінісі.

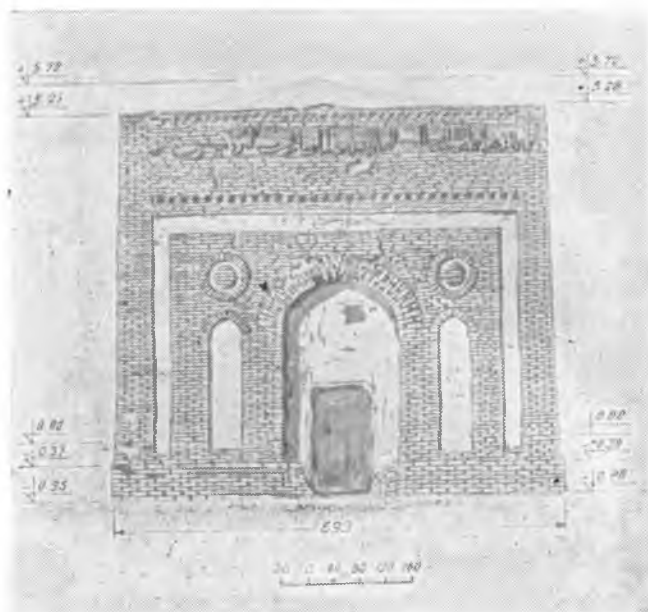

Рис. 17. Главный (восточный) фасад мавзолея Бабажи-Хатун. Обмеры 1953 г.

17-сурет. Бабажи-Хатун мавзолейінің бас (шығыс) фасады. 1953 ж.

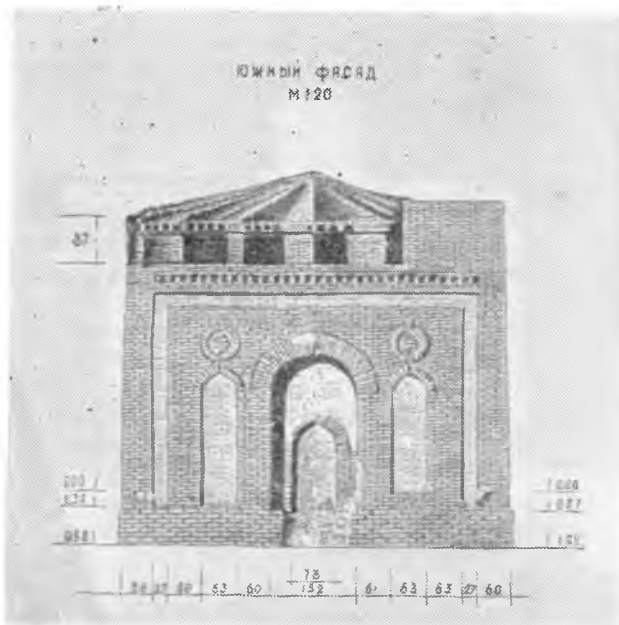

Рис. 16. Боковой (южный) фасад мавзолея Бабажи-Хатун. Обмеры Т. К. Басенова. 1953 г.

16-сурет. Бабажи-Хатун мавзолейінің бүйір (оңтүстік) фасад көрінісі. Т. К. Басеновтің өлшегені. 1953 ж.

Кесене в Кустанайской области и Джубан-Ана в Центральном Казахстане, увенчанные восьмигранными барабанами и конусообразными покрытиями. Наружный купол мавзолея Бабажи-Хатун имеет конусообразную форму (рис. 15) с 16 гранями и покоится на граненом призматическом барабане высотой в 87 см (рис. 16, табл. 19), имеющем столько же граней, сколько и купол.

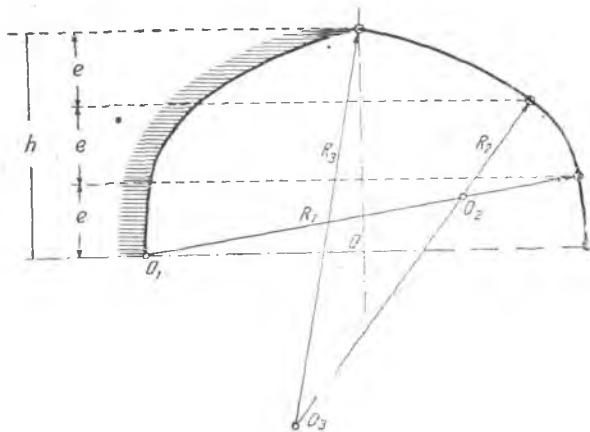
Главный фасад мавзолея обращен на восток и имеет парапет с надписью (рис. 17, табл. 20). Эта надпись на арабском языке еще не расшифрована из-за потери многих букв. Ясно читаются в надписи слова «Бабажи Хатун»*.

Архитектурная композиция мавзолея очень проста и монументальна. Главный фасад его отличается от боковых фасадов лишь наличием парапета, что предшествует порталной композиции. Очертание дуг в нишах на фасадах по соотношению горизонтальных и вертикальных размеров весьма близко подходит к полуциркульному. Однако, как показывает анализ, кривая порталной арки построена по принципу спиральной кривой: каждая ее половина имеет три центра (рис. 18).

Мавзолей, состоящий из кубического объема здания как постамента для невысокого граненого барабана и контрастно возвышающегося

ный купол). Такого рода купол редко встречается в сохранившихся памятниках архитектуры Казахстана. Имеются только два памятника:

* Муляж надписи хранится в архиве Госстроя Казахской ССР. — Прим. автора.

Р и с. 18. Построение порталной арки мавзолея Бабажи-Хатун, составленное на основе обмерных чертежей. 1953 г.

18-сурет. Өлшеу чертеждерінің негізінде жасалған Бабажи-Хатун мавзолейі портал аркасының құрылысы. 1953 ж.

конического купола, находясь на возвышенном месте в степи, в целом символизирует, по замыслу зодчего, вечный покой тела и устремление «души» к небу. Простыми и лаконичными средствами зодчий решил поставленную перед собой задачу, отражавшую мировоззрение тогдашней эпохи.

Бабажи-Хатун не насыщен архитектурным декором, зато в небольших размерах, несложными средствами подчеркнуты детали архитектуры. Плоскости стен фасадов, за исключением заднего, западного фасада, оформлены нишами и розетками. Розетки выполнены фигурной кладкой; а в нишах, по-видимому, были смонтированы резные плитки, о чем свидетельствуют остатки растворов. Наиболее вероятным представляется оформление ниши плитками, ornamentированными по приведенному (таблица 21) образцу, который обнаружен на плитках, найденных нами у мавзолея и в земле около него.

По верху ниши расположена фигурная кладка из парных кирпичей, повернутых углом к плоскости наружной стены. Этот прием декоративного оформления является по тому времени новым, повторяется впоследствии на памятниках XVIII—XIX вв. и становится вследствие этого традиционным.

Таким образом, приемы декоративного оформления Бабажи-Хатуна являются промежуточным звеном в последовательном переходе от оформления фигурной кладкой (мавзолей Карахана) к сплошному орнаментальному оформлению стены (мавзолей Айша-Биби).

Кроме гофрированного свода двойной кри-

визны, вторым интересным новшеством в конструкции мавзолея Бабажи-Хатуна является применение дерева (арча) в виде связей — креплений в пяте свода. Этим деревянным элементам должно быть придано значение антисейсмических связей и конструкций, воспринимающих распор свода. Такое устройство повторяется и в конструкциях других памятников в этом районе.

Конструкции мавзолея Бабажи-Хатун, несмотря на многовековое его существование, сохранились вполне удовлетворительно, что следует объяснить высоким уровнем строительного искусства во времена его постройки. Так, памятник возведен на каменном фундаменте, к которому сделана отмостка из плитняка, стены здания не ослаблены проемами и нишами, объемная композиция его вполне устойчива и т. д. и т. п.

Разрушения наружных стен мавзолея реставрированы Управлением по делам архитектуры при Совете Министров Казахской ССР еще в 1947 году.

Второй мавзолей в Головачевке — мавзолей Айша-Биби (XI век) — представляет выдающуюся архитектурно-художественную ценность, является уникальным памятником, хранящим до наших дней богатство и разнообразие орнаментальных мотивов и композиционных приемов.

По свидетельству Б. П. Денике, этот мавзолей является одним из исключительных памятников на территории Средней Азии и Казахстана. Он украшен резной терракотой, применение которой широко распространено только в пределах Средней Азии и Казахстана.⁵ Расположен он рядом с мавзолеем Бабажи-Хатун, их восточные фасады находятся на одной линии. Размеры мавзолея в плане — 723×723 см по наружным стенам без учета выступов колонн.

Пространственное построение мавзолея Айша-Биби, как и мавзолея Бабажи-Хатун, представляет кубическую форму, но, благодаря сложным архитектурным членениям и богатому декоративному оформлению, он воспринимается как ажурное и вытянутое в высоту сооружение (таблица 22). Обмеры и обследования 1953 года* показали, что конструктивная схема мавзолея Айша-Биби очень интересна и по своему характеру находится вне конструктивных рамок обычных сооружений Средней Азии и Казахстана.

Стены мавзолея состоят из трех частей (рис. 19): наружного слоя облицовочных терракотовых плиток, заполнения стен (забутки) и внут-

* Обмеры произведены Т. К. Басеновым, М. И. Писаренко и Ким До Сенем. — Прим. автора.

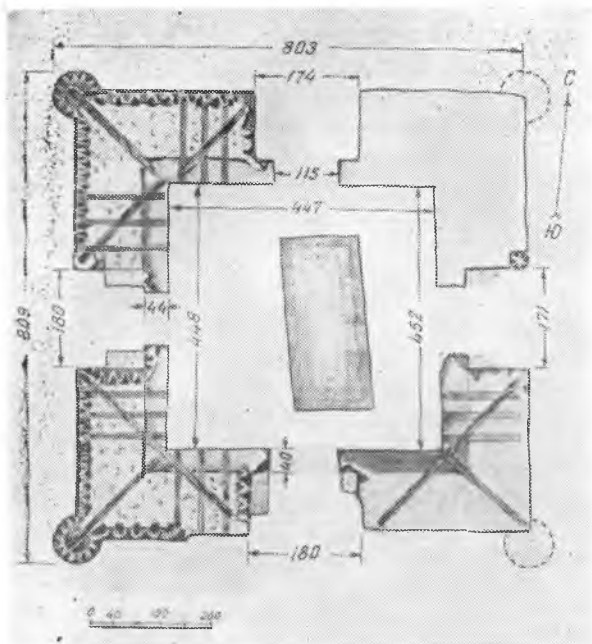

Рис. 19. План мавзолея Айша-Биби. Обмеры 1953 г.
19 сурет. Айша-биби мавзолейінің жоба жоспары.
1953 жылғы өлшеу.

ренных кирпичных стенок толщиной в 40 см, служащих опалубкой для внутреннего заполнения (забутки), представляющего собой смесь бракованных терракотовых плит с ганчем и глиной (толщина забутки около 80 см). Такая система кладки не имеет подобной себе ни в предыдущей, ни в последующей практике строительства в Казахстане и Средней Азии. И только в XIX веке в районе Сам и на Мангышлаке подобное сооружение снова возрождается в конструкциях из камня.⁶

Четыре угловые мощные колонны диаметром 86 см, малые колонки в углах всех проемов и система сводов и арок служат основными конструктивными стержнями, составляющими скелет мавзолея. Части стен и система колонн связаны между собой деревянными связями (арча), продолженными в кладке через каждые 60—80 см по высоте (рис. 19).

Арча — древовидный можжевельник, растущий на горных склонах. Качества его древесины, отличающейся исключительной сопротивляемостью червоточине, гнилостным и грибковым заболеваниям, были известны древним строителям. В мавзолеях Бабажи-Хатун и Айша-Биби арчовые бревна сослужили хорошую службу. В течение веков они сохранились сами и сохранили эти сооружения. Примеры успешного применения арчовых связей мы имеем в мавзолее Султана Санджара в древнем Мерве (XII век), в медресе Улуг-Бека (XV век) и т. д.

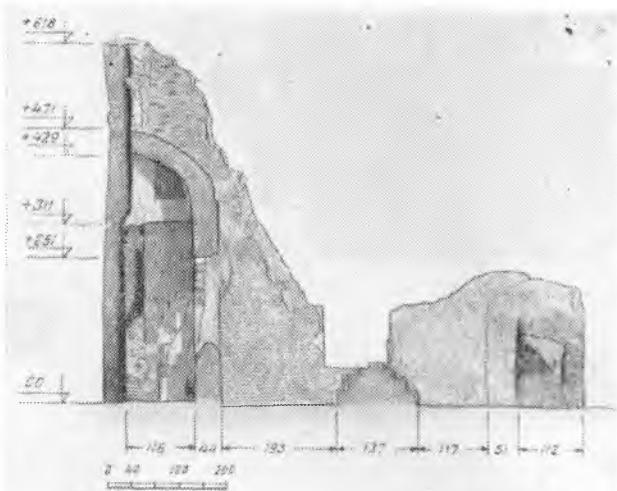

Рис. 20. Разрез по portalу мавзолея Айша-Биби.
Обмеры 1953 г.

20-сурет. Айша-биби мавзолейінің порталы бойынша жармасы. 1953 жылғы өлшеу.

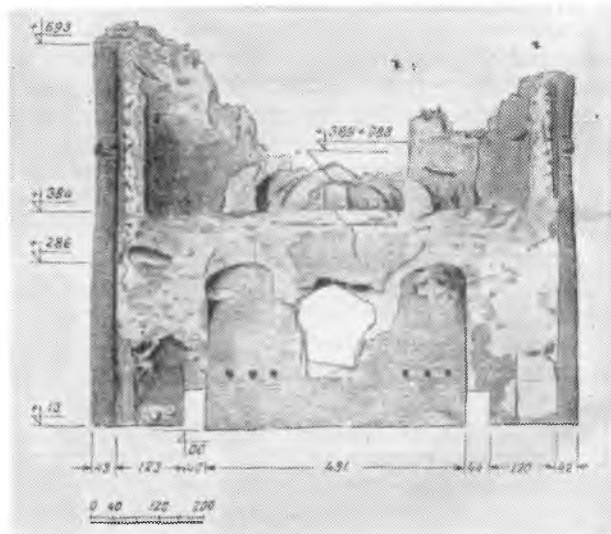

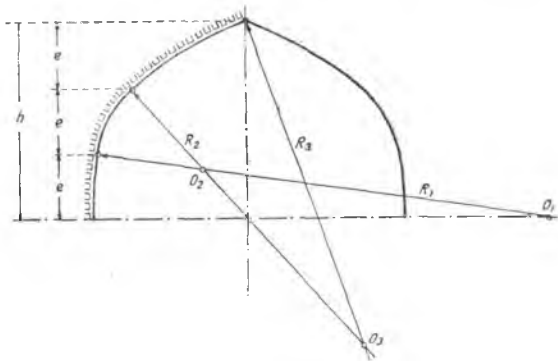
Рис. 21. Вид с востока на сохранившийся западный портал мавзолея Айша-Биби. Фото Т. К. Басенова, 1953 г.

21-сурет. Айша-биби мавзолейінің сақталып келген батыс порталына шығыстан қарағандағы көрініс. Т. К. Басеновтың фотосы. 1953 ж.

Системы арок-сводов мавзолея Айша-Биби разгружают стены и передают нагрузку на колонны и кирпичные опоры. Все четыре проема на фасаде покрыты полусводами (рис. 20), опирающимися на малые колонки и кирпичные опоры в проемах. Арки-своды в свою очередь разгружались системой поперечных арок, начинающихся на отметке +384 (рис. 21). О том, что здание мавзолея было покрыто купо-

лом, свидетельствуют остатки угловых арок — тропов на отметке +286 (рис. 21).

Путем анализа кривой порталной арки мавзолея по обмерным материалам установлены законы ее построения. Портальная арка представляет собой два пересекающихся отрезка спиральной кривой, построенной из трех центров. Определенными соотношениями связаны пролет порталной арки, ее стрела подъема и характерные точки. Хотя принципы построения кривой порталной арки мавзолея Айша-Биби находятся в тесной связи со способом построения кривой порталной арки мавзолея Бабажи-Хатун (в том и другом случае применена

Р и с. 22. Построение порталной арки мавзолея Айша-Биби по материалам обмера 1953 г.

22-с у р е т. 1953 жылғы материал бойынша Айша-биби мавзолейінің портал аркасының кертінсі.

спиральная кривая), однако значительный подъем стрелы и другие элементы пропорций делают порталную арку мавзолея Айша-Биби более стройной и изящной (рис. 22). Стройность и изящество арки еще более подчеркиваются, усиливаются подпорающими ее колонками. Оконный проем аналогичной арочной конструкции, расположенный в глубине порталной ниши, обогащает пространственную композицию, создавая контрасты света и тени.

Вскрытие грунта (культурного слоя), произведенное нами в 1953 году, показало, что мавзолей имеет цоколь и отмостку из камня-плитняка, которые сохранились до настоящего времени, но уже оказались на глубине свыше 70 см.

Как показали результаты обследований, остатки мавзолея Айша-Биби хорошо сохранились только благодаря остроумным конструктивным приемам его зодчего.

Терракотовые облицовочные плиты памятника Айша-Биби соединены со стеной посредством особых отростков и гребней, что обеспечивало надлежащую прочную связь с внутренним заполнением стены. В последующий период (XII—XIII вв.) облицовка стен укреплялась

лишь глиняной или алебастровой обмазкой, как, например, на Узгенских памятниках.

Памятник Айша-Биби не имеет портала. Ребристые панели его здания, окаймляющие вход и начинающиеся от уступа стен на уровне пяты арки, имеют конструктивное назначение, придавая устойчивость верхней части утоненной и ослабленной проемом облицовки стен (таблица 23).

Будучи сплошь орнаментирован, указанный конструктивный элемент — ребристые панели — представляет одновременно и архитектурную деталь, в то время как на Узгенских памятниках он является исключительно архитектурно-декоративным элементом и занимает всю высоту портала. От Узгенских памятников мавзолей Айша-Биби отличается также сплошной орнаментацией стен наподобие непрерывной ковровой фигурной кладки (таблица 24).

В отличие от мавзолея Бабажи-Хатун, где надписи помещены на фасадной стене, в мавзолее Айша-Биби надписями снабжены облицовочные плиты угловых колонн. На таблице 25 приведены развертки (фото с муляжа) кривых плит с надписями на юго-западной (а) и северо-западной (б) колоннах. Место надписей видно на таблице 24 и обозначено знаком (п)

Все эти строительные и декоративные приемы, примененные в мавзолее Айша-Биби, свидетельствуют о том, что время его строительства относится к XI и не позднее начала XII века, а не к XII—XIII вв., как это утверждается в некоторых литературных источниках.

Памятник Айша-Биби, по существу, является своего рода музеем, в котором сосредоточены основные орнаментальные сокровища архитектуры Казахстана и который содержит ключ к пониманию традиционных форм, принципов эволюции и сочетания отдельных орнаментальных мотивов.

Памятник Айша-Биби стал своеобразным неиссякаемым источником для творческого развития орнаментального декора Казахстана в последующие века. Кроме того, почти все виды орнаментики этого памятника представлены в казахской народной орнаментике на бытовых предметах.

В дополнение к сказанному отметим, что в памятнике Айша-Биби приемы заключения орнаментированных плит в фигурную кладку и орнаментальные мотивы на плитах получают более широкое развитие, чем в памятнике Бабажи-Хатун.

Несмотря на то, что большая часть исключительно богатого декора мавзолея Айша-Биби погибла в результате разрушений (таблица 26).

даже при таком положении удалось восстановить около 20 различных форм терракотовых плиток с разнообразными рисунками (штампованными и ручной резьбы), из которых основная часть нами здесь приводится (таблица 27).

Вопреки большому разнообразию орнаментальных мотивов и еще большему разнообразию их композиционных соединений, внимательное изучение и анализ их обнаруживают лишь четыре основных вида орнаментики. Один из них — геометрический орнамент в виде плетеных многоугольников, крестов и звезд; другой — растительный орнамент в виде стебельков с цветами и цветов колокольчиков; третий — бараньи рога, преобразованные в растительный мотив; четвертый вид стоит несколько особняком от остальных — это S-образные рисунки, являющиеся, по выражению Г. В. Григорьева⁷, дериватом изображения барана.

Анализ орнаментального декора памятника Айша-Биби дает возможность установить существование исторической и творческой связи архитектурного орнамента с бытовым и выяснить способ взаимного перенесения одного из них в другой.

Итак, на основании разносторонних исследований памятника Айша-Биби мы приходим к выводу, что в отношении архитектурного стиля и обилия орнаментированных деталей он стоит особняком в истории архитектуры Казахстана.

Несмотря на сплошную, коврового характера, орнаментацию фасадов мавзолея зодчий сумел средствами орнаментального декора подчеркнуть в нем несущие и несомые части конструкций, выявить конструктивные детали (ребра жесткости, цоколь и т. д.), обозначить вертикаль в пространственной композиции, масштаб сооружения и т. п. В данном случае орнаментальный декор слился с архитектурными формами и создал неповторимый внешний вид здания мавзолея.

Наличие тематики общего оформления гладких стен, декорировка узких полос — ребер, осуществление перехода от ребер к гладким стенам посредством закругленных плиток и вместе с тем выделение отдельных участков стен бордюром, членение угловых колонн поясами и закруглениями и орнаментирование тимпанов арок — сочетание всех этих противоположных

по значению форм и приемов, примененных в памятнике Айша-Биби, не приводит к их противоречию и не нарушает художественного единства. Масштабы орнаментальных рисунков, размеры и формы плит соответствуют месту этих рисунков и плит в композиции.

* * *

Таким образом, конструктивные приемы, архитектурные формы и декоративные средства памятников VII—XII вв. в Казахстане свидетельствуют о сравнительно высоком уровне развития строительного и изобразительного искусства в те времена.

Массовое применение жженого кирпича, внедрение сводостроения, изобретение стен с забутовкой, применение в строительстве деревянных антисейсмических связей и другие мероприятия характеризуют достижения строительной техники в раннем феодальном средневековье в Казахстане.

В рассматриваемый период определились архитектурно-планировочные приемы застройки городов: регулярная застройка — прямолинейная и централизованная — радиальная; окончательно сложились различные типы зданий: феодальные усадьбы — замки, жилые дома из самана, бани, сардобы, мавзолеи и другие общественные и культовые сооружения.

Приемы застройки городов и некоторые способы планировки жилищ, бань, конструктивные приемы и архитектурные формы сардоб не потеряли своего значения и в настоящее время.

Архитектура периода VII—XII вв. еще не знала развитого портала — пештака и купола на парусах, которые явятся продуктом последующей эпохи. Не была еще развита тогда поливная керамика в декоре памятников, зато терракота достигла высшего совершенства в декоративном убранстве этих сооружений.

Архитектурные формы и декоративные мотивы этого периода при их обозрении вызывают чувство прекрасного и сейчас, что дает основание сохранить их и взять в качестве образцов, исходить из них. Несмотря на то, что эти формы и мотивы в зодчестве VII—XII вв. представлены в основном памятниками культа, значение этого периода в истории архитектуры Казахстана неизмеримо велико.

Т. К. БӘСЕНОВ

VII—XII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН АРХИТЕКТУРАСЫ

РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі Қазақстандағы құрылыс ісі мен архитектураның даму тарихында және техника мен мәдениетінің осы саласында ұлттық дәстүрдің қалыптасуы тарихында VII—XII ғасыр басты орын алады.

Тарихи себептердің салдарынан бұрынғы кезде тоқтап қалған қала құрылысының өсе бастауы, дала мен қалаларда құрылыстардың жаңа түрлерінің жайылуы, кейіннен қалыптасып дәстүрлі ұлттық тәсіл болып алған архитектурадағы формалардың орнығуы осы дәуірмен байланысты.

Осы дәуірде бұрынғы шеберлік ою дәстүрін жаңадан көркейту негізінде архитектура мен шеберлік-ою өнерінің белгілі синтезі жүзеге асады.

Осы өзгерістердің барлығының негізі қоғам ішінде болған әлеуметтік өзгерістер болды. Осы кезде, кейінде 1917 жылғы Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін үстем болып келген Қазақстан территориясындағы патриархалдық-феодалдық құрылыс жаңа ғана қалыптасып өріс алған еді.

Бұл жаңа қоғамдық формация қалаларды салып, оларды көркейту ісінде дұрыс роль атқарады. Алайда архитектурадағы үдемелі қозғалыс сол кездегі қоғамның саяси, шаруашылық және мәдениет қарым-қатынастарының әртүрлі дамуына сәйкес біркелкі болып отырмады.

Біздің заманымыздың VI ғасырында таптық қатнастардың даму процесінде Қазақстан территориясында ертедегі феодалдық мемлекет — Түрік қағанаты туғаны мәлім. Бұл Түрік қағанаты біздің заманымыздың VIII ғасырына дейін өмір сүріп, кейіннен шаруалардың бектерге қарсы күресі мен руаралық соғыстардың нәтижесінен құлап, батыс және шығыс қағанаттарға бөлінген.

Ол кезде Қазақстан халқының негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болса да, екінші жағынан Жем, Жайық, Сырдария, Талас, Шу, Іле, Торғай, Сарысу өзендерінің аңғарында; Қаратау, Алағау баурайларында және басқа жерлерде егіншілік болды. Шеберлік ісі ел қоныстаған қалаларда өркендеді, соның бірі батыс қағанаттың астанасы болған Суяб қаласы еді. Мұны сол заманғы қалалардың орнын қазумен ашқан археологиялық заттар дәлелдейді.

Ол кезде Қазақстан халқының арасында зороастризм, буддизм, несториан сияқты әртүрлі діни нанымдар тараған болатын. Халық көпшілігі пұтқа табыну (аспанға, күнге, отқа табыну) дінін ұстады. Осы жағдайлардың барлығы мәдениет саласына өзінің із-табын түсірді. Қазақстандағы тас бұйымдардың — кісітастың және олардың ерекше түрлері: келіншектастың, қызтастың, кемпіртастың, сымтастың пайда болуы, феодализм дамуының осы алғашқы дәуірімен байланысты. Бұл тастар халықтың ат төбеліндей феодал топтарының әулетін көтеретін еді.

Шаруалардың (қара будундардың) көтерілісі мен руаралық соғыстардың нәтижесінде түрік қағанаты ажырап, VIII—X ғасырларда жеке түрік тайпалары — түргештермен қарлуктардың үстемдік етуіне ауысты.

Түргеш — қарлук үстемдік еткен дәуірде Қазақстанда феодалдық қарым-қатнастар түбегейлі қалыптасады: сауда өркендейді, әсіресе Қазақстанның оңтүстік аудандарында халықтың отырықшылыққа ауысуы бұрынғыдан да күшейе түседі. Қалалардың және олардағы құрылыс ісінің қауырт өсуі қоғам өміріндегі осы құбылыстармен байланысты болды. Осы кезде арабтар арқылы Қазақстанға енген ислам діні баяу тарады, ол мәдениет пен шаруашылықтың жалпы дамуында реак-

циялық роль атқарып, ат төбеліндей феодалдардың көзқарасы болып қала берді. Сурет салу өнері саласынан жан-жануарлардың бейне суретін салу бірте-бірте шығып қала береді. Сөйтіп, ескі кісітастар уақыттың өтуіне қарай құлпытастарға айналады. Жан-жануарлардың бейне суреттерін өрнек суреттерге қосуға тиым салынуына байланысты шеберлік ою өнерінде схематизацияға артықша орын беріледі. Бұл алғашқы мәнді және бейнені жоғалтуға әкеп соғады.

Қазақстан территориясында шаруашылық пен мәдениеттің дамуы біркелкі болған жоқ. Оның оңтүстік егіншілік аудандары бұл жөнінде басқа аудандардың дамуынан біраз алда отырды.

Отырықшылық егіншілік кәсібіне ауысқан Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігінде феодализмнің орнығу процесі неғұрлым тез болды және қарақандықтардың феодал мемлекетінің туып, орнығуына мүмкіндік жасалды (X—XII ғасырлар).

Қарақандықтар заманында көшпелілер мен егіншілік орталықтарының арасында сауда қатынасы барған сайын күшейе түсті. Көшпелі мал шаруашылығының өнімдерін: теріні, жүнді және малды егіншілікпен шұғылданатын халық өндіретін астыққа, матаға, ыдысқа, шөлмек-көзе бұйымдарына, қаруға және басқаларына айырбастап отырды. Осының нәтижесінде қалаларда жалпы қол өнері, атап айтқанда, ісмерлік өнері дамиды, бұған қазылып табылған көзе бұйымдар, архитектуралық қыштар және басқалар дәлел бола алады.

Мұнымен қатар көршілес елдер — Орта Азия және Қытаймен сауда қатынасы өседі, елдің экономикасы мен мәдениет дәрежесін көтеру жолында мұның да зор маңызы болды.

Қазақстанда экономиканың көтерілуі, IX—XII ғасырларда басқа елдермен байланыстың нығаюы оның қалаларының өсуіне ықпал жасамай қоя алмады. Қалалардың барынша гүлденіп өсуі және олардың көркеюі, құрылыс типтерінің ұлғаюы, құрылыс және бейне-сурет өнерінің өркендеуі дәл осы қарақандықтар заманына тән болып келеді.

Оңтүстікке қарағанда біраз кейінірек, бірақ сондай заңды түрде Батыс, Солтүстік, Солтүстік-шығыс және Орталық Қазақстанда феодалдық қарым-қатнастар өркендейді. Сондай-ақ мұнда да басқа халықтармен қарым-қатнастар жасалады. Мысалы, Батыс Қазақстан Киев рүсімен байланыс жасайды. Бұлардың мәдениеті мен искусствосының өзара қарым-қатнасы туралы, атап айтқанда ою ісмерлік өнерінің өзара алмасуы туралы Киевтегі София соборының жазба сызықтарының ішін-

дегі кейбір суреттердің Айша-биби мавзолейінің өрнек суреттеріне тұп-тура дәл келетіндігі тағы осындайлар дәлел бола алады.

Академик В. В. Бартоль біздің заманымыздың VII ғасырындағы Түркстанның мәдениетінің IV ғасырдағы Түркстан мәдениетінен айырмашылығы жоқ, VII ғасырда басталып тездеп өскен прогресс география әдебиетінің X ғасырдан бастап өзінің гүлдену дәрежесіне жеткен фактыны тудырды, бұл әдебиеттерде қалаларды, әдет-ғұрыштарды, осы кездегі Түркстан халықтарының діндері және басқаларды анық сипаттап жазу бар деп орынды есептейді¹. Мәдениеттің өркендеу процесі жөніндегі осы тарихи жағдайды Қазақстандағы архитектураның дамуына да қолдануға болады.

Қазақстанда Ангрена өзеніндегі Кангқа, Сырдария өзеніндегі Жетіасар және басқа осы қалаға ұқсас қоныс мекендерінің тууы біздің заманымыз басталғанға дейінгі дәуірге жатады. Көшпелілер жаппай қоныстанып, көшпелі шонжарлардың қоныс-мекен салуы негізінде туған қалаға ұқсас отырықшы егіншілік қоныстар Қазақстан территориясында біздің заманымыздың VII ғасырынан бері мәлім. Жетінші ғасырға қарсы, демек, біз қарастырып отырған дәуірдің бас кезінде құрылыс техникасында үйді күмбездеп тұрғызу шығып, құрылыс материалдарынан көбінесе күйдірмеген кірпіш пен ағаш көбірек қолданылады; ал өрнек ою өнерінде сонау сак-массагет заманында қалыптасқан оның ескі дәстүрі сақталғанын көреміз. Осы айтылып отырған дәуірдің соңғы кезінде Қазақстанның құрылыс ісінде, сондай-ақ бейне сурет өнерінде үлкен прогрестік өзгерістер болды.

Қазақстандағы VII—XII ғасырлардағы әлеуметтік-экономикалық негіздермен жалпы мәдениет дамуының, атап айтқанда архитектура дамуының идеологиялық алғышарттары қысқаша осындай.

II

Қазақстан территориясында феодалдық қарым-қатынас қалыптасуының ең бастапқы кезінің өзінде-ақ жаңа отырықшы егіншілік қоныстары пайда болды. Осы жаңа қоныстар, сонымен қатар ертеден қоныс тепкен қыстақтардың едәуір бөлегі (қалалар мен ауыл шаруашылық тұрақтары), сондай-ақ феодалға айналған шонжарлардың астана орындары өсіп, әртүрлі типтегі феодалдық қалаларға айналды. Керуен жолдарының бойында салынған қыстақтар да бара-бара қалаға айналды.

Қазақстан далаларындағы отырықшы және көшпелі халықтардың шаруашылық және мәдени байланысының болуы және бұл байла-

ныстың айырбас арқылы күшеюі, VIII—X ғасырлардың (түргеш-карлук дәуірі халықаралық саяси және сауда қатынастары жүргізіліп тұрған керуен жолдарының тұрақтауы, феодалдық қарым-қатнастардың онан әрі нығаюы және қарақандықтар біздің заманымыздың X—XII ғасырлары) кезінде сауданың күшеюі,— міне осы жағдайлардың барлығы Қазақстанда қоныстардың тиісті түр ерекшеліктерінің қалыптасып даму процесіне өзінің әсерін тигізді. Сонымен тұрақ-қоныстардың төмендегідей түрлері шығып қалыптасты: қалалық қоныстар хандардың (қағандардың) және феодал-бектердің ордалары; керуен жолдарындағы қалалық қоныстар Қазақстанның отырықшы және көшпелі халықтарының шаруашылық және мәдени қатынастарының тұрақтары болған даладағы сауда кәсіп орындары; феодал-шонжарлардың оқшау тұрған сарай-қорғандары мен жеке қоныстарды өзара байланыстыратын тұрақ ретіндегі керуен сарайлар; ауыл шаруашылық қыстақтары.

Орда — қалалардан тарихқа белгілі болғандары — Чигу (үйсін ханының ордасы), Ордакент (қағанның жазғы ордасы), Суяб (түрік қағандарының орда астанасы), Баласағұн (қарақандықтардың бірінші астанасы), Қойлық (карлук хандарының астанасы), Янгилент (оғыздардың ордасы) және басқалар; керуен жолдарының үстіндегі және бұлардың түйіскен жеріндегі қалалар — Исфиджаб (Сайрам), Талас (кәзіргі Жамбыл), Атлах, Хамукет, Құлан (Луговой станциясы), Мерке, Фараб (Отрар) және басқалар; ішкі сауда қалалары — Құмкент, Созақ, Алмалық (Хоргос), Сығнақ және басқалар; бекініс қорғандар — Тасақыр, Тасатөбе, Бабаата, Ақсүмбе және басқалар.

Алайда бұлай деп жіктеу белгілібір дәрежеде шартты түрде алынғанын, қандай да болсын қаланың алғашқы негізгі құралуының басым белгілеріне ғана сай келетіндігін атап өткен жөн. Шынына келгенде осы белгілердің барлығы немесе кейбіреулері бір қаланың өзінде-ақ жалғасып ұштасып келе береді. Мысалы, Баласағұн, Суяб және осыларға ұқсас басқа да қала-ордалар керуен жолы үстіндегі негізгі пункттер де болып есептелді; Тараз, Исфиджаб, Отрар және кейбір басқа қалалар ішкі саудада маңызды роль атқарды. Демек, отырықшы және көшпелі халықтардың байланысын тереңдете түсті; Сығнақ, Алмалық және сол сияқты қалалар кейінде керуен жолдарының түйіскен жерлері болды. Басқа қалалар жайында да осыларды айтуға болады.

Амал қанша, осы ертедегі қалалардың бәрі көптен бері-ақ бұзылып жер болып кеткен, олардың бастапқы келбетін совет ғалымдары

көп қиыншылықтармен ғана анықтап отыр. Бұлар тарихи және техникалық себептердің салдарынан бүлінген. Қазақстан территориясында болған руаралық соғыстар, өлкені монғолдардың жаулап алуы (XIII ғасыр), Темірдің қаңыратып кеткен жорықтары (XIV ғасыр), Жонғарлардың шабуылдары (XVI—XVIII ғасырлар) және басқа тарихи оқиғалар бірінен кейін бірі қалалардың жоғалуына әкеп соқты. Мұның үстіне көбіне шикі және саман кірпіштен салынған қала үйлері ғасырлар бойына шыдап тұра алмады. Кейбір үйлер мен күйдірілген кірпіштен салынған комплекстер апатқа ұшырап бұзылды (мысалы Отрар апаты, Отрар қаласын Шыңғысханның бүлдіруі). Дегенмен біздің қолымызда ертедегі көптеген қалалардың құрылымы туралы байымдау үшін және олардың архитектуралық жобасын, негізін анықтайтын біраз материалдарымыз бар.

Қалалардың құрылымы қоғамдық өмірдің дамуымен байланысты және жоғарыда көрсетілген қала-қоныс типтерінің қалыптасуы жағдайларында құрылды.

Совет ғалымдары біздің заманымыздың VII—VIII ғасырларындағы Орта Азия қалаларының қамалдан және шаһарстаннан тұрғанын анықтады. Бұл жағдайдың белгілібір дәрежеде Қазақстанның оңтүстігіндегі және ішінара Жетісудағы қалаларына да қатысы бар.

Қамал Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуда ерте орта ғасырдың кейбір қала-қоныстарында басты құрылыстың негізгі түрі болғанын археологиялық деректер дәлелдейді. Қамалы бар қалалардың қатарына орда-қалалар: Ордакент, Баласағұн, Сауран, Талас (Таразы), Құлан қалалары және басқалар қосылады. Ертедегі үйсін ханының астанасы Чигу және түрік қағанының астанасы Суяб қалаларының қамалдары жоқ, мұның өзі феодалдық қауымға дейінгі қалалардың алғашқыда шонжарлардың ордасы ретінде емес, отырықшыланған көшпенділердің кәдімгі қонысы ретінде туғанын дәлелдейді.

Шаһарстан дейтіндер — қаланың экономикалық және қоғамдық тіршілігі топтасқан және қала қонысының орталығы болып табылатын кварталдар еді. Баласағұн, Сүткент, Исфиджаб және басқа қалалардың жобасында шаһарстандар айқын көрінеді. Бұлар VIII—X ғасырлардағы Шу және Талас өзендерінің арасындағы жерлерде, яғни Мавреннадан біраз кейін және Орта Азиядағыға қарағанда біраз басқа негізде өзінің қалыптасу дәуірін аяқтайды.

Негізгі егіншілік орталықтан біршама жырақ жатқан және ішкі сауда мен отырықшы

көшпелі шаруашылықтардың байланысын нығайтатын пункт ретінде көшпелі далаларда пайда болған қалалардың құрылымы басқаша болып келеді. Бұл қалалардың қамалдары жоқ және оларда айқын көзге түсетін шаһарстандар да болмайды.

Бұл қалалардың тобына Қойлық, Отрар, Сығнақ, Күмкент, Талғар және Шу, Іле, Сырдария өзендерінің аңғарларындағы басқа да қалаларды жатқызуға болады. Қолөнер кәсібі мен сауда орындары осы қалаларда болды, ал көшпелі шаруашылықтар бұларға шикізат беріп; олардан жартылай фабрикаттар мен қолөнері өндірісінің бұйымдарын алып отырды. Мұнымен бірге бұл қалаларға көшпенді елдің келіп отырықшылануы болып жатты. Осы жағдай көшпелі шаруашылықтың ыдырау процесін тудырды.

Осымен қатар көшпелі далада пайда болған, бірақ тек ауыл шаруашылығымен ғана шұғылданған елді пункттердің болғанын да атап көрсетуге болады. Бұларда қолөнері қосалқы іс шеңберінде ғана қалды. Мұндай қалалардың мысалы Сарысу және Кеңгір (Орталық Қазақстан) өзендерінің бойындағы Беленана мен Жұбан-ана қалалары бола алады. Бұл қалаларда да қамал мен шаһарстан болмаған.

Бұдан әрі көшпелілердің отырықшылануы процесінің күшеюімен байланысты көшпелі және отырықшы халықтардың арасындағы сауда байланысы нығайды. Бұл жағдай қалаларды бұрынғыдан да көптеп өсіре түсті, сондай-ақ қалалардың бейімделуіне жағдай жасаған керуен жолдарының арқасында бұларда айырбас жасайтын аудандар — рабадтар, сауда-кәсіп қыстақтары пайда болады.

Сонымен Қазақстанда қалалардың пайда болып өркендеуі, Орта Азия қалаларына ұқсас схемадан едәуір ауытқиды. Орта Азияда қалаларды салу үшін негізгі пункт қамал (арка) болып саналды. Қала дамуының аралық стадиясы шаһарстанның салынуы және аяқтайтын стадиясы рабадтың құрылуы болып табылды. Қазақстанда бұл схеманы Шу және Талас өзендерінің арасындағы Оңтүстіктің біраз қалаларына ғана қолдануға болады. Қазақстан қалаларының негізгі бөлегі біз жоғарыда көргендей басқа схема бойынша, яғни қамалсыз және шаһарстансыз, немесе қаланың осы бөліктерінің біреуі ғана болған жағдайда өркендеді.

Қазақстанда қалалардың құрылуы, негізінен алғанда, карлук дәуірінде (біздің заманымыздың VIII—X ғасырларында) аяқталады. Мұның үстіне осы дәуірде құрылыс және шеберлік өнерінің дамуы үшін материалдық және шығармалық негіз әзірленеді; құрылыс мате-

риалы ретінде күйдірілген кірпіш қолданылады; кірпіш ою өрнегі, штамп өрнек, трафарет (үлгі) бойынша жазып-сызу және тағы басқалар пайда болады.

Келесі қарақандық дәуірі (X-XII ғасырлар) ең алдымен жаңа қалалардың пайда болуымен емес, бұрынғы қалалардың қауырт өсуімен, едәуір дәрежеде олардың сауда-кәсіп кварталдары есебінен ұлғаюымен сипатталады.

Алдыңғы өткен заман монументальды құрылыстардың жаңа тек шағын мөлшердегі үлгілерін: керуен сарайларды, сарайларды, пұтқа табыну немесе христиан дінінің құрылыстарын (шіркеуді) мұра етіп қана беріп кетті. Қарақандық дәуіріндегі қалалар барынша алуан түрлі типті құрылыстар арқылы өседі. Медіреселер, минараттары бар мешіттер, феодалдар мен шонжар адамдардың мавзолейлері, моншалар, ал далалық жерлерде құдық үстіне салынатын құрылыстар (сардобалар) салынады. Ислам діні үстемдігінің тарауына дейін сақталып қалған христиан шіркеулері, мешіт етіліп қайта жасалады. Мысалы, ертедегі Таразда бас шіркеу мешітке айналдырылған (біздің заманымыздың 893-94 жылдары). Дін иелері мен феодалдардың арасынан шыққан шонжар адамдарды мәңгі есте қалдыру ескерткішіне арналып IX ғасырда басталған (Тигр өзенінің бойында салынған) Самарандағы халифадтар мавзолейі құрылыстары бүкіл мұсылман арасына, соның ішінде сол кездегі Қазақстанға да тез тарайды.

Монументальды қалалық моншалар тек үлкен қалаларда ғана салынып қала берді, ал бұлардың жаппай құрылысқа айналған мысалы кездеспейді. Тараз қаласындағы монша өзінің монументальдылығымен архитектуралық жобасына қарағанда Орта Азия мен Қазақстандағы азаматтық архитектурасының сирек кездесетін үлгісі бола алады.

Далалық көшпелілер мен керуен жолдарының үстіндегі жалпы халықтық құрылыстардың арнаулы түрі сардобалар болып табылады. Жаппай тұрғын үй түрлері туралы жеткілікті деректер сақталмаған.

Үйлер салумен қатар қалаларды көркемдеу ісі де барынша өркендетілді. Бұған Таразда, Тақабкетте, Сүккулукта (Шу өзенінде) су құбырын жүргізу жолдары, Тараздағы монша маңында төселген көшелердің болуы және басқалар дәлел бола алады.

Қалаларда құрылыс жұмыстары аумағының артуымен, оларды көркейтумен, монументальды құрылыс типтерінің алуан түрлілігімен қатар, құрылыстың ұзаққа шыдауын, мықтылығын қамтамасыз ету жөнінен де белгілі дәрежеде қамқорлық туады. Бұл жөнінде арша мен қарағаштардан жасалған ағаш бай-

лам элементтерін қолдану және жадағай кірпіштерді (30 x 30 x 5 және 26 x 26 x 5) пайдалану, сайып келгенде құрылыс материалдары саласында жалпы алға басудан көрінетін антисептикалық шаралар кепіл бола алады. Сөйтіп күйдірілген кірпіш, — ертінділердегі тұтқыр зат ретінде — гипс, алебастр; фасаттарды өңдеуде — терракот және шимайлы көзе тақталар қолданылады.

Құрылыстың ұлғаюына, құрылыс және өңдеу материалдарын өндіру дәрежесінің артуына сәйкес құрылыс өнері де дамиды.

Қарақандықтар дәуірінде қалыптасқан осы табыстардың барлығы кейінде, монументальды құрылыстар формасы мен архитектура құрылыс тәсілдерінің негізгі дәстүріне айналды: ашық қарапайым жоба (шаршы), орталық — порталды құрылыстардың төбелері не порталды күмбез, не конус түрінде жасалуы. Мысалы, Тараздағы монша сияқты көп күмбезді үйлер мен құдық үстіне салынған құрылыстар — Мырзашөлдегі Мырза-рабат сардобасы тағы сол сияқтылар.

Күмбездің формасы белгілі мөлшерде киіз үйдің түріне еліктелген; алғы фасадтың сипаты (біздің заманымыздың X—XI ғасырларындағы Бабажи-Хатун мавзолейі) мен қосымша архитектуралық өңдеу ісі туады. Бұл кейінгі дәуірлерде пештақтың тууына жағдай жасайды.

X—XII ғасырларда бірталай жоғары өркендеген, әсіресе декоратив өнері. Құрылыстың кіреберіс аузындағы әдемі пропорциямен салынған жарма бағаналардың сыртын кілем тәрізіндей етіп безеу, сол бағаналарға тірелетін саңлау арқалар — сол кездегі құрылыс фасадтарын қандай декоратив тәсілмен өңдеудің айқын мысалы. (Айша-биби мавзолейі және басқалар).

Кірпіштен ызып қалауды өркендету (Қарақан мавзолейі), ойынды терракот тақталардан бет жасау (Айша-биби мавзолейі), құрылыстың ішкі қабырға бетін жапсырма не шимай өрнектермен безеу (ертедегі Тараз моншасы), Қазақстанның ою-өрнек өнерінің бұрынғы дәстүрі жаңадан көркейгенін көрсетеді. Қарақандық дәуірінде қабырға архитектурасын өңдеуде қолданылған ою-өрнек сарындары қазақ халқының өнерінде ғасырлар бойы сақталып келді. Бұл, әрине, айтылған өнерде халықтық тамыры күшті екендігін дәлелдейді.

Архитектура шығармасына берілген заказдардың ислам дінінің реакциялық идеологиясы дәріптеп көрсететін таптық сипатына қарамастан, халықтың сәулет өнері мен дәстүрі, декоратив-жапсырма өнері бұлардың архитектуралық көркемдік бейнесінің негізі болып табылды.

Қазақстанның бұрынғы декоратив-ою өнерінің жаңадан көркейген дәстүрін көрсететін VII—XII ғасырлардан жасалған архитектура мұралары біздің социалистік архитектурамыз үшін де өте құнды болып саналады. Бірақ сол архитектура белгілерінен біздің дәуірімізге дейін жеткені тіпті аз, оның да көпшілігі табынуға байланысты ескерткіш мавзолейлер.

Бұл дәуірде Орта Азия мен Қазақстанда мәдениеттің жалпы дамуының өзі де прогресшіл еді. Архитектураның дамуын да осы жағдаймен байланыстыруға болады. Шынында да бұл дәуір астрономдар Ахмед-Ал-Ферғани мен Ал-Бируни, математиктер Мұхаммед Ал-Хорезми, медик Абуғали-Ибн Сина (Авиценна) Орта Азияда өмір сүріп, қызмет істеген заман еді; ал осы уақытта Қазақстанға тура қатынасы бар Юсуф Баласағұн («Худатқу — Билик») Махмуд (Ибн-Хусейн), Қашқар идам («Диуанлуға-ат түрк»), Ал-Фарабидің («Ғылымның тууы», «Музыканың ұлы кітабы» және «Аристотель аудармасы»), Қожа Ахмет Ясауидің («Хикмет») және басқалардың шығармалары жазылған еді. Архитектураның тұтас алғанда, мәдениеттің қарастырып отырған дәуірдегі дамуының жалпы көрінісі осындай болды.

Біздің заманымыздың VII—XII ғасырларындағы көптеген қалалардың ішінен тек олардың кейбіреулерін ғана қысқаша шолуға тоқталамыз.

Бұл қалалардың бірінші тобы Шу-Талас өзендерінің алабында орналасқан.

Исфиджаб (болмаса Сайрам) Шымкент пен Жамбылдың (ертедегі Таластың) арасындағы керуен жолының үстіне салынды. Қаланың жобасы (I-сурет) бірін-бірі кесіп өтетін екі магистральдің үстіне топтастырылды. Бұлардың үстіне қаланың төрт шетінде төрт қақпа жасалды: солтүстікте Бел қақпа; шығыста Қарамұрт қақпасы; оңтүстікте Базар; батыста Шымкент қақпалары болды.

Өзара перпендикуляр болып келетін екі магистральдың болуы олардың арасында тартуық көшелердің болуына себеп еді. Демек, қала кварталдарының түзу жолды, ретті жоба-жоспары болды.

Өзінің құрылымы жағынан алғанда Исфиджаб қаласы қамалы жоқ қалалардың қатарына жатады. Бұл біздің заманымыздың VII ғасырындағы Қытай жиһанкезі Сюань-нзяньнің қол жазбаларында айтылады. Сайрам X—XII ғасырларда мейлінше өркендейді, сөйтіп ертедегі Таразбен бәсекелеседі. Ақырында Исфиджаб XIV ғасырда бүлдірілген.

Шымкент және ертедегі Тараз сияқты қала-

ларға жақын және отырықшы, көшпелі аудандардың ортасында тұрған Исфиджаб қаласы ислам идеологиясын насихаттап, орнықтыруда ерекше орын алды. Халық аңыздарында бұл қаланың қасиетті орны әулиелердің ұясы ретіндегі маңызы сақталған (Сайрамда — Сансыз бабалар). Сайрамда біздің заманымыздың XI ғасырының аяғынан XII ғасырдың басына дейін өмір сүрген Мірәлі баба дегенге тиісті мавзолей, Ибрагим ата (XII ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Ясауидің әкесі), Қарашаш ана (Қ. Ясауидің анасы), Абдал Азиз баба, Хзыр Пайғамбар және басқалардың мавзолейлері осы уақытқа дейін тұр. Бұл мавзолейлердің көпшілігі бірнеше рет қайтадан салынды және архитектуралы құрылыс жағынан алғанда олардың құндылығы онша емес.

Тараз қаласы (Талас, кәзіргі Жамбыл) Талас өзені бойына салынған. Біздің заманымыздың 568 жылының өзінде-ақ бұл жөнінде византия елшісі Земарх және одан 60 жыл кейін Қытай жиһанкөзі Сюань-цзань жазып кеткен. Бұл қала туралы деректерді барлық уақыттардан тауып алуға болады. Тараз керуен жолындағы іріленген сауда қаласы болып табылады, дамыған қолөнер өндірісі болады және қала атының өзі де көпес қаласының шаруашылық өмірін көрсетеді.

Ертедегі бұл қаланы қазғанда адамзат қолынан істелген заттардың бес қабаты табылды. Жоғарыдан төмен қарай: бірінші қабат — кәзіргі кез қабаты, екіншісі — XIII—XV ғасырларға сай келеді; үшіншісінде — XI—XII ғасырлардағы қала қалдықтары бар; төртіншісі — түргеш-карлук дәуіріне (біздің заманымыздың VIII—X ғасырлары) жатады. Ақырында бесінші қабаты — біздің заманымыздың V—VII ғасырларындағы мәдениеттің іздерін сақтаған. Үшінші қабаттағы қалдықтар барынша бай болып шықты. Бұл біздің заманымыздың XI—XII ғасырларында қаланың мейлінше гүлденгенін көрсетеді.

Қатты қабатты көзелердің (XI—XII ғасырлар) өзіне тән ерекшеліктерінің бірі қара, сұр реңктерді ұштастыра отырып, қоңыр, қызыл бояумен сырлау болып табылады. Үй, монша қабырғаларына сызып-жазуда, фасадтардың керамикамен қапталған беттерінде де осындай көрініс байқалады.

Тас төселген жам жолдар, моншаға жақын көшелер, қаланың сумен жабдықтау жүйесінің болуы, оларда көзе құбырлар жасалуы (конус тәрізді трубалар) қаланың біршама көркем болғанын көрсетеді.

Ертедегі қала Тараздың жоба топографиясы (2-сурет) қаланың жобасы туралы болжау жасауға мүмкіндік береді. Сірә, Исфиджаб-

тағы сияқты мұнда да қаланың архитектуранық жоба құрылымы бірін-бірі қиып өтетін магистральдардың үстіне шоғырланған болу керек. Қаланың түзу жолды ретті жобасының ізі байқалады: тұрғын кварталдар неғұрлым ұсақ көлемде, ал қоғамдық кварталдар барынша ірі болған. Ертедегі Тараз құрылыстарының ішінен XX ғасырда өңделген біздің заманымыздың X—XI ғасырларындағы Қарақан мавзолейі ғана сақталған және XI—XII ғасырдан моншаның қалдығы қазылып табылды. Тараз бірнеше рет бүліншілікке ұшырады: 1207—1210 жылдары Хорезм шахы Мұхамед, 1219—1220 жылдары — монғолдар, 1307 жылы шағатайлықтар және басқалар бұл қаланы қиратып кетті. XVI ғасырда Мұхамед Қайдар қаланы мүлде бүлдірді. Біздің заманымыздың X—XII ғасырларында Тараз өз гүлденуінің шегіне жетті. Кәзіргі Жамбыл қаласының аумағына енетін ертедегі Тараз қаласының территориясы сақтаулы аймаққа айналдырылды, қаланың негізгі жоспары бойынша енді мұнда құрылыс салынбайды.

Құлан қаласының (Луговой станциясына жақын) қамалы болған (3-сурет). Бұл Тараздан Баласағұнға баратын керуен жолының үстіне салынған. Бұл қала жөнінде Сюань-цзань де еске алады (біздің заманымыздың VII ғасырының басы). Кәзір бұдан соқпалшық қабырғалардың бұзылған қалдықтары мен топырақ үйінділері ғана қалған. Қаланың жобасы туралы айта қою қиын, алайда сақталып қалған сілемдер қаланың өзіне тән орталығы және контуры болғанын көрсетеді, осының өзі мұнда ретті құрылыс болғандығы туралы байымдау жасауға негіз болады.

Баласағұн қаласы қарақандықтардың бірінші астанасы (4-сурет). Қаланың ескі орны Қырғыз ССР-нің территориясындағы Токпақ қаласының маңында, Шу өзенінің бойында жатыр. Баласағұнның пайда болуы біздің заманымыздың VI—VIII ғасырларына жатады. X—XII ғасырларда қала мейлінше өркендейді де, ол XIII ғасырда бүліншілікке ұшырайды. Біздің заманымыздың X ғасырына қатысты араб географы Мұқаддасидің Баласағұн туралы еске алған жайыты бар.

Қаланың құрылым бөліктерінің қалдық сілемі оның құрылыс жүйесі үлгілі болғаны туралы байымдауға мүмкіндік береді. Мұнда, ең алдымен құрылыстар ретті, түзу болған. Қаланың өзі де және оның шеткі аймақтары да айқын шектелген.

Қаратау етегінде болған қалалардың екінші тобының ішінен Құмкент қаласы қалдығының жобасын байқап көрейік (5-сурет). Бұл қала оңтүстік Қазақстан облысының Созақ

ауданына қарайды. Ол Исфиджаб пен Тараздан қыпшақ сахарасына (қыпшақ еліне) баратын ертедегі керуен жолдарының түйіскен жеріне салынған. Құмкент туралы Рубрикте хабар бар (1253 жыл). Қала біздің заманымыздың XV ғасырына дейін өмір сүрген. Қираған ескі орнының ұзындығы 450 метрге жетеді, бұл жағдай тікелей жол бойында тұрған қаланың ретті құрылысы болғанын көрсетеді. Оның топографиясы бойынша құрылыс жүйесін байымдау мүмкін емес.

Қалалардың үшінші топтары Іле өзенінің бассейнінде және Алатау етегіне салынған. Бұл топтан тек екі қаланы ғана келтіреміз.

Қойлық қаласы (6-сурет) — карлук хандарының ордасы (IX—XIII ғасырлар) — Талдықорғанға таяу (кәзіргі Талдықорған қант заводы поселкесінің маңында) Көксу өзені бойына салынған. Бұл қаланы қазып зерттегенде біздің заманымызға, XIII—XIV ғасырларға, XI—XII ғасырларға қатысты мәдени қабат табылды. Бұдан қазылып алынған деректер қаланың ең гүлденген кезі біздің заманымыздың VIII—X ғасырларына қатысты екенін баяндайды.

Қойлық қаласы Рубрикте еске алынады (XIII ғасыр). Қаланың қамалы болмаған, жан-жағының ұзындығы шамамен алғанда 608 метр, жобасы тік бұрышты болған. Қаланың жоба сілемі мен оның топографиясы түзу тартылған жолдары бар, қаланың архитектуралық жобасы құрылымы болғанын көрсетеді.

Талғар қаласы Алатау етегіндегі Алматыға таяу, кәзіргі Талғар поселкесінің орынында болған. Мұның бірін-бірі кесіп өтетін екі магистралі бар айқын тік бұрышты жоспары болған (7-сурет). Ол қамал мен шаһарстаны жоқ, осы топтағы қалаларға тән болып келеді.

Төртінші топтағы қалалар — Сырдария қалалары. Бұл топтан екі қалаға — Отрар және Сығнақ қаласына ерекше назар аударуға болады.

Отрар қаласы (ертедегі Фараб) осы топтағы басты қала, ол керуен жолдарының тоғысқан жерінде тұрған және дала көшпенділері мен отырықшы аудандардың ортасында керуен жолының үстінде товар сақтайтын қойма болды. Оның бұзылған ескі орны Ташкент темір жолы Темір станциясына таяу жерде (Арыс пен Түркстанның арасында) жатыр.

Отрардың бай тарихы бар, құрылысының байлығымен де көзге түссе керек. Бұған жазық жер бетінде кәзірге дейін ерен болып көтеріліп үйіліп жатқан қалың қалдықтар кепіл бола алады (8-сурет). Сырдарияның орта ағысындағы кең көгалға — бір жағынан, ертедегі Шаш (Ташкент) пен Исфиджаб (Сай-

рам) сияқты экономикалық маңызды аудандардың түйіскен жерінде, екінші жағынан, мал шаруашылығы бай сахарасының шекарасына орналасқан Отрардың қолайлы орны қаланы дамуын тездетті. Отрардан белгілі ғалым Аль-Фараби шыққан. Тіпті жоғарыда ескертіліп өткен белгілі Отрар апатынан (XIII ғасыр) кейін, Отрар қаласы тағы да екі ғасыр өмір сүрген. Алайда Шыңғысханның қалың қолы түсірген өлімші жарақат пен ру арасындағы соғыстар қаланы біздің заманымыздың XV—XVI ғасырларында мүлде бүлдіріп жіберді. Отрардың барынша гүлденген кезі біздің заманымыздың XI—XII ғасырларына тура келеді.

Совет ғалымдары зерттеген Отрар қаласының қалдығы болып табылатын төбелер солтүстіктен оңтүстікке қарай екі километрге созылып, ең мықты қалың қалдықтар төбе таптарының орталығында шоғырланғанын көрсетеді.

Отрар құрылыстарының архитектуралық-жоба схемасы жайында айта қою қиын, алайда құлап жатқан ескі орындары және олардың топографиясы қаланың бір орталыққа бейімделген, тиімді жобасы және құрылысы болғанын көрсетеді.

Отрардың құлап жатқан ескі орнында Қожа Ахмет Ясауидің ұстазы Арслан баба мавзолейінің қалдықтары сақталған. Бұл XX ғасырда қайта салынған.

Сығнақ қаласының ескі орны темір жол станциясы Төмен Арықтың солтүстік шығыс жағында, 20 километр жерде жатыр. Ол ішкі сауда қаласы ретінде туып, содан кейін керуен жолдарының тоғысқан жері болды. Ал XIII ғасырдан бастап Ақ Ордаға айналды. Бұл туралы қашқарлық Махмуд еске алып өтеді (X ғасыр). Ол XII—XIV ғасырларда мейлінше дамиды, XVI ғасырда бұл қала Россиямен сауда жасауда маңызды роль атқарады. Сығнақ XVIII—XIX ғасырларға дейін өмір сүреді.

Көп бұрыш түріндегі қаланың қалдық контуры, айқын көрінетін құрылымдық белгілер Сығнақ құрылысының түзу жүйелі болғандығын көрсетеді (9-сурет).

Осы жоғарыда аталып өткен Қазақстан қалалары оның әртүрлі экономикалық аудандарында орналасқан, бұлардың туып өркендеген табиғи жағдайлары да алуан түрлі болған. Бұлардың бәріне ортақ бір ғана тарихи дағдыры сол, бұлардың бәрі де кәзір қирап, күл-көпір болып жатыр.

Қазақстанның ертедегі қалаларының біраздарын жорта шолып өтудің қорытындысында олардың өздеріне тән жалпы ерекше белгілерін қысқаша атап өтейік. Ертедегі қалалардың барлығы бұрыштары төрт құбылаға

қаратылып салынған. Бұл қалалар құрылыстың архитектуралық жоба схемаларын — бір орталыққа кіндіктесу немесе ретті тура болу схемасын қолдануына қарай бірінен бірі өзгеше болып келді. Бұл схемалардың қайсысын болсын таңдап алу жергілікті қала салынған жердің топографиясына байланысты болды, сондай-ақ ол оның үстін басып өтетін үлкен жолдың болуымен, жергілікті маңызы бар тарихи және экономикалық факторлармен шарттасып келді. Сөйтіп кейінгі уақыттарда осы көрсетілген екі схема Қазақстандағы қала құрылысы практикасында да қолданылады. Бұлардан біздің заманымызда да бас тартуға болмайды. Ертедегі қалалардың жобасында тағы да бір төмендегідей өздеріне тән ерекшеліктердің болғанын айта кеткен жөн: Тараз, Исфиджаб, Баласағұн және басқа қалалардың басты көшелері төрт құбылаға қараған; Талғар, Қойлық және басқа қалалардың тік бұрышты конфигурациялары төрт құбылаға бұрыштарынан қаратылған. Қаланың архитектуралық тұлғасы оның атқаратын негізгі қызметіне қарай қалыптасқан. Мысалы, ескі Сайрамның орталығында жұма мешіті болды. Бұл жағдай Қазақстанның феодалдық оңтүстігінің идеологиялық орталығы Сайрам болуымен логикалық жағынан байланысып келеді.

Кәзіргі Қазақстан территориясында біздің заманымыздың VII—XII ғасырларынан бері сақталып келе жатқан біраз азаматтық және діни архитектура ескерткіштері тарихи бағалы, ең алдымен архитектура құрылыстық құнды заттар болып келеді.

Бұлардың негізгілері төмендегі ескерткіштер: Тасақыр (VII—VIII ғасырлардағы сарай-замок), Қарақан мавзолейі (X—XI ғасырлар), Тараздағы монша (XI—XII ғасырлар), Мырзашөлдегі Мырза-рабад сардобалары (X—XI ғасырлар), Бабажи-Хатун (X—XI ғасырлар), Айша-биби (XI—XII ғасырлар) мавзолейлері және басқалар.

Тасақыр. Зерттеу ісінің көрсетуі бойынша Тасақыр² салынып бітпеген феодал сарайының тозған іргесі болып табылады. Ол төңірегіндегі жерлерге 25—30 километрдей арадан көрініп тұратындай етіліп, тау бөлектеріне салынған.

Оның солтүстік фасады далаға қарай созылған кең жазыққа, оңтүстік фасады тау бетіне қаратылған. Шығыс және батыс фасадтары биік тау тізбегінің баурайында бытырап жатқан шоқылармен ұштасады.

Жобасы бойынша ол ішкі кең ауланың төңірегіне топтастыра салынған тұрғын үй, қызмет үйі және шаруашылық үйлердің комплексінен тұрады (10-сурет). Ауланың түкпіріндегі

(оңтүстік есік жақтағы) үй Тасақыр иесінің жататын үйі мен қонақ үйі болған. Солтүстік есік жақтағы үйлер қызмет ететін адамдар мен күзетшілерге, бір бөлігі ат қораға арналған болу керек.

Су қоймасы бар орталық аула қорған әскерлерінің плацдармы, арнаулы жарлықтарды жариялау орны, немесе діни салттарды атқару мақсатын көздеген адамдардың жиналатын орны болған.

Тасақырға қарағанда масштабы әлдеқайда кішкентай, тастан жасалған басқа бір осындай, құрылыс Қазақстан мен Қарақалпақ АССР-ның шекарасында бұзылып жатқан ескі орыннан кездеседі. Бұл Білеулі³ құрылысы.

Білеулі керуен сарай болмаса керек, бұл Үстірттің құлама шыңына (Үстірт пен Үргеншінің арасында) орналасқан тас мұнара системасына кіретін әскери қорған болуы ықтимал. Осы болжаудың ыңғайына қарай халық аңыздарында Тасақыр мен Білеуліні салған алыптар туралы әңгіме бар.

Тасақырдың аты қазақша малға шөп салатын «тас оттық» деген сөз, олай аталуы бұл құрылысты салған тас блоктар шынында ақырға ұқсайды (10-таблица). Кәзіргі кезде салынып бітпеген қабырғаларының сақталған сілемдері 160, 160, 146 және 140 метр шамасындай. Тасақырдың солтүстік фасадының екі бұрышынан 1953 жылы біз тауып алған мұнаралардың болуы бұл құрылысты VII—VIII ғасырларға жатқызудың дұрыс екендігін анықтай түседі (11-таблица). Бұл ескерткіштің декорынан тас бетіне салынған геометриялық оюдың фрагменті ғана белгілі⁴.

Тасақырдың салына бастаған кезі, біздің заманымыздың 751 жылында, Талас өлкесінде болған арабтар мен қытай әскерлері арасындағы шешуші шайқасқа дейінгі уақытта болса керек.

Осы уақиғадан кейін қорған салынып бітпеген күйінде қала берген. Осы орасан зор құрылысты салуға кіріскен бектің ой-пікірінің батылдығы, масштабының орасан зорлығы, материалдық жабдықтары мен еңбек ресурстарының шамадан тыс молдығы таң қалдырады. Бұл тастарды адамдар бірнеше ғасырдан бері тасып, сындырып, бұзып келеді және осы құлап жатқан орнында олардың қаншасы қалды десеңізші!

1953 жылы осы жерден фундамент астындағы екі метрден гөрі тереңіректе біз металл құрал-сайманының бір бөлігін тауып алдық (11-сурет). Сірә, бұл қазу жұмысына қолданылған аспап болса керек.

Қабырға қалдықтары қалауын мұқият зерттеудің көрсетуінше тасты ганч ертіндісімен қалағанын көреміз. Бұл ганчтың біздің зама-

нымыздың VII—VIII ғасырларында құрылыс ісіне қолданыла басталғанын дәлелдейді. Тасақырдың қабырғаларының мөлшері $40 \times 70 \times 70$ (80) см ірі тас блоктардан қаланған. Бұл сәулетшінің мүлде жаңа құрылыс материалы мен құрылыс ісінде жаңа жұмыс әдістерін енгізуге ұмтылғанын көрсетеді. Сондай-ақ сәулетші конструкцияны жеңілдетуге ұмтылған, бұл үшін ол дөңбек тастарды астау тәрізді қуыстай шауып, біріне бірін жымдастыра қалаған.

Бұл фактылар сол кездің өзінде-ақ ірі блок құрылысының басталуына себеп болған сәулетші ақыл-парасатының жаңалығын, оның талабының батылдығын көрсетеді. Тасақырды зерттеу ісі әлі аяқталған жоқ. Бірақ жаңадан табылған әрбір деректер осы архитектуралық ескерткіш туралы біздің білімімізді тереңдетіп, Қазақстандағы құрылыс ісінің дамуы туралы біздің ұғымымызды ашығырақ суреттейтін материалдармен бізді кенелте түседі.

Қарақан мавзолейі (12-таблица) халық аңызына қарағанда Қарақан үкіметін құрушының қабыры үстіне салынған портал-күмбезді құрылыс болып саналады. Бұл Жамбыл қаласында. XX ғасырдың басында мавзолей негізінен қайта салынған. Осының нәтижесінде оның ертедегі архитектуралық декоратив көркемдігінің қалдықтары жойылған, сондай-ақ оның алғашқы жобасы да бұзылған. Геометриялық ою-өнер түрлерінің бірі ретінде қабырғаларының ызылып қалануына айрықша көңіл аударуға болады. Осы ескерткіштердің ертедегі ызып қалау ісімен Б. П. Деникениң «Орта Азияның архитектуралық ою-өрнектері» деген кітабында келтірген фотографиясы арқылы танысуға болады. Ою-өрнек көркемдігі кірпіштерді блокталған тор көз, шаршы, ромб етіп және таңдайлап қалау болып келеді. Ызба қалау принципі қалаудың өз қарапайымдығы сияқты өте қарапайым болып келеді. Бұлай етіп қалау декорлеудің осы түрінің ертедегі үлгісі болып табылады. Таңдай, үшбұрыш және ромб түрінде бұдан ерте қалаған архитектуралық ескерткіштер Орта Азия мен Қазақстан территориясында кездеспейді. Қабырғаларды торлап қалаудың осындай ертедегі үлгілерін біздің заманымызға дейін Бұхардағы Исмаил Саманидің мавзолейі, Талқатан баба мешіті (Мервтің оңтүстігінде) және басқа ескерткіштер сақтап келді. Сол сияқты бұлардан беріректегі уақытта салынған таңдайлы және үш бұрышты қалау да кездеседі.

Декордың бұл түрінің дәстүр болғандығын, кейінгі тарихи дәуірлерде оны шығармалықпен қолданғанын архитектураның жаңадан

ашқан әртүрлі ескерткіштерінен көруге болады.

Қарақан мавзолейінің негізгі қабырғалары бір ыңғай кірпішпен ызып қалаумен өрнектеліп, блоктар арқылы байланысып отырған. Басқұрлардың тігінен тартқан қатары тәрізді үш бұрышты ромбылы және таңдайлап қалау ескерткіштің порталдық бөлігінде ғана қолданылған. Бұл әрине композицияның динамикалығын күшейте түседі.

Портал аркалығын блоктап қалау порталды үйдің негізгі бөлігінің қабырғаларымен жалғастырып, тұтастырады.

Сонымен мавзолейдің сәулетті қабырға конструкциясына декорды енгізіп және оны архитектуралық пікірге сәйкес бөліп, архитектуралық формамен ою-өрнек декорының синтезін жүзеге асыра білген. Декор архитектуралық жеке элементтерді байланыстыратын буыны болып, олардың архитектуралық маңызын баса көрсеткен.

Ертедегі Тараз қаласындағы монша. Бұл моншаның қалдығын 1938 жылы археолог А. Н. Бернштам қазып тапқан. Оның қабырғалары көлемі $25 \times 25 \times 4,5$ см кірпіштен қаланған.

Үйдің жобасы (12-сурет) өзара функциялық тұрғыдан жалғасқан үйлердің (5 бөлмелі) комплексінен тұрады. Қабырғалардың қалдығы және олардың конструкциясы ғалымға төбе жабындысының көп күмбезді екендігін анықтауға мүмкіндік берді.

Қазған кезде қыштан істелген су жүргізетін құбырлар мен кірпіштен жасалған ваншалар табылды.

Монша үйінің өңдеуінде Қазақстан архитектурасы тарихында тұңғыш рет қабырғаларды әшекейлеп жазу кездеседі. Әшекейлердің ою-өрнек сарыны геометриялық және өсімдік элементтерінен құралған.

Геометриялық өрнек (13-таблица) Тасақыр заманының ою-өрнегіндегі схема бойынша құралған; ал өсімдік ою-өрнектері өте тапқырлықпен үш жапырақты стильдеу болып келеді (14-таблица).

Ерте заманғы Тараздағы монша туралы тіпті осы тамтық деректердің өзі бізді X—XII ғасырларда Қазақстандағы құрылыс өнері күмбез салу әдістерімен, декоратив техникада жаңа тәсілдермен және көркемдеу жабдықтарымен байи түскендей қортынды шығаруға алып келеді. Бұл жағдай өткендегі дәуірлермен салыстырғанда едәуір прогресс болып табылады.

Сардобалар, демек құдық үстіне салынған құрылыстар (Мырза Рабадтікі, 15-таблица) және Якка (16-таблица) көшпе мекендерде ауыл шаруашылық тұрақтары болғандықтан

келісімді болған. Конструктивтік жағынан алғанда бұлар арка ойындылары бар күмбез құрылысы түрінде жасалған.

Құрылыс түрі бойынша сардобалардың өзінің қалыптасқан архитектуралық тұлғасы бар. Сардобалар мен мавзолейлердің архитектуралық формалары мен бейнелерінің жалпы келбеті ұқсас болғанымен, алайда кең ашылған ойықтар, олардың саны, құрылыс көлемі және сыртынан көрінетін ішкі кеңістігі сардобалардың мавзолейден негізгі айырмашылығы болып табылады. Сардобалар архитектурасында ярусты күмбез стилі жасалған (15-таблица), мұның өзі мұндай күмбезбен үлкен кеңістікті жабуға мүмкіндік берді. Кейінде осы сияқты күмбездермен мавзолейлер (Орталық Қазақстанда XIX ғасырда салынған мавзолейлер), мешіттер жабылатын болды (17, 18-таблица).

Сонау бір кезде шетсіз-шексіз бетпақ далада сардобалар жұтқарушы маяктай болып тұрушы еді. Бұлар анызақ ыстықта еріндері кезеріп шөлдеген адамдар мен жан-жануарлардың бәріне су бергісі келіп, өздеріне тартып тұратын. Кең байтақ аспан күмбезінің астында көсіліп жатқан сахара сілемін де осы сардобалар көрсететін. Қазақстанның оңтүстік аудандары мен Орта Азияға тән болып келетін құрылыстың бұл түрі жайылымды мал шаруашылық аудандары үшін кәзірдің өзінде де маңызын жоғалтқан жоқ.

Ертедегі қарақандық дәуіріндегі ескерткіші болып табылатын Бабажи-Хатун мавзолейі өзінің архитектуралық формасы мен декоратив көркемделуі жағынан алғанда көңіл аударуға тұрады. Бұған аяқталған порталдың жоқтығы, жобасында жай тік бұрыштар түріндегі архитектуралық формалардың және кеңістіктегі шаршының болмауы, сондай-ақ ирек жол мен ызып қалау тәртібі, архитектуралық детальдардың және басқалардың болмауы дәлел бола алады. Бұл ескерткіш археологиялық жағынан алғанда жеткілікті зерттелмеген, бұл жөнінде әдебиетте де ештеңе жоқ деуге болады. Бұл Жамбыл қаласынан 18 километр жердегі Головагевка деген селода. Оның қалдықтары кәзір мемлекет тарапынан сақтауға алынған.

Бабажи-Хатун мавзолейінің қабырғасы текшеге жақын тік бұрыш (6,80 x 6,78 м). Қабырғалары көлемі 25 x 25 x 4,5 см кірпіштен қаланған (13-сурет). 1,37 м биіктікте арканың табанымен 8 қырға ауысатын тропь белдеуі бар (14-сурет), 3,8 м биіктіктен 16 қырлы ішкі еңсенің қатпарлап жасалған күмбез қалауы басталады. Мұндай күмбездер Қазақстан архитектурасының сақталған, ескерткіштерінде сирек кездеседі (Қостанай облысында-

ғы Кесен, Орталық Қазақстандағы Жұбан-ана ескерткіштері сегіз қырлы барабанмен бітіп, конус тәрізді етіліп жабылған). Бабажи-Хатун мавзолейінің сыртқы күмбезі 16 қырлы конус формалы (15-сурет) және биіктігі 86 см қырлы призманың үстіне салынған (16-сурет, 19-таблица), Мұның қанша күмбезі болса, сонша қыры бар.

Мавзолейдің алғы фасады шығысқа қаратылған және жазулы парапеті бар (17-сурет, 20-таблица). Бұл араб тіліндегі жазу көптеген әріптерінің өшіп қалуы себепті әлі оқылған жоқ. «Бабажи-Хатун» деген жазуы анық оқылады*.

Мавзолейдің архитектуралық композициясы өте қарапайым және монументальді, оның алғы фасадының бүйір фасадтарынан өзгешелігі тек парапеттерінің болуында ғана. Бұл порталдық композицияға жол ашады. Фасадтарының қуыстарындағы доға сынықтары горизонталь және вертикаль көлем қатынастары жағынан жарты циркульге өте жақындап келеді. Алайда талдау көрсетуінше портал аркасының қисық сызықтары спиральдік қисық сызық кейінде істелген. Сондықтан оның әрбір жартысында үш кіндік бар (18-сурет).

Аласалау келген қырлы барабан мен шошақ күмбездің қарама-қарсы көтеріліп, сахарада дөңес орында тұрған үйдің шаршы көлемінен құралатын мавзолей, бүтіндей алғанда сәулетшінің пікірі бойынша, дененің мәңгі тынышталуын және «жанның» аспанға қарай ұшуын бейнелеп көрсетеді. Сол кездегі заманның көзқарасын көрсететін өзінің алдына қойған міндетін сәулетші қарапайым және әсем етіп орындаған.

Бабажи-Хатун мавзолейінде архитектуралық декор онша емес. Бірақ оның есесіне архитектураның детальдары шағын көлемде және жеңіл жолдармен баса көрсетілген. Батыс және артқы фасадтарын қоспағанда, фасад қабырғаларының бетіне қуыстар мен розеттер салынған. Розеттер ызба қалау арқылы жасалған, ал қуыстары сірә, қима калақтардан жасалса керек, бұған ертінділердің қалдықтары дәлел бола алады. Мавзолей жанынан және оның төңірегіндегі жерлерден біз тауып алған үлгілерге қарағанда қуыстардың ою-өрнекті калақ тақталардан жасалғаны әбден айқын сияқты (21-таблица).

Қуыстың жоғарғы жағында бұрыштары сыртқы қабырғалардың тегіс бетіне қаратылған қос кірпіштен ызып қалау арқылы орналасқан. Декоратив көркейтудің бұл тәсілі сол уақыт үшін жаңалық болып табылады. Сон-

* Парапет жазуының мұляжі Қазақ ССР Мем. құрылыс архивінде сақтаулы.

дықтан бұл кейініректе, XVIII—XIX ғасырлардағы ескерткіштерде пайдаланып, осының арқасында дәстүрлі әдіске айналады.

Сонымен Бабажи-Хатун мавзолейін декоратив көркейту әдістері ызып қалап көркейтуден (Қарақан мавзолейі) қабырғаны тұтас өрнектөп көркейтуге (Айша-биби мавзолейі) бірте-бірте көшуде аралық буын болып табылады.

Қатпарлап жасалған еңседен басқа Бабажи-Хатун мавзолейінің конструкциясындағы екінші бір көңіл аударарлық жаңалық, шатыр іргесіне бекіту байламы түрінде арша ағаштарын қолдану болып табылады. Бұл ағаш элементтерге, шатырдың сөгіліп кетуіне жол бермейтін антисейсмикалық байлам мен конструкция ролі берілген болуға тиіс. Мұндай құрылыс осы аудандағы басқа ескерткіштердің конструкцияларында да қайталанып отырады.

Бабажи-Хатун мавзолейінің конструкциясы оның салынғанына көп ғасыр өте тұрсада қазқалпынша сақталған. Мұны, оны салған кездегі құрылыс өнерінің дәрежесі жоғары болғандығы деп түсіндіруге болады. Өйткені ескерткіш тас фундамент үстіне тұрғызылып, сонымен қатар тақталардан суағар жасалған. Үйдің қабырғалары ойықтармен, қуыстармен әлсіремеген, қайта оның көлемдік композициясы, тағы сондайлары барынша мықты болған.

Мавзолейдің сыртқы қабырғаларының бұзылған жерлерін 1947 жылдың өзінде-ақ Қазақ ССР Министрлер Советінің жанындағы архитектура істері жөніндегі басқарма қайта жөндеткен.

Головачевқадағы екінші мавзолей — Айша-биби мавзолейі (XI ғасыр). Бұл архитектуралық көркемдік жағы өте құнды, біздің заманымызға дейін ою-өрнек сарының және композициялық тәсілдерінің байлығы мен алуан түрлілігін сақтап келген тамаша ескерткіш болып табылады.

Б. П. Деникениң айтуына қарағанда, бұл ескерткіш Орта Азия мен Қазақстан территориясындағы ең тамаша ескерткіштердің бірі. Ол қима терракотпен безендірілген. Мұны қолдану Орта Азия мен Қазақстан аймағында ғана кеңінен тараған.⁵ Бұл Бабажи-Хатун мавзолейімен қатар тұр. Олардың шығыс фасадтары бір қатар болып орналасқан. Мавзолейдің көлемі, бағаналардың сыртқа шығып тұрғанын есепке алмағанда, сыртқы қабырғалары 723 x 723 см жоба бойынша тұрғызылған.

Бабажи-Хатун мавзолейі сияқты Айша-биби мавзолейінің кеңістіктегі құрылысы шаршы формалы болып келеді. Бірақ күрделі архитектуралық бөлшек салаларының және бай декоратив құрылысының арқасында ол әсем істелген, жоғары бойлай түскен құрылыс ретін-

де көрінеді (22-таблица), 1953 жылғы өлшеп, зерттеу* Айша-биби мавзолейінің конструктив схемасы өте қызық екенін және өзінің сипаты жағынан алғанда, Орта Азия мен Қазақстанның әдеттегі құрылыстарының конструктив шеңберінен тыс жататынын көрсетті.

Мавзолейдің қабырғалары үш қабат болады (19-сурет), бұлардың сыртқы қабаты — қаптайтын терракот плиткалар, одан кейін қабырға ішіне салынған толтырғыш заттар және ішкі қабаты — қалыңдығы 40 сантиметр, ішіне салынатын заттарға қалып болып табылатын, кірпіш қабырғалар болады. Толтырғыштар дегеніміз ганч пен балшық араластырған, жарамай қалған терракот қалақтардың қоспалары, толтырғыштардың қалыңдығы 80 сантиметрдей болып келеді. Қалаудың мұндай системасы Қазақстан мен Орта Азияның құрылыс практикасында бұрынды-соңды болып көрген емес. Тек XIX ғасырда ғана Сам және Маңғыстау аудандарында осылай етіп салу, тастан жасалған конструкцияларда жаңадан туады.⁶

Диаметрі 86 см болып келетін төрт бұрыштағы мықты бағаналар, барлық ойықтарының бұрыштарындағы шағын бағаналар мен шатырлардың және арқалардың системасы мавзолей қаңқасын құрайтын негізгі конструктивтік өзек болып табылады. Қабырға бөліктері мен бағана системалары биіктігінен алғанда әрбір 60-80 сантиметрден кейін қалау арасына салынып отырған арша байламдар арқымы жалғасады (19-сурет).

Арша дегеніміз тау беткейлерінде өсетін ағаш тәрізді бұталар. Оның ағашының құрттап, шіруге және басқа дерттерге қарсы өте төзімді қасиеті болатындығы ертедегі құрылысшыларға мәлім болған. Бабажи-Хатун мен Айша-биби мавзолейлерінде арша бөренелер ғасырлар бойына жақсы шыдап келеді. Бұлардың өздері де сақталған және осы құрылыстарды да сақтаған.

Арша байламдарды ойдағыдай қолданудың мысалдарын ертедегі Мервтегі (XII ғасыр) Сұлтан Санжар мавзолейінен де, Ұлықбек медресесінен де көреміз (XV ғасыр тағы тағылар).

Айша-биби мавзолейінің арқа шатыр системасы қабырғаға күш түсірмейді және түсетін күшті бағаналар мен кірпіш тіреулерге ауыстырады. Фасадтағы төрт ойықтың бәрі де жартылай шатырмен жабылған (20-сурет). Бұл жартылай шатырлар шағын бағаналарға және ойықтардағы кірпіш тіреуге сүйенеді. Арқа шатырлар өз кезегінде +384 өлшеуден баста-

* Өлшеп, зерттегендер — Т. К. Бәсенов, М. И. Писаренко және Ким-До-Сен.

латын көлденең аркалар системасына сүйенетін (21-сурет) болған. Мавзолей үйінің күмбезбен жабылғандығын +286 өлшеудегі бұрыш арка тромптарының қалдықтары дәлелдейді (21-сурет).

Өлшеу материалдары бойынша мавзолейдің қисық порталдық аркаларын талдау жолымен оны салудың заңдары анықталды. Порталдық арка үш кіндіктен салынған спираль қисықтың бірін-бірі кесіп өтетін екі кесіндісі болып келеді. Портал аркаларының ұшпасы оның көтерілу шығыры және негізгі нүктелері тиісті қатынаста жалғастырылған. Айша-биби мавзолейінің қисық порталдық аркаларын салу принциптері Бабажи-Хатун мавзолейінің порталдық аркаларын салу тәсілімен тығыз байланысты болғанына қарамастан (екеуінде де) спиральді қисық қолданылған, алайда жарым шеңберін едәуір көтеру және пропорцияның басқа элементтері Айша-биби мавзолейінің портал аркасын неғұрлым сымбатты және әсем етіп көрсетеді (22-сурет). Арканың сымбаттылығы мен әсемділігі оған келіп тірелетін бағаналар арқылы бұрынғыдан гөрі де күшейе түседі. Портал қуысының түкпіріне орналасқан арка конструкцияларына ұқсас болып келетін терезе ойығы жарық контрастысын және көлеңке жасап, кеңістік композициясын байыта түседі.

1953 жылы біз қазып шыққан топырақ қабаты мавзолейдің цоколы және тас тақтадан жасалған суағары болғанын көрсетеді. Бұлар осы уақытқа дейін сақталған. Бірақ 70 сантиметрден артық тереңдікте көміліп қалған.

Айша-биби мавзолейінің қалдықтарын тексеріп зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, бұл мавзолей тек сәулетшінің тапқыр конструктив тәсіл қолдануының арқасында ғана сақталған.

Айша-биби ескерткішінің сыртын қаптаған терракот қалақтары қабырғаға ерекше қадалар және жалдар арқылы қиюласқан. Мұның өзі қабырғаны оның ішіндегі заттармен тиісінше мықты байланыстырған. Кейінгі дәуірлерде (XII—XIII ғ.) мысалы, Үзген ескерткіштеріндегі сияқты қабырға беттерін өңдеу тек балшық немесе алебастр сылауларымен нығайтылып отырған.

Айша-биби ескерткішінің порталы жоқ. Қабырға кенересінен бастап арка өкшесіне дейін көтерілген қырлы панельдер кірер есікті шығалаумен қатар конструктив қызмет атқарып, бұлар қабырғаның жоғарғы нәзіктелген және ойықтармен бөлшектенген бет тыстауларына көп қуат беріп тұрады (23-таблица).

Тұтас ою-өрнек салынған осы көрсетілген конструктив элемент-қабырғалы панельдер мұнымен бірге архитектуралық деталь болып

табылады; ал Үзген ескерткіштерінде бұл тек архитектуралық декоратив элемент болып, порталдың бүкіл ұзын бойын алып тұрады. Сондай-ақ Айша-биби мавзолейінің Үзген ескерткіштерінен айырмашылығы — мұның қабырғасын кілем түріндей ызып қалау арқылы тұтасып жатқан ою-өрнек безеулеріне сүйенген (24-таблица).

Фасад қабырғаларына жазуы бар Бабажи-Хатун мавзолейінен Айша-биби мавзолейінің тағы бір айырмашылығы мұнда жазу бұрыш бағаналарындағы тыстау қалақтарына түсірілген (25-таблица). Суретте оңтүстік батыс (а) және солтүстік батыс (б) бағаналардың үстінде жазуы бар бұрау қалақтардың бейнелері келтірілген (муляждан түсірілген сурет). Жазу орны суреттен ашық көрінеді. Ол II әрпімен белгіленген.

Айша-биби мавзолейіне қолданылған барлық осы құрылыс және декоратив тәсілдері оның салынған уақыты XI ғасыр және XII ғасырдың бас кезінен кеш емес екендігін көрсетеді, ал кейбір әдебиеттерде бұл мавзолейдің салынуын XII—XIII ғасырларға жатқызып жүр. Айша-биби ескерткіші өз алдына бір музей сияқты. Мұнда Қазақстан архитектурасының негізгі ою-өрнек қазынасы толық жиналған. Бұл жеке ою-өрнек сарындарының дәстүрлік формалары мен революциялық принциптері бұлардың ұштасуын түсіндіретін тетік болып табылады.

Айша-биби ескерткіші соңғы ғасырлардың ішінде Қазақстан ою-өрнек декорын шығармалықпен дамыту үшін ерекше таусылмас бұлаққа айналды, мұның үстіне осы ескерткіштің ою-өрнектерінің барлық түрі дерлік қазақтың тұрмыста қолданылатын заттарындағы халық ою-өрнектерінің ішінде кездеседі.

Жоғарыда айтылғандарға қосымша ретінде Айша-биби ескерткішіне өрнектелген қалақтарды ызба қалаумен тұтастырып салу тәсілдері және қалақтардың үстіне салынған өрнек сарындары Бабажи-Хатунның ескерткішіндегілерге қарағанда неғұрлым кеңінен өрістеп отыр.

Айша-биби мавзолейінің өте-мөте бай декорының едәуір бөлігі бұзылудың нәтижесінде құрып кеткеніне қарамастан (26-таблица) тіпті осындай жағдайдың өзінде әртүрлі суреттері (штампыланған және қолдан ойылған) бар жиырмадан астам терракот қалақтардың алуан түрлі формаларын қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Бұлардың едәуір бөлігін біз осында келтіріп отырмыз (27-таблица).

Ою-өрнек сарындарының өте көп алуан түрлілігіне және оларды композициялық жағынан ұштастырудың одан да гөрі алуан түрлілігіне қарамастан, тексере зерттеу және оларды тал-

дау ою-өрнектердің тек негізгі төрт түрін ғана тауып отыр. Бұлардың бірі өрілген көп бұрыш крест және жұлдыз түріндегі геометриялық ою-өрнек. Екіншісі гүлі бар өсімдік сабағы және бунақ гүлді гүл түріндегі өсімдік тектес ою-өрнек. Үшіншісі, өсімдік сарынына бой ұрған қошқар мүйіздер. Төртіншісі қалғандарынан біраз ерекше болып келетін суреттер. Бұл Г. В. Григорьевтің⁷ сөзімен айтқанда қошқардың дериват бейне суреті болып келетін образды суреттер.

Айша-биби ескерткішінің ою-өрнек декорын талдау архитектуралық өрнектің тұрмыс ою-өрнектерімен тарихи және шығармалық байланысы болғандығын және бұлардың біреуінен екіншісіне өзара ауысу тәсілін анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен Айша-биби ескерткішін жан-жақты тексерудің негізінде біз архитектуралық стилі мен өрнек-оюлар детальдарының молдығы жағынан алғанда ол Қазақстан архитектурасы тарихында ерекше орын алады деген қорытындыға келеміз.

Мавзолей фасадтарының ою-өрнектерінің тұтасқан кілем сияқты сипатына қарамастан сәулетші ою-өрнек декорының тәсілдерімен конструкциясының салмақ түсетін және салмақ түсіретін бөліктерін баса көрсетіп, конструктив детальдарды (қатты қабырғаларды, цокольдарды және басқаларды) айқындауға кеңістік композициясында вертикальді, құрылыс масштабын және басқаларды белгілей білген. Бұл жағдайдан ою-өрнек декоры архитектуралық формалармен ұштасып, мавзолей үйінің теңдесі жоқ сыртқы көрінісін жасаған.

Тегіс қабырғаларды жалпы сәндеу жіңішке жолақ қабырғаларды декорлау, қабырғалы керегеден тегіс керегеге жұмырланған қалақ арқылы көшу ісін жүзеге асыру және мұнымен бірге бордюрмен қабырғалардың жеке беттерін бөліп көрсету, бұрыш бағаналарын белбеулермен және жұмырлау арқылы бөлшектеу, арка тимпандарын өрнектеу тематикаларының болуы — міне мәні жағынан осы карама-қарсы барлық формалар мен тәсілдерді ұштастыру, Айша-биби ескерткішіндегі қолданылған бұл жағдайлар ешқандай карама-қайшылыққа ұшыратпайды және көркемдік тұтастығын бұзбайды. Өрнек суреттердің мас-

штабтары, қалақтардың көлемі мен формалары композициядағы осы суреттер мен қалақ-тақталардың орнына сай келеді.

* * *

Сонымен Қазақстандағы VII—XII ғасырлар ескерткіштерінің конструктив тәсілдері, архитектуралық формалары мен декоратив жолдары сол кездегі құрылыс және сурет өнері дамуының біршама жоғары дәрежеде болғандығына кепіл болады.

Күйдірілген кірпішті жаппай қолдану, шатыр салуды енгізу, толтырылатын қабырғаларды ойлап табу, құрылыс ісіне ағаш, антисейсмикалық байламдарды қолдану және басқа шаралар Қазақстандағы феодалдың ертедегі орта ғасырда құрылыс техникасының табыстарын сипаттайды.

Қаралып отырған дәуірде қала салудың архитектуралық жоба тәсілдері: ретті құрылыс — түзу көшелі және кіндіктестірілген — радиалды құрылыс қалыптасты. Үйлердің әртүрлі типтері: феодалдық отар үй — қамалдары саманнан қаланған тұрғын үйлер, моншалар, сардобалар, мавзолейлер және басқа қоғамдық, діни орындар құрылыстары түпкілікті қалыптасады.

Қала салудың тәсілдері мен тұрғын үйлер жобаларының кейбір әдістері, конструктив тәсілдері мен сардобалардың архитектуралық формалары осы уақытқа дейін өзінің маңызын жоғалтқан жоқ.

VII—XII ғасырлар дәуіріндегі архитектура кейінгі замандардың продуктысы болып табылатын өскелең портал және желкен үстіндегі күмбез салу жағын білмеді. Ол кезде ескерткіштердің декорінде құйма керамика дамымаған еді, оның есесіне бұл құрылыстардың декоратив көркінде терракот барынша жетілдірілді.

Осы дәуірдің архитектуралық формалары мен декоратив сарындары, оларды қарап көргенде тамаша сезім туғызады, және кәзіргі кезде де оларды сақтап, үлгі ретінде пайдаланып, бұларға сүйенуге негіз береді. VII—XII ғасырлардың сәулет өнеріндегі бұл формалар мен сарындар негізінен алғанда табыну ескерткіштерінде болғанына қарамастан Қазақстан архитектурасының тарихында бұл дәуірдің маңызы өлшеусіз зор.

М. М. МЕНДИКУЛОВ

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ АРХИТЕКТУРЫ КАЗАХСТАНА XIX И НАЧАЛА XX ВЕКА

РАССМАТРИВАЕМЫЙ период включает в себе весь XIX и полтора 10-летия XX века. В течение этого промежутка времени произошли большие изменения в социально-экономической жизни казахского народа.

Процесс добровольного присоединения Казахстана к России, начавшийся в 30-х годах XVIII века, завершился в 60-х годах XIX века. Это историческое событие, обусловленное постепенным усилением политико-экономической связи Казахстана с Россией, определило дальнейшую судьбу казахского народа, избавило его от опасности порабощения со стороны Джунгарии и среднеазиатских ханств, создало объективные условия для приобщения трудящихся казахов к передовой культуре русского народа.

Однако, несмотря на сдвиги, происходившие с момента присоединения Казахстана к России, он в начале XIX века был отсталой страной, в которой господствовали патриархально-феодальные отношения. Все признаки феодального способа хозяйства, на которые указывает В. И. Ленин в своей работе «Развитие капитализма в России», были в той или иной степени характерны для экономики Казахстана в начале XIX века¹.

Основной отраслью хозяйства у большинства казахов оставалось кочевое и полукочевое скотоводство, часто приходившее в упадок вследствие междоусобных войн или периодически повторявшихся неурожаев трав и джута. Земледелие было слабо развито. Крайне низка была техника земледелия; землю вспахивали примитивной сохой или мотыгой. Характерным признаком неразвитости товарно-денежных отношений в Казахстане являлась меновая торговля.

Изменения в политическом устройстве Казахстана заключались в том, что в Младшем

и Среднем жузах была ликвидирована ханская власть. Их владения были разбиты на отдельные части, или так называемые окружные приказы, управляемые султанами-правителями. Некоторая часть Младшего жуза и весь Старший жуз находились под властью среднеазиатских ханств — Хивы и Коканда. Эта раздробленность страны существовала вплоть до окончательного присоединения казахских земель к России в 60-х годах XIX века.

Недостаток выпасов, вызванный захватами лучших земель русским царизмом, среднеазиатскими ханствами и местной феодальной верхушкой, приводил к усилению междоусобных войн, ухудшению экономического положения трудящихся масс, следствием которого было разложение патриархально-феодального быта и обострение классово-феодальной борьбы в казахском ауле. Народные массы, разоренные до нищеты, боролись против двойного гнета и, желая облегчения своего тяжелого положения, стремились к сближению с Россией. Значительная же часть феодальной верхушки, недовольная тем, что она лишилась своих прежних привилегий, вела борьбу против окончательного присоединения Казахстана к России и в этих целях использовала темноту народных масс и мусульманскую религию.

Казахская литература и музыка начала XIX века по своему идейному содержанию отражали борьбу двух основных классов казахского общества — феодальной верхушки и трудового крестьянства. В произведениях, созданных на эпические и сказочные сюжеты, идеализировался, главным образом, патриархально-феодальный быт и его обычаи. В творчестве народных певцов и музыкантов изображалась тяжелая доля народа, разоблачались антинародные действия феодалов, воспевалось мужество борцов за народное счастье (Исатай Махамбетов).

В начале XIX века грамотность среди казахов была очень низкая. Грамотными были лишь служители религии и незначительная часть представителей феодальной знати. Обучение детей носило религиозный характер.

Соединение учения мусульманской религии и пережитков шаманизма составляло характерную особенность религиозных воззрений казахов. Почитание предков (аруах) было наиболее распространенным культом среди казахов. В честь аруахов совершали жертвоприношения (ас, курбан, садака), строили надгробные сооружения, их покровительству приписывали всякую удачу в жизни.

В то время Казахстан, будучи феодально раздробленной страной, в политико-экономическом отношении был связан как с Россией, так и со среднеазиатскими ханствами. Наличие тех или других из этих связей накладывало свой особый отпечаток на развитие архитектуры и градостроительства в Казахстане.

Так, старые города Южного Казахстана: Аулие-Ата, Чимкент, Туркестан, Сузак, Сайрам и другие, — которые прежде служили ремесленно-торговыми и религиозно-политическими центрами, неоднократно подвергались разрушению во времена джунгарских нашествий, междоусобных войн и подпадали под власть среднеазиатских ханств, — находились тогда в состоянии упадка. Русские путешественники, проезжавшие в тот период через Южный Казахстан, отмечают следы большого запустения. Так, Поспелов и Бурнашев, побывавшие в тех местах в 1800 году, пишут о городе Туркестане: «Сей довольно известный в древности город столь опустошен, что не считают ныне в нем 300 домов и обширность прежнего селения видна в одних только развалинах»². О заброшенных жилых домах, садах и полях казахов в предместьях Чимкента сообщает также Ф. Назаров, проезжавший там в 1819 году³.

В западных же и северо-западных районах Казахстана, наоборот, по мере присоединения казахских земель к России и роста торгово-экономических связей между Казахстаном и Россией, бывшие военные укрепления превращаются в города и возникают новые поселения. Меновые дворы, служившие раньше центрами торговли, в первой четверти XIX века теряют свое значение; их сменяют многочисленные ярмарки, имевшие большие обороты. Наиболее крупными ярмарками были Уральская, Оренбургская, Орская, Троицкая, Атбасарская, Акмолинская, Семипалатинская и Куяндинская.

Во второй половине XIX века в связи с развитием торговли быстро растет товарность ско-

товодства, распространяется земледелие, во многих байских хозяйствах появляются железные плуги, сеялки, конные грабли, косилки, молотилки и другие сельскохозяйственные орудия. Значительный рыночный спрос на товары ремесленного производства способствовал расширению ремесел.

Одним из наиболее развитых ремесел было кожевенное производство. Из кожи изготовлялась всякого рода обувь, посуда, конская сбруя, предметы одежды — пояса, шаровары и прочее. Обработкой кожи и шитьем обуви занимались специальные мастера-сапожники. Как сама кожа, так и изготовленные из нее изделия, имели высокое качество. В одном из документов, относящихся к началу 70-х годов XIX века, о мастерстве казахских сапожников сказано: «В настоящее время киргизы Баян-Аульского и Кокчетавского округа в сапожном мастерстве и шитье ичиги и галош нисколько не уступают бухарским и ташкентским мастерам, если еще только не превзойдут как аккуратностью, так и прочностью»⁴.

Казахские кузнецы делали ружья, сабли, кинжалы, топоры, ножи, мотыги, кирки, лопаты, принадлежности конской сбруи, ножницы для стрижки овец, бритвы, гвозди, замки и т. д.

На высоком уровне развития стояло у казахов ювелирное дело. Казахские ювелиры (зергеры) из листов меди чеканили разнообразные украшения к седлам, уздечкам и оружию; из серебряных и золотых слитков изготовляли женские украшения: кольца, серьги, браслеты (блезик), ожерелья (алка), головные уборы (саукеле) для невест. В том же приведенном выше документе говорится, что «мастерство это [ювелирное искусство, — М. М.] доведено у киргиз почти до совершенства и совершенно самобытным путем».

Казахи, жившие в северных районах Казахстана, богатых лесом, занимались плотнично-столярным делом. Артели плотников или одиночные мастера строили жилые дома и производили все необходимое оборудование для них. Существовали специальные мастера (агаш шебери) по производству мебели и других предметов домашнего обихода: кровати, кебеже, сундуков, низких столов, различных подставок под посуду (жук-аяк); по изготовлению конструктивных элементов переносных жилищ (юрты) и т. п. Предметы бытовой обстановки, отделанные резьбой по дереву, косяной инкрустацией и раскрашенные в светлые жизнерадостные цвета, обладали высокими художественными достоинствами.

Дальнейшее усиленное проникновение товарно-денежных отношений в казахский аул, рост городов, открытие школ и библиотек,

Р и с. 1. Цитадель города Чимкента. Вид с юго-западной стороны.
В кн.: П. И. Пашино. Туркестанский край в 1886 г.

1-с у р е т. Шымкент қаласының қамалы. Оңтүстік-батыс жағынан көрінісі.
П. И. Пашино кітабі, 1886 жылғы Түркстан өлкесі.

возникновение большего количества переселенческих поселений в глубине степи, близкое общение казахов с русскими крестьянами, изучение производительных сил Казахстана, истории и культуры казахского народа русскими учеными — все это сыграло огромную роль в прогрессивном развитии культуры казахского народа. В творчестве таких прогрессивных деятелей культуры, как Чокан Валиханов, Ибрай Алтынсарин, Абай Кунанбаев, Курмангазы Соғырбаев, Биржан Кожажулов, Мурат Мералиев и других была правдиво отражена жизнь казахского народа в этот период.

Общий процесс роста городов и городского населения, сопровождавший развитие капитализма в России, был характерным и для Казахстана второй половины XIX века. Как было отмечено выше, бывшие военные укрепления — Уральск, Гурьев, Оренбург, Орск, Троицк, Петропавловск, Павлодар, Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Верный и другие — превращаются в города, ставшие уже новыми центрами культурно-экономического тяготения к ним отдельных районов Казахстана. Если в начале XIX века количество городов в Казахстане не превышало десяти, то в 90-х годах их уже было более 15. Однако удельный вес городского населения к концу XIX века составлял всего 5,2 процента всего населения Казахстана.

Известно, что тот или иной город, возникший

и развивающийся в конкретных природно-климатических и исторических условиях, приобретает черты, присущие только ему одному и придающие ему своеобразный облик. Тем не менее, если судить по особенностям планировочной структуры, обусловленной трудовой деятельностью и бытом населения, то города дореволюционного Казахстана могут быть разделены на три типа. К первому типу мы относим такие города, как Аулие-Ата (Джамбул), Сайрам, Чимкент, Туркестан, Сыгнак и Сузак, имевшие в рассматриваемый здесь нами период свои специфические черты, причиной которых явились социально-экономические условия эпохи феодализма. В этом отношении наиболее показательным из перечисленных выше городов являлся Чимкент, известный с XI века как пригородный укрепленный пункт древнего Сайрама. В начале XIX века Чимкент делился на три части: цитадель, шахаристан и предместье (рабад). Цитадель, служившая первоначальным ядром поселения и занимавшая вершину высокого холма, находилась в южной части города (рис. 1 и 2). Стены ее были возведены из битой глины. В ней были расположены дворец правителя (бека), дома чиновников, казармы для солдат и складские помещения. Въезд в цитадель был устроен с юго-западной стороны. Возле цитадели, с северной ее стороны, находилась базарная площадь, от которой радиаль-

Р и с. 2. Цитадель города Чимкента. Вид с северо-восточной стороны.
В кн.: П. И. Пашино. Туркестанский край в 1886 г.

2-с у р е т. Шымкент қаласының қамалы. Солтүстік-шығыс жағынан көрінісі.
П. И. Пашино кітабі, 1886 жылғы Түркстан өлкесі.

но расходились главные улицы — дороги, которые вели на Ташкент, Туркестан, Аулие-Агу и Сайрам. Множество узких и кривых переулков, выходящих на эти радиальные улицы, образовало густую уличную сеть. Шахаристан был опоясан вторым кольцом оборонительных стен, которые в северной и восточной частях города проходили по современному руслу речки Кошкар-Ата. На месте пересечения теперешних улиц Мехнет и Чимган находились западные ворота шахаристана. Основная масса городских построек, представлявших собою одноэтажные и частично двухэтажные каркасно-саманные домики, помещалась в шахаристане. Что касается построек в предместье города, то это были глинобитные домики и юрты бедноты — ремесленников и земледельцев. Следует отметить, что центр города и особенно периметр Базарной площади почти полностью были застроены двухэтажными домами. При этом первые этажи зданий, как правило, отводились под торговые помещения и мастерские, а вторые — под жилье. Несколько севернее Базарной площади находилось старое здание Пятничной мечети, на месте которой в конце XIX века была построена новая, ныне существующая мечеть.

П. И. Пашино, побывавший здесь в 1886 году, называет Чимкент городом-садом.⁵ Возмож-

но, что Чимкент, действительно, был тогда богат зеленью. Но особенность размещения зелени в городе состояла в том, что она была сосредоточена во внутренних дворах, огражденных глинобитными дувалами, а на улицах росли одиночные карагачи и тутовые деревья. Общественных садов и скверов вообще не существовало. Система арыков, служившая для орошения территории города, перерезывала ее в самых различных направлениях. Большинство улиц города не имело покрытия, тротуары некоторых из них были замощены жженым кирпичом.

Так называемый новый город, возникший в конце 60-х годов XIX века, размещался в северо-восточном, пригородном районе Чимкента. В отличие от старого города он имел регулярную планировку, прямые и широкие улицы, по обеим сторонам которых были устроены зеленые насаждения и арыки. Теперешние улицы им. Сталина и Советская служили основными осями композиции плана. На их пересечении был расположен общественный сад с каменной церковью.

Планировочное решение новой части города было слабо увязано с планировкой старого города. Только одна улица, нынешняя Советская, вела к Базарной площади. Эта новая часть города также состояла из усадеб и была

застроена одноэтажными домиками, обращенными главными фасадами к улице. Большинство этих домиков было возведено из сырцового кирпича и имело двухскатные соломенные и железные крыши. Фасады штукатурились и белились известью.

Эти так называемые новые города в 60-х годах XIX века возникли в Джамбуле, Туркестане, Ак-Мечети и других населенных пунктах. Они строились по разработанным планам и по отношению к старым городам занимали обособленное положение. Следует особо отметить, что в их планировочной организации наблюдается умелое использование градостроительного опыта России и местных традиций. Если создание регулярного плана населенных пунктов и их общественного озеленения означало применение опыта русского градостроительства, то устройство вдоль улиц системы арыков и зеленых насаждений, придающих облику города своеобразные черты, явилось целесообразным использованием градостроительной традиции народов Средней Азии. В этом рациональном сочетании жизнеспособных местных приемов строительства и градостроительной культуры русского народа следует видеть одну из прогрессивных черт градостроительства Казахстана в то время.

Менее сложную планировочную структуру имели такие небольшие города Южного Казахстана, как Туркестан и Сузак. В них не было сильно укрепленной цитадели и четкого деления территории города на шахаристан и предместье. В городе Туркестане в качестве цитадели использовалось здание надгробной мечети Ходжа-Ахмеда-Яссави, величественный массив которой в течение многих веков доминирует над одноэтажными глинобитными домиками города и прилегающей к нему местностью.

Характерным типом небольших городов того времени был город Сузак, расположенный на трассе караванного пути из города Туркестана в Центральный Казахстан. «Город сей стоит на возвышенном месте, к яру обнесен высокой каменной стеной, внутри изобилует ключами; до 200 человек гарнизона охраняет город. В предместье его находятся пашни и рассеяны юрты бедных киргиз; жители трудолюбивы, занимаются хлебопашеством и производят мену с кочующими на Сары-Су и Чу киргизами»⁶.

На главную улицу города, имевшую кольцевую форму, выходила густая сеть тупиков. Внутри собственно города, замкнутого в кольце оборонительных стен, постройки отличались большой скученностью.

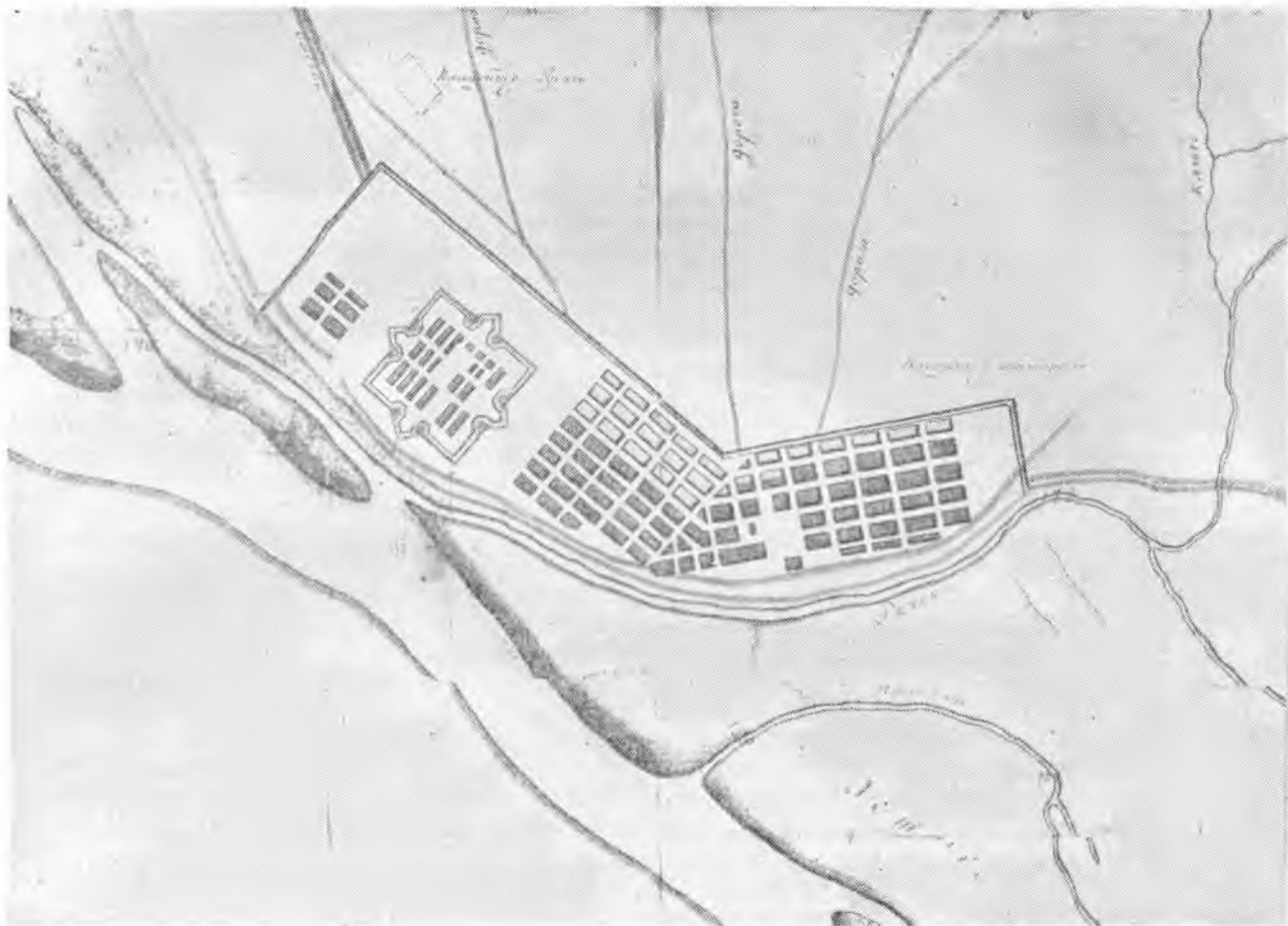
Такие города Казахстана, как Уральск, Се-

мипалатинск, Усть-Каменогорск, Павлодар, Петропавловск, Верный и другие, относимые нами к третьему типу, возникли и развивались в период присоединения Казахстана к России. Они, как правило, имеют регулярную планировку, широкие и прямые улицы и некоторые элементы внешнего благоустройства. Со строительством этих городов в Казахстан впервые проникает более передовой градостроительный опыт России. Вместе с тем эти города, возникшие как опорные пункты колониального аппарата царизма, в своей планировочной структуре и во внешнем облике имели специфические черты. Первоначальным ядром такого поселения являлась военная крепость, вокруг которой, как правило, размещались казачьи станицы и так называемые татарские слободки. Затем, по мере роста поселения, возникал административный центр города, где располагались, главным образом, общественные, культовые здания и жилые дома царских чиновников и богатых горожан. Что касается основной массы построек городов дореволюционного Казахстана, то она представляла собою одноэтажные деревянные и глинобитные домики, среди которых местами возвышались колокольни церквей и минареты мечетей, придававшие облику города восточно-европейский колорит. Хотя многие города и села имели регулярную планировку, но при их застройке не соблюдался принцип архитектурно-художественного единства. Это можно видеть на примерах застройки городов Семипалатинска* и Верного.

Семипалатинск, возникший в 1718 году как военное укрепление, в 80-х годах того же столетия становится городом уездного значения**. Будучи одним из крупных пунктов на торговых караванных путях между Средней Азией и Китаем, Семипалатинск быстро растет и в середине XIX века превращается в областной центр. Из общей структуры его плана, относящегося к 70-м годам XIX века, видно, что центр города размещался несколько восточнее, на правом берегу Иртыша. Но в 80-х годах он переносится на север, на место нынешнего парка культуры и отдыха (табл. 29, 30, рис. 3, 4). Река Иртыш определила направление сети улиц, идущих параллельно и перпендикулярно изгибу ее берегов. Правильный учет этого природного фактора, выразившийся в рациональной планировке города и размещении его центра на берегу, был положительной сторо-

* Следует заметить, что дореволюционный облик гор. Семипалатинска в значительной степени сохранился до наших дней. — *Прим. автора.*

** Старая крепость, построенная в 1718 году, находилась на 15 км ниже по реке Иртышу. — *Прим. автора.*

Р и с. 3. План города Семипалатинска. 1823. Из фонда Семипалатинского областного музея.
3-с у р е т. Семей қаласының жобасы. 1823. Семей облыстық музейінің фондысынан.

ной в организации плана Семипалатинска. Однако более поздняя застройка города, отражавшая интересы частных предпринимателей, нарушила эту правильную идею организации его центра. Промышленные предприятия, размещенные вдоль берега Иртыша, отрезали центр города от реки и захлестили красивую, живописную часть его территории.

Укрепление Верное, основанное в 1854 году, в 1867 году переименовывается в город Верный и становится административным центром Семиреченской области. К концу 70-х годов он уже является значительным городом и состоит из следующих частей: крепости, Большой и Малой станиц, Татарской слободки и нового города (таблица 31).

Территория крепости, расположенная на левом берегу речки Малой Алмаатинки, между двумя станицами, была обнесена глинобитной стеной, имевшей форму неправильного многоугольника. Внутри крепостной стены находились жилые дома офицеров, казармы для

солдат, небольшая деревянная церковь, гауптвахты и складские помещения.

Большая станица, основанная в 1855 году, непосредственно примыкала к крепости с юго-западной стороны. Она имела простую прямоугольную планировку с кварталами мелких размеров. Центром станицы служила обширная площадь — пустырь с деревянной церковью Св. Софии. Мелкие размеры кварталов были обусловлены военно-лагерным характером поселения. Обычно квартал состоял из четырех домов, расположенных по его углам. Планировочная организация участка каждого домовладения была осуществлена так, что границы его обносились деревянным или глинобитным забором и жилой дом выходил на улицу парадным крыльцом. В дворовой части участка, в одной его стороне, с разрывом от жилого дома, располагались помещения для скота и хозяйственного инвентаря; и в глубине участка, как правило, устраивался фруктовый сад. Такую же систему планировки и та-

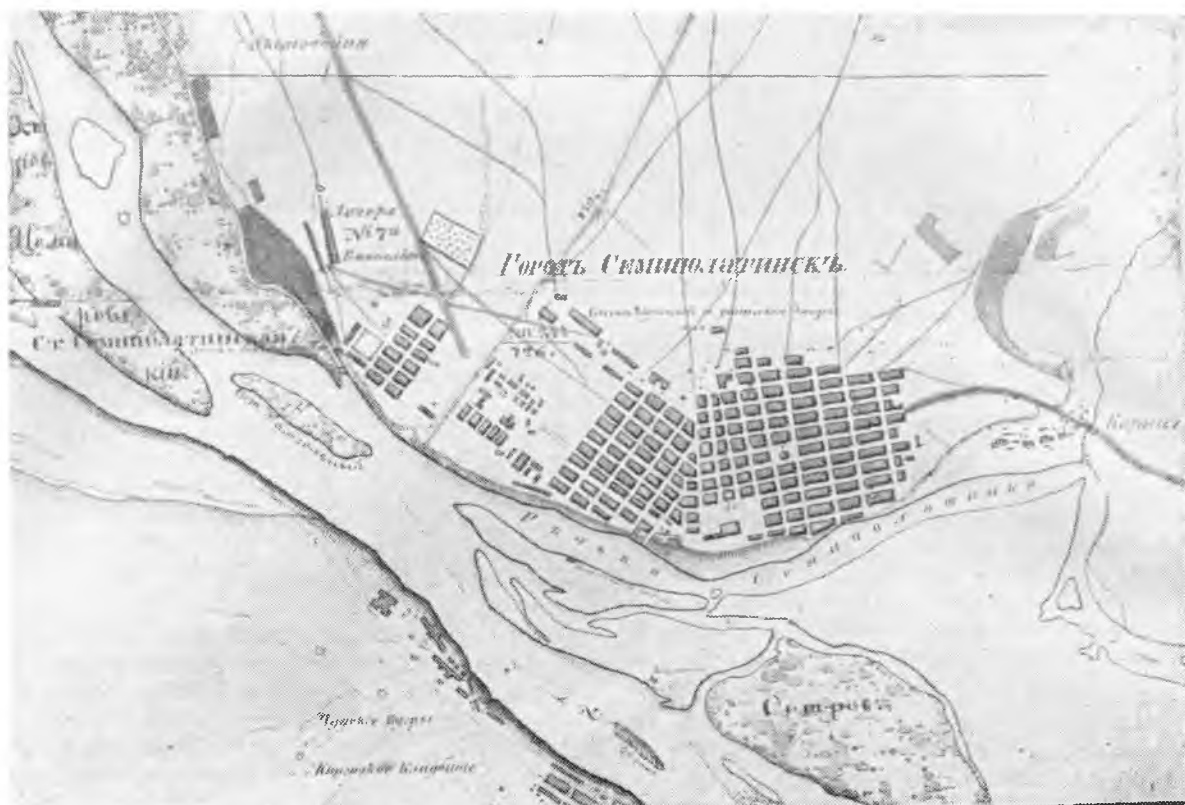

Рис. 4. План города Семипалатинска. 1856. Из фонда Семипалатинского областного музея.
4-сурет. Семей қаласының жобасы. 1856. Семей облыстық музейінің фондысынан.

кой же тип застройки имела и Малая станица. Так называемая Татарская слободка, где в первое время проживали, главным образом, торговые элементы разных национальностей, была расположена на правом берегу речки Малой Алмаатинки, в значительном отдалении как от крепости, так и от станицы.

Подобное размещение частей укрепления диктовалось военно-политическими соображениями. Все это поселение, будучи расположенным на пересеченной местности, не имело регулярной планировки и упорядоченной застройки.

С момента возникновения новой части города расширение его территории идет только в западном и юго-западном направлениях. В станицах и слободе строительство почти прекращается. При строительстве новой части города направления уличной сети Большой станицы определили характер ее планировочного решения. Простым продолжением направления улиц станицы и перенесением даже размеров ее кварталов в новую часть города объясняется однообразие профилей улиц и мелкие размеры кварталов города Алма-Аты.

В конце 80-х годов XIX века администра-

тивно-общественный центр города находился в районе нынешнего парка им. 28 Гвардейцев-панфиловцев (бывший городской сад). Вокруг этого сада были расположены такие наиболее крупные здания, как дом военного губернатора, дом офицерского собрания (ныне Дом офицеров), здание так называемого общественного собрания (ныне филармония), архиерейский дом и другие. Все эти здания отличались сравнительно богатой отделкой, и некоторые из них были оформлены в мотивах русской классической архитектуры (дом военного губернатора, существовавший до землетрясения 1887 года). В первом десятилетии XX века в центре городского сада был построен кафедральный собор (рис. 5) по проекту и под руководством инженера А. П. Зенкова, ставший доминантой в застройке города. Собор этот, будучи поставленным по осям Пушкинской и бывшей Балхашской (ныне Октябрьской) улиц, ясно фиксировал общественный центр города — он был виден с далекого расстояния со всех четырех концов города. Основная масса построек города, представлявшая собою небольшие деревянные домики, лишённые всяких элементов архитектурно-

Р и с. 5. Собор в городе Алма-Ате.
Б-с у р е т. Алматы каласындағы собор.

художественного убранства, занимала почти всю его территорию. Во внешнем облике города ясно выражались не только классовое деление его населения, но и национальные его различия. Если в одной части города стояли домики-мазанки крестьян-переселенцев, покрытые камышовыми крышами и огороженные покосившимися деревянными заборами, то в другой его части были размещены землянки местной бедноты с плоскими кровлями, обнесенные глухими глинобитными дувалами. В городе не было мощеных улиц и площадей, только кое-где тротуары имели замощение из жженого кирпича. В запущенном состоянии находились и другие элементы городского благоустройства — зеленые насаждения и арычная сеть.

Помимо роста городов, процесс развития капитализма в Казахстане, как и в России, сопровождался появлением нового типа поселений — фабрично-заводских поселков и торгово-промышленных сел. Так, на базе разработки природных богатств Казахстана возникли пришахтные поселки в Караганде, Успенке,

Джезказгане, Риддере, Зырянском, на нефтяных промыслах Доссора, Маката и в других местах.

Все эти поселки представляли собою неблагоустроенные населенные пункты с примитивными жилищами типа полуземлянок, барачков и казахских юрт.

К числу торгово-промышленных сел, возникших в середине XIX века, относились Тургай, Казалинск, Аральское, Форт Шевченко, Капал, Яны-Курган и многие другие.

Большинство их возникло на базе пикетов и укреплений, которые в конце сороковых годов XIX века почти повсеместно строились в глубине казахской степи царским правительством. Внешний облик этих сел отличался большой пестротой построек, сочетанием различных типов жилищ, обусловленных социальным и национальным составом населения.

Другим, новым типом поселения середины XIX века были поселки переселенцев, которые представляли собою типичные русско-украинские села, застроенные небольшими деревянными или саманными хатами, с палисадниками

перед домами и огородами в глубине дворов. Так, во второй половине XIX века в долине реки Нуры возникли русско-украинские села Черниговка, Романовка, Киевка, Ивановка и др. В конце того же века по склонам Заилийского Ала-Тау были основаны крестьянские селения Узун-Агач, Тургень, Чилик и др.

С развитием земледелия и усилением процесса перехода значительной части казахов к оседлости растут старые аулы и возникают новые.

Внешний вид казахских аулов резко отличается от русских деревень как в отношении планировки, так и в смысле объемно-пространственного решения. Продолжавшееся преобладание скотоводства в хозяйстве казахов обусловило рассредоточенное расположение аулов. Бывали случаи, когда хозяйства некоторых феодалов и баев расселялись отдельными хуторами. Одним из примеров хуторского типа расселения может служить аул в Сыримбете. Аул Сыримбет, состоявший всего из четырех домиков и одной мечети, был обнесен невысокой деревянной стеной (таблица 32). Усадьбы у некоторых казахских баев имели вид укреплений. Так, например, у бая Азбергена, жившего недалеко от города Коунрада, обширная усадьба была обнесена толстой глинобитной стеной⁷.

Русский путешественник Ф. Назаров сообщает, что он по пути из гор Сузака в гор. Чимкент видел во многих местах укрепленные жилые дома казахов, возле которых находились обработанные поля и юрты⁶.

Отдельные усадьбы в пределах каждого аула приспособлялись к условиям местности и были также разбросаны. При этом большое внимание уделялось выбору места для застройки. «Места для зимовок избирают с большим расчетом и сметливостью и преимущественно такие, которые бы совершенно удовлетворяли всем потребностям кочевой жизни. Для защиты от ветров и заноса снегом зимовки строятся подле лесов, камышей, гор, высоких берегов рек»⁴.

Если аул располагался вдоль реки, то каждую усадьбу, в которой фронт жилого дома обращен на юг, старались разместить как можно ближе к воде, вследствие чего при большом количестве домовладений аул становился сильно вытянутым в длину. В тех местах, где аул располагался вокруг небольшого водоема — озера, усадьбы размещались во втором ряду, но бессистемно. Вообще в казахских аулах, как правило, редко наблюдается применение приема регулярной планировки с размещением домов вдоль прямых улиц. Но вместе с тем в организации территории аулов нетрудно заметить наличие определенного порядка, обусловленного особенностями трудового процесса и содержанием общественной жизни их жителей.

Если в ауле имелась мечеть, то перед ней для сбора людей устраивалась площадь-пустырь. При размещении отдельных усадеб учитывались направления дорог, идущих к другим населенным пунктам или служащих путями, по которым выгоняется и возвращается скот, а также направление господствующих ветров.

Таким образом, в рассматриваемом нами периоде в Казахстане были такие типы поселений, как города, рабочие поселки, торгово-промышленные села, поселки переселенцев, постоянного типа аулы и кстау, полuosедлого типа поселения и военные крепости.

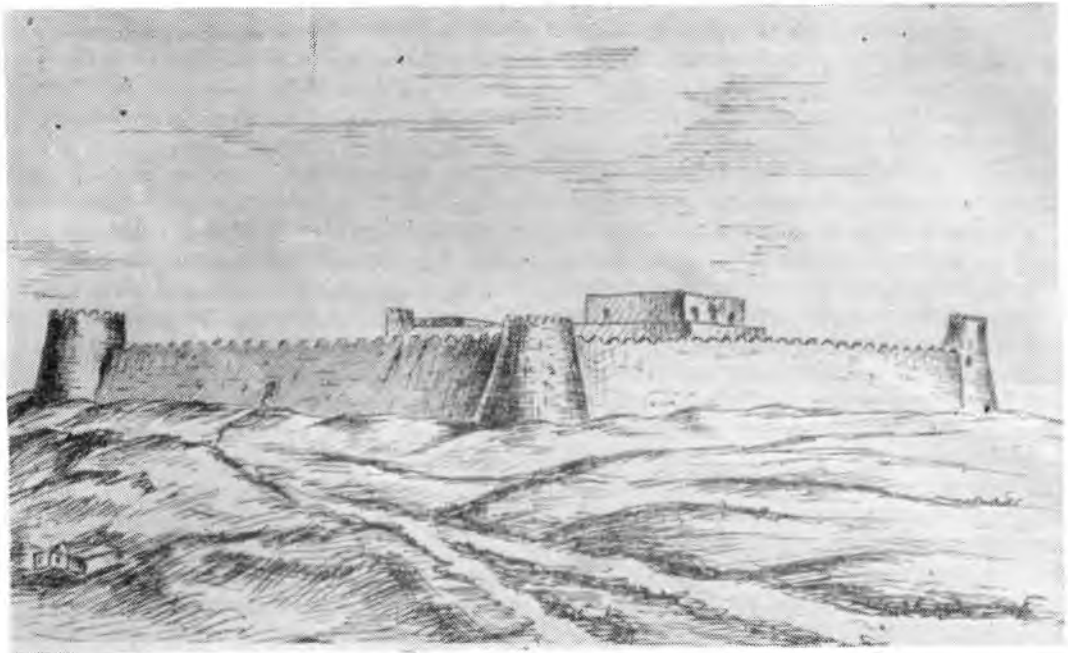
Из крепостных сооружений рассмотрим кокандскую крепость Ак-Мечеть, построенную в первой четверти XIX века. Она являлась одним из сильно укрепленных оборонительных сооружений того времени (таблица 33). План ее представлял собой квадрат, каждая сторона которого равнялась 110 м. Стены были возведены из битой глины. Они имели толщину у основания 10,5 м и вверху 4,36 м, высота их равнялась 12 м, стены были увенчаны зубцами. По углам и в середине каждого фаса выступали круглой формы бастионы с бойницами для орудий. Входные ворота находились под средним бастионом со стороны реки Сыр-Дарьи. Крепость была окружена рвом шириною 10 м, который наполнялся водой. Впереди рва располагалось второе кольцо оборонительных стен. Внутри крепости размещалось около 50 глинобитных домиков, две мечети, одно медресе, склад боеприпасов и колодцы.

Сильно укрепленный пункт представляла собою в те времена также крепость в Мерке (рис. 6).

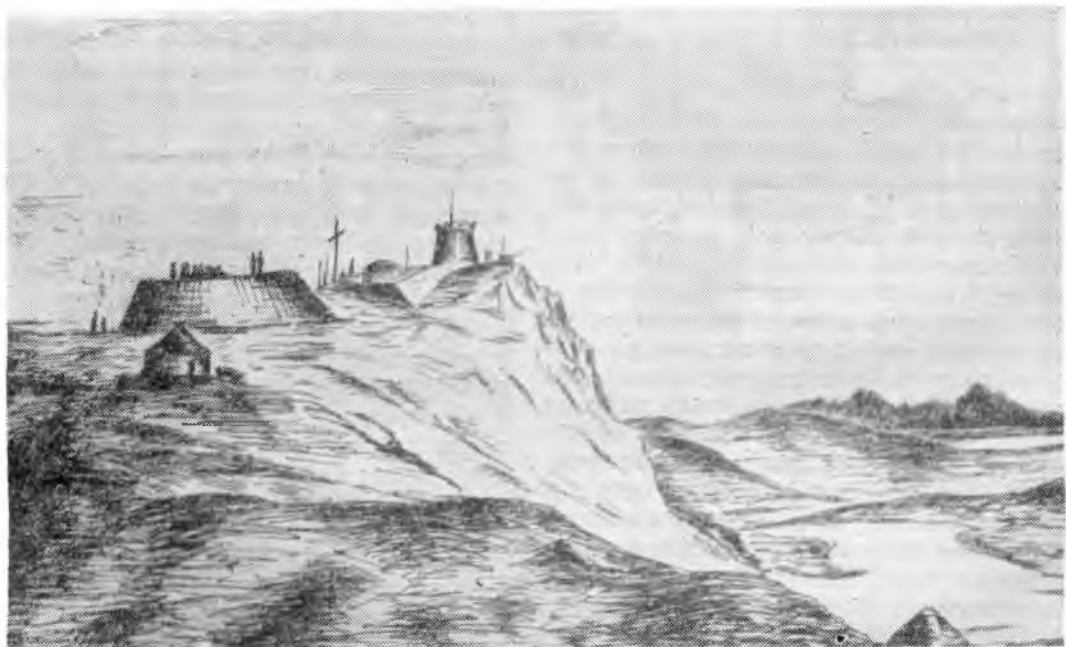
Как известно, сороковые годы XIX века были годами усиленного строительства так называемой второй линии военных укреплений. Одним из них является крепость Карабутах, построенная в 1847 году (рис. 7).

Основными видами строительства того времени были жилища, культовые здания (мавзолеи, мечети, церкви), медресе, торговые конторы, административные и общественные здания, магазины, караван-сарай, бани, школы, больницы, фабрично-заводские здания, железнодорожные вокзалы, помещения для скота и др. Причем такие типы сооружений, как больницы, городского типа школы, жилые дома, магазины, здания городского самоуправления, фабрики и заводы по первичной обработке сельскохозяйственного сырья, железнодорожные вокзалы и некоторые другие в Казахстане появляются впервые. Они сооружались, главным образом, русскими, казахскими и татарскими купцами.

Разнообразие природно-климатических усло-

Р и с. 6. Крепость Мерке. 1860. Рисунок художника Знаменского.
6-с у р е т. Мерке бекінісі. 1860. Суреттер Знаменскийдің салғаны.

Р и с. 7. Т. Г. Шевченко. Крепость Карабутак. 1848.
7-с у р е т. Т. Г. Шевченко. Қарабұтақ бекінісі. 1848.

вий территории Казахстана обусловило различие строительных материалов, конструкций, приемов планировочного решения, применяемых при строительстве жилого дома и других построек. В южных районах Казахстана, где

имелся многовековой опыт строительного искусства, основными строительными материалами служили лёссовая глина, которая применялась как при сооружении глинобитных стен, где глина набивалась слоями (пахса), так и

для выделки сырцовых кирпичей, которые высушивались на солнце, или обожженные кирпичи, терракотовые и глазированные плиты. При применении первых двух видов изделий требовалась дополнительная обмазка — штукатурка, нужная для предохранения стен из глины и сырцового кирпича от атмосферных воздействий. Кладка же из обожженного кирпича в большинстве случаев ничем не покрывалась, так как этот материал сам по себе хорошо выдерживает воздействие местного климата. Наиболее распространенными видами конструкций здесь были сводчатые перекрытия. Проемы окон, дверей и ниш порталов перекрывались стрельчатой аркой, выложенной из жженого кирпича на известково-ганчевом растворе. Небольшие по абсолютным размерам сооружения, главным образом культовые здания, перекрывались куполами различных форм. Переход от квадратного плана помещения к круглому барабану, а затем к куполу осуществлялся путем устройства в углах стен яруса парусов, образующих ниши, перекрытые стрельчатыми арками.

В северных и северо-восточных районах, где строительство осуществлялось из дерева, камня, сырцового кирпича и дёрна, повсеместное применение находили балочные конструкции. Значительная часть Западного Казахстана (Мангышлак, Устюрт, Эмба) богата строительным камнем. Здесь находятся многочисленные месторождения известняков-ракушечников, имеющих серые, желтоватые и розовые оттенки. Камень-ракушечник легок по весу, распиливается простой пилой и поддается обработке различными приемами художественной резьбы. В течение многих столетий местное население строило из этого камня все виды зданий, начиная от жилого дома и кончая монументальными сооружениями. Техника каменной кладки стояла на высоком уровне. Кладка стен велась двумя параллельными рядами крупных блоков, промежутки между которыми заполнялись битым камнем и заливался глиняным раствором. Применение этого метода не только ускоряет самый процесс возведения зданий, но и дает значительную экономию строительных материалов.

На наружных поверхностях стен блоки каменной тщательно стесывались и хорошо пригонялись друг к другу, так что швы были едва заметны. Размеры отдельных блоков тесаного камня в кладке варьировались по высоте от 20 до 45 см, а по длине — от 30 до 80 см. Основной конструктивный решения перехода от квадратного в плане помещения к куполу служили каменные балки, уложенные на четырех углах стен. На эти балки опирались прямо-

угольные ниши, выше которых начинались постепенно смыкающиеся ряды кольцевой кладки купола. Если стены клались насухо, то кладка купола велась на известковом растворе.

Обширность территории Казахстана, разнообразие его природно-климатических условий, а также пестрота состава населения способствовали созданию большого разнообразия типов народного жилья. Наряду с местными типами жилища, имеющего обычно саманные стены и плоскую кровлю, можно встретить рубленую избу русских переселенцев, украинскую мазанку и узбекское жилище

В западном и северо-западном районах Казахстана, где бывает холодная и продолжительная зима, вырабатывается общее им всем характерное планировочное решение жилой усадьбы, отличающееся компактным размещением всех элементов. Хозяйственные постройки, животноводческие помещения (малкора), кладовые для хранения продуктов и инвентаря, объединенные в одно большое строение, примыкают непосредственно к жилому дому. Легкое деревянное покрытие на столбах давало возможность перекрывать такое большое строение, разделенное внутри на отдельные помещения, — овчарню, конюшню, коровник, кылт (кладовая для продуктов) и т. п. В большинстве случаев вход в жилой дом устраивался через скотный двор. Однако у некоторой части населения жилой дом от группы помещений для скота отделялся коридором-передней. Участки усадеб, имеющие различные формы в плане, ограждались невысокой стеной из камней или глубоким рвом с высоким бруствером на внутренней стороне. В зависимости от рельефа местности жилой дом размещался или на одной из границ усадебного участка или в его центре.

В южных районах Казахстана, где жаркий и сухой климат, жилой дом, как правило, строился отдельно от хозяйственных построек (табл. 34, 1). Здесь появляется открытый двор, по периметру которого размещаются все хозяйственные помещения в различном отдалении от жилья. Усадьба обычно ограждается глинобитной стеной. Кроме того, в составе помещений жилого дома возникает айван, служащий в летнее время дополнительной жилой площадью (таблица 35).

Эти два способа планировки жилой усадьбы, характерные для двух различных климатических зон Казахстана, имели широкое распространение по всей его территории. В то же время в планировочном решении самого жилища встречается один наиболее распростра-

ненный по всему Казахстану тип дома, называемый «коржун».

Такой дом имел следующую планировку. В центре его обычно располагалась кухня, по обе стороны которой размещались два жилых помещения. В одном из них находилась семья, а другое служило для приема гостей. Кухня, через которую попадали в жилое помещение, с одной стороны отделялась казахской длинной печью так называемого стенного типа, а с другой — досчатой перегородкой или капитальной стеной. Следует отметить, что печь имела большую площадь нагрева и больше сохраняла тепла благодаря удлинению канала дымоходов. Жилой дом, как правило, ориентировался на юг. В южных районах место кухни занимал обычно айван.

Своеобразный вид интерьеру казахского жилища северных районов придавала длинная и высокая печь, которая не только служила для обогрева дома и приготовления пищи, но и отделяла кухню от жилого помещения. Вторая отличительная особенность интерьера казахского жилища заключалась в наличии невысоких саки (нар), устанавливаемых вдоль стен жилых комнат. Полы устраивались глинобитные. Окна были малых размеров. При этом для увеличения угла рассеяния света проем окна на внутренней стороне стены делался значительно шире.

У большинства населения дома имели плоскую кровлю, которая состояла из следующих конструктивных элементов. По мауэрлатам (ырге-урлик) клались прогоны (урлик), подпираемые в середине пролета колонной (багана). По прогонам укладывались окантованные на два канта балки или кругляк (сайгауы), по которым настилались доски или высушенный камыш, а затем укладывался утепляющий материал — сено или крупная солома. Поверх теплоизоляционного материала делалась двухслойная глино-саманная смазка. Дома такого типа, в зависимости от наличия местных строительных материалов и экономических возможностей владельца, возводились из жженого, сырцового кирпича, дерева, камня-плитняка на толстом слое глино-саманного раствора и нередко из дёрна — шыма.

Хотя внешний облик большинства казахских жилых домов отличался чрезвычайной простотой и даже примитивностью, но в обработке их отдельных элементов нередко встречаются любовно отделанные детали. Обычно такими элементами являются двери, ворота, колонны айванов, сандрики и наличники окон.

Прогрессивными чертами архитектуры жилища казахов являются:

1) незамкнутый характер планировки усадьбы и жилого дома;

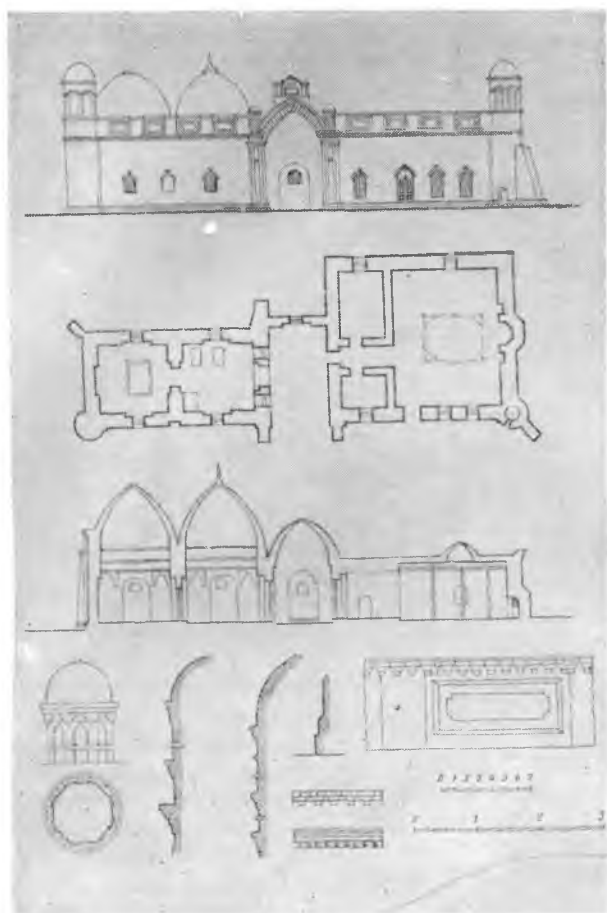
2) планировочное решение жилого дома в органической связи с участком и природным окружением;

3) умелое использование местных строительных материалов, простота и рациональность конструкций и архитектурных форм.

Общим недостатком жилищ являлось их плохое санитарное состояние, обусловленное небольшой высотой жилых помещений, плохим их проветриванием, недостаточной освещенностью и отсутствием деревянных полов.

Появление в Казахстане таких типов зданий, как мечети, медресе и мектебы, связано с проникновением сюда мусульманской религии. Известно, что в южных районах Казахстана ислам распространился еще в VIII—X вв., а в остальных его районах он утвердился только после монгольского нашествия—XIII—XIV вв. Дальнейшее усиление влияния мусульманской религии среди казахов шло с двух сторон: на юге Казахстана — через религиозные центры Средней Азии, а в северных и западных его частях — прямым воздействием со стороны волжских татар. Это обстоятельство наложило свой отпечаток на характер архитектуры зданий мечетей и медресе, возведенных в указанных двух, отмеченных своеобразием архитектуры, географических районах Казахстана. В южных районах здания мечетей и медресе имели, как правило, общесреднеазиатский облик, а в северных и западных районах они походили на татарские.

По своему назначению мечети делились на три подтипа: поминальные мечети, жума-мечети и обычные приходские. Первые строились в сочетании с гробницами особопочитаемых служителей религии. Таковы мечети-мавзолей Ходжа-Ахмеда-Яссави (XIV век) в гор. Туркестане, Али Ходжа-Ата (XV век) в гор. Туркестане, Баба-Ата в одноименной местности (середина XIX века) и Арстан-Баба, находящийся около развалин древнего гор. Отрара. Последний памятник, неоднократно подвергавшийся разрушению, в ныне существующем виде был построен заново в начале XX века (рис. 8, 9). Он возведен из жженого кирпича и, как указывалось выше, представляет собою сочетание гробницы и поминальной мечети. Эти две группы помещений объединены передней — холлом, имеющим прямоугольную форму и сводчатое покрытие. Группа помещений мечети, состоящая из молитвенного зала, библиотеки, комнат сторожа и паломников, расположена в правой части здания. Группа помещений гробницы, состоящая из двух анфиладно расположенных комнат, перекрытых

Р и с. 8. Мавзолей Арстан-Баба в городе Отраре. Здание, существовавшее с XII века, перестроено в начале XX века.

8-с у р е т. Отрар қаласындағы Арыстан баба мавзолейі. XII ғасырдан бергі келе жатқан үй, XX ғасырдың басында қайта өңделіп қаланды.

Р и с. 9. Мавзолей Арстан-Баба. Фрагмент главного фасада.

9-с у р е т. Арыстан баба мавзолейі. Бас фасадының фрагменті.

конусообразными куполами, примыкает к холлу с левой стороны.

В передней комнате находятся могилы трех учеников Арстан-Баба, а в задней комнате — его саркофаг. Перекрытие молитвенного зала, имеющего близкую к квадрату форму, опирается на шесть деревянных колонн, расположенных в центре помещения. Главный фасад здания, обращенный на юг, имеет почти симметричную композицию, — равновесие ее несколько нарушается двумя куполами мавзолейной группы и контрфорсом юго-западного угла здания.

Архитектурно-планировочному решению мечети-мавзолея Арстан-Баба придает новые черты фронтальность композиции, светло-оранжевый цвет жженого кирпича, применение контрфорса и архитектурная обработка

портала. У ранее сооруженных подобного рода памятников, в которых имеет место сочетание мавзолея и мечети, композиция плана и объемной массы разворачивается по главной продольной оси зданий. Так, это сделано, например, у мавзолеев-мечетей Ходжа-Ахмеда-Яссави, Али-Ходжа-Ата в гор. Туркестане и Баба-Ата. Композиция же здания мечети-мавзолея Арстан-Баба строится по поперечной оси, вытягиваясь по фронту. Если у прежних памятников порталы фланкировались мощными угловыми башнями, то портал этого памятника лишен массивности, стрельчатая арка ниши у него опирается на тонкие пристенные пилястры, завершаемые легкими башенками — фонарями. Архивольт арки выполнен клинчатой рельефной кладкой, применение которой раньше не имело места в архитектуре Казахстана.

Другим характерным в этом отношении сооружением является здание мечети в Сузаке, построенное в конце XIX века. Все элементы его композиции — арка портала, заполненная

Рис. 10. Мечеть в городе Сузаке. Конец XIX века.
10-с урет. Созақ қаласындағы мешіт. XIX ғасырдың соңы.

сплошным остеклением; пилоны портала, проработанные системой плоских ниш; угловые башни, завершенные стройными мунарами, и летний молитвенный зал — все они отличаются легкостью пропорций и лишены черт замкнутости. Новым и необычным для архитектурного решения этого типа зданий является витраж портала, схожий со стеклянным покрытием дебаркадеров железнодорожных вокзалов. Можно предполагать, что в этом нововведении строитель вдохновлялся образом подобных зданий (рис. 10).

Если эти два рассмотренных здания и некоторые другие сооружения имели новые черты, навеянные временем, то архитектура большинства малых мечетей южных районов Казахстана была схожа с архитектурой народного жилища. Примером может служить здание так называемой Большой мечети в селе Атабай, Туркестанского района, возведенное в 70-х годах XIX века. Центром композиции плана служит квадратное помещение молитвенного зала (8,30×8,15 м), вокруг которого группируются остальные помещения. Малый зал, являющийся вторым крупным помещением мечети, предназначен для занятий шакирдов — учащихся. Эти два зала соединены между собой прямоугольным по форме коридором, имеющим сводчатое покрытие. Коридор связывает два вспомогательных помещения, примыкающие к малому залу с северо-восточной стороны и служившие, видимо, жилищем для обслуживающего мечеть человека. К большому

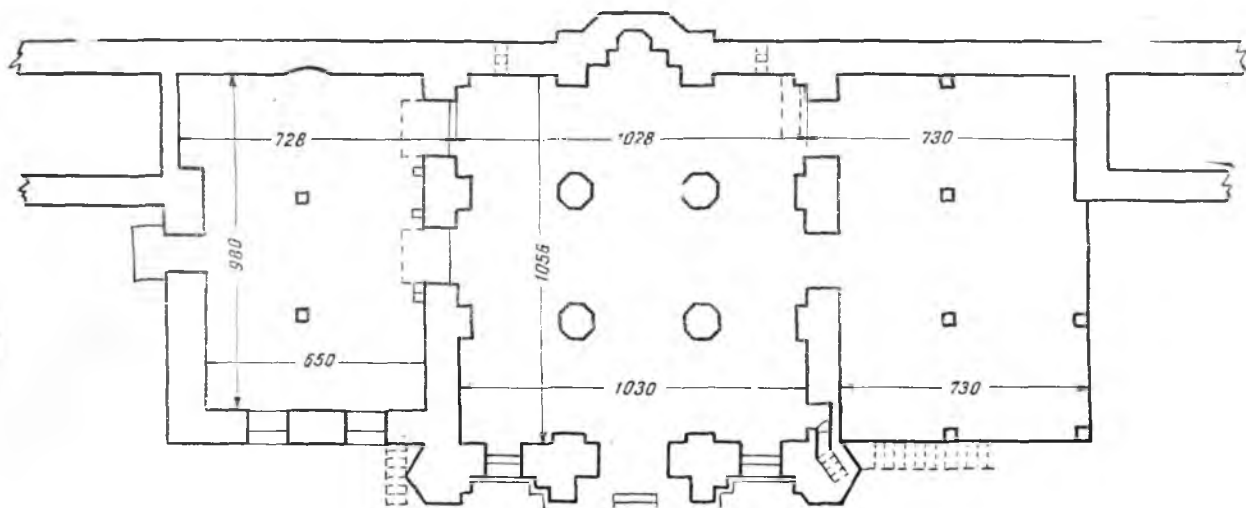
залу пристроен (с южной и восточной сторон) обширный айван, предназначенный для совершения намаза (молитвы) в летнее время.

В большом молитвенном зале переход от квадратного плана к куполу осуществлен устройством системы стрельчатых ниш, на которые опирается восьмигранный барабан, заканчивающийся поясом декоративной аркатуры.

Все плоскости граней барабана украшены незатейливыми рисунками посуды, растительных и геометрических форм, переходящих в верхней части барабана в плоские сталактиты. На четырех противоположных гранях барабана устроены четыре полуциркульных окна со вставленными в их проемы деревянными решетками, образующими геометрические узоры. В центрах остальных граней барабана помещены декоративные ниши, заполненные розетками и геометрическими рисунками, имитирующими решетку. Основание барабана, расписанное орнаментальным поясом, имитирует собою фриз — баскур переносного жилища. Роспись выполнена клеевой краской синего цвета.

Остальные помещения мечети не представляют интереса в архитектурно-художественном отношении, за исключением отделки айвана, балки перекрытия, потолок и колонны которого расписаны орнаментами растительного характера в красках, зеленого и синего цвета.

Если плановое решение этой мечети до некоторой степени повторяет приемы композиции планов более ранних памятников (IX—

Р и с. 11. Мечеть в городе Чимкенте. План.

11-с у р е т. Шымкент қаласындағы мешіт. Жоба.

XVII вв.), то ее внешние архитектурные формы, будучи продуктом народного творчества, тесно связаны, как было сказано, с архитектурой жилища. Айван с деревянной колоннадой и глухая плоскость стены являются основной композиционной темой архитектурного решения здания. И лишь купола большого и малого залов указывают на общественно-культурный характер этого сооружения.

К типу Пятничной мечети относится здание мечети в гор. Чимкенте, построенное в конце XIX века. План его состоит из большого молитвенного зала, имеющего квадратную форму (10,30×10,56 м) и двух летних залов, расположенных по обе стороны основного помещения. На юго-западной стене большого зала устроена михрабная ниша, обращенная в сторону кубла. Плоское перекрытие всех помещений поддерживается деревянными колоннами. Главный фасад мечети, обращенный во двор, оформлен небольшим порталом со стрельчатой нишей и двумя угловыми минаретами. (табл. 36, рис. 11).

Оригинальным памятником, в архитектуре которого удачно сочетаются мотивы среднеазиатского зодчества и строительные приемы китайской архитектуры, является здание мечети в Джаркенте (ныне гор. Панфилов), возведенное в конце XIX века по проекту китайского архитектора. Здание мечети, расположенное в центре двора — платформы, огражденной невысоким кирпичным забором, имеет прямоугольный план (55,08×29,15 м) и окружено деревянной колоннадой (таб. 37, 38, 39, 40). Остов здания состоит из 68 деревянных столбов, жестко соединенных между собою систе-

мой балок и насадок. Если во внешней архитектуре здания преобладают такие традиционные элементы китайской архитектуры, как крыша с выгнутыми кверху концами ската, галерея вокруг здания, большой карниз, поддерживаемый сложной системой фигурных кронштейнов — «доу-гун», колонны в виде цилиндрических столбов без капителей, то оформление интерьера, выполненное уйгурским народным мастером Хасеном Пулатом, выдержано в стиле среднеазиатской архитектуры. Вся поверхность внутренних стен, расчлененная по вертикали оконными и дверными проемами и плоскими нишами, покрыта сложной резьбой по гипсу и гипсовой штукатурке. Основными мотивами орнаментального оформления служат геометрические, растительные мотивы и их причудливые сочетания (табл. 40, 41, 42).

Заслуживают внимания многочисленные монументальные постройки из сырцового кирпича, которые почти повсеместно встречаются на обширной территории Казахстана. Они интересны, главным образом, применением сводчато-купольных конструкций, осуществленных из местных строительных материалов. В качестве одной из таких построек можно указать на здание мечети близ современного поселка Кулсары в Гурьевской области (таблица 48). Оно расположено на древнем некрополе и в плане представляет вытянутый с юга на север прямоугольник, перекрытый шестью куполами конической формы. Основой конструктивного решения здания являются два массивных столба, членящих внутреннее пространство помещения на два нефа и сложенных

из жженого кирпича. Через эти столбы взаимно перпендикулярно перекинуты на стены пологие своды. На них опираются купола, выполненные из сырцового кирпича. Проемы окон и дверей были перекрыты клинчатой перемычкой из сырцового же кирпича.

Особенности конструктивного решения этого здания состояли в сочетании в качестве строительного материала жженого и сырцового кирпича и в устройстве водоотводных желобков из местного природного битума — кира.

Общность архитектурно-планировочного решения зданий мечетей на западе и северо-западе Казахстана и зданий мечетей волжских татар объясняется, на наш взгляд, следующими обстоятельствами. Во-первых, в силу отсутствия разработанного архитектурного типа мечетей у казахов западных и северо-западных районов народные мастера подражали образцам татарских мечетей, имевшихся в то время в отдельных городах Казахстана и пограничных с ним районах; во-вторых, некоторая часть зданий мечетей строилась при участии татарских мулл — выходцев из Поволжья и Крыма или отдельными казахскими феодалами, которые побывали в Мекке и оказывали свое влияние на вкусы заказчиков и мастеров-строителей. В качестве примера можно указать на одноминаретную мечеть в гор. Семипалатинске, построенную во второй половине XIX века (табл. 49). Архитектурно-художественный образ этого сооружения определяется двухъярусным стройным минаретом круглой формы, завершаемым высоким конусообразным покрытием, больших размеров проемами окон, перекрытыми подковообразными клинчатыми арками, аркатурным фризом и рустованными пилястрами.

В отличие от мечетей южных районов Казахстана, мечети западных и северо-западных его районов, как правило, не имели летних молитвенных помещений, что объясняется, главным образом, климатическими условиями.

В Казахстане не было таких монументальных медресе, как в Бухаре, Самарканде и Ташкенте. В большинстве случаев казахстанские медресе представляли собою небольшие одноэтажные здания, в которых имелись одна или две дарсханы и худжры. В дарсхане проводились занятия, а худжра служила общежитием для учащихся. Здания медресе обычно строились отдельными лицами или на собранные с населения средства. Характерным для южных районов Казахстана типом может служить медресе, находящееся в местности Баба-ата, в 25 км к юго-востоку от Чулак-Кургана. Это медресе было выстроено в середине XIX века из жженого кирпича на известково-

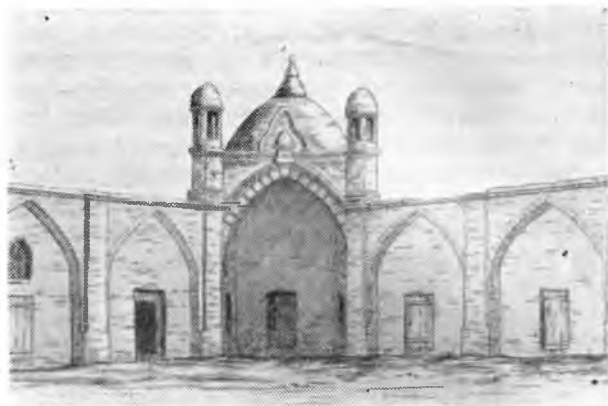

Рис. 12. Медресе в селении Баба-Ата.
Угловая часть дворового фасада.

12-сурет. Баба ата селосындагы медресе.
Аула фасадының бұрыш бөлігі.

глиняном растворе (табл. 50, рис. 12). Главное помещение — его дарсхана — размещено в угловой части здания и перекрыто двойным куполом. Внутренний купол имеет полусферическую форму, а внешний — высокую конусообразную, завершающуюся фигурным шпилем. Жилые помещения для учащихся — худжры, имеющие в плане прямоугольную форму и перекрытые сводами, с двух сторон примыкают к дарсхане. Народный мастер, отдавая дань традиции, особое внимание обращает на оформление дворового фасада медресе. Все плоскости стен здания, обращенные к пространству двора, обработаны неглубокими стрельчатыми нишами и пилястрами между ними. В центре каждой ниши устроен входной проем — дверь в худжру, над которой сделаны небольшие окна. В худжрах всегда было темно и мрачно. Здесь же готовили пищу и складывали дрова. Отличительная особенность архитектурно-планировочного решения этого здания состоит в незамкнутом характере организации плана, облегченных пропорциях такого важного элемента композиции, как портал, и обработке архивольты арки портала клинчатой кладкой, которая впервые появляется в архитектуре Казахстана в этом здании.

Если медресе, предназначенные для подготовки кадров служителей мусульманского культа, имели кое-какие помещения, то мектебы — начальные школы, как правило, не были обеспечены специальными зданиями. Летом они помещались в юртах, а зимой — в жилых домах или в землянках.

Начиная с конца XVIII века, в отдельных городах Казахстана открываются русско-казахские школы, целью которых была подготовка из казахов переводчиков и писарей. К середине

XIX века число этих школ быстро растет. Для них царским правительством строились специальные здания, в архитектуре которых отразились различные направления русской архитектуры второй половины XIX и начала XX века. Интересно отметить, что наряду с переделками классицизма и модерна архитектура некоторых из них имела претензию на «восточный» стиль. В этом отношении заслуживает внимания здание русско-казахской школы в городе Уральске, построенное в начале XX века (таблица 51). В архитектуре этого здания, помимо того, сочетаются разнохарактерные формы и детали. Так, стрельчатые арки, перекрывающие проемы окон второго этажа, имеют готические очертания.

Известно, что надгробные сооружения казахов отличались большим разнообразием типов, и форм. Кроме больших размеров купольных мавзолеев, сооружались такие типы памятников, как сагана-тамы, кереге-тамы, кулуп-тасы, кой-тасы, уш-тасы и саганы. Следует отметить, что культ предков — аруахов — служил идеологической основой для широкого строительства с давних времен. В рассматриваемом периоде традиционное строительство надгробных памятников продолжалось и имело значительное распространение. Большинство их отличается небольшими размерами, простотой планового решения и объемной композиции. Но среди них имеется небольшое количество величественных произведений архитектуры, созданных талантливыми мастерами из народа. Выборочное рассмотрение некоторых из этих сооружений может дать ясное представление о состоянии строительной культуры того времени в Казахстане.

Мавзолей Жуздена, расположенный в Джезказганском районе Карапандинской области, был построен в середине XIX века народным мастером Серали Еламановым по заказу крупного феодала. Архитектурное решение этого памятника является примером подражательного использования архитектурно-строительных приемов предыдущих периодов строительства. Выполняя задание заказчика, пожелавшего построить такой же памятник, как мавзолей Алаш-хана (памятник XIII века), мастер почти полностью воспроизводит его формы. По своей композиции мавзолей Жуздена, как и его оригинал, является портално-купольным сооружением, состоящим из мощного портала (пештак), основного помещения кубического объема, низкого десятигранного барабана и сферического купола. Как известно, портал имеет чисто декоративное значение; его идейно-художественное назначение — создавать впечатление монументальности и величия, что

Р и с. 13. Мавзолей Жуздена. Общий вид с юго-восточной стороны. Мастер Серали Еламанов. Середина XIX века.

13-с у р е т. Жузден мавзолейі. Оңтүстік-шығыс жақтан жалпы көрінісі. Мастер Серәлі Еламанов. XIX ғасырдың орта кезі.

обычно достигается выделением портала в самостоятельный объем и увеличением его размеров по сравнению с другими частями здания. Этот традиционный прием с успехом был использован в архитектуре мавзолея Жуздена. Портал его имел около 10 м высоты и мощную объемную массу, которая доминировала над остальными элементами композиции здания. При этом входной проем (1,70×0,77 м) мавзолея, размещенный в глубине ниши, служил масштабом для портала и его арочной ниши, подчеркивая их величину (рис. 13, табл. 52). Ниша портала, перекрытая полуциркулярной аркой, обрамлена трехполосной рамкой; средняя из полос украшена терракотовыми плитками квадратной формы. Мотив орнаментации плит — геометрический, представляющий комбинацию восьмиугольных и треугольных фигур. Верх портала завершается живописным фризом и карнизом несложного профиля. Фриз, состоящий из плит восьмиугольной формы, зажат сверху и снизу одним рядом глазированной кирпичей, имеющих поливу синего цвета, а карниз состоит из двух рядов кирпичей фигурной кладки, образующей зубчатую, пилообразную форму, и четырех рядов кирпичей простой кладки. Плоскости боковых стен портала, начиная от уровня верха цоколя до низа фриза, обработаны рисунками характера елок, направленных стрелой вверх. Стены же боко-

вых и заднего фасадов отделаны фигурной кладкой в виде «ромбиков» и «треугольников», что создает живописный узор наподобие рисунков «чиис», которой, как известно, покрывается решетчатый остов казахской юрты (кииз-уй). Это один из наглядных примеров тесной связи архитектуры культовых зданий с прикладным искусством народа.

Стены здания выложены из жженого кирпича ($26 \times 26 \times 6$ см) на глино-саманном растворе. Переход от квадратного плана ($5,38 \times 5,43$ м, по внутреннему контуру стен) к десятигранному барабану, а затем на круглое основание сферического купола был осуществлен путем устройства в углах и толще стен восьми сквозных ниш, перекрытых стрельчатыми арками. Для кладки арок купола употреблен ганчевый раствор.

Применение сквозных ниш, имеющих хорошие пропорции, значительно обогащает пространственное решение интерьера. Купол, выложенный способом кольцевой кладки, имеет правильную форму полушария. В общем архитектура интерьера здания, решенная по

принципу единства конструкции и архитектурной формы, производит гораздо более сильное впечатление, чем архитектура фасадов.

Мавзолей Жуздена, несмотря на подражательный характер его архитектуры, ценен тем, что был построен в период, когда архитектура Казахстана начинала выходить из состояния глубокого упадка. В данном случае заслуга народного мастера заключалась в том, что он, возводя здание этого мавзолея в то переходное время, доказал возможность успешного возрождения высокой строительной традиции далекого прошлого, связав ее со строительной практикой своего времени.

Другим примером использования приемов и форм строительства предшествующих периодов может служить мавзолей Шокая в селе Байкадам, возведенный в середине XIX века. Портал его в отличие от портала мавзолея Жуздена фланкирован двумя угловыми суживающимися кверху башнями-минаретами и имеет цилиндрический барабан, завершаемый полусферическим куполом (рис. 14, табл. 53).

Мавзолей Майралия Айтхожаева, известный

Рис. 14. Мавзолей Шокая в селе Байкадам. Общий вид с юго-восточной стороны. Середина XIX века.

14-сурет. Байкадам селосындағы Шоқай мавзолейі. Оңтүстік шығыс жағынан жалпы көрінісі. XIX ғасырдың орта кезі.

Р и с. 15. Мавзолей Кара-Сопы. Общий вид. XIX век.
15-с у р е т. Қара сопы мавзолейі. Жалпы көрінісі
XIX ғасыр.

местному населению под названием гробницы Кара-Сопы, по общей схеме плана и объемной композиции относится к распространенному в Южном Казахстане типу надгробных сооружений (рис. 15). Здание построено в 70-х годах XIX века из жженого кирпича на алебастровом растворе. Оно находится в 10 км к юго-западу от районного центра Яны-Курган. Для мавзолеев этого типа характерным является то, что их объемная композиция, следуя традиции предыдущих веков, строится по продольной оси. Прямоугольный план здания, состоящий из основного помещения — кабир-ханы и выступа входной части, имеет размеры $12,34 \times 8,70$ м. Основной объем сооружения, представляющий собою параллелепипед, опоясан несложным карнизом, составленным из кирпичных кронштейнов. Квадратное помещение кабир-ханы ($6,50 \times 6,50$ м) перекрыто полусферическим куполом, покоящимся на восьмигранном барабане. Главный фасад здания, обращенный на юго-запад, оформлен более сильными архитектурными средствами. Глубокая ниша, устроенная на гладком фоне стены, перекрыта красиво нарисованной стрельчатой аркой. Парапетная часть главного фасада, обработанная системой сквозных арочек и завершаемая треугольными зубцами, придает архи-

тектурному решению этого скромного по своей величине сооружения особую выразительность.

Мавзолей Айтмана, находящийся в местности Айтман-Су, построен в 90-х годах XIX века как фамильная гробница известными народными мастерами — братьями Дүйсенбаем и Умиром Каражусуповыми. О жизни и творческой деятельности этих народных зодчих мы не имеем достоверных сведений. Только лишь со слов стариков известно, что они были прославленными мастерами, воспетыми народными поэтами, жили и работали во второй половине XIX и в начале XX вв. Кроме мавзолея Айтмана, их творчеству принадлежат мавзолей Омара на Устюрте (таблица 54, 1897), сагана-там Тулебая на кладбище Асан-Хожа, на Эмбе, и многие другие сооружения.

Рассматриваемый памятник — мавзолей Айтмана, — представляющий собою купольно-центрический тип сооружения, по своему архитектурно-художественному решению намечает новую линию развития народного зодчества (рис. 16, 17, табл. 55). Если в конструктивных приемах этого сооружения используется традиция предыдущего периода строительства, то применяемые в нем архитектурно-художественные средства обладают совершенно новыми

Рис. 16. Мавзолей Айтмана. Общий вид с юго-восточной стороны. Мастера братья Каражусуповы. 1898. 16-с у р е т. Айтман мавзолейі. Оңтүстік-шығыс жағынан жалпы көрінісі. Мастерлер ағалы-інілі Қаражүсіповтар. 1898 ж.

чертами. Прежде всего здесь мы не видим традиционного массивного портала, обработанного, как правило, стрельчатой аркой, обрамленной плоско-рельефной рамкой. Вся композиция здания построена на сочетании простых геометрических объемов — куба, цилиндра и конуса, а архитектурная обработка их осуществлена комбинацией округлых, хорошо прочерченных криволинейных форм. Трехчастное полукруглое декоративных порталов, лучковое очертание парапетов, цилиндр барабана и коническая форма купола составляют гармоническое целое.

Все фасады сооружения, покоящегося на развитом двухступенчатом цоколе, имеют поч-

ти одинаковую степень художественной обработки, за исключением главного фасада, который несколько обогащен значительно выступающим козырьком выходного проема. На плоскости стен каждого фасада, по обе стороны от декоративных порталов, размещены резные картуши, имеющие различную композицию и характер орнаментов. Если архитектурное решение памятника построено на принципе повторения ведущего мотива архитектурных средств — трехчастных порталов-обрамлений, имеющих полуциркульное завершение, — то орнаментальное его украшение отличается многообразием сюжетов и вариациями. Даже при повторном применении одного и того же мотива орнаментальной росписи в нескольких местах, не создается впечатления монотонности вследствие умелого сочетания его с другими мотивами.

Рис. 17. Мавзолей Айтмана. Северный фасад. 17-с у р е т. Айтман мавзолейі. Солтүстік фасады.

Мастерство народных зодчих, строителей этого памятника, проявляется и в том, что декоративными средствами они усиливают выразительность его архитектурных форм. Это достигается тем, что орнаментом украшаются такие ответственные элементы композиции, как декоративные порталы, плоскости венчающих стен парапетов и часть поверхности купола.

Плоско-рельефный и слегка выступающий карниз, состоящий из четырех расположенных уступами и тонко прочерченных полос-линий, в угловых частях здания несколько приподнят. Этот оригинальный прием не только подчеркивает центр композиции каждого фасада, но и улучшает архитектурную обработку углов сооружения. Гладкие плоскости стен, служащие контрастным фоном для нарядно украшенных декоративных порталов, имеют естественный цвет светло-желтого известкового камня-ракушечника. Орнаментальная роспись фасадов исполнена одним тоном — красно-фиолетовой краской, которая кое-где поблекла и местами совсем стерлась.

Внутрь мавзолея можно попасть через входной проем, который является единственным источником освещения интерьера. Так как он устроен с южной стороны горизонта, то в солнечные дни в помещении бывает достаточно светло. Пол помещения — утрамбованный грунт. Стены сложены из крупных блоков, тщательно пригнанных друг к другу. Кладка стен велась насухо двумя параллельными рядами, промежутки между которыми засыпался битым камнем и заливался глиняным раствором. Для усиления жесткости стен кое-где устроены поперечные связи — прокладки. Переход от квадратного плана к купольному покрытию осуществлен следующим простейшим приемом. На каменные балки, положенные по углам помещения с напуском внутрь, опираются прямоугольные ниши, выше которых идут постепенно смыкающиеся ряды кольцевой кладки конического купола, замыкающейся небольшим круглым плафоном. Благодаря применению хорошо отесанных лекальных блоков, сложенных на известковом растворе, купол имеет плавный переход и правильную коническую форму, что соответствует структуре наружного купола здания.

Архитектурно-декоративное оформление интерьера, также отличающееся высоким уровнем художественного исполнения, в основных чертах воспроизводит внутреннюю обстановку богато отделанного переносного жилища казахов и построено на вертикальном и горизонтальном членениях плоскостей стен лопатками, неглубокими нишами и лентами двухъярусного фриза.

Все плоскости внутренних стен мавзолея покрыты сплошным ковром орнаментальных украшений, выполненных способом контурной резьбы и разрисованных масляными красками белого, красного, коричневого и зеленого тонов. На северной стене, расчлененной на 7 ниш, изображены винтовка, пороховница, кумган, домбра и комбинации различных мотивов народной орнаментики (таблица 55). На восточной стене, разбитой на 6 ниш, нарисованы причудливые сочетания растительных и геометрических орнаментов. Западная сторона расчленена на 6 ниш, поля которых украшены изображениями таких предметов быта и вооружения, как самовар, дастархан, чайник, кинжал, кривая сабля, пика и орнаментальными построениями. Вся эта система ниш и пилястр, опирающаяся на двухступенчатый цоколь — панель, завершена двухъярусным живописным фризом, выше которого расположена роспись крупных рисунков, состоящих из стилизованных мотивов «кошкар-муиз», геометрических и растительных форм. Первая лента фриза, имеющая ширину 35 см и протянутая по всему периметру помещения, состоит из мелких шахматных узоров и раскрашена в зеленый и светло-коричневый тона красок. Следует отметить, что в размещении орнаментального украшения мастер руководствовался рациональным принципом: он укрупнял рисунок орнаментов, сообразуясь с увеличением высоты помещения.

Простота и логичность композиции, хорошее соотношение ее основных элементов, выразительность архитектурных форм, новизна и оригинальность декоративных средств — все это дает возможность отнести мавзолей Айтмана к числу подлинных произведений архитектуры. Некоторые его элементы созвучны формам русского зодчества. В частности декоративные порталы здания очень напоминают трехчастное полукружие закомар русских церквей.

В местности Сенек на Мангышлаке, в восточной части небольшого кладбища, на фоне унылых песчаных холмов вырисовывается величественное здание мавзолея Калишева, построенного в 1900 году народными мастерами Дутбаем Жандаулетовым и Нурниязом Избасаровым. Главный автор этого сооружения Дутбай Жандаулетов был потомственным мастером; жил он во второй половине XIX века и первом десятилетии XX века.

В задании заказчиков было сказано, что мавзолей не должен быть похожим на мрачную гробницу, а иметь облик нового, бело-снежного отау*.

Строительным и декоративным материалом

* Новая войлочная юрта. — Прим. автора.

здесь служил камень-ракушечник, отличающийся приятным светло-кремовым оттенком. Карьер этого камня находится в 80 км к западу от Сенека, в местности Карамойлды.

Вчерне обработанные блоки камней были доставлены к месту строительства зимою на санях-волокушах.

Общая композиция здания, имеющего квадратный план (5,50×5,50 м), складывается из основного объема — прямоугольной призмы, цилиндрического высокого барабана и изящного шлемовидного купола, увенчанного скульптурно обработанным шпилем. Все эти основные композиционные элементы здания, находясь в гармонической связи между собою и обладая хорошими пропорциями, придают ему торжественный вид, чему в немалой степени способствует постановка здания на развитом цоколе — пьедестале (рис. 18, 19, табл. 43). Главный фасад сооружения, ориентированный на юг, решен более нарядным декоративным оформлением, ведущий мотив которого определяет характер архитектурной обработки всех остальных фасадов. Стена его, несколько приподнятая по отношению к стенам боковых фасадов, расчленена по горизонтали на три основные части: цоколь, собственно стену и парапет. Развитый цоколь здания состоит из двух рядов толстых плит и вогнутого переходного профиля, близкого по форме обратной выкружке. В центре стены, на уровне верхнего обреза цоколя, размещен входной проем (1,27×0,70 м), перекрытый горизонтальной перемычкой и завершенный фигурным карнизом, напоминающим по форме каблучок. Вертикальные членения плоскости стены главного фасада, решенные движением к центру, придают композиции здания динамичность. По обе стороны от входа устроены две высокие ниши, имеющие стрельчатое очертание. Узкий вертикальный простенок, отделяющий эти ниши от западов, расписан черной масляной краской на мотив «ирек». Основные мотивы членения главного фасада — вертикальные ниши, завершаемые стрельчатыми арками, плоские запады и орнаментированный фриз, переходя в обработку других фасадов, создают единство архитектурного решения здания. Различие в оформлении боковых фасадов состоит в том, что здесь ниши не имеют орнаментированных заполнений и верхи их заканчиваются горизонтальными срезами, в результате чего боковые фасады имеют более скромный вид, чем главный и задний фасады. На плоской кровле здания устроены водосточные желобки, которые у верхнего обреза стен боковых фасадов заканчиваются фигурными водометами в виде крошфейнов. Парапет на заднем фасаде хотя

Р и с. 18. Мавзолей Нурбергена Калишева в Сенеке. Мастер Дутбай Жандаулетов. 1900.

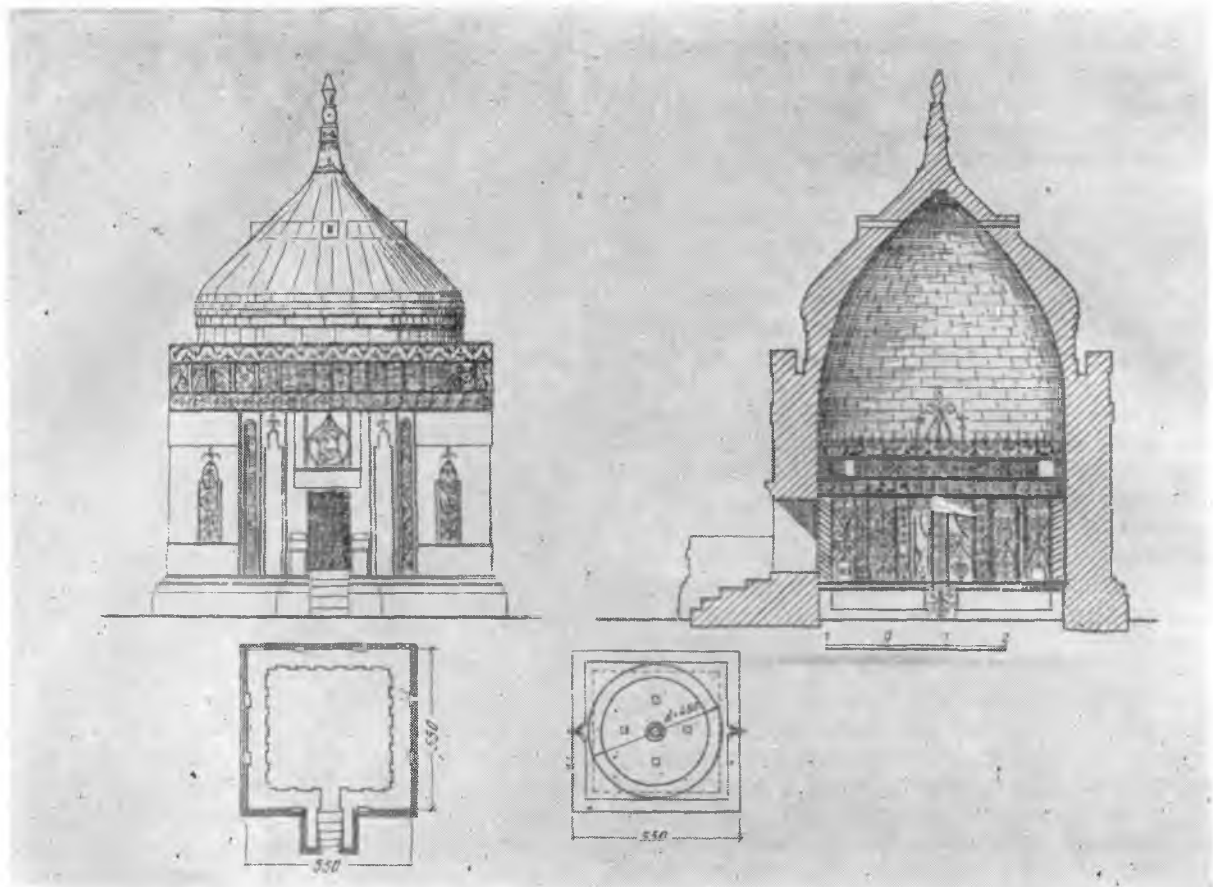
18-с у р е т. Сенектегі Нұрберген Қалышев мавзолейі. Мастер Дутбай Жандаулетов. 1900.

и обработан менее нарядно, чем парапет на главном фасаде, но имеет одинаковую с ним высоту. Поверх цилиндрического барабана, над которым возвышается изящный шлемовидный купол, облицованный способом радиальной кладки, протянута широкая лента орнаментированного пояса наподобие «баскур». На поверхности купола, по двум взаимно перпендикулярным осям здания, устроены ложные слуховые окна.

Все декоративное оформление фасадов здания, представляющее собою сложное сочетание мотивов народной орнаментики, выполнено способом контурной резьбы по камню и окрашено в различные тона масляными красками, разведенными на натуральной олифе. Так, декоративный фриз, опоясывающий все здание, украшен комбинацией стилизованных мотивов «туе-табан» и «кус-канат».

Пол помещения, устроенный из утрамбованного грунта с глиняной обмазкой, расположен ниже уровня наружного цоколя здания.

Переход от квадратного плана к куполу решен в мавзолее Калишева тем же про-

Р и с. 19. Мавзолей Нурбергена Калишева. Главный фасад, план и разрез.
19-с у р е т. Нурберген Қалышев мавзолейі. Бас фасады, жобасы мен жармасы.

стейшим приемом, что и у описанного выше мавзолея Айтмана. Архитектура интерьера мавзолея Калишева, отличающаяся богатством и разнообразием декоративного убранства, так же, как и интерьера мавзолея Айтмана, решена системой плоских ниш и лопаток, покрытых сплошным ковром орнаментальных украшений. В отличие от оформления интерьеров других памятников этого времени членения плоскостей внутренних стен рассматриваемого мавзолея имеют более строгий ритм построения и лучшие пропорции. Развертка каждой стены имеет собственную ось композиции, подчеркнутую более обогащенной художественной обработкой. В композиции орнаментальных построений, помимо многочисленных сюжетов, включены рисунки фасадов зданий. В цветовом решении интерьера преобладают белые, красные, зеленые и коричневые тона красок. При этом белые тона преимущественно служат фоном для красочных узоров орнаментики. В общем художественное оформление интерьера, выполненное на высоком уровне мастерства,

как по построению композиции, так и по разработке отдельных деталей и цветовому решению, имеет жизнерадостный вид. Здесь нет даже намека на мрачную обстановку гробницы — это опозитивированное изображение обстановки богато убранного отау — нового киизуя (юрта). Созданию этого образа способствовало не только задание заказчика, но и оптимизм народного характера. Как уже сказано выше, идея оптимизма пронизывает и наружную архитектуру здания, которая выражается как в динамическом характере построения его общей композиции, так и в членениях плоскостей стен и частично в цветовом решении фасадов. Только применение черных красок в раскраске орнамента фриза — «траурной ленты», — опоясывающей все фасады, и наличие единственного входа — окна, намекают на действительное назначение этого здания. Хотя общие приемы построения композиции, решения конструкции и основные мотивы декоративного оформления здания мавзолея Калишева имеют преемственную связь с архитектурой

Р и с. 20. Мавзолей Борана. Общий вид с юго-восточной стороны. Мастер Нурнияз Избасаров. 1908.
20-сурет. Боран мавзолейі. Оңтүстік-шығыс жақтағы жалпы көрінісі, мастер Нұрнияз Избасаров. 1908.

предыдущего периода строительства, но некоторые формы его архитектуры и приемы строительной техники относятся к новым явлениям в зодчестве Казахстана. К ним прежде всего следует отнести устройство развитого цоколя, имеющего в качестве элемента профиля деталь русской классической архитектуры — обратную выкружку. Широкое применение масляной краски в отделке интерьера данного мавзолея и в других постройках того времени является новшеством в строительной технике и в изобразительных средствах. Высокая техника обработки камней и применение заранее изготовленных стандартных блоков камней в возведении мавзолея Калишева также относятся к достижениям строительной техники того времени.

Заслуживает интереса и здание мавзолея Борана, построенное в 1908 году народным мастером Нурниязом Избасаровым. Он находится в местности Кзыл-Су и является однокамерным сооружением, имеющим много общего с мавзолеем Калишева в Сенеке (рис. 20).

Однако по совершенству композиции мавзолей Борана значительно уступает своему предшественнику — мавзолею Калишева. Гори-

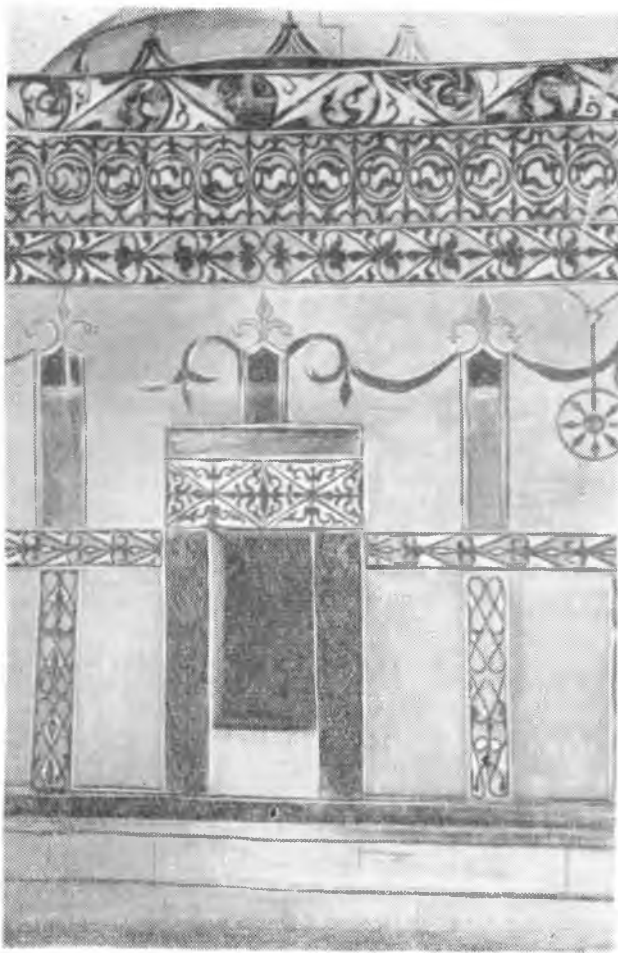
зонтальная тяга — орнаментированный пояс и система мелких лопаток — придают композиции фасадов мавзолея Борана дробность и лишают их монументальности.

Удачным элементом композиции главного фасада этого здания является парапет, сплошь украшенный орнаментальной резьбой и росписью (рис. 20, 21, табл. 44).

Красиво и красочно решен интерьер мавзолея. Плоскости всех стен разбиты на прямоугольные ниши и широкие пилястры — лопатки, которые покрыты сплошным ковром различных мотивов народной орнаментики и изображений предметов домашнего обихода.

Оригинальным типом надгробных сооружений у казахов являются так называемые сагана-тамы, которые получили особенно широкое распространение в начале XX века в отдельных районах Казахстана (Мангышлак, Устюрт и долина реки Эмбы).

Установившийся тип сагана-тамов по композиции представляет собою прямоугольный параллелепипед, передняя и задняя стенки которого при отсутствии покрытия делаются несколько выше боковых, для того чтобы подчеркнуть их архитектурную значимость. По общей схеме своей композиции сагана-тамы несколько напо-

Р и с. 21. Мавзолей Борана. Фрагмент главного фасада.

21-с у р е т. Боран мавзолейі. Бас фасадынын фрагменті.

минают форму казахской кровати, имеющей пологие переднюю и заднюю стенки. Следует отметить, что строительство сагана-тамов менее трудоемко по сравнению со строительством купольных мавзолеев, что является одной из причин их широкого распространения.

Сагана-там Турлыбая Койлыбаева, находящийся в некрополе Асан-Ходжа, на левом берегу реки Эмбы, имеет прямоугольный план (3,60×4,10 м) и типичную для сагана-тама композицию, состоящую из единого объема прямоугольного параллелепипеда (табл. 56, рис. 22). Здание выстроено из крупных блоков камня-ракушечника, имеющего мелкозернистую структуру и светло-желтый оттенок. Стены памятника сложены из двух параллельных рядов кладки, промежутки между которыми засыпан отходами строительных материалов и залит глиняным раствором. С фасадной стороны каменные плиты, из которых сложены стены здания,

тщательно стесаны, и блоки пригнаны настолько плотно друг к другу, что швы между ними едва заметны.

Входной проем, размещенный в центре стены главного фасада, обработан в виде слегка выступающего из плоскости стены портала, украшенного орнаментальной росписью. Верхняя часть стены главного фасада, трактованная как парапет, оформлена системой стрельчатых арок, нанесенных контурной резьбой и росписью. Угловые части здания решены мощными плоскими столбами, которые значительно выступают из плоскостей примыкающих к ним стен. Задний и боковые фасады также отделаны декоративными порталами и прямоугольными нишами. Эти ответственные элементы композиции фасадов покрыты тончайшей орнаментальной резьбой и раскрашены красной, коричневой и темно-зеленой краской. Плоскости внутренних стен памятника расчленены на прямоугольные ниши и пилястры, на которых изображены различные орнаментальные построения, предметы вооружения и домашнего обихода.

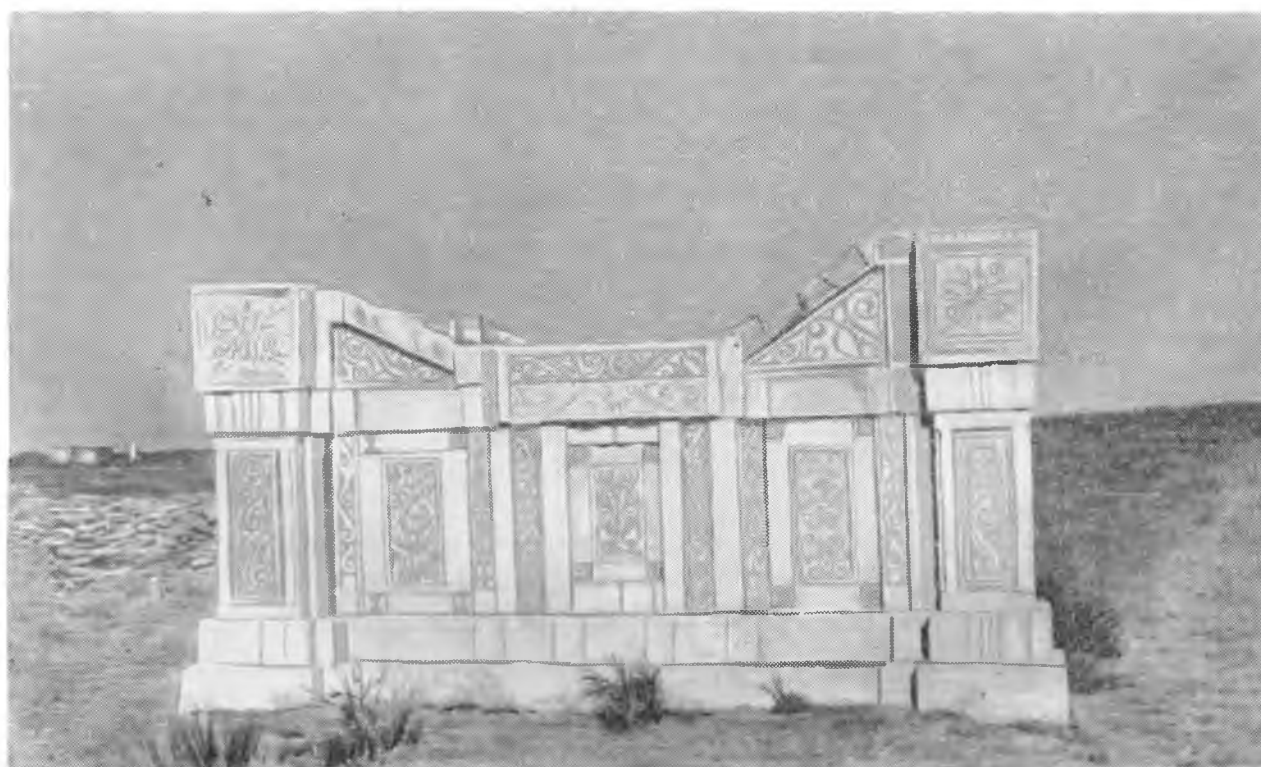
Соразмерное членение элементов композиции, умелое выделение главного и второстепенного в построении композиции фасадов, высокое мастерство резьбы по камню, разумное решение конструкций стен здания и гармоничное сочетание гаммы красок — все это придает этому небольшому сооружению большую силу выразительности и делает его произведением народного зодчества.

Не менее интересным памятником начала XX века является сагана-там некоего Нурмухаммеда, находящийся в юго-восточной части некрополя Асан-Ходжа. Он значительно крупнее описанного выше сагана-тама Турлыбая Койлыбаева и имеет характерную для этого рода памятников схему композиционного построения (табл. 57, рис. 23, 24). Ведущей темой архитектурно-художественного решения здания сагана-тама Нурмухаммеда является вертикальное рельефное членение, дающее богатую игру света и тени. Кроме того, для этого памятника характерно сочетание зеленых и синих тонов красок, что дает более нежное цветовое решение. С большим умением и искусством отделаны поверхности наружных и внутренних стен сагана-тама. Если в оформлении его фасадов преобладают различные мотивы народной орнаментики, то интерьер его насыщен изображениями предметов быта и вооружения. Узоры орнаментов и рисунки предметов, выполненные техникой плоской или контурной резьбы и росписью, хорошо вписаны в украшаемую плоскость и отличаются масштабным построением.

К числу оригинальных памятников начала

Р и с. 22. Сагана-там Койлыбаева. Западный фасад.
22-с у р е т. Қойлыбаевтің сағана тамы. Батыс фасад.

Р и с. 23. Сагана-там Нурмухаммеда. Западный фасад.
23 с у р е т. Нұрмұхаммедтің сағана тамы. Батыс фасады.

Р и с. 24. Сагана-там Нурмухаммеда. Фрагмент западного фасада.

24-с у р е т. Нурмухаммедтің сагана тамы. Батыс фасад фрагменті.

XX века (1908 год) относится и небольшой сагана-там, находящийся в центре бейта Камыспай, построенный известным народным мастером Назаром Умировым (рис. 25).

Оригинальную черту этому скромному по своим размерам памятнику придает обработка верхнего парапета цилиндрическими формами. На подобное решение мастер, видимо, пошел, не желая повторять обычных приемов завершения верха стен. Кроме того, мастер, рисуя на торцах цилиндров круги двух размеров, создает иллюзию, что эти цилиндры разного сечения. Трехъярусным размещением орнаментального украшения удачно подчеркнут центр композиции. Косые полоски, нанесенные на поверхности лопаток, обрамляющих входной проем, также усиливают движение к центру. Более крупными рисунками орнаментов отмечены угловые части здания. Все эти логичные приемы, придающие зданию композиционную цельность и художес-

твенную выразительность, свидетельствуют о незаурядном таланте мастера-строителя.

Большим архитектурно-художественным достоинством обладает саган-там Сугира Ахмеджанова, расположенный в восточной части некрополя Сейсен-Ата и возведенный в 1912 году. Он гораздо скромнее по величине, но отличается некоторым своеобразием объемно-пространственного решения, логичностью построения композиции и живописным фризом главного фасада, выполненным способом плоской резьбы. Отличие композиционного построения этого здания состоит в том, что здесь вводится portик, образующий значительный выступ из плоскости стены и служащий центром композиции главного фасада. Portалы боковых фасадов также решены рельефно. При гладком фоне стен, сложенных из тщательно отесанных и хорошо пригнанных друг к другу камней, особую выразительность приобретает сдержанное декоративное оформление здания. Что касается оформления интерьера, то оно построено на вертикальном членении плоскостей стен системой пилястр и ниш, поверхности которых расписаны сплошным ковром орнаментальных украшений, являющихся различными вариациями традиционных мотивов (рис. 26).

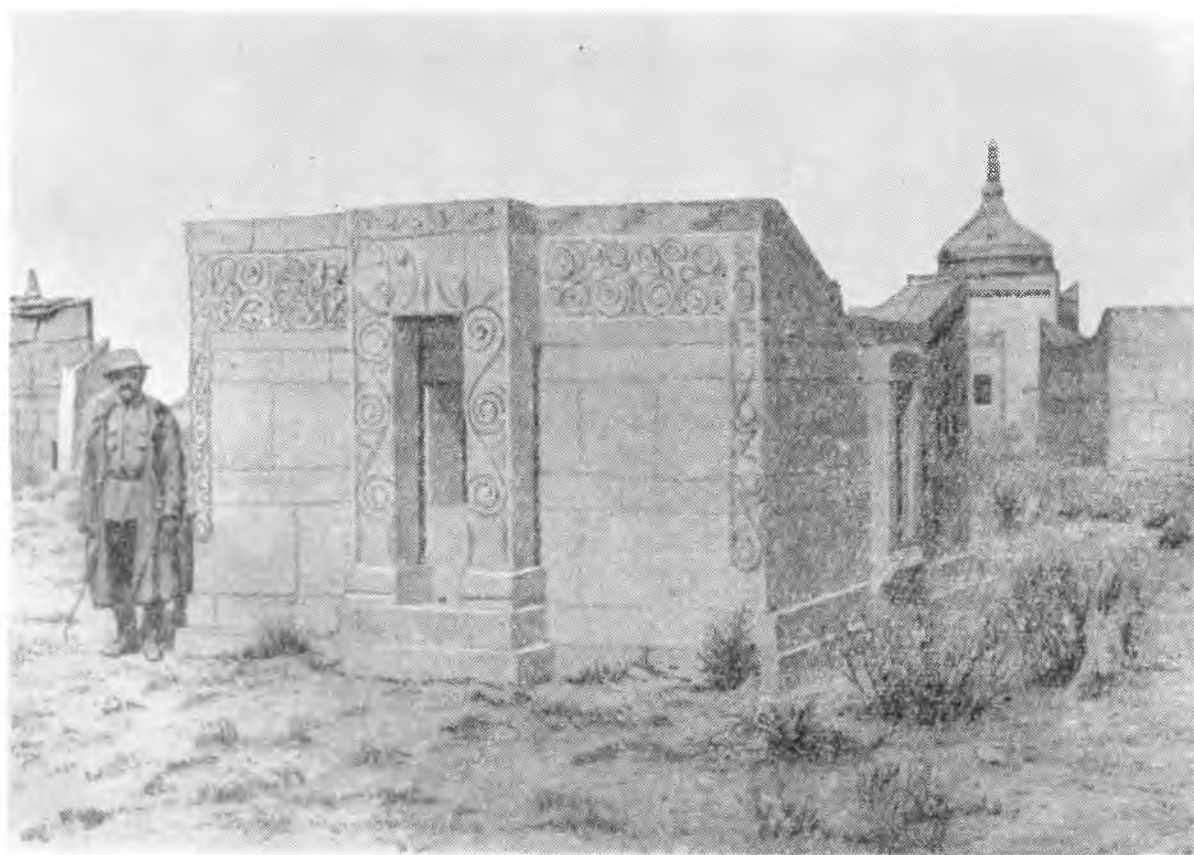
Не менее интересно решен саган-там некоего Утепа Маламанова, находящийся в местности Кзыл-Су на Мангышлаке. Он имеет вытянутый прямоугольный план и типичную для саган-тама объемную композицию. Здание поставлено на мощном цоколе, состоящем из трех каменных плит и переходного элемента в виде обратной выкружки. Входной проем, размещенный в центре стены главного фасада, обработан слегка выступающим из стены порталом, украшенным красивой резьбой. По верхней части парапета главного фасада протянут карниз — пояс, расписанный ползучей кривой с завитками в виде пучков цветов. Ниже карниза расположена орнаментальная полоса, образованная кружочками.

При светло-желтом цвете камня-ракушечника орнаменты раскрашены сочетанием красок, что дает гармоничное цветное решение (табл. 46, 47).

Довольно распространенным типом мемориальных памятников у казахов является кулуп-тас, отличающийся большим разнообразием форм и мотивов декоративной отделки. Исторической наукой установлено, что происхождение кулуп-таса связано с каменными бабами, которые в древности и средневековый период применялись как надгробные памятники у древнетюркских народов Казахстана. Постепенному видоизменению и превращению каменных баб (балбалы) в кулуп-тасы способствовало

Р и с. 25. Некрополь Камыспай. Сагана-там, построенный в 1908 г. мастером Назаром Умировым.
25-с у р е т. Қамыспай бейіті. Мастер Назар Өміров 1908 жылы салған сагана-там.

Р и с. 26. Некрополь Сейсен-Ата. Сагана-там Сугира Ахмеджанова.
Общий вид с юго-восточной стороны. 1905.
26-с у р е т. Сейсен ата бейіті. Сүгір Ахметжановтың сағана-тамы.
Оңтүстік-шығыс жағына жалпы көрінісі. 1905

Р и с. 27. Некрополь Шопан-Ата. Кулуп-тас.
Середина XIX века.

27-с у р е т. Шопан ата бейіті. Құлпытас.
XIX ғасырдың орта кезі.

В рассматриваемом периоде возведение кулуп-тасов продолжалось почти по всей территории Казахстана. Однако более значительная часть их находится в западных районах Казахстана: на Мангышлаке, в Устьюрте и долине реки Эмбы, где имеется мягкая порода строительного камня-ракушечника.

Если сооружение крупных мавзолеев или сагана-тамов (табл. 58, 45) было под силу только баям и феодалам, то кулуп-тасы, не требующие больших затрат на свое устройство, были доступны всем слоям населения. Поэтому они являются наиболее широко распространенным и своеобразным типом мемориальных памятников, обладающих огромным разнообразием форм и обнаруживающих столь же разнообразные приемы их декоративного оформления (рис. 30).

Р и с. 28. Некрополь Шопан-Ата. Кулуп-тас.
Начало XX века.

28-с у р е т. Шопан ата бейіті. Құлпытас.
XX ғасырдың басы.

проникновение мусульманской религии, преследовавшей изображение живых существ. В большинстве случаев кулуп-тас представляет собою врытый в землю каменный столб, расчлененный по высоте на три части: базу в виде толстой плиты, ствол, имеющий, как правило, плоско-рельефную резьбу, и верхнюю скульптурно обработанную часть (рис. 27, 28, 29).

Между этими тремя частями кулуп-таса не наблюдается канонически установленных соотношений. Пропорциональное построение их в каждом отдельном случае различно в зависимости от желания заказчика или вкуса мастера-строителя. Ствол и верхняя часть нередко делаются из одного блока камня. В центре базы, имеющей квадратную форму, вырубается сквозное отверстие для установки ствола кулуп-таса.

Р и с. 29. Некрополь Асан-Ходжа (на р. Эмбе).
Кулуптас. 1913.

29-с у р е т. Асан қожа бейіті. (Ембі өзені бойында).
Құлпытас. 1913.

* * *

Заметному подъему экономики Казахстана, происходившему во второй половине XIX и начале XX века, соответствует значительное развитие строительной деятельности. Процесс развития капиталистических отношений в Казахстане сопровождался ростом городов, появлением новых типов поселений: рабочих поселков при промышленных предприятиях, торгово-ремесленных сел, переросших впоследствии в города, большого количества переселенческих деревень и новых аулов. В их планировочной организации широкое применение находит как градостроительный опыт России, так и местные традиции, выработанные на протяжении многих столетий. Регулярная планировка городов и других населенных пунктов, обладающих прямыми и широкими улица-

ми, ирригационной сетью (система арыков), зелеными насаждениями и другими элементами внешнего благоустройства, была выражением разумного сочетания местной традиции и градостроительной культуры России. В то же время на застройке городов и других населенных мест, отразились господство интересов частных владельцев и различный социальный и национальный состав населения, — она не имела единства архитектурного решения и в основной своей массе представляла собою одноэтажные саманные и деревянные домики, принадлежавшие трудящемуся населению. Среди этой пестрой и мелкой застройки, в противоположных концах города, на площадях-пустырях, возвышались колокольни церквей и минареты мечетей.

В связи с отмеченным выше оживлением в области строительства, другим прогрессивным явлением в развитии архитектуры того времени было появление таких новых типов зданий, как городского типа школы, административные здания, торговые конторы, магазины, сословные клубы, фабрики и заводы, железнодорожные вокзалы и т. д. Основными заказчиками указанных типов зданий были: царское правительство (строительство административных зданий), русские, казахские и татарские капиталисты. Архитектурно-планировочное решение этих зданий, в соответствии с запросами и вкусами заказчиков, подражало различным течениям русской архитектуры во второй половине XIX и начале XX века. Так, например, дома военных губернаторов строились преимущественно с применением мотивов русского классицизма, некоторые здания школ и железнодорожных вокзалов сооружались в «восточном» стиле, незначительное распространение имели приемы и формы стиля «модерн».

Если в силу колониального положения Казахстана в городском строительстве (особенно в западных и северных городах) в то время господствующими были приемы и формы различных стилей русской архитектуры, то строительство в степных районах велось на основе использования традиционных приемов и средств предыдущих периодов. В тот период в связи с возобновлением в безлесных районах строительства культовых зданий — мавзолеев и мечетей, возрождается техника арочно-купольных конструкций, осуществляемых из жженого и сырцового кирпича в Южном и Центральном Казахстане и естественных камней — в Западном Казахстане. Однако в силу частного характера строительной деятельности тогдашние здания отличались небольшими размерами. К тому же вследствие значительной утраты строительных навыков и былого мастерства техника

Р и с. 30. Некрополь Сейсен-Ата. Памятник XV—XVI вв. На переднем плане скульптура шлема.

30-сурет. Сейсен ата бейігі. XV—XVI ғасыр ескерткіші. Алдыңғы жағында дулыға скульптурасы.

выполнения сводчатых конструкций и качество кирпичной кладки находились на недостаточно высоком уровне. Такие архитектурно-конструктивные элементы, как стрельчатые арки, сталактитовые формы, нередко превращаются в чисто декоративные элементы — в треугольные и шторовидные арки, лишённые конструктивного значения и архитектурной выразительности.

В отдельных случаях здания строятся без фундаментов, переход от квадратного помещения к куполу осуществляется примитивным приемом уступчато уложенных на углах стен балок, на которые опирались постепенно смыкающиеся ряды кладки купола и т. д.

Вместе с тем возрождается производство и применение терракотовых и глазурованных плиток для облицовки зданий, особенно в Центральном Казахстане. Усовершенствуется и широко применяется в Западном Казахстане техника резьбы по камню и стенной росписи. Положительной стороной строительной практики Западного Казахстана было широкое применение крупных стандартных блоков камней-ракушечников, укладываемых в кладку стен двумя параллельными рядами, промежуток между которыми засыпался отходами строи-

тельных материалов. Этот способ не только ускоряет процесс возведения зданий, но и даёт значительную экономию в расходе строительных материалов. Кроме того, в архитектуре более поздних памятников, относящихся к концу XIX и началу XX века, наблюдается устройство развитого цоколя, использование полуциркульных и лучковых арок, клинчатых перемычек, применение таких элементов профилей классических ордеров, как обратный каблучок, выкружка, четвертной вал, употребление промышленных красок, что придавало их облику новые черты, несвойственные художественному образу монументальных зданий в предыдущие периоды строительства. В то же время в городском строительстве впервые в Казахстане стали применяться такие новые материалы, как железо и чугун, из которых изготовлялись балки, столбы, перила балконов и лестниц.

Все эти новости в архитектуре утвердившиеся в результате последовательного воздействия строительной культуры России, несомненно обогатили строительное искусство Казахстана. При этом характерно то, что эти новые приемы и средства органически сочетались с традиционными формами и не вносили коренного

изменения в общий характер монументальной архитектуры Казахстана, главными объектами которой в рассматриваемом периоде были культовые здания — мавзолеи, мечети и медресе. Основные черты монументального зодчества казахского народа по-прежнему определяются использованием пештака, куполов различных форм, стрельчатой арки, аркатуры, глухой плоскости стен, составляющей характерный прием, а также своеобразным декоративным оформлением, выполняемым фигурной кладкой кирпича, облицовкой из керамических плит, резьбой по камню, дереву и алебастру. Следует отметить, что указанные приемы и формы характерны, главным образом, для памятников архитектуры Южного и Центрального Казахстана, где с древних времен существовала устойчивая строительная традиция и где строительство осуществлялось из жженого, сырцового кирпича и битой глины.

Несколько иные особенности присущи памятникам архитектуры Западного Казахстана (Мангышлак, Устюрт, долина реки Эмбы). Если в Южном Казахстане преобладают полусферические и конусообразные купола, то в Западном Казахстане они имеют, как правило, шлемовидную форму, которая, по утверждению народных мастеров, происходит от формы шлема (дулыга). Это свидетельство мастеров подтверждается еще и тем, что на

многих некрополях Мангышлака и Устюрта в значительном количестве встречаются скульптурные изображения шлема, высеченные из естественных камней и поставленные в сочетании с другими видами надгробий (рис. 30). Вместе с тем в тематике декоративного оформления надгробных памятников Западного Казахстана значительное место занимают и другие виды вооружения: сабля (кыш), секира (айбалта), пика (найза) и т. п. Это традиционное изображение предметов вооружения в памятниках Западного Казахстана непосредственно связано с историческими событиями, правдиво отраженными в героическом эпосе казахского народа.

Другая особенность архитектурно-художественных приемов Западного Казахстана, обусловленная характером местного строительного материала, состоит в обилии декоративного оформления, выполненного различной техникой резьбы по камню и росписью.

Изложенная здесь краткая характеристика архитектуры Казахстана XIX и начала XX века показывает, что наряду с некоторым ростом производительных сил и повышением культуры строительное искусство казахского народа в рассматриваемый период тоже получило заметное развитие, отразившее происшедшие изменения в исторической и культурной обстановке.

М.М. МЕНДІҒҰЛОВ

ҚАЗАҚСТАН АРХИТЕКТУРАСЫНЫҢ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ СИПАТЫ ЖӨНІНДЕ

БҰЛ алынып отырған дәуір бүкіл ХІХ ғасырды және ХХ ғасырдың алғашқы 15 жылын қамтиды. Осы уақыттың ішінде қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық өмірінде үлкен өзгерістер болды.

XVIII ғасырдың 30 жылдарында басталған Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылу процесі ХІХ ғасырдың 60 жылдарында аяқталды. Қазақстанның Россиямен саяси-экономикалық байланысын бірте-бірте күшейте түсуге себеп болған осы тарихи уақытқа қазақ халқының бұдан арғы дағдырын белгілеп, оны Жонғария мен Орта Азия хандықтары тарапынан құлдану қаупінен азат етіп, еңбекші қазақтардың орыс халқының озат мәдениетімен араласуы үшін нақтылы жағдайлар жасады.

Алайда Қазақстанның Россияға қосылу кезінен басталған алға басу жағдайына қарамастан, ол ХІХ ғасырдың басында мешеу ел болып қала берді. Мұнда патриархалдық-феодалдық қарым-қатынастар үстемдік етті. В. И. Ленин өзінің «Россиядағы капитализмнің дамуы» деген еңбегінде көрсеткен шаруашылықтың феодалдық тәсілдерінің барлық белгілері, белгілі дәрежеде, ХІХ ғасырдың басындағы Қазақстан экономикасына тән еді¹.

Көптеген қазақтардың шаруашылығының негізгі саласы ру арасындағы барымта-тартыстардың, немесе ауық-ауық шөп шықпай қалып, жұт болудың арқасында жйі-жйі құлдырап, кері кетіп отыратын көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы болып келді, егіншілік солғын дамыды. Егіншілік техникасы өте төмен болды. Жерді дөрекі соқамен жыртты немесе кетпенмен шапты. Қазақстанда товарлы-ақша қарым-қатынасының дамымағандығының ерекше белгісі айырбас саудасы болды.

Қазақстанның саяси құрылысындағы өзгерістер — Кіші жүз бен Орта жүзде хандық өкметінің жойылуы еді. Бұлардың иеленген жерлері кейін жеке аймақтарға бөлініп, не дун-дуанға жіктеліп, оларды аға-сұлтан басқа-

ратын болды. Кіші жүздің біраз бөлігі мен Ұлы жүз түгелдей Орта Азияның Хиуа және Қокан хандықтарының қол астында болды. Бұл бытыраңқылық ХІХ ғасырдың 60 жылдарында қазақ жерінің Россияға толық қосылып болуына дейін созылып келді.

Орыс патша өкіметінің, Орта Азия хандықтарының және ат төбеліндей жергілікті феодалдардың ең жақсы жерлерді басып алуы салдарынан туған мал жайылымдарының жетіспеуі өзара соғысуды жиілетіп, еңбекші бұқараның экономикалық жағдайының нашарлауына әкеліп соқты. Осының салдарынан патриархалдық-феодалдық тұрмыс салты бұзылып, қазақ аулында таптық күрес шиеленісе түсті. Қайыршыланып жүдеп-жадаған халық бұқарасы екі жақтан бірдей өзуге қарсы күресті. Сөйтіп өзінің ауыр жағдайын жеңілдетуді көксеп, Россиямен жақындасуға тырысты. Өздерінің бұрынғы үстемдігінен айырылғанына наразы болған ат төбеліндей феодалдардың бір бөлігі Қазақстанның Россияға түкпілікті қосылуына қарсы күрес жүргізді. Осы мақсаттарды көздеп, олар халық бұқарасының қараңғылығын және мұсылман дінін пайдаланды.

ХІХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті мен музыкасы өзінің идеялық мазмұны жағынан алып қарағанда, қазақ қоғамының негізгі екі табының — ат төбеліндей феодалдар мен еңбекші шаруалардың күресін көрсетеді. Эпикалық және әңгіме сюжеттерінде жасалған шығармаларда, негізінен алғанда, патриархалдық-феодалдық тұрмыс пен оның әдет-ғұрыптары дәріптелді. Халық ақындары мен музыканттарының творчествосында халықтың ауыр жағдайы бейнеленіп, феодалдардың халыққа қарсы әрекеті әшкереленді, халық бақыты жолында күрескендердің (Исатай — Махамбет) ерлігі баяндалды.

ХІХ ғасырдың басында қазақтардың сауаттылығы өте төмен еді. Тек дін жолында қызмет етіп жүрген адамдар мен феодал-шонжар-

лардан шыққандар ғана сауатты еді. Балаларды оқыту дін негізінде қойылған еді.

Мұсылман діні мен шаманизм қалдықтарының қосылуы — қазақтардың діни көзқарастарының ерекше бір түрі. Аруақтарға табыну қазақтар арасында кеңінен тараған діни сенім болды. Аруақтардың құрметіне ас берді, құрбан шалынды, садақа үлестірілді. Қабыр үстіне мола тұрғызды. Өмірде кездесетін барлық сәтті іс солардың қамқорлығынан болады деп түсінді.

Феодалдық бытыранқы болған Қазақстан ол кезде саяси-экономикалық жағынан Россиямен де, Орта Азия хандықтарымен де байланысты еді. Осы байланыстың қайсысы болса да Қазақстанда архитектура мен қала салу ісінің өркендеуіне өзінің ерекше ізін қалдырды.

Мысалы, бұрын қолөнершілік-сауда және саяси-діни орталықтары болып келген Оңтүстік Қазақстанның ескі қалалары Әулиеата, Шымкент, Түркстан, Созақ, Сайрам тағы басқаларын алсақ, олар әлденеше рет жоңғар шабуылына, өзара соғыс әрекетіне ұшырап, әлденеше рет талқандалды, Орта Азия хандықтарының да қоластына түсті, сөйтіп күйреп-құлдырау халіне жетті.

Осы кезде Оңтүстік Қазақстан жерімен жүріп өткен орыс жолаушылары кілең, қаңырап бос қалудың белгілерін атап көрсетеді. Мысалы, 1800 жылы, сол жерлерде болған Поспелов пен Бурнашев Түркстан қаласы туралы былай деп жазады: «Ертеде бірталай даңқты болған бұл қаланың қаңырап қалғаны сондай, мұнан кәзір 300 үйді де санап шығуға болмайды, қаланың бұрынғы кең аумағы тек құлап жатқан үйлерден ғана көрінеді»². 1819 жылы осы жерге келіп кеткен Ф. Назаров та Шымкент төңірегіндегі қазақтардың тастап кеткен үйлері, бақтары мен егістік жерлері туралы осылай хабарлайды³.

Бұған қарсы Қазақстанның батыс және солтүстік батыс аудандарында, қазақ жерінің Россияға қосылуына және Қазақстан мен Россия арасында экономикалық-сауда байланыстарының өсуіне қарай, бұрынғы әскери бекіністер қалаға айналды және жаңадан қалалар шыға бастады. Бұрын сауда орталығы болып келген айырбас сарайлары XIX ғасырдың алғашқы ширегінде өзінің маңызын жоғалтады, олардың орнын үлкен товар айналымдары бар көптеген жәрменкелер басады. Олардың ішіндегі ең ірірегі Орал, Орынбор, Орск, Троицк, Атбасар, Ақмола, Семей және Қоянды жәрменкелері болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында сауданың өркендеуімен байланысты мал шаруашылығының товарлығы да тез өседі. Екіншілік өріс алады. Байлардың көптеген шаруашылықта-

рында плуттер, сеялжалар, ат тырмалары; шөп машиналары, молотилкалар және басқа да ауыл шаруашылық құралдары пайда болады. Қолөнері өндірісі товарларының базарда көбірек сатыла бастауы қолөнері кәсібін кеңейтуге себеп болады.

Былғары өндірісі барынша жақсы дамыған қолөнерінің бірі болды. Теріден алуан түрлі аяқ киім, ыдыс, ат тұрмандары, киім-кешек заттары—белдік, шалбар және басқалар жасалатын болды. Теріні өңдеу және етік тігу ісімен арнаулы шебер етікшілер шұғылданды. Терінің өзі сияқты одан істелген бұйымдар сапасы да жақсы болды. XIX ғасырдың 70 жылдарының бастапқы кезіне жататын документтердің бірінде қазақ етікшілерінің шеберлігі жөнінде былай делінген: «Кәзіргі кезде Баянауыл және Көкшетау округтерінің қазақтары етік шеберлігіне өте ұста, олардың тіккен мәсілері, кебістері ұқыптылығы мен мықтылығы жөнінен Бұхар мен Ташкент шеберлерінен аспаса ешбір кем түспейді»⁴.

Қазақ ұсталары мылтық, қылыш, қанжар, балта, қайшы, кетпен, балта шот, күрек, аттұрман, қой қырқатын қырықтық, ұстара, шеге, құлып және тағы басқаларды жасады.

Қазақтарда зергерлік өнерінің дамуы жоғары дәрежеде болды. Қазақ зергерлері жұқа мыстан ер-тоқымға, жүгенге және мылтыққа алуан түрлі өрнектер қиып орнатты. Күміс және алтын ақшасынан әйелдерге білезік, сақина, жүзік, сырға, алқа, қалыңдыққа арнап сәукеле жасайтын еді. Сондай-ақ жоғарыда келтірілген документте «Қырғыздардағы бұл шеберлік (зергерлік ісі) барынша дерлік жетілдірілген және өзіне тән жолмен өскен» делінген.

Қазақстанның орманға бай солтүстік аудандарында тұрған қазақтар ағаш ұсталығы өнерімен шұғылданады. Ағаш ұсталарының әртелі немесе жекелеген шеберлер тұрғын үй салып, үйге керекті мебельдер мен басқа да заттарды: кереует, кебеже, сандық, дөңгелек стол, алуан түрлі жұқаяқтар, үй керегелерін, уықтарды, шаңырақтарды және басқаларды жасап шығаратын болды. Ағаштан қырнап жасаған, сүйектен ойып безеген не көз тартатын, ашық түсті бояумен түрленген үй ішінің заттары зор көркемдік қасиетте болды.

Қазақ аулына товар-ақша қарым-қатынасы өсуінің одан әрі күшеюі, қалалардың өсуі, мектептер мен кітапханалардың ашылуы, алыстағы сахараға қоныс аударушылардың көптеп келіп ірге тебуі, қазақтардың орыс шаруаларымен жақын қарым-қатынас жасауы, Қазақстанның өндіргіш күштерін және қазақ халқының тарихы мен мәдениетін орыс ғалымдарының зерттеуі,— міне осының бәрі қазақ халқының мәдениетінің прогрессивті дамуына орасан

зор роль атқарды. Осы кездегі қазақ халқының өмірі Шоқан Уәлиханов, Ыбрай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Құрманғазы Сағырбаев, Біржан Қожағұлов, Мұрат Мералиев, тағы осылар сияқты мәдениеттің прогресшіл басқа да қайраткерлерінің шығармаларында шынайы тұрғыда бейнеленген.

Россияда капитализм дамуымен ұштасқан қалалар мен қала халқы өсуінің жалпы процесі XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанға да тән болды. Жоғарыда аталып өткендей бұрынғы әскери бекіністер болған Орал, Гурьев, Оренбург, Орск, Тройцк, Петропавл, Павлодар, Семей, Өскемен, Верный және басқалар оған Қазақстанның кейбір аудандары келіп қосылған мәдени-экономикалық жаңа орталықтарға айналды. Егер XIX ғасырдың басында Қазақстандағы қалалардың саны 10 нан аспа, енді, 90 жылдарда олардың саны 15 тең асады. Алайда XIX ғасырдың аяғына қарай қала халқының үлес салмағы Қазақстанның бүкіл халқының небәрі 5,2 проценті ғана болды.

Нақтылы бір табиғи және климат жағдайларында құрылып, дамыған қаланың қандай болса да, оның тек өзіне ғана тән өзгешелігі, соған қарай тиісінше келбеті болады. Дегенмен, егер тұрғын халықтың еңбек іс-әрекетіне, тұрмысына байланысты қала жоба-жоспарының өзгешеліктерін еске алсақ революцияға дейінгі Қазақстан қалаларын өзара айырмашылықтары бар үш типке бөлуге болады. Мұның бірінші типіне осы қаралып отырған дәуірде өзінің арнаулы өзгешеліктері болған, бұл өзгешеліктердің себебі феодализм заманының әлеуметтік-саяси жағдайлары болып келетін, Әулиеата (Жамбыл), Сайрам, Шымкент, Түркстан, Сыгнак және Созақ қалалары сияқты қалаларды жатқызамыз. Бұл тұрғыдан алып қарағанда бұрынғы Сайрамның қала маңындағы бекініс пункті ретінде XI ғасырдан бері белгілі болып келе жатқан Шымкент жоғарыда аталған қалалардың ішінде неғұрлым көрнекті орын алады. XIX ғасырдың басында Шымкент: қамал, шаһарстан, рабад болып үшке бөлінді. Ел қоныстануының алғашқы негізі болып, биік төбенің басын алып жатқан қамал қаланың оңтүстік бөлігінде болды (1—2-сурет). Оның қабырға керегелері соқпа саз балшықтан (пахса) тұрғызылды. Мұның ішінде бектің сарайы, чиновниктердің үйлері, солдаттарға арналған қазарма және қоймалар орналасты. Қамалға кіретін қақпа оның оңтүстік-батыс жағында болған. Қамалдың солтүстік маңында базар алаңы болды. Осы алаңнан Ташкентке, Түркстанға, Әулиеатаға және Сайрамға баратын басты көше-жолдар тармақталып шығатын. Осы тармақталған көшелерге шығатын көптеген тар

және қисық тұйық көшелер көптеген көше жүйесін құрайтын еді. Шаһарстан екінші қорғаныс керегелерінің ішінде болды. Бұлар қаланың солтүстік және шығыс бөліктерінде қазіргі Қошқарата өзені арнасының бойымен өтетін. Қазіргі Мехнет және Шымған көшелерінің түйіскен жерінде шаһарстанның батыс қақпасы тұрған. Бір және ішінара екі қабат каркас-саман үйлер болып келетін қала үйлерінің негізгі бөлегі шаһарстанда болды. Қала рабадындағы құрылыстарға келетін болсақ, мұнда саз балшықтан салынған үйлер және қолөнершілері мен егінші кедейлердің киіз үйлері болатынды. Қаланың орталығы, әсіресе базар алаңының ішкі аймағы түгелдей дерлік екі қабатты үйлерге толы болғанын атап айту керек. Мұнда үйдің бірінші қабаты әдетте сауда және мастерской үйлері, ал екінші қабаты тұрғын үйлер болды. Базар алаңының біраз солтүстік жағын ала жұма мешітінің ескі үйлері тұрды, мұның орнына XIX ғасырдың аяғында қазіргі жаңа мешіт салынды.

1886 жылы бұл жерге келіп, кеткен П. И. Пашино Шымкентті баққа бөленген қала деп атайды⁵. Мүмкін Шымкентте шынында да ол кезде көк жасыл ағаштар көп болған болар. Бірақ қалада көк жасыл ағаштарды орналастырудың ерекшелігі мынада: саз балшықты дуалдар қоршаған аулалардың ішінде көк жасыл ағаштар болды, ал көшелерде жалғыз-жарым кара ағаштар мен тұт ағаштары өсті. Қоғамдық бақтары мен скверлер мүлде болмады. Қала территориясын суаруға арналған арықтардың жүйесі қаланы олай да, бұлай да әртүрлі бағытта кесіп өтетін. Қаланың көптеген көшелерінде төсеніш болмады. Жам жолдардың кейбіреулеріне күйдірілген кірпіш төсенілген еді.

XIX ғасырдың 60 жылдарының аяғында орнаған жаңа қала дейтін қала Шымкент маңының солтүстік-шығысына орналасты. Мұның ескі қаладан айырмашылығы, ол жоспармен салынды және көшелері түзу кең болған еді. Көшелердің екі жағына көк жасыл ағаштар егіліп, арықтар қазылған. Қазіргі Сталин атындағы және Совет көшелері жоспар композициясының негізгі тіректері болды, бұлардың түйіскен жерінде тас шіркеуі бар қоғамдық бақ орналасты.

Қаланың жаңа бөлігінің дұрыс жоспарлануы ескі қаланың жоспарлануымен жақсы байланыстырылмады. Базар алаңына алып баратын тек бір ғана көше, қазіргі Совет көшесі болған. Қаланың осы жаңа бөлігі де усадьбалары көп және негізгі фасадтары көше жаққа қараған бір қабатты үйлерден салынған. Бұл үйлердің көпшілігі шикі кірпіштен қаланды және екі жаққа еңіс салам және темір шатырлармен

жабылған. Фасадтары сыланып, әкпен ағартылды.

Осы жаңа қала деп аталғандар XIX ғасырдың 60 жылдарында Жамбылда, Түркстанда, Ақмешітте және басқа қонысты тұрақтарда көріне бастады. Бұлар жасалған жоспар бойынша салынды және ескі қалаларға қарағанда айрықша жағдайда болды. Бұлардың жоспарлап ұйымдастырылуында Россияның қала салу тәжірибесі мен жергілікті дәстүрді шебер пайдалану байқалатындығын ерекше атап өткен жөн. Егер ел қоныстаған тұрақтардың ретті жоспарын жасау және оларды жұртшылыққа арнап ағаш егіп көгерту орыс қала құрылысының тәжірибесін пайдалану болып келсе, ал көше бойларына арық жүйелерін қазып, ағаш отырғызып қалаға өзіне тән көрік, тұлға беру Орта Азия халықтарының қала салу дәстүрін тиімді пайдалану болып табылды. Осы тіршілікке қажетті құрылыс ісінің жергілікті тәсілдері мен орыс халқының қала салу мәдениетін тиімді ұштастырудан сол кездегі Қазақстанда қала салудың прогресшіл сипаттарының бірін көруге болады.

Оңтүстік Қазақстанның Түркстан мен Созақ сияқты ұсақ қалаларының құрылыс жоспарлары бұлардан гөрі оңай құрылған. Бұл арада күшті бекіністі қамалдар болған емес және қала территориясы шаһарстан мен рабадқа бөлінбеген. Түркстан қаласында қамал ретінде Қожа Ахмет Ясауидің зират мешіт үйі пайдаланылды. Мұның орасан зор тұлғасы қаланың саз балшықтан жасалған бір қабатты үйлерінің арасында көптеген ғасырдан бері ерен көрінеді және оған жапсарлас жерлерден де асқақтап биік тұрады.

Осы уақыттағы шағын қалалардың ішінде Түркстан қаласынан Орталық Қазақстанға баратын керуен жолдың үстіне салынған Созақ қаласы айрықша болып келеді. «Бұл қала дөңестің үстінде тұр. Биік тас қабырғалармен қоршалған, олардың ішінде бұлақ сулары көп; гарнизонның 200 адамы қаланы күзетіп тұрады. Оның маңайында егістіктер бар, әр жерден кедей қырғыздардың киіз үйлері көрінеді, тұрғын халықтары еңбекке жақсы қарайды, егін егеді және Сарысу мен Шуға қарай көшкен қырғыздармен айырбас жасап тұрады»⁶.

Шығыршық тәрізді болып келетін қаланың басты көшесіне көптеген тұйық көшелер келіп тоғысады. Қорғаныс қабырғалары тұйықтап қоршаған қаланың дәл ортасына үйлер үсті-үстіне өте тығыз салынған.

Біз үшінші типке жатқызып отырған Қазақстанның Орал, Семей, Өскемен, Петропавловск, Павлодар, Верный сияқты және басқа қалалары Қазақстан Россияға қосылған кезде салынып, өркендеді. Бұлардың әдетте тәртіпті жос-

пары, кең, түзу көшелері және сыртқы құрылысының біраз ретті көркемдік түрлері бар. Осы қалалардың салынуымен Қазақстанға алғашқы рет Россияның қала салу жөніндегі өзі тәжірибесі енеді. Осымен бірге патша өкіметінің отаршыл аппаратының тірек пункті ретінде туған бұл қалалардың өзінің жоспарлы құрылымында және сыртқы тұлғасында ерекше сипаттары болды. Мұндай тұрақтың алғашқы негізі әскери қорған болды, мұның төңірегінде қазақ-орыс станицалары мен татар слабодкасы дейтіндер орналасты. Бұдан кейін мекен қоныстың өсуіне қарай, негізінен алғанда, қоғамдық, діни үйлер, патша чиновниктері мен бай адамдардың тұрғын үйлері орналасқан қаланың әкімшілік орталығы туды. Революцияға дейінгі Қазақстанның қала құрылысының негізгі бөлігіне келетін болсақ, бұл бір қабатты ағаш және саз балшық үйлер еді. Бұлардың арасында қалаға шығыс-европа сипатындағы тұлға беретін қоңыраулы шіркеу үйлері мен мешіттің минераттары әр жерден сарайып көрініп тұратын. Көптеген қалалар мен селолардың ретті жоспары болғанына қарамастан, оларға құрылыс салған кезде біркелкі архитектуралық көркемдік жасау принципі сақталынбады. Мұны Семей және Верный қаласының құрылыстарының мысалынан көруге болады.*

Соғыс бекінісі ретінде 1718 жылы салынған Семей сол ғасырдың 80 жылдарында уездік маңызы бар қалаға айналды.**

Орта Азия мен Қытай арасында сауда керуені жолдарының үстіндегі ірі пункттердің бірі бола отырып, Семей тез өседі. Сөйтіп XIX ғасырдың ортасында облыс орталығына айналады. XIX ғасырдың 70 жылдары шамасындағы оның жалпы жоспарына қарағанда қаланың орталығы біраз шығыс жақты ала, Ертістің оң жақ жағалауында болған көрінеді, бірақ 80 жылдары бұл орталық қазіргі мәдени және демалыс паркінің орнына, солтүстікке ауысады (29, 30-таблица, 3—4-суреттер). Ертіс өзені, оның иін-иін жағаларына қарай параллель және перпендикуляр болып келетін, көше жүйелерінің бағытын анықтады. Қала жоспарын дұрыс жасауға себеп болған осы табиғи факторлардың дұрыс есебі оның орталығын жағаға орналастыру Семейдің жоба-жоспарын жасау ісінде тиімді жағдай болды. Алайда жеке кәсіп иелерінің мүддесін көрсететін қаланың неғұрлым кейінгі салынған құрылыстары

* Семей қаласының революцияға дейінгі тұлғасы едәуір дәрежеде осы уақытқа дейін сақталып отырғанын еске алу керек. *Автордың ескертуі.*

** 1718 жылы салынған ескі бекініс Ертіс өзенінің төменгі жағында, 15 километр жерде болды. *Автордың ескертуі.*

оның орталығын ұйымдастырудың осы дұрыс идеясын бұзды. Ертістің жағасын жағалай орналасқан өнеркәсіп орындары қаланың орталығын өзеннен бөліп тастады және оның территориясының әсем, сұлу жерлерінің реңін кетірді.

1854 жылы негізі қаланған Верный бекінісі 1867 жылы Верный қаласы болып аталады. Сөйтіп ол Жетісу облысының әкімшілік орталығына айналады. 70 жылдардың аяғында ол едәуір қала болып мынадай бөліктерден құралады, бұл бөліктер: Бекініс, Үлкен және Кіші станица, Татар слободкасы және жаңа қала еді (31-таблица).

Кіші Алматы өзенінің сол жақ жағасына орналасқан екі станицаның аралығындағы бекініс территориясы саз балшықты қабырғамен қоршалды. Оның әрқилы көп бұрышты түрі болды. Бекініс қоршауының ішінде офицерлердің тұрғын үйлері, солдаттарға арналған қазармалар, шағын ағаш шіркеу, гаупвахталар және қойма үйлер тұратын еді.

1855 жылы негізі қаланған станица оңтүстік-батыс жағынан бекініске тікелей жалғасатынды. Оның жобасы жай жана тік бұрышты, шағын көлемдегі кварталдары бар еді. Станицаның орталығы қасиетті Софияның ағаш шіркеуі бар кең алаң — бос жер болды. Кварталдардың шағын көлемде болуы қоныстың әскерлік-лагерьлік орын болғандығынан туғанды. Әдетте квартал бұрыштасып тұратын төрт үйден құралады. Әр бір үй иесінің участок жоспарлауы, олардың аралары ағаш және саз балшықты қоршаумен бөлінетіндей болды да әр бір тұрғын үйдің есігі көшеге қаратылды. Участок ауласының бір жағында тұрғын үйден аулағырақ жеріне мал және шаруашылық құрал-саймандарына арналған қоралар орналасты, оның арғы жағына жеміс бағы салынды. Жоспарлаудың осындай жүйесі мен құрылыстың осындай түрі кіші станицада да болды.

Бекініс орындарын бұлай етіп орналастыру әскери-саяси жұмыс тұрғысын көздеді. Бұл қонысты түгелдей алғанда, кесекөлденең жерде бола отырып, ұдайы бірқалыпты жоспары және тәртіпке келтірілген құрылыс болмады.

Алғашқы кезде негізінен әртүрлі ұлттардың саудагер адамдары тұрған Татар слободкасы деп аталатын жер Кіші Алматинка өзенінің оң жақ жағалауында орналасты, бұл бекіністен де, станицадан да едәуір алыста болды.

Қаланың жаңа бөлігінің пайда болуы кезінен бастап оның территориясының ұлғаюы батыс және оңтүстік батыс бағыттарда ғана жүріп келеді. Станица мен Слободкада құрылыс ісі мүлде дерлік тоқтатылған. Қаланың жаңа бөлігін салғанда Үлкен станица көшелерінің жүйе бағыты оны жоспарлаудың сипатын анықтап

берді. Алматы қаласы көшелерінің біркелкілігі және оның кварталдарының барынша шағын көлемі станицаның көше бағыттарымен жәй роза берудің нәтижесінен болған.

XIX ғасырдың 80 жылдарының аяғында қаланың жұртшылық-әкімшілік орталығы кәзіргі 28 гвардияшыл-панфиловшылар атындағы бақ (бұрынғы қалалық бақ) ауданында болды. Осы бақтың айналасында әскери губернатордың үйі, офицерлер жиналысының үйі (кәзіргі офицерлер үйі), жұртшылық жиналысы деп аталатын үй (кәзіргі филармония), архирей үйі және басқа да неғұрлым ірі үйлер орналасқан еді. Бұл үйлердің бәрі де біршама жақсы өңделген көркімен көзге түсетін. Бұлардың кейбіреулері орыстың классикалық архитектурасы сарынында салынған болатын (1887 жылы жер сілкінуге дейін тұрған әскери губернатордың үйі). Осы жерде XX ғасырдың алғашқы он жылдығында, қала бағының орталығында инженер А. П. Зенковтың басшылығы және жобасы бойынша кафедралық собор салынды (5-сурет).

Бұл зәулім биік үй қаланың тапал біркелкі кескінін біраз өңдеді. Бұл собор Пушкин және бұрынғы Балқаш (кәзіргі Октябрь) көшелерінің сілемі бола отырып, қаланың қоғамдық орталығын айқын көрсетті. Ол қаланың барлық төрт жағынан алыстан көрінетін еді. Қала құрылысының көпшілігі болған архитектуралық көркемдік нұсқасы жоқ уақ ағаш үйлер оның бүкіл дерлік территориясын алып жататын. Қаланың сыртқы көрінісінен тек оның таптық жіктері ғана емес, сондай-ақ ұлттық айырмашылықтары да көрініп тұратын. Егер қаланың бір бөлігінде қоныс аударып келген шаруалардың қамыспен жабылған, қисайып кеткен ағаш дуалдармен қоршалған, бормен сыланған үйлері тұрса, екінші бір бөлігінде жайдақ төбелі, саз балшықты тұйық дуалдармен қоршалған жергілікті кедейлердің жер үйлері орналасатынды. Қалада тас төселген көшелер мен алаңдар болмады, тек әржерде бір ғана күйген кірпіш төселген жам жолдар болатын еді. Ағаш отырғызу, арық жүйелерін қазу сияқты қаланың көркемдік құрылысының басқа да элементтері өте нашар жағдайда болды.

Қалалардың өсуімен қатар, Қазақстанда капитализмнің даму процесі Россиядағы сияқты, қоныстың жаңа типі — фабрика-завод поселкалары және сауда-өнеркәсіп селоларының пайда болуымен қосарланып отырды. Мысалы, Қазақстанның табиғи байлықтарын ашып, іске қосу негізінде Қарағандыда, Успенкада, Жезқазғанда, Риддерде, Зырянде, Доссор, Мақат мұнай кәсіпшіліктерінде және басқа жерлерде де шахта маңындағы поселкалар пайда болды.

Бұл поселкалардың барлығының да тұрғын

үйлері жақсылап салынбаған, жартылай жер үйлер, барақ және қазақтың киіз үйлері еді.

XIX ғасырдың ортасында салынған сауда-өнеркәсіп селоларының қатарына Торғай, Қазалы, Аральск, форт Шевченко, Қапал, Жаңақорған және басқа көптеген селолар жататын. Бұлардың көпшілігі бекеттер мен бекіністердің негізінде салынды. Оларды XIX ғасырдың 40 жылдарының аяғында қазақ даласының алыс жерлерінде патша үкіметі барлық жерде дерлік салған еді. Бұл селолардың сыртқы көрінісі халықтың әлеуметтік және ұлттық құрамына сәйкестеліп, тұрғын үйлердің әртүрлі типтерінің ұштасып, соншама ала-құла болып келетіндігімен көзге түсетін.

XIX ғасырдың жартысындағы қонысты тұрақтың екінші бір жаңа типі қоныс аударушылардың поселкалары болды. Бұлар үй алдында палисадниктері, ауланың төрінде огородтары бар, шағын ағаш және саман үйлерден салынған, кәдімгі орыс-украин селолары еді. Сөйтіп, XIX ғасырдың екінші жартысында Нұра өзенінің аңғарында Черниговка, Романовка, Киевка, Ивановка және басқа орыс-украин селолары пайда болды. Осы ғасырдың аяқ шенінде Күнгеі Алатаудың беткейінде Ұзынағаш, Түрген, Шелек және басқа да шаруа селоларының негізі қаланды.

Егіншіліктің дамуымен және қазақтардың едәуір бөлегінің отырықшылыққа айналу процесінің күшеюімен ескі ауылдар өсіп, жаңа ауылдар пайда болады.

Қазақ ауылдарының сыртқы көрінісі орыс деревняларына қарағанда жоспарлану жағынан да, сондай-ақ көлем-аумақ жағынан да үздік көзге түседі. Қазақ ауылдарында мал шаруашылығының басым болуы бір ауылдан екінші ауылдың оқшау орналасуына әсер етті. Кейбір феодалдар мен байлардың шаруашылықтары жеке хутор болып отырған жағдайлар болды. Хутор типті орналасудың бір үлгісі Сырымбет ауылы бола алады. Небәрі төрт үйден және бір мешіттен тұрған Сырымбет ауылы аласа келген ағаш қабырғамен қоршалған (32-таблица). Кейбір қазақ байларының усадьбаларының түрі бекініс сияқты болды. Мысалы, Қоңырат қаласына таяу тұрған Азберген байдың кең усадьбасы қалың саз балшықты қабырғамен қоршалды.⁷

Орыс жиһанкесі Ф. Назаров Созақ қаласынан Шымкент қаласына қарай жүрген жолында маңайында салынған егістігі және киіз үйлері тұрған қазақтардың бекінісі жайларын талай жерден көргенін хабар етеді⁶.

Әрбір ауылдың шегіндегі жеке усадьбалар жергілікті жағдайларға бейімделіп, бытыраңқы орналасады. Мұнда құрылыс салуға орын таңдап алу ісіне үлкен көңіл бөлінді. «Қыстау үшін

орын таңдап алу көшпелі өмірдің барлық талаптарына барынша сай келетіндей етіліп, үлкен есеппен, зор тапқырлықпен жүргізіледі. Желден, қар басып қалудан қорғану үшін қыстау орманның, ну қамыстың, таудың ығына, жар қабақты өзеннің жағасы маңына салынатын»⁴.

Егер ауыл өзен жағасына орналасатын болса, онда әрбір ортадағы тұрғын үйлерінің алды оңтүстікке қаратылып, мүмкіндігінше суға жақын орналастыруға тырысатын, осының салдарынан үйлердің көп болуы себепті қоныстың шегі ұзыннан-ұзақ созылып кетеді. Ауыл шағын көл, су қоймаларының айналасына орналасқан жерлерде усадьбалар екі қатар етіліп, бірақ ешбір жүйесіз салынатын. Жалпы алғанда қазақ ауылдарында әдетте үйлерді түзу көшелердің бойына орналастырған ретті жоспарлау тәсілі сирек байқалады. Бірақ осымен қатар ауыл территориясын ұйымдастыруда еңбек процестерінің ерекшеліктерімен және олардың тұрғын халықтарының қоғамдық тіршілігінің мазмұнымен шарттасып келетін белгілі тәртіптің бар екендігін байқап көру қиынға түспейді. Егер ауылда мешіт болса, оның алдында халық жиналатын бос алаң жасалатын. Жеке усадьбаларды орналастыруда басқа елді пункттерге баратын немесе мал айдалып, қайтарылатын жолдардың, сондай-ақ жел өттерінің бағыты еске алынып келетін.

Сонымен біз қарастырып отырған дәуірде Қазақстанда қала, жұмысшы поселкалары, сауда-өнеркәсіп селолары, қоныс аударушылар поселкалары, тұрақты ауыл және қыстау типті қоныстың жартылай отырықшылыққа айналған типтері мен әскери қорғаныс сияқты мекен түрлері болды.

Қорғаныс құрылыстарынан XIX ғасырдың алғашқы ширегінде салынған Қоқан қорғанысы — Ақмешітті қарастырайық. Бұл сол уақыттағы ең мықты бекініс қорғаныс құрылыстарының бірі болды (33-таблица).

Мұның жоспары шаршы болып келеді. Оның әрбір жағы 110 метр, қабырғалары соқпа саз балшықтан тұрғызылған. Бұлардың ірге қалыңдығы 10,5 метр, жоғарғы жағы 4,36 метр, биіктігі 12 метр. Бекініс қабырғаларының жоғарғы жағы ара тісті ойынды түрінде мылтықпен оқ атуға ыңғайлы етіліп жасалған. Кіретін қақпалары Сырдария өзені жағындағы орта бастионның астында еді. Қорғанды су толып жатқан, кендігі 10 метр ор қоршады. Ордың алдынан қорғаныс қабырғаларының екінші қабырғалары салынған. Қорған ішінде 50-ге жуық саз балшық соқпалардан салынған үйлер, екі мешіт, бір медіресе, оқ-дәрі қоймалары мен құдық болған.

Сондай-ақ ол кезде Мерке қорғаны да мықты пункт болып табылатын (6-сурет).

XIX ғасырдың 40 жылдары соғыс бекіністерінің екінші линиялары деп аталатынды салуды күшейте түскен жылдар болғаны мәлім. Бұлардың бірі 1847 жылы салынған Қарабұтақ қорғаны (7-сурет).

Бұл кездегі құрылыстың негізгі түрлері тұрғын үйлер, діни орындар (мавзолей, мешіт, шіркеу), медіресе, сауда конторлары, әкімшілік және жұртшылық үйлері, магазиндер, керуен сарайлар, моншалар, мектептер, ауруханалар, фабрика-завод үйлері, темір жол вокзалдары, мал қоралар және басқалар болды. Мұнда аурухана, қалалық типті мектептер, тұрғын үйлер, магазиндер, қала басқару мекемесі үйлері, ауыл шаруашылық шикізаттарын алғашқы өңдеуден өткізетін фабрикалар мен заводтар, темір жол вокзалдары және кейбір басқа үйлер сияқты құрылыс түрлері Қазақстанда тұңғыш рет пайда болады. Бұлардың көпшілігін орыс, қазақ және татар саудагерлері сала бастайды.

Қазақстан территориясының жаратылыс-климат жағдайының алуан түрлілігі құрылысқа жұмсалатын материалдардың, конструкциялардың және тұрғын үйлер мен басқа құрылыстар салуда пайдаланылатын жобалау тәсілдерінің әртүрлі болуына себепші болды. Құрылыс ісінің көп ғасырлық тәжірибесі бар Қазақстанның оңтүстік аудандарында негізгі құрылыс материалы шөгінді сұр балшық (Лёсс) болды. Бұл балшықты соқпа қабырғаларды тұрғызуда, саз-балшық не шикі кірпіш күйеде да қолданды, шикі кірпіштерді күн көзіне кептірді; одан басқа бұл балшықтан күйдірген кірпіш, көзе үлгі, сырлы жұқа қыштар жасалды. Соқпа қабырғалар мен шикі кірпіштен тұрғызылған қабырғаларды жауын-шашынның әсерінен сақтау үшін сыртын балшықпен сылау керек болды. Күйдірілген кірпіштен қаланған қабырғалар көбінесе сыланбады, өйткені бұл материал өзінен-өзі жергілікті климаттың әсеріне төзімді, жақсы төтеп беретін еді. Конструкцияның аса көп тараған түрі мұнда күмбездеп жабу болды. Терезе және есік ойымдары, порталдар қуысы күйдірілген кірпіштен, әк, ганч ертіндісімен қаланып, сүйірленіп темір жебе формдас арқамен жабылды. Жалпы аумағы жағынан шағын болып келетін құрылыстар, мәселен, діни үйлер, әртүрлі күмбез қалыбында жабылып келді. Үйдің текше қабырғасының үстінен дөңгелек барабан отырғызу, оның үстінен күмбез орнату тәсілі, қабырға бұрыштарында қуысталаып жасалған желкен қабаттары арқылы, оқ арқалармен жабу арқылы жүзеге асырылды.

Құрылыс ісі ағаштан, тастан, шикі кірпіштен

және шымнан салынған солтүстік және солтүстік шығыс аудандарда білік салу конструкциялары барлық жерде де қолданылады. Батыс Қазақстанның едәуір бөлегі (Маңғыстау, Үстірт, Ембі) құрылыс тасына бай келеді. Мұнда сұрғылт, сарғыш және қызғылт сары реңі бар әкті қабыршақ тастардың көптеген кен орындары бар. Қабыршақ тастар салмағы жағынан жеңіл, жай арамен кесуге ондайлы және көркемдеп оюдың әртүрлі әдістерімен өңдеуге көнеді. Көптеген ғасырлар бойы жергілікті халық тұрғын үйден бастап үлкен құрылыстарға дейінгі үйлердің барлық түрін осы тастан салып келді. Тастан үй қалаудың техникасы жоғары дәрежеде болды. Үйдің қабырғасын қалау ірі блоктардың екі қатарласып салынған жүйелері арқылы жүргізілді. Бұлардың аралығы ұсатылған тастармен толтырылып, оған балшық ертіндісі құйылады. Мұндай әдісті қолдану тек үй тұрғызудың процестерін тездетіп қана қоймай, оның үстіне құрылыс материалдарын едәуір үнемдейді.

Қабырғалардың сыртқы бетіндегі тас блоктар қадағалы түрде өңделіп, бір-біріне жақсы кіріктірілді, сөйтіп жіктері сәл ғана көрініп тұратын болды. Өңделіп қаланған тас блоктардың көлемі 20 дан 45 сантиметрге дейінгі биіктікте қырланатын болды, ал оның ұзындығы 30 дан 80 сантиметрге жетті. Үйдің текше қабырғасынан күмбезге ауысудың негізгі конструктивтік жолы қабырғаның төрт бұрышына қаланған тас біліктер болды. Бұл біліктерге тік бұрышты қуыстар тіреліп, бұлардан жоғары бірте-бірте жапсарласатын күмбездің шығыршық қатары басталды. Егер қабырғалар құрғақтай қаланса, онда күмбез әк ертіндісімен қаланды.

Қазақстан территориясының кең болуы оның жаратылыс-климат жағдайларының алуан түрлілігі, сондай-ақ халық құрамының ала-құлалығы халықтың тұрғын үйлерінің барынша алуан типті болуына себеп болды. Төбесі жадағай, әдетте қабырғалары саманнан қаланатын тұрғын үйдің жергілікті түрлерімен қатар қиынды ағаштардан жасалған орыс қоныс аударушыларының үйлерін, украиндардың сылақ үйлерін және өзбек үйлерін кездестіруге болады.

Қазақстанның қысы суық және ұзаққа созылатын батыс және солтүстік батыс аудандарында барлық элементтерін тұтас етіп орналастырумен көзге түсетін тұрғын үй усадьбаларын жоспарлау олардың өздеріне жалпы тән болып келеді. Шаруашылық үйлері мен мал қоралар, азық-түлік пен құрал-саймандар сақтауға арналған қоймалар үлкен бір құрылыс жүйесіне бірігіп, тұрғын үйге тікелей жалғасады. Бағаналар орнатып, ағашпен жеңіл-желпі жабу тәсілі іші жеке-жеке қой қораға, жылқы қораға,

сиыр қораға, кілетке және тағы басқаларға бөлінген тұтас үлкен құрылысты жабуға мүмкіндік берді. Көптеген жағдайларда тұрғын үйге кіретін есік мал қорасының ауласы арқылы келетін болды. Алайда халықтың біраз бөлігінде тұрғын үй малға арналған қоралар тобынан сенек, коридор арқылы бөлінетін. Жоспарда алуан түрлі болып келетін усадьба учасоктері тастан жасалған аласалау келген қабырғалармен немесе ішкі жағына топырағы биік үйілген терең ормен қоршалатын. Жер бетінің ыңғайына қарай тұрғын үй не усадьба учасогінің шеттерінің біріне немесе оның орталығына салынатын.

Климаты ыстық және құрғақ болып келетін Қазақстанның оңтүстік аудандарында тұрғын үй, әдетте шаруашылық жайларынан жеке салынатын (34-таблица). Мұнда ашық аула пайда болады, оның ішінде тұрғын үйден қашықтығы әртүрлі барлық шаруашылық жайлары орналасады. Усадьба әдеттегіше соқпа саман қабырғалармен қоршалады. Мұның үстіне тұрғын үйлердің құрамында жаз уақыттарында қосымша пайдаланатын айван пайда болады (35-таблица).

Қазақстанның әртүрлі климаты бар аймақтарына тән болып келетін тұрғын үй усадьбаларын жоспарлаудың бұл екі тәсілі оның бүкіл территориясында кеңінен тарады. Оның үстіне тұрғын үйлердің өзін жоспарлауды шешуде бүкіл Қазақстанда барынша көп тараған үй құрылыстарының бірі қоржын үй (қарсы есікті үй) деп аталатын үй түрлері де кездеседі.

Мұндай үйдің мынадай жоспар-жобасы болады. Оның орталығында әдетте ас үйі болды да, екі жағында екі тұрғын үй болды. Бұлардың біреуінде үй іші адамдары тұрды да, екінші жағы қонақтарға арналды. Ас үйдің тұрғын үйге кіретін жақтағы қабырғасы қазақтың қабырға пеші бөліп тұрды, ал екінші жағын тақтай қоршау немесе негізгі қабырға бөлетін еді. Пештің жылу тартатын көлемі үлкен және түтін жолының ұзын болуы арқасында жылуды көп сақтағандығын атап айтқан жөн. Тұрғын үй әдетте оң жақта болады. Оңтүстік аудандарда ас үйінің орнын әдетте айван басатын.

Қазақ үйлерінің тұрпатына солтүстік аудандарда ерекше түр беретін ұзын және биік пеш үйді жылыту және ас дайындау үшін ғана емес, оның үстіне тұрғын үйді ас үйден бөліп тұру қызметін атқарады. Қазақ үйлерінің екінші бір айрықша ерекшеліктері тұрғын бөлмелердің бүкіл қабырға бойына салынған аласа сәкілердің болуы еді. Едендері ылай салынған жер болды. Терезелерінің көлемі шағын еді. Осыған қарай жарықтың таралу жолдарын ұлғайта түсу үшін терезенің ішкі жағындағы қабырғалары едәуір кең ойылатын.

Бұл үйлердің көпшілігінің төбесі жайпақ келетін және төмендегідей конструктивтік элементтерден тұратын. Ірге үрлік бойымен жәй үрліктер қаланды, бұлар бағанаға келіп тірелетін. Үрліктер бойында екі қанат етілген біліктер немесе сырғауылдар төселетін, бұл арқылы тақтай немесе кептірілген қамыс жабылатын. Бұдан кейін жылу сақтайтын материалдар — пішін немесе ірі сабандар төселетін. Жылу ұстайтын материалдардың үсті сабан туралған балшықпен екі қабат сыланатын. Мұндай типті үйлер жергілікті құрылыс материалдарының болуына, үй иесінің экономикалық мүмкіндіктеріне қарай күйдірілген кірпіштен, шикі кірпіштен қаланатын, ағаштан салынатын, сол сияқты саз балшықты қалың етіп сала отырып жалпақ тастан да, кейде шымнан да қаланатын.

Қазақтардың көптеген тұрғын үйлері сыртынан қарағанда барынша қарапайымдығымен, тіпті дөрекілігімен көзге түсетіндігіне қарамастан, олардың жеке элементтерін өңдеп, жасауда барынша мұқият бапталып істелген элементтері жиі кездеседі. Әдетте мұндай элементтер, есік, қақпа, айван колонналары, сандрикттер және терезе жақтаулары болып табылады.

Қазақ үйлері архитектурасының прогрессивтік өзгешеліктері мыналар:

1. Қора мен тұрғын үйді жоспарлау түрінің тұйық болмауы.

2. Тұрғын үйлердің салу жобасы қоныс орны мен оның төңірегіндегі жаратылыс жағдайына тығыз байланысты болуы.

3. Жергілікті құрылыс материалдарын шебер пайдалану, конструкциялар мен архитектуралық формаларының қарапайым және тиімді келуі.

Тұрғын үйдің жалпы кемшілігі — олардың тазалық күйінің нашарлығы. Бұл олардың аласа келуінен, нашар желдетіліп тұруынан, жарығының аз болуынан және ағаш едендерінің жоқ болуынан келіп туады.

Қазақстанға ислам дінінің енуімен байланысты мешіт, медресе және мектеп сияқты үйлердің жаңа типтері пайда болды. Қазақстанның оңтүстік аудандарында ислам діні VIII—X ғасырлардың өзінде-ақ, ал оның қалған аудандарында бұл дін монғол шапқыншылығынан кейін XIII—XIV ғасырларда орнығып тарағаны мәлім. Қазақтардың арасында ислам діні ықпалының одан әрі күшейе түсуі екі жақтан келді: Оңтүстік Қазақстанда Орта Азияның діни орталықтары арқылы, оның солтүстік және батыс бөліктерінде Волга татарларының діни орталықтары тарапынан тарап келеді. Бұл жағдай өзіне тән архитек-

турасы бар Қазақстанның аталып өткен географиялық екі ауданында тұрғызылған мешіттер мен медресе үйлерінің архитектура түріне өз ізінің табын қалдырды. Оңтүстік аудандарында мешіттер мен медреселердің үйлерінің, әдетте жалпы Орта азиялық бейнесі болды, ал солтүстік және батыс аудандарында бұлар тарлардікіне ұқсады.

Өздерінің қызмет атқаруы жағынан мешіттер үш түрге бөлінді: құран шығару мешіттері, жұма мешіттері және күн сайын кіретін мешіттер. Бірінші мешіт ерекше құрмет көрсетілетін дінге берілген адамдардың кешендерімен ұштастыра салынатын болды. Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауидың (XIV ғасыр), Әли Қожа атаның (XV ғасыр), Баба атадағы Баба атаның (XIX ғасырдың ортасы) және ертедегі Отрар қаласының күл-көпірі маңындағы Арыстан бабаның мешіт-мавзолейлері осылай салынды. Соңғы ескерткіш бірнеше рет бүліншілікке ұшырады. Кәзіргі күйінде ол XX ғасырдың басында жаңадан салынды (8—9-суреттер). Ол күйдірілген кірпіштен тұрғызылған және жоғарыда көрсетілгендей табыт пен құран оқу мешіті ұштасып келеді. Үйлердің бұл екі тобы сенекпен жалғасады. Оның тік бұрышты формасы және күмбезді төбесі болады. Намаз оқитын залы, кітапханасы және күзетші бөлмесі мен қажылар тұратын үйлері бар мешіт үйлерінің тобы бұл үйдің оңжақ бөлігінде болады. Тізбектеліп орналасқан екі бөлмесі бар, бұл мавзолей, шошақ күмбезбен жабылып сенекке солтүстік жақтан келіп іргелеседі. Алдыңғы бөлмеде Арыстан бабаның үш шәкіртінің қабыры, ал артқы бөлмеде өзінің сағанасы жатыр. Шаршы формаға жақын түрі бар намаз оқитын залдың төбесі үйдің орталығында тұрған алты ағаш бағанаға сүйеніп тұрады. Үйдің көрнекті фасады, оңтүстікке қаратылып симметрияға жуық композиция құрылған. Оның тепе-теңдігін біраз бұзатын — мавзолей тобына кіретін екі күмбез бен үйдің оңтүстік батыстағы бұрышындағы қабырға салмақтары түсетін тіреуіштер.

Арыстан баба мешітінің архитектура жобаларын ойлап табуда берілген жаңа түр — оның композициясының фронталды болуы, порталына сәулетті өң кіргізіліп, оны күйдірген ақшыл сарғылт кірпіштермен қалау және тіреуіштер қолданылды. Мешіт пен мавзолейді біріктіріп салған осы текті ескерткіштердің бұрынырақ жасалғанын алсақ, олардың жобалауы, көлем аумақ композициясы үйдің тек ұзын тартқан желісі бойынша өршіп көтерілетін. Мұндай композиция мен жасалған мешіт-мавзолейлер Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауидың мешіті, Әли Қожа ата мен

Баба атаның тамдары. Арыстан баба мешітінің композициясы көлденең желімен тартылып, тек ауыз жағын ғана созған. Егер бұрынғы ескерткіштердің порталдары бұрыштағы мықты бағаналы мұнаралармен қоршалса, бұл ескерткіштің порталы аумақты емес, қабырға ойындыларының оқ аркалары тек жіңішке пилястрларға ғана сүйеніп, бұлар үшпа жеңіл фонарялармен барып бітеді. Арканың архивольті қиықша жиектері сыналанып сыртына шығыңқы қаланған, бұл жағдайды қолдану бұрын Қазақстан архитектурасында болмаған еді.

Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың аяғында салынған үйлердің енді бір ерекше түрі Созақ мешіті. Оның композициясының барлық элементтері, мәселен портал аркасы тегіс шынымен толтырылғаны; портал пилондары қанаты бірыңғай ойындылармен өңделгені; бұрыштағы бағаналар сұңғақ мұнаралармен барып бітуі; жазғы намаз оқитын зал, осының барлығы жеңіл өлшемдес болумен қатар, тұйық еместігімен көзге түседі. Бұл типті үйлердің архитектуралық ойлап табуға беретін жаңалықтары және әдеттегіден тыс ерекшеліктері, олардың порталын тұтасымен түсті шынымен (витраж) өңдеуде, бұл өзінің құрылысынша темір жол вокзалдарындағы жабық платформалардың (дебаркадер) төбе шынысына ұқсайды (10-сурет).

Егер осы қарастырып өткен екі үй және кейбір басқа құрылыстар заманның лебімен жаңа түрге ауысқан болса, Қазақстанның оңтүстік аудандарындағы көптеген шағын мешіттердің архитектурасы халық тұратын үйдің архитектурасына ұқсас болар еді. Бұған XIX ғасырдың 70 жылдарында тұрғызылған Түркістан ауданының Атабай қыстағындағы үлкен мешіт деп аталатын мешіт үйі мысал бола алады. Мұнда жобалау композициясының орталығы намаз оқитын залдың шаршы үйі (8,30×8,15 м) болған, осының төңірегіне қалған басқа үйлер топталады. Мешіттің екінші үйі болып саналатын шағын зал шәкірттердің сабақ оқуына арналған, бұл екі зал күмбез төбелі, тік бұрышты коридор арқылы жалғасқан. Коридор солтүстік-шығыс жақтан келіп шағын залға жалғасатын екі қосалқы үймен байланысады, бұл сірә мешітке қызмет еткен адамның үйі болса керек. Үлкен залға (оңтүстік-шығыс жақтағы) жаз уақыттарында намаз оқуға арналып, үлкен айван жапсарла-сып салынған.

Намаз оқитын үлкен залдың текше қабырғасынан күмбезге ауысу оқ ойындылар жүйесі арқылы жүзеге асырылып, оның үстіне сегіз қырлы барабан (күмбез) орнатылған, оның үсті сәулетті аркатура белдеуімен бітеді.

Барабан қырларының барлық тегіс беті ыдыста кездесетін өсімдіктердің қарапайым суреттерімен геометриялық формада безендірілген, барабанның жоғары жағында жадағай сталактиттер істелген. Барабанның қарама-қарсы тұрған төрт қырында төрт жарты циркульді терезе жасалып, оның ойықтарына геометриялық өрнектермен безелген ағаш торлар (пәнжара) орнатылған. Басқа қырларының ортасында декоративтік ойындылар жасалып, оны тор пішінді розеттермен және геометриялық суреттермен әшекейлеп қойған. Барабанның (күмбездің) іргесін жазғы үйдің басқырына ұқсаған өрнек белдеуімен шимайлаған. Шимай көк түсті желім бояумен жасалған.

Мешіттің қалған бөлмелері архитектуралық көркемдік жағынан онша қызығарлық емес, көз тартатын тек қана айванның өңдеулері, төбе жабықшы біліктері, төбелері, көк және жасыл бояуларға боялған өсімдік өрнектері бар бағаналар.

Егер бұл мешіттің жобалау шешімі аздап ең ертедегі ескерткіштердің (IX, XVII ғасырлар) жобалау композицияларының тәсілдерін қайталайтын болса, ал оның сыртқы архитектуралық формалары халық шығармаларының жемісі болғандықтан тұрғын үйлердің архитектурасымен тығыз байланысты. Ағаш бағаналары бар айван мен жадағай тұйық қабырғалар бұл үйді архитектуралық тұрғыда шешудің негізгі композициялық тақырыбы болып табылады. Тек үлкен залдар мен кіші залдардың күмбездері ғана бұл құрылыстың қоғамдық-діни сипатын көрсетеді.

Жұма мешітінің қатарына XIX ғасырдың аяғында салынған Шымкент қаласындағы мешіт үйі жатады. Мұның жобалауы шаршы формалы (10, 30×10, 56 м), намаз оқитын үлкен зал мен негізгі үйдің екі жағына орналасқан екі жазғы залдан тұрады. Үлкен залдың оңтүстік батыс қабырғасында құбыла жаққа қараған михраб қуысы жасалған. Барлық үйлердің жадағай төбелерінің астына ағаш колонна қойылған. Мешіттің аула жаққа қараған негізгі фасады сүйір қуысы бар шағын және порталмен екі бұрыштағы минератпен безендірілген (36-таблица, 11-сурет).

Орта Азия үй құрылысының сарыны мен Қытай архитектурасы құрылыс тәсілдерін шебер түрде ұштастырған, архитектурадағы түп нұсқалы ескерткіштің бірі Жаркент (кәзіргі Панфилов) мешіті болып табылады, бұл XIX ғасырдың аяғында Қытай архитектурасының жобасы бойынша салынған. Бұл мешіттің үйі аула-платформаның орталығында орнатылып, кірпіштен соққан аласа дуалмен қоршалған. Оның жобасы тік бұрышты (55, 0,8×29,15 м),

айналасы ағаш бағаналармен төңіректелген (37, 38, 39, 40-таблицаалар). Үйдің қаңқасы өзара біліктер мен дінгектер арқылы мықтап жалғастырылған 68 ағаш бағаналардан тұрады. Егер үйдің сыртқы архитектурасында еніс ұштары сыртқа қарай қайырылған шатыры, үйдің айналасында галереясы, фигуралы кронштейндердің — «доу-гуннің» күрделі системасы ұстап тұрған үлкен кенересі, капительсіз цилиндр бағаналар түріндегі колонна сияқты қытай архитектурасының дәстүрлі элементтері басым болып келсе, онда ұйғыр халқының шебері Хасен Пулаттың жасаған ішкі тұлға құрылысы Орта Азия архитектурасының стилін сақтағаны. Тікелей терезе және есік ойындыларымен, жадағай қуыстармен бөлшектелген ішкі қабырғаларының бүкіл беті гипске және гипс сылақ үстіне күрделі оюлар салынып, толтырылған. Геометриялық өсімдік сарындары және оларды құбылтып ұштастыру ою салып безендірудің негізгі сарыны болып табылады (40, 41, 42-таблицаалар).

Қазақстанның байтақ территориясының барлық жерінен дерлік кездесетін шикі кірпіштен қаланған көптеген монументальді құрылыстарға көңіл аударуға болады. Бұлар негізінен алғанда жергілікті құрылыс материалынан жасалып, жүзеге асырылған, күмбез-шатыр конструкциялары қолдануымен қызықты болып келеді. Осындай құрылыстардың бірі ретінде Гурьев облысындағы кәзіргі Құлсары поселкесіне жақын тұрған мешіт үйін көрсетуге болады (48-таблица). Бұл үй ертедегі зират үстіне салынған және жоспар-жоба жағынан алғанда конус формалы алты күмбезбен жабылған, оңтүстіктен солтүстікке қарай созылып жатқан тік бұрыш болып келеді. Бұл үйдің конструктивтік шешімінің негізі үйдің ішкі кеңістігін екі жаққа бөлетін және күйдірілген кірпіштен қаланған үлкен екі бағана болып табылады. Осы бағаналар арқылы өзара перпендикуляр етіліп жадағай шатырлар қабырғаларды асыра салынған. Бұлардың үстіне шикі кірпіштен салынған күмбездер келіп тіреледі. Терезелері мен есіктерінің ойындылары сол шикі кірпіштен қаланған қиық қоспамен бүркелген.

Бұл үйдің конструктивтік шешімінің ерекшелігі: құрылыс материалдары ретінде күйдірілген кірпішпен шикі кірпішті ұштастыра салынған және жергілікті табиғи битум-кирден суағар науалар қойдырылған.

Батыс және Солтүстік Қазақстан аудандарындағы мешіттер Волга татарларының мешіт үйлерінің архитектуралық-жобалау үлгілерімен ортақ болып келеді. Біздің көзқарасымызша оның себебі, төмендегі жағдайлардан анықталады. Біріншіден, солтүстік-батыс ау-

дандарының қазақтарында қалыптасқан архитектуралық типті мешіттері болмағандықтан, халық шеберлері осы кезде Қазақстанның жеке қалаларында және онымен жапсарлас аудандарда орын алып келген татар мешіттерінің үлгілеріне еліктеген; екіншіден, мешіт үйлерінің кейбір бөліктері Волга бойы мен Қырымнан келген татар молдаларының немесе Мекеге барып келген қазақтың жеке феодалдарының қатысуымен салынды. Бұлар мешіт салдырушылардың және құрылыс шеберлерінің ісіне өздерінің ықпалын жүргізді. Мысал ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында салынған Семей қаласындағы мұнаралы бір мешітті көрсетуге болады (49-таблица). Бұл құрылыстың архитектуралық көркемдік тұлғасы биік конус тәрізді төбемен бітетін, үлкен көлемді терезе ойықтары, таға тәрізді сына аркалармен жабылған, аркатуралы фризді және рустовалык пилястрлері бар, екі ярусті сымбатты дөңгелек формалы мұнаралы болып келеді.

Қазақстанның оңтүстік аудандарының мешіттерінен оның батыс және солтүстік батыс аудандарының мешіттерінің айырмашылығы, әдетте, мұнда жазғы намаз оқу үйлері болмайды, бұл негізінен алғанда климат жағдайларымен байланысты.

Қазақстанда Бұқарадағы, Самарқандтағы және Ташкенттегі сияқты үлкен медреселер болмады. Қазақстан медреселерінің көпшілігі шағын бір қабатты үй болып келді, бұлардың ішінде бір немесе екі дәрісхана және құжыралар болды. Дәрісханада оқу жүргізілді, ал құжыра шәкірттердің жататын үйі болды. Медресе үйлерін, әдетте жеке адамдар салды немесе халықтан жиналған қаражатқа салынатын еді. Қазақстанның оңтүстік аудандары үшін Шолақорғанның оңтүстік шығысын ала 25 км жердегі Баба атадағы медресе бұған мысал бола алады. Бұл медресе XIX ғасырдың жартысында күйдірілген кірпіштен салынған, ол әк балшық ерітіндісімен қаланған (50-таблица 12-сурет). Оның негізгі үйі — дәрісханасы үйдің бұрыш жағына орналастырылып, қос күмбезделіп жабылған. Ішкі күмбезінің жартылай сферикалық формасы, ал сыртқы күмбезінің фигуралық шпильмен бітетін биік конус тәрізді формасы бар. Шәкірттер тұратын үй — тік бұрышты формалы болып келетін құжыра, екі жағынан дәрісханаға жапсарласып шатырланып жабылған. Дәстүрге еліктей отырып, халық шебері медресенің аула жақтағы фасадын безендіруге ерекше көңіл бөледі. Үйдің аула жағына қаратылған тегіс қабырғаларының барлық бетіне сүйірлеу келген қуыстар жасалған, ал олардың арасында пилястрлар тұрады. Әрбір қуыстын

орталығында құжыраға кіретін есік ойығы жасалған, оның үстінен шағын терезелер ойылған. Құжыралар әрқашанда қараңғы және көңілсіз еді. Тамақ та осы жерде дайындалып, оған отын жинаған. Бұл үйдің архитектуралық жобалау шешімінің айрықша ерекшелігі мынада: оның жоспар-жоба жағынан ұйымдас-тырылуы тұйық емес, портал сияқты композицияның маңызды элементі пропорция жағынан оңайлатылған, сөйтіп сыналанып салынған портал аркасының архивольті өңделген. Бұл Қазақстан архитектурасында осы үйден тұңғыш рет байқалады. Мұсылман дініне кадрлар даярлауға арналған медреселердің қандай да болса үйі болып келсе, ал мектептердің — бастауыш мектептердің, әдетте арнаулы үйлері болмады. Олар жаздыгүні киіз үйлерде, ал қыстыгүні тұрғын үйлерде немесе жер үйлерде болды. Қазақстанның жеке қалаларында XVIII ғасырдың аяғынан бастап орысқазақ мектептері ашыла бастайды, бұлар қазақтардың арасынан тілмәштар мен кеңсе қатшыларын дайындап шығару мақсатын көздеді. XIX ғасырдың ортасына қарай бұл мектептердің саны тез өседі. Бұларға арнап патша үкіметі арнаулы үйлер салады. Олардың архитектурасында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы орыс архитектурасының әртүрлі бағыты көрінеді. Архитектура классикалары мен модерналарын пайдаланумен қатар, бұлардың кейбіреулерінде «шығыс» стиліне бой ұру болғанын атап өткен жөн. Бұл жөнінде XX ғасырдың басында салынған Орал қаласындағы қазақ мектебіне назар аударуға болады (51-таблица). Бұл үйдің архитектурасында осымен қатар әртүрлі сипаттағы формалар мен детальдар ұштасып келеді. Мысалы, үйдің екінші қабатындағы терезе ойындысын жабатын сүйір аркаларының готикалық сипаты бар.

Қазақтардың қабыр үстіне салған там — молалары алуан типті және формалы болғандығы мәлім. Күмбезді үлкен зираттардан басқа ескерткіштердің сағана-там, кереге-там, құлпытас, қой тас, үш тас және сағана сияқты түрлері салынды. Аруақтарға табыну ерте заманнан бері құрылысты көп салудың идеологиялық негізі болып келгенін атап көрсеткен жөн. Осы қаралып отырған дәуір ішінде қабыр ішіне салынатын дәстүрлі ескерткіштерді салу тоқталмады, қайта едәуір мөлшерде кең өрістеді. Бұлардың көпшілігі көлемі жағынан шағын, жоба үлгісі және композициялық аумағы қарапайым болып келеді. Бұлардың арасында халық арасынан шыққан талантты шеберлер салған архитектураның тамаша үлгілері де аз емес. Бұл құрылыстардың кейбіреулерін алып қарастырсақ сол уақыттағы құ-

рылыс мәдениетінің жағдайы туралы айқын ұғым бере алады.

Қарағанды облысы, Жезқазған ауданындағы Жүзден мавзолейінің ірі феодалдың заказы бойынша халық шебері Сералі Елеманов XIX ғасырдың орта кезінде тұрғызған. Бұл ескерткіштің архитектуралық тұрғыдан орындалуы құрылыстың алдыңғы дәуіріндегі архитектуралық құрылыс тәсілдеріне еліктеп, пайдаланудың үлгісі болып табылады. Заказ берушінің Алаш хан мавзолейі сияқты ескерткіш орнатуды тілеген (XIII ғасырдағы ескерткіш) тапсырмасын орындай отырып, шебер оның формасын түгелдей дерлік қайта жасап шығады. Өзінің түп нұсқасы сияқты Жүзден мавзолейі композициясы жағынан зор портал күмбезді құрылыс, ол үйдің негізгі көлемі шаршы келген, күрделі порталы (пештақ) аласа келген он қырлы барабаны және оның үстінде шар тәрізді күмбездері бар. Порталдың декоративтік қана маңызы бар екендігі мәлім, оның идеялық көркемдік жағынан атқаратын қызметі — монументальдық және асқақ зор әсер туғызу. Бұл әдетте порталға дербес көлем жасау, үйдің басқа бөліктерімен салыстырғанда оның көлемін ұлғайту арқылы жүзеге асырылады. Осы дәстүрлік тәсіл Жүзден мавзолейінің архитектурасында ойдағыдай пайдаланылған. Мұның порталының биіктігі 10 метрдей және зор көлемді аумағы болды, бұл үй композициясының қалған элементтерінен ерекше оқшау көрінеді. Мұнда мавзолейдің қуыс ортасынан жасалған кіретін есік ойындысы (1,70 × 0,77 см) портал мен оның аркалық қуысына арналған масштаб болып, олардың көлемін көрсетіп тұрады. (13-сурет, 52-таблица). Жарты циркуль тәрізді аркамен жабылған портал қуысы төрт жолақты жақтаумен қоршалған; ортадағы жолақ шаршы формалы күйдірілген көзе тақталармен безендірілген. Плиталарды оюлаудың сарыны — сегіз бұрышты және үш бұрышты фигуралардың комбинациясымен келетін геометриялық сарын. Порталдың жоғарғы жағы әсем фризермен, қарапайым жиектермен барып бігеді. Сегіз бұрышты формалы плиткалардан тұратын фриз үстінен де, астынан да сырлы кірпіштердің бір қатарымен бастырылған. Бұлардың көк түсті реңі бар. Ал жиектері ара тісі тәрізді болып келетін екі қатар кірпішті фигуралық қалаудан және төрт қатар кірпішті жай қалаудан келіп шығады. Шоколдың үстінен бастап фриздің төменгі жағына дейінгі бүйір қабырғалары бетінің тегіс жерлеріне басы жоғары қаратылған әртүрлі пішінді суреттер салынған. Осы бүйір және артқы фасадтарының қабырғалары пішінді «ромб» және «үшбұрыш» түріндегі фигуралық қалаулармен безендірілген. Бұл қазақ-

тың шым-шиінде болатын әсем өрнектерге ұқсас болып келеді. Бұл жағдай діни үйлердің халықтың бейнелеу іскүссүвосымен тығыз байланысты болып келетіндігінің көрнекті мысалдарының бірі болып табылады.

Үйдің қабырғаларын күйдірілген кірпіштен (26 × 26 × 6 см) балшықпен қалаған. Шаршы жоба-жоспардан қабырғаның ішкі контуры бойынша (5,38 × 5,43 м) он қырлы барабанға ауысу, одан шар тәрізді күмбездің дөңгелек түріне көшу бұрыштардағы және қабырғадағы оқ аркамен жапқан тұтас сегіз қуыс арқылы жүзеге асырылды. Күмбездің аркасын қалау үшін ганчтің ерітіндісі пайдаланылған. Жақсы пропорциясы бар тұтас қуыстарды қолдану үйдің тұлға кеңістігін шешуді едәуір байыта түседі. Дөңгелектеп қалау тәсілімен жасалған күмбездің нақты шар тәрізді формасы бар. Конструкциялары мен архитектура формасының келіскен принципі бойынша тұрғызылған үйдің жалпы архитектуралық ішкі тұлғасы фасад архитектураларына қарағанда әлдеқайда күшті әсер туғызады. Өзінің архитектурасының еліктеу сипатына қарамастан, Жүзден мавзолейі Қазақстан архитектурасы қатты құлдырау жағдайынан шыға бастаған дәуірде салынғандығы арқылы құнды болып келеді. Бұл жағдайда халық шеберінің сіңірген еңбегі мынада: ол өтпелі дәуірде осы мавзолей үйін тұрғыза отырып, оны өз заманының құрылыс практикасымен байланыстырып, сонау алыстағы құрылыстың жоғары дәстүрін ойдағыдай қайта тудырудың мүмкіндігі бар екендігін дәлелдеді. Өткен дәуірдегі құрылыстардың тәсілдері мен формаларын пайдаланудың екінші бір мысалын Байқадам қыстағында (Сарысу ауданы, Жамбыл облысы) тұрған Шоқайдың мавзолейінен көруге болады. Бұл мавзолей XIX ғасырдың орта кезінде салынған. Жүзден мавзолейінің порталынан бұл мавзолейдің порталының айырмасы — ол екі дінгекті қоршау мұнарамен жоғары жіңішке-ре көтеріліп және оның жарты шарға ұқсас күмбезі цилиндр тұлғаның үстіне орнатылған (14-сурет, 53-таблица).

Жергілікті халыққа Қара сопының мазары деген атпен белгілі болған Майрали Айтқожаяевтің мавзолейі жобасының жалпы схемасы мен көлем композициясы жағынан алғанда Оңтүстік Қазақстанда таралған қабыр үсті құрылыстарының типіне жатады (15-сурет). Бұл жай XIX ғасырдың 70 жылдарында алабастр ерітіндісімен кірпіштен салынған. Бұл мавзолей Жаңақорғанның аудан орталығынан оңтүстік-батысқа қарай 10 километр жерде тұр. Бұл типті мавзолейлердің көлем композицияларының ерекшелігі өткен ғасырдағы дәстүрлерді қуалай отырып, ұзын желі бойына

салынғандығы. Негізгі үй — қабырхана мен сыртқа шығыңқы кіреберіс бөлегінен тұратын тік бұрышты үйдің жобасының көлемі 12,34 × 8,70 метр. Құрылыстың негізгі тұлғасы параллелепипед пышынды келіп, карнездері жеңіл кірпіш кронштейнмен әшекейленген. Қабырхананың шаршы үйінің (6,50 × 6,50 м) үстіне сегіз қырлы барабан орнатылып, оның үсті жарты шар күмбезбен жабылған. Үйдің оңтүстік-батысқа қаратылған алғы фасады архитектуралық күшті тәсілдермен безелген. Қабырғаның тегіс бетіне ойып келтірілген терең қуыс әдемі суреттелген сүйір аркамен жабылған. Торкөз арка жүйесімен өңделген алғы фасадтың парапеттік (кабак) бөлігі, үш бұрышты ара тісті формамен аяқтала келіп, өзінің осы аумағы жағынан қарапайым құрылыстың архитектуралық орындалуына ерекше көрік береді. Бір үй ішінің қабырханасы ретінде XIX ғасырдың 90 жылдарында Айтман су деген жерде Айтман мавзолейі салынған. Оны салушы белгілі халық шеберлері — ағайынды Дүйсенбай мен Өмір Қаражүсіповтар. Бұл халық сәулет құрылысшыларының өмірі мен шығармалық қызметі туралы біздің қолымызда анық мәліметтер жоқ. Кәриялардың сөздеріне қарағанда, олар халық ақындары дәріптеген даңқты шеберлер болған, XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың бас кезіне дейін өмір сүріп, жұмыс істеген. Айтманның мавзолейінен басқа олардың шығармасына Үстірттегі Омар мавзолейі де жатады (54-таблица, 1897 жыл). Сондай-ақ олар Жемдегі Асанқожа бейітіндегі Төлебайдың сағана-тамын және көптеген басқа құрылыстарды салған.

Біз қарастырып отырған ескерткіш — Айтманның мавзолейі құрылыстық орта үйірім күмбезді типіне жатады. Бұл өзінің архитектуралық көркемдік құрылысы жағынан халық сәулет ісін өркендетудің жаңа саласы болып табылады (16, 17-суреттер, 55-таблица). Егер бұл құрылыстардың конструктивтік тәсілдерінде құрылыстың өткен дәуірдегі дәстүрлері пайдаланатын болса, екіншіден мұнда қолданған сәулет — көркемдік тәсілдерінде мүлде жаңа шырайлар басым екені көрінеді. Ең алдымен көзге түсетін мұнда бұрынғыша сүйір аркамен сәулеттеніп жайпақ, бұдырлы жақтаумен көмкерілген, дәстүрлі үлкен тұлғалы порталды көрмейміз. Үйдің барлық композициясы жәй геометриялық текше, цилиндр және конус көлемінде ұштастыра салынған. Олардың архитектуралық өңделуі дөңгелетіп, жақсы суреттелетін қыңыр сызықтардың әртүрлі қосындысынан жасалған. Декоратив порталдарының үш жарты шарға бөліну, парапеттерінің садақ пышынды суреттелуі, барабан ци-

линдры және оның күмбезінің сораң болып келуі, тұлғасының бір үндес тұтас екенін анықтайды. Бұл құрылыстың барлық фасадтары мықты екі басқышты іргенің үстіне орнатылған. Көркемдік орындалуы жағынан фасадтарының барлығы біркелкі деуге болады. Жалғыз-ақ алғы фасад есік ойықтарының сыртқа көлкілдеп шығып тұрған әшекейлері мен біраз байытылған. Әрбір фасадтың тегіс бетінде декоратив порталдарының екі жағын ала әртүрлі композициядағы өрнекпен безеген айшық бар. Егер ескерткіштің архитектуралық тұрғыдан орындалуы архитектуралық тәсілдерінің жетекші сарыны — үй бөліктері портал көмкермелерді қайталау принципінде салынған болса, ал оны өрнектеп оюлау жағы сюжеттерінің, вариацияларының алуан түрлілігімен көзге түседі. Бірнеше жерде ою жазуларының сарынын бірнеше қайталап қолданғанның өзінде де, басқа сарындармен оны шебер ұштастырудың арқасында, бұдан бір сарындылық әсер тумайды.

Осы ескерткішті салған халық сәулетшісінің шеберлігі декоратив құралдармен олардың архитектуралық формаларының күшті әсер тудыратынынан көрінеді. Бұл жағдайға декоратив порталдар, қабырға үстіндегі парапеттер бетіне және күмбездің сыртқы бөлігі сияқты композицияның маңызды элементтеріне олар салумен безендіру арқылы қол жетеді. Сәл сыртына шығыңқы әдемі суреттелетін төрт қатарлы карниздер үйдің қабырға бұрыштарынан, біраз көтеріңкі келген. Бұл өзгеше тәсіл әрбір фасадтың композициялық орталығын баса көрсетіп қана қоймайды, оның үстіне үй бұрыштарын сәулетті етіп көркейте түседі. Әрбір қабырғаның тегіс беттері әсем безендірілген декоратив порталдар бірінен-бірі өзгеше көрінетін фон болып табылып, оған жұмсалған қабыршақ тастардың ақшыл сары табиғи түсінде суреттеліп тұрады. Фасадтардың өрнек жазулары бір реңкті қызғылт көкшіл бояумен бажайланған, бірақ бояу кей жерінде қуарып, кей жерлерінде мүлде өшкен.

Мавзолейдің ішіне есік ойығы арқылы кіруге болады. Бұл оның ішіне сәуле түсіретін бір ғана көз болып табылады. Есік мавзолейдің оңтүстік жағынан салынғандықтан ашық күндері үйдің іші әбден жарық болады. Үйдің едені — тапталған күм, топырақ; қабырғалары біріне бірін жақсы қиюластырып ірі блоктардан қаланған. Қабырғаларды екі қатар жікпен құрғақ күйінде қалаған, жіктің арасына ұсақ тастар толтырып, балшық ылайы құйылған. Қабырғалардың мықтылығын күшейту үшін оған көлденең байламдар салып қаланған. Үйдің шаршы жобасына күмбезге ауысу төмендегі оңай әдіспен істелген. Үй бұ-

рыштарына қаланған шеті ішіне қарай шығып тұратын тас біліктердің үстіне тік бұрышты қуыстар келіп сүйенеді. Одан жоғары дөңгелепте бүріп қалаған шошақ күмбез — кішкене дөңгелек төбе (енсе) түрінде бітеді. Жақсы қашалып әртүрлі қалыпқа түсіретін жұмсақ тас блоктарды қолданып, оларды әк ерітіндісімен қалаған соң, күмбез-баспалдақты түрде орындалып, анық конус түрге ауысады, сондықтан ол үйдің сыртқы келбетіне сай келеді. Үйдің ішкі көрінісін де архитектуралық декоратив қалыптальнуы көркемдіктің жоғарғы сатысында істелген. Бұл негізінен жақсы безендірілген қазақтың киіз үйлерінің ішкі көрінісін еске түсіреді. Қабырғаның беті тігінен, көлденеңінен айкастыра жаоаған тақталарға бөлініп, тайыз қуыстар екі қатар фриз басқуымен тартылған.

Мавзолейдің ішкі қабырғаларының беті тегісімен кілем түсті оюлармен безеліп әшекейленіп ақ, қызыл, қоңыр және көк сызық оюлармен, түсті майлы бояулармен жазылған. Жеті ойынды қуысқа бөлінген солтүстік қабырғада мылтық, қорамсақ, құман, домбыра және халық оюларының алуан түрлері салынған (55-таблица). Алты ойынды қуысқа бөлінген шығыс жақ қабырғада өсімдік және геометриялық оюлардың тамаша тізбектері ұштастырылып түсірілген. Батыс жақ қабырға алты қуысқа бөлінген, бұлардың бетінде үй аспаптары, қару-жарақ, самауыр, дастархан, шәйнек, қанжар, қайқы қылыш, найза және өрнектер будағымен безендірілген. Бұл айтылған қуыстар мен пилластрлар тобы тегісімен екі сатылы цоколь — панольге келіп тіреледі, жоғарғы жағы екі қабатты көркем фризбен көмкеріліп, бұдан әрі өзгертіле түсірген қошқармүйіз, геометриялық және өсімдік өрнектер. Ені 35 см болып келетін және үйдің бүкіл өнбойына созылған фриздің бірінші лента-сы ұсақ шахмат өрнектерінен құралған, бұлар көк және ақшыл қоңыр реңкті бояумен түсірілген. Ою-өрнектерін орналастыруда шебер тиімді принципке сүйенген: үйдің биіктігі артқан сайын ол өрнек суреттерін үлкейтіп отырғанын атап көрсеткен жөн.

Композицияның қарапайым болуымен ойға сиымдылығы оның негізгі элементтерінің өлшемдес келуі, архитектуралық формаларының жарқындығы декоратив құралдарының жаңалығы мен өзгешелігі — міне осының бәрі Айтман мавзолейін архитектураның нағыз шығармаларының қатарына жатқызуға мүмкіндік береді. Мұның кейбір элементтері орыстың сәулет өнерінің формаларына үндес келеді. Атап айтқанда үйдің декоратив порталдары орыс шіркеулерінің үш бөлікті жарым дөңгелекті «закомарын» еске түсіреді.

Маңғыстаудағы Сенек деген жерде, шағын бейіттің шығыс бөлігінде, көңілсіз құмдауыт төбелердің бетінде 1900 жылы халық шеберлері Дотпай Жандәулетов пен Нұрнийз Ізбасаров салған Қалышев мавзолейінің сәулетті үйі әдемі суреттеледі. Бұл құрылыстың негізгі авторы Дотпай Жандәулетов ата-бабасынан шебер болған, ол XIX ғасырдың екінші жартысында және XX ғасырдың алғашқы 10 жылдығында өмір сүрген.

Жасатушы берген тапсырмада мавзолей көңілсіз бір қабырғанаға ұқсамай, жаңа, ақ отаудың тұлғасында болсын деген. Мұнда құрылыс және декоратив материалы болған көңілге сүйкімді ақшыл қызғылт реңкті қабыршақ тас. Бұл тастың шығатын жері Сенектен батыс жаққа қарай 80 километрде, Қарамойылды деген жерде. Қарадүрсін өңделген тастардың тақталары құрылыс орнына қыстығүні шана-сүйреткімен жеткізілген.

Үйдің жалпы композициясы шаршы жобамен келіп (5,50×5,50 м) негізгі аумағы тік бұрышты призмадан, цилиндр тәрізді биік барабаннан және әдемі дулыға сияқты күмбезден құралады. Күмбез скульптуралық бейнемен өңделіп сүйір сораңмен барып бітеді. Үйдің бұл айтылған негізгі композициялық элементтері өзара ұнасымды қосылып және жақсы пропорциялы болған соң оған салтанатты түр береді. Оның үстіне үйді биік цоколь үстіне орналастыру едәуір әсер еткен (18, 19-суреттер, 43-таблица). Құрылыстың оңтүстікке қаратқан алғы фасады өте сұлу түрде орындалған, сондықтан оның сарыны қалған фасадтардың архитектуралық өңдеуіне жетекші болады. Бүйір фасадтары қабырғаларына қарағанда біраз көтеріңкі келген, оның қабырғасы жазық бағыт бойынша үш негізгі бөлікке: цокольға, қабырғаның өзіне және парапетке бөлінген. Үйдің биіктей түскен цоколи екі қатар қалың плиталардан және ауыспалы имек профилден тұрады. Қабырғаның ортасынан цокольдің жоғарғы қиындысының деңгейінде кіретін есік ойығы (1,27×0,70 м) жасалған. Оның үстіне жазық мандайша салынып, фигуралы карнизделіп жабылған. Орталыққа қарай ойысқан алғы фасадтың ішкі қабырғаларының тігінен бөлшектенуі үйдің композициясына динамикалық түр береді. Кіретін есіктің екі жағына сүйір тұлғалы екі биік қуыс жасалған. Бұл қуыстарды ойықтан бөліп тұратын жіңішке тік қабырғаға қарамайлы бояулармен иректі сурет салынған. Алғы фасадтың бөлшектенуінің негізгі сарындары — сүйір аркалармен барып бітетін тік қуыстар, тегіс ойықтар және оюлы фриз басқа фасадтардың өңделуіне ауыса келіп, үйді архитектуралық тұрғыдан салып шешудің бір

тұтас жүйесін құрайды. Бүйір фасадтарын жасаудағы айырмашылық: мұнда қуыстардың ішіне ойма суреттер салынбаған және олардың ұшы жазық кесінді болып бітеді. Сондықтан алғы және батыстағы фасадтарға қарағанда бүйірдегі фасадтар біраз қарапайым түрде екені көрінеді. Үйдің жайпақ төбесіне су ағатын қобьлар орнатылған. Бұлар бүйір фасад қабырғаларының жоғарғы қиығында кронштейн түріндегі фигура суағарлармен барып бітеді. Алғы фасадтың парапетіне қарағанда батыс фасадының парапеті онша әсем өңделмеген, бірақ биіктігі онымен бірдей. Цилиндр барабанның үстіне әдемі дулыға тәрізді күмбез орнатылып, оны тарамдап қалаумен өң берген және оның белдеуін айнала басқұрға ұқсас оюлы лента тартылған. Үйдің ортасынан айқасатын екі желіге түс күмбездің жоғарғы үстінен жалғап терезелердің формасын түсірген.

Үй фасадтарының барлық декоратив безуелері халық оюларының қиыннан қиыстырып келтірген ырғақтары; оларды түсіру әдісі: тасқа нобайлап ою, не таза олифаға езілген майлы бояумен неше алуан түсте бояп түсіру. Мысалы, бүкіл үйдің белдеуіне тартылған декоратив-фриз түйе табан, құс қанат тәрізді өрнек сарындарының қосылған бір тобынан тізілген.

Күм балшықпен таптап үстін сылап жасаған үйдің едені сыртқы цокольдің деңгейінен төмен орналасқан. Шаршы жобалы үй іргесінің күмбезге ауысуы Қалышев мавзолейінде жоғарыда келтірген Айтман мавзолейінің қарапайым тәсілімен істелген. Қалышев мавзолейінің ішкі архитектура көрінісі декоратив безендіруінің байлығымен оның алуан түрлілігімен көзге ерекше түседі, сондай-ақ Айтман мавзолейінің ішкі түрі де оюлы өрнекті тұтас кілемдер түрімен бүркелген жадағай қуыстар мен қалақтар системасы арқылы шешілген. Осы уақыттағы басқа ескерткіштердің ішкі көріністерінен бұлардың айырмашылығы: бұл айтылып отырған мавзолейлердің ішкі қабырға беттерін мүшелеуде күшті ритм және жақсы пропорция бар. Әрбір қабырғаны жеке алғанда олардың өзіне тән композициялық желісі бар. Көркем өңдеумен нақтыланған ою тізбектерінің композициясына көптеген сюжеттерімен қатар үй фасадтарының суреттері кіргізілген. Үйдің ішін түр жағынан алып қарағанда ақ, қызыл, көк және қоңыр реңкті бояулар басым болып келеді. Мұнда ақ реңктер көбінесе оюдың әсем өрнектерінің фоны болып келеді. Жалпы айтқанда, композицияны құру жағында, жеке жасауда да, не түсін таңдау жағынан да, үйдің ішкі көрінісін көркемдеу биік дәрежеде орындалып, шаттық

түрде суреттеледі. Мұнда қабырхананың күңгірт түрін көрсететін ешбір сілем жоқ. Бұл салтанатпен жасаған ақ отауды жырға бөлеп суреттеген түрі. Бұл бейнені жасау тек казшының тапсырмасын орындап қана қою емес, оның үстіне халық мінез-құлқының оптимизмі де әсер етті.

Жоғарыда айтылғандай, оптимизм идеясы үйдің сыртқы құрылысынан да, оның жалпы композициясының динамикалық бағытта салынуынан да көрінеді, сондай-ақ оның қабырға қерегелерін бөлшектеуден де, атап айтқанда фасадтарының түсін белгілеуден де көрінеді. Тек фриз өрнектерін жасауда қара бояу «қаралы ленталарды» қолданып бүкіл фасадтарды белдіктей тарту және бір ғана кірер ауыз — терезенің болуы, бұл үйдің шын мәніндегі атқаратын қызметіне меңзейді. Композициялық салудағы конструкциялық шешілуіндегі және үйдің декоратив көркейгілуінің негізгі сарындарындағы жалпы ортақ жағдайға қарамастан, Қалышев мавзолейінің мұның алдындағы құрылыс дәуірлерінің архитектурасымен мұрагерлік байланысы бар, ал оның архитектурасының кейбір формалары мен құрылыс техникасының тәсілдері Қазақстан сәулет өнеріндегі жаңа көріністер қатарына жатады. Бұған ең алдымен әдемі цоколь құрылысын көрсетуге болады. Оның профилінде орыс классикалық архитектурасында кездесетін кері имек тәрізді элементтер бар. Бұл мавзолейдің ішкі құрылысын әсемдеуде және сол заманғы басқа да құрылыстарда майлы бояуларды кеңінен қолдану құрылыс техникасы мен сурет өнері амалдарындағы жаңалық болып табылады. Тасты өңдеудің жоғарғы техникасы, Қалышев мавзолейін тұрғызуда күні бұрын әзірленген стандартты тас тақтайларды қолдану ісі де осы заманғы құрылыс техникасының қатарына жатады.

Халық шебері Нұрнияз Ізбасаров 1908 жылы салған Боран мавзолейінің үйіне де көңіл аударуға болады. Бұл Қызылсу деген жерде тұр, Сенектегі Қалышев мавзолейіне көп жағынан ортақ түрі бар бір бөлмелі құрылыс болып келеді (19-сурет).

Алайда Боранның мавзолейі композициясын жетілдіру жағынан өзінің алдындағы Қалышевтің мавзолейінен едәуір кем түседі. Көлденең тартылған оюлы белдік пен ұсақ қалақтардың системасы Боран мавзолейі фасадтарының композициясын бөлшектеп, оның монументальдық тұлғасын кемітеді.

Бұл үйдің алғы фасады композициясының сәтті орындалған элементі тұтас ою-өрнектермен, жазулармен безендірілген парапеті болып табылады (20, 21-суреттер, 44-таблица).

Мавзолейдің ішкі құрылысы әсем және сұлу

жасалған. Барлық қабырғаларының тегіс беті тік бұрышты қуыстарға және кең пилястр — қалақтарға бөлінген. Бұлар халық оюының әртүрлі сарыныдағы кілем түрімен бөленіп, үй ішінің әртүрлі бұйымдарының суреттері салынған.

Қазақтардың қабыр үстіне салынған құрылыстарының түп нұсқалы өзгеше бір түрі сағана-там. Бұлар, әсіресе ХХ ғасырдың басында Қазақстанның жеке аудандарында (Маңғыстау, Үстірт және Жем өзенінің аңғарында) кең тараған.

Композициясы жағынан сағана-тамдардың орыя алып келген типтері тік бұрышты параллелепипед болып келеді. Бұлардың төбесі жабылмай, ашық болып істелген кезде оның алдығы және артқы қабырғалары, олардың архитектуралық маңызын айрықша көрсету үшін, бүйір қабырғалардан біраз биік салынды. Сағана-там өзінің композицияларының жалпы схемалары бойынша алғы және артқы жақтары жадағай болып келетін қазақ кереуетінің формасына біраз ұқсайды. Сағана-тамдардың құрылысы күмбезді мавзолейлер салумен салыстырғанда көп оңайырақ келетінін атап айтқан жөн, сондықтан да бұлардың кең тарауына бір себеп осы болған.

Жем өзенінің солтүстік жағасындағы Асанқожа бейітінде тұрған Тұрлыбай Қойлыбаевтың сағана-тамының тік бұрышты жобасы бар (3,60×4,10 м), бұл тік бұрышты параллелепипедтің тұтас аумағынан тұратын сағана-там композициясына жақын (22-сурет, 56-таблица). Үй ұсақ түйірлі ақшыл сары реңкті қабыршақ тастардың ірі тақталарынан салынған. Ескерткіштің қабырғалары екі параллель қатар етіліп қаланған, бұлардың ортасына құрылыс материалдарының қалдықтары салынып, балшық лайымен құйылған. Үйдің қабырғалары қаланған тас тақталардың фасад жағы мұқият тегістелген, блоктары бір-біріне жақсы кіріктірілген, бұлардың арасындағы жіктерін әрең ғана байқауға болады.

Алғы фасадтың қабырға орталығынан жасалған есік ойындысы портал қабырғасының жадағай бетінен сыртқа сәл шығып тұрарлықтай етіп жасалған және ою жазуларымен безендірілген. Алғы фасад қабырғасының парапет ретінде істелген үстіңгі бөлігі кішкентай сүйір арка системасымен безендіріліп, қарама-қарсы ою салынып, жазу жазылған. Үй бұрыштарына мықты жұмыр бағаналар қойылған, бұлар өздеріне жапсарлас қабырға беттерінен едәуір шығып тұрады. Сондай-ақ артқы және бүйір фасадтары да декоратив порталдармен, тік бұрышты қуыстармен әрленген. Фасад композициясының осы жауапты элементтері өте жіңішке ою өрнектермен бүр-

келіп, қызыл, сұр және қара-көк бояулармен боялған. Ескерткіштің ішкі қабырғаларының беттері тік бұрышты қуыстар мен пилястрлерге бөлінген. Бұлардың үстіне әртүрлі оюлы өрнектер, қару-жарақ және үй іші заттарының суреті салынған.

Композиция элементтерінің сәйкестеліп бөлшектелінуі, фасад композицияларын салуда басты және екінші дәрежелі элементтерді шебер оқшаулап көрсете білу, белгілі ою салудағы жоғары шеберлік, үй қабырғаларының конструкциясын ақыл-парасатпен шешу және бояулардың алуан түстерін әсемдеп ұштастыру, — міне осылардың бәрі бұл шағын құрылысқа аса күшті көрік беріп, оны халық сәулет өнерінің шығармасы етеді.

Асан қожа бейітінің оңтүстік шығыс жағында тұрған Нұрмұхаммет деген біреудің сағана-тамы ХХ ғасырдың бас кезінде салынған қызықты ескерткіштердің бірі. Бұл Тұрлыбай Қойлыбаевтың жоғарыда сипатталып өткен сағана-тамынан едәуір ірі және осы текті ескерткіштерге тән композициялық ерекше құрылыс схемасы бар (57-таблица, 23, 24-суреттер). Нұрмұхаммет сағана-тамының архитектуралық көркемдеу негізі қабырғаның сыртқы көрінісіне құбылмалы түр беретіндей етіліп қабырғаны тігінен оюлап бөлшектеу болып келген. Мұның үстіне бұл ескерткіште көк және көкшіл бояу рендері ұштастырылып отырылады, бұл неғұрлым нәзік жақсы түс жасауға мүмкіндік береді. Сағана-там қабырғаларының сыртқы және ішкі беттері үлкен шеберлікпен аса жақсы әрленген. Егер мұның фасадтарын жасауда халық оюларының әртүрлі сарындары басым болып келсе, оның ішкі құрылысы тұрмыс заттарымен, қару-жарақ суреттерімен толы келеді. Жадағай немесе контурлап ою және жазу жолымен істелген оюлы кестелер мен заттардың суреттері әрленетін қабырға бетіне жақсы жазылып, көлемді етіліп салынуы жағынан көз тартады.

ХХ ғасырдың басында (1908 жылы) салынған түпнұсқалы ескерткіштерінің бірі — Қамысбай бейіттерінің ортасында тұрған белгілі халық шебері Өмір Қарин салған шағын сағана-там (25-сурет).

Өзінің көлемі жағынан алғанда бұл қарапайым сағана-тамға оның жоғарғы парапетінің цилиндр тәрізді етіліп өңделуі ерекше сипат береді. Бұлай етіп істеуге шебер, сірә, қабырғалардың жоғарғы жағын белгілі тәсілдермен аяқтауды қайталағысы келмей бой ұрған болу керек. Мұның үстіне халық шебері цилиндр торецтерінің үстіне екі түрлі көлемді дөңгелектеп салып, бұл цилиндрлер әртүрлі киынды дегендей иллюзия жасайды. Ою-өрнектерін үш қатар етіп орналастырып, компо-

зицияның орталығын сәтті түрде баса көрсетеді. Тамға кіретін есікті көмкеріп тұрған қалақтардың үстіне салынған қисық жолақтар да орталыққа қарай ойыса түсуді күшейтеді. Үйдің бұрыш-бұрыштары неғұрлым ірі ою суреттермен толы келеді. Үйге композициялық тұтастық және көркемдік сәулет беріп тұрған барлық осы логикалық тәсілдер құрылысшы шебердің тамаша талантын көрсетеді.

Сейсен ата бейітінің шығыс жағына 1912 жылы салынған Сүгір Ахметжановтың сағанатамының архитектуралық көркемдік жағынан зор артықшылығы бар. Ол онша үлкен болмаса да сыртқы аумағының біраз өзгешелігімен, композиция құрылысының ойға сыйымдылығы және жадағай ою тәсілімен істелген алғы фасадының фризімен көз тартады. Бұл үйдің композициялық құрылысының айырмашылығы сол, мұнда: қабырғаның жайпақ бетінен едәуір шығып тұратын портик енгізілген. Бұл оның алғы фасадының композициясының орталығы. Сондай-ақ бұйыр фасадтарының порталдары да бедерлі етіліп істелген. Мұқият тегістелген және бір-біріне жақсы кіріктірілген тастардан қаланған қабырғаларының тегіс фонында үйдің ұстамды декоратив сәніне көрік береді. Ішкі құрылысының жасауына келетін болсақ, ол пилястр және қуыс жүйесімен қабырға бетін тігінен бөле отырып құрылған, бұлардың бетіне дәстүрлі сарынның алуан түрлі вариациялары болып келетін ою өрнектердің тұтасқан кілемі салынған (26-сурет).

Маңғыстаудағы Қызылсу деген жерде тұрған Өтеп Маламанов дегеннің сағанатамы да бұдан кем емес. Көлемді композициялы сағанатамдарға тән болып келетін оның созылмалы тік бұрышты жобасы бар. Бұл үй үш тас плитадан және қайырма ілмек түріндегі ауыспалы элементтен тұратын мықты докольдін үстіне тұрғызылған. Алғы фасадының қабырғасы ортасынан орналасқан кіретін есік сұлу оюмен безендірілген, қабырғадан сәл шығып тұратын порталмен әрленген. Алғы фасад парапетінің жоғарғы жағы — гүл будасы түрінде бұйра қисық өрнектері бар биік жиек белбаулармен көмкерілген. Жиегінің төменгі жағында имектерден құралған ою жолақтары бар.

Қабыршақты тастардың түсі ашық сары болып келгенде, оюлар бояу түрлерін осыған ұштастыра отырып боялған, бұл түс жағынан орынды істелгендігін көрсетеді (46, 47-таблицалар).

Қазақтардың арасында мемориалдық ескерткіштердің барынша көп тараған түрі декоратив әрлеулері мейлінше алуан түрлі және алуан сарынды болып келетін құлпытастар

болып табылады. Тарихи ғылым құлпытастың шығуы балбалдармен байланысты екендігін анықтады. Балбалдар ертеде және орта ғасыр дәуірлерінде Қазақстанның ертедегі түрік халықтарында қабыр үсті ескерткіші ретінде пайдаланылған. Балбалдардың бірте-бірте түрін өзгертіп, құлпытасқа айналуына тірі адамдардың суретін салуды қудалаған мұсылман дінінің орнығуы себеп болды. Көбінесе құлпытастар биігінен үш бөлікке ажыратылған, жерге көмілген тас бағана болып келеді; бұл бөліктер: қалың плита түріндегі база, тегіс бедерлі оюлы бағана және скульптура жасалған жоғарғы бөлік болады (27, 28, 29-сурет).

Құлпытастың осы үш бөлігінің арасында қалыптасқан белгіленген байланыстар байқалмайды. Әрбір жеке жағдайда бұлардың пропорциялық құрылысы заказ берушінің тілегіне немесе құрылыс шеберінің ұнатуына қарай әртүрлі болып келеді. Бағанасы мен жоғарғы бөлігі тастың бір блогінен жасалған жағдайлар жиі кездеседі. Шаршы формалы болып келетін базаның ортасынан құлпытас бағанасын орнататын тесік ойылады.

Осы қаралып отырған дәуірде құлпытастар Қазақстанның бүкіл территориясында дерлік тұрғызылып келген. Алайда бұлардың көбірек сақталған жері қабыршақ тастарының жұмсақ жыныстары бар Қазақстанның батыс аудандары Маңғыстауда, Үстірт және Жем өзенінің аңғарында кездеседі.

Егер ірі мавзолейлерді немесе сағанатамдарды (58, 45-таблицалар) салу тек байлар мен феодалдардың ғана қолынан келген болса, ал өзінің салынуына көп шығын керек етпейтін құлпытастар жұртшылықтың барлық тобының қолынан келеді. Сондықтан да бұлар формалары алуан түрлі болып келетін, олардың декоративтік жағынан жасалуы соншама түрлі-түрлі болып табылатын мемориалдық ескерткіштердің ерекше түрі ретінде барынша кеңінен тараған (30-сурет).

* * *

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезінде Қазақстан экономикасының көзге көрінерліктей көтерілуіне құрылыс ісінің едәуір дамуы сай келеді. Қазақстандағы капиталистік қарым-қатынастардың даму процесі қалалардың өсуімен, қоныстардың жаңа типтері — өнеркәсіп орындарының қасындағы жұмысшы поселкаларының кейін қала болып кеткен сауда-көлөнершілер қыстақтарының көптеген қоныс аударушылар деревняларымен, жаңа ауылдардың пайда болуымен қатар жүрді. Бұлардың жоспарын ұйымдастыруда Россияның қала салу тәжіри-

бесі, сондай-ақ көптеген ғасырлар бойында жасалған жергілікті дәстүрлер де кеңінен қолданылған. Түзу және кең көшелері, арық жүйелері, көк жасыл ағаштары және басқа сыртқы көркемдік элементтері бар қалалар мен басқа да тұрақ қоныстардың жоспары жергілікті дәстүр мен Россияның қала салу мәдениетін орынды ұштастыру болып табылады. Мұнымен бірге жеке меншік иелерінің мүдде үстемдігін көрсететін, әлеуметтік және ұлттық құрамы әртүрлі қоныстарды бейнелейтін қала және басқа қоныс орындарының құрылысы архитектуралық жағынан біркелкі болмады және негізінен алғанда көпшілігі еңбекші жұртшылыққа жататын бір қабатты саман және ағаш үйлер болып келді. Құрылыстың осындай ала-құла жыпырлаған ұсақ-түйектерінің арасында қаланың қарама-қарсы шетіндегі бос алаңдарда шіркеудің қоңырау үйлері мен мешіттің минареттары әйдік көрінетін еді.

Құрылыс саласында жоғарыда айтылғандай жандана түсумен байланысты осы кездегі архитектураның өркендеуіндегі екінші бір прогрестік құбылыс — қала типті мектептер, әкімшілік үйлері, сауда конторлары, магазиндер, сословиелік клубтар, фабрикалар мен заводтар, темір жол вокзалдары және сол сияқты үйлердің жаңа типтері пайда болды. Үйлердің осы көрсетілген типтерінің негізгі заказчиктері патша үкіметі (әкімшілік үйлерінің құрылысы), орыс, қазақ және татар капиталистері болды. Бұл үйлердің архитектуралық жоба-жоспары заказчиктердің тілегі мен талабына сай, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы орыс архитектурасының әртүрлі ағымына еліктеді. Мысалы, соғыс губернаторларының үйлері көбінесе орыс классицизмнің оарынын қолдана отырып салынды. Кейбір мектеп және темір жол вокзалдарының үйлері шығыс стилінде салынды, «модерн» стилінің тәсілдері мен формалары онша көп тарамдады.

Егер Қазақстанның отарлық жағдайының арқасында қала құрылысында (әсіресе батыс және солтүстік қалаларда) ол кезде орыс архитектурасының әртүрлі стильдерінің тәсілдері мен формалары басым болып келсе, ал далалық аудандардың құрылыс ісі өткендегі дәуірдің дәстүрлі тәсілдері мен жолдарын пайдалану негізінде жүргізілді. Осы дәуірде ормансыз аудандарда діни үйлерді — мазарлар мен мешіттерді салу ісін жаңадан қолға алумен байланысты Оңтүстік және Орталық Қазақстанда күйдірілген және шикі кірпіштен, ал Батыс Қазақстанда табиғи тастардан жасалған арка-күмбез конструкциялары техникасы жандана бастайды. Алайда құрылыс ісінің жеке мен-

шікті болуының салдарынан бұл кездегі үйлер шағын көлемді болады. Мұның үстіне құрылыстың бұрынғы қол жеткен дағдыларымен шеберлігінің едәуір төмендеуі салдарынан күмбезді конструкциялар техникасымен кірпіш қалау сапасы оншалық жоғары дәрежеде болмады. Сүйір аркалар, сталактикалық формалар сияқты, архитектуралық конструктивтік элементтер таза декоративтік элементтерге конструктивтік маңызы және архитектуралық айқындығы жоғалған үш бұрышты, штор тәрізді аркаларға жиі айналып отырды.

Кейбір жағдайларда үйлер фундаментсіз салынды. Шаршы үйден күмбезді үйге көшу үйдің бұрыштарына сатылап салынған біліктердің дәрежі тәсілі арқылы істелді. Ал олардың үстіне қаланған қатарлардың бірте-бірте жалғасатын күмбездері келіп тірелетін еді.

Мұнымен бірге әсіресе Орталық Қазақстанда үйлерді көркемдеп қаптау үшін терракот және сырлы тақташалар өндіру және оларды қолдану ісі өркендей бастайды. Ал тасқа ою салу және қабырғаларға шимай салу техникасы Батыс Қазақстанда ерекше өркендеп кеңінен қолданылады. Батыс Қазақстанның құрылыс практикасының орынды жағы — қабырғаны қалағанда оны екі қатар етіп олардың арасын құрылыс материалының қалдықтарымен толтыру болды; қабыршақ тастардың стандартты ірі блоктерін кеңінен қолдану болды. Бұл тәсіл үй тұрғызу процесін тездетіп қана қоймай, оның үстіне құрылыс материалдарын жұмсауда едәуір үнем жасады. Бұдан басқа XIX ғасырдың аяғына және XX ғасырдың басына таяу кездегі өскерткіштердің архитектурасында аумақты цоколь салу, жарты циркульдi және оқ аркаларды, сына қиындарын пайдалану, кері өкше тәрізді қайырма имек, валдың бір ширегі сияқты классикалық ордерлер пішіндерін қолдану, өнеркәсіп бояуларын пайдалану байқалады. Бұл жағдай олардың сыртқы тұлғасына, құрылыстың өткендегі дәуіріндегі монументальді үйлердің көркемдік бейнесіне ұқсайтын жаңа түрлер берді. Сол кездің өзінде-ақ Қазақстанда тұңғыш рет қала құрылысында темір және шойын сияқты жаңа материалдар қолданыла басталды. Бұлардан біліктер, аркалықтар, балкон қанаттары және сатылар жасалды.

Россияның құрылыс мәдениетінің дәйекті ықпал етуінің нәтижесінде туған барлық осы жаңалықтар Қазақстандағы құрылыс өнерінің тәсілдері мен жолдарын сөзсіз байыта түсті. Мұндағы бір өзгешелік осы жаңа тәсілдер мен жолдар органикалық жағынан дәстүрлі формалармен ұштасты, бірақ қаралып отырған дәуірде негізді объектілер — діни үйлер, мавзолейлер, мешіттер мен медреселер бол-

ған Қазақстанның монументальді архитектурасының жалпы сипатына түбірлі өзгерістер енгізбеді. Қазақ халқының монументальді сәулет өнерінің негізгі сипаттары бұрынғысынша пештақтарды, әртүрлі формалы күмбездерді, сүйір аркаларды, аркатураларды, ерекше болып келетін тұйық бетті қабырғаларды пайдалану, сондай-ақ кірпішті фигуралап қалап, керамикалық плиткалармен бетін әрлеп, тасқа, ағашқа және алебастрға ойып жасаған өзіне тән декоратив безендіру арқылы анықталды. Бұл көрсетілген тәсілдер мен формалар ең алдымен ерте заманнан келе-жатқан тұрақты құрылыс дәстүрі бар және үйді күйдірілген жәй кірпіштен, соқпа балшықтан салатын Оңтүстік және Орталық Қазақстан архитектурасының ескерткіштеріне тән болып келетінін атап айтқан жөн.

Батыс Қазақстан (Маңғыстау, Үстірт, Ембі өзенінің аңғары) архитектуралық ескерткіштерінде біраз басқаша ерекшеліктер бар. Егер Оңтүстік Қазақстанда жарты сфералы және конус тәрізді күмбездер басым болса, ал Батыс Қазақстанда бұлардың формасы әдетте дулыға тәрізді болады. Халық шеберлерінің айтуына қарағанда бұл дулыға формасынан алынған. Шеберлердің бұл айтқаны Маңғыстау мен Үстірттің көптеген бейіттерінде

табиғи тастардан қиып жасап, қабыр үстінің басқа да құрылыстарымен ұштастырылып қойылған дулығаның скульптуралық суреттерімен дәлелдене түседі (30-сурет). Мұнымен бірге Батыс Қазақстанда қабыр үсті ескерткіштерін декоративтік тұрғыдан безендіру жөнінде қару-жарақтың басқа түрлері де қылыш, айбалта, найза және басқалар едәуір орын алады. Батыс Қазақстан ескерткіштеріндегі қару-жарақ заттарының бұл дәстүрлі бейне-суреттері қазақ халқының батырлық эпостарында шынайы бейнеленген табиғи уақиғалармен тікелей байланысады.

Жергілікті құрылыс материалының сипатымен шарттасып келетін Батыс Қазақстанның архитектуралық көркемдік тәсілдерінің ерекшелігі мынада: мұнда тасқа ою салу және сызып жазудың әртүрлі техникасымен орындалған декоративтік көркемдігі мол келеді.

Осында біз баяндаған Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі қысқаша сипаттамасы өндіргіш күштерінің біраз дамуымен және қазақ халқының құрылыс өнері мәдениетінің өсуімен қатар осы қаралып отырған дәуірде болған тарихи және мәдениеттегі өзгерістерді көрсететін құрылыс ісі де көзге көрінерліктей дамығанын көрсетеді.

ЛИТЕРАТУРА

к статье А. Х. Маргулана. Архитектура древнего периода

- Стр. 9. ¹ В. И. Ленин. Соч., изд. 4, т. 5, стр. 95.
² С. Н. Замятнин. О первоначальном заселении пещер. КСИИМК, XXXI, 1950, стр. 55—63.
³ Б. П. Граков. Работы в районе проектируемых Южно-Уральских гидроэлектростанций. Археол. работы на новостройках в 1932—1933 гг., вып. 2, Л., 1935.
⁴ А. А. Козырев. Гидро-геологическое описание южной части Акмолинской обл., СПб, 1911, стр. 305.
⁵ «Россия», т. XVIII, стр. 394.
⁶ П. Драверт. Грот с писаницей на озере Джасыбай в окрестности Баян-Аула. Изв. Западно-Сибир. геогр. общества, т. VII, Омск, 1930.
- Стр. 10. ⁷ Г. П. Сосновский. О поисках палеолита в Казахстане. Изв. АН КазССР, серия археологическая, вып. I, Алма-Ата, 1948, стр. 10.
⁸ С. С. Черников. Находка палеолитических стоянок в Восточном Казахстане. Вестник АН КазССР, 1951, № 12.
⁹ С. Н. Бибиков. Пещерные палеолитические стоянки бассейна реки Юрюзани (Ю. Урал), Крат. сообщ. ИИМК, III, 1940, стр. 35—39; П. П. Ефименко. Первообытное общество, изд. 3, 1953, стр. 565—566.
¹⁰ И. Кастанье. Древности Киргизской степи, стр. 150—151; Стр. 13. Там же, Литература вопроса.
¹¹ А. П. Окладников. Палеолитические жилища в Бурети. КСИИМК, X, 1941, стр. 16—31; П. И. Борисковский. Пушкаревское палеолитическое жилище, КСИИМК, VII, 1940, стр. 81—86.
- Стр. 11. ¹² Г. П. Сосновский. Поселение на Афонной горе. Сбор. «Палеолит СССР», Изв. ГАИМК, вып. 118, М.—Л., 1935; Его же. Позднепалеолитические стоянки Енисейской долины. Там же; Его же. Палеолитические находки в пределах Алтая. Труды междунар. конф. АИЧПЕ, вып. II; Его же. Палеолит. стоянки Север. Азии. Там же, вып. V, 1954.
¹³ В. И. Громов. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит). Труды Института геол. наук, вып. 64, геол. серия, № 17, 1948; Н. К. Ауэрбах и В. И. Громов. Материалы к изучению Бирюсинских стоянок близ Красноярска. Изв. ГАИМК, вып. 118, 1935.
¹⁴ А. П. Окладников. Освоение палеолитическим человеком Сибири. Материалы по четвертичному периоду в СССР, вып. 3, 1950.
¹⁵ М. М. Герасимов. Раскопки палеолит. стоянки в с. Мальта. Изв. ГАИМК, вып. 118, 1935.
¹⁶ С. Н. Бибиков. Пещерные палеолитические стоянки бассейна р. Юрюзани (Ю. Урал). КСИИМК, III, 1940.
¹⁷ Г. П. Сосновский. О поисках палеолита в Казахстане. Изв. АН КазССР, серия археологическая, вып. I, 1948, стр. 10.
¹⁸ Г. Е. Быков. Древние долины Аbugo-Тобольского водораздела. Изв. Гос. геогр. общества, 1938, т. 70, стр. 697.
¹⁹ С. С. Черников. Находки палеолитических стоянок в Вост. Казахстане. Вестник АН КазССР, 1951, № 12.
²⁰ Геология СССР. Под ред. Н. Г. Кассина, т. XX, ч. I, стр. 546, 547.
²¹ А. Г. Максимова. Находка палеолитических орудий в северо-восточной части Центр. Казахстана. Вестник АН КазССР, 1953, № 2.

- 22 С. С. Черников. Находки палеолитич. стоянок в Вост. Казахстане. Вестник АН КазССР, 1951, № 12; Его же. О работах Восточно-Казахстанской экспедиции. КСИИМК, вып. 64, 1956, стр. 44—45.
- 23 А. Х. Маргулан и Е. И. Агеева. Археол. работы и находки на территории Казахской ССР. Изв. АН КазССР, серия археол., вып. I, 1948, стр. 132 (5).
- 24 А. П. Окладников. Палеолитические жилища в Бурети. КСИИМК, X, 1941, стр. 16—31; П. И. Борисковский. Пушкаревское палеолитическое жилище. КСИИМК, VII, 1940, стр. 81—86.
- Стр. 12. 25 Г. П. Сосновский. Позднепалеолитические стоянки Енисейской долины. Сб. «Палеолит СССР». Изв. ГАИМК, вып. 118, 1935, стр. 159—164; П. П. Ефименко. Первобытное общество. Изд. 3, Киев, 1953, стр. 578, 579.
- 26 А. П. Окладников. Следы палеолита в долине р. Лены. «Палеолит и неолит СССР», МИА, 39, 1953, стр. 234—238.
- 27 И. Г. Шовкопляс. Добраническая палеолитическая стоянка. КСИИМК, вып. 59, 1955, стр. 35.
- 28 А. А. Формозов. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане. КСИИМК, вып. XXXI, 1950, рис. 49, 51.
- 29 А. В. Виноградов. Неолитические украшения из створок раковин *didiaspa*, стр. 135.
- 30 И. В. Синицин. Археол. исследования в Саратовской обл. и Западном Казахстане. КСИИМК, вып. XIV, 1952, стр. 63.
- 31 И. В. Синицин. Археол. исследования в Западном Казахстане. Труды ИИАЭ, т. I, Археология, 1956, стр. 87.
- 32 А. А. Формозов. К вопросу о происхождении андроновской культуры. КСИИМК, вып. XXXIX, 1951, стр. 4.
- 33 А. В. Виноградов. Указ. соч., стр. 137.
- 34 А. Я. Брюсов. К вопросу о заселении Севера европейской части СССР в неолитическую эпоху. КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стр. 9, 10; О. Н. Бадер. Стоянки Нижнеалишевская и Боровое озеро I на р. Чусовой. МИА, № 22, 1951, стр. 22; В. Ф. Петрунь. Неолитические находки в районе Байконура и р. Тамды. Труды ИИАЭ АН КазССР, т. I, Археология, 1956, стр. 181.
- 35 А. А. Формозов. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане. КСИИМК, вып. XXV, 1949, стр. 49—58; Б. Н. Граков. Работы в районе проектируемых гидроэлектростанций; К. В. Сальников. К вопросу о неолите Степного Зауралья. КСИИМК, вып. XLVII, 1952, стр. 15.
- 36 К. В. Сальников. Бронзовый век Южного Урала. МИА, № 21, 1951, стр. 100.
- 37 А. В. Мухля. В пустыне Бетпак-Дала. Алма-Ата, 1948, рис. 8; А. Х. Маргулан. Отчет о работах Центр. Казахстанской экспед. 1947, Изв. АН КазССР, серия археологическая, вып. II, 1950, стр. 4—5; Его же. Третий сезон археологич. работы в Центр. Казахстане; Там же, вып. III, 1951, стр. 17—21.
- Стр. 13. 38 В. Ф. Петрунь. Неолитические находки в районе Байконура и р. Тамды. Труды ИИАЭ АН КазССР, т. I, Археология, 1956, стр. 172—181.
- 39 Н. В. Валукинский. Древнее производство меди в районе Джезказгана. Изв. АН КазССР, серия археол., вып. I, 1948, стр. 34; А. Х. Маргулан. Отчет о работах Центр. Казахст. экспедиции, 1947, стр. 5.
- 40 А. Х. Маргулан и Е. И. Агеева. Археологич. работы и находки на территории Казахской ССР. Изв. АН КазССР, серия археол., вып. I, 1948, стр. 134.
- 41 А. А. Формозов. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане. КСИИМК, вып. XXXI, 1950, стр. 146; А. Х. Маргулан. Третий сезон археол. работы в Центр. Казахстане, стр. 17—23; В. А. Селевин. Введение в естественно-историческое изучение Бетпак-Далы. Труды Средн.-Азиатского гос. университета, серия XII, вып. 2, Ташкент, 1935, стр. 3.
- 42 К. В. Сальников. Бронзовый век Южного Урала. МИА, № 21, 1951, стр. 100; А. Х. Маргулан. Отчет о работах Центр. Казахстанской экспед., 1947, стр. 5.
- 43 А. Х. Маргулан. Указ. работа, стр. 5. Его же. Третий сезон археол. работы в Центр. Казахстане, стр. 17—21; В. А. Селевин. Указ. соч., стр. 3.
- 44 А. Х. Маргулан. Отчет о работах Центр. Казахстанской экспедиции, 1947, стр. 4.
- 45 А. Х. Маргулан и Е. И. Агеева. Археол. работы и находки на территории Казахстана, стр. 126.
- 46 С. В. Лопатин. Археологические памятники Центрального Казахстана. Труды ИИАЭ АН КазССР, т. I, Археология, 1956, стр. 265.
- 47 Педашенко. Об археологических находках. Отчет Семипалатинского подотдела Западно-Сибир. отдела русск. географ. общества. Семипалатинск, 1913.

- ⁴⁸ С. С. Черников. Отчет о работах Восточно-Казахстан. археологич. экспед. 1947. Изв. АН КазССР, серия археол., вып. II, 1950, стр. 40—43.
- ⁴⁹ Его же. К изучению древней истории Восточного Казахстана. КСИИМК, вып. 69, 1957, стр. 14, 20.
- ⁵⁰ Там же, стр. 17, рис. 2, стр. 20.
- ⁵¹ В. И. Чернецов. Древняя история Нижнего Приобья. МИА, № 35, М., 1953, стр. 56.
- ⁵² А. Я. Брюсов. К вопросу о заселении Севера европейской части СССР в неолитическую эпоху. КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стр. 9, 10.
- ⁵³ М. П. Грязнов. К вопросу о культурах эпохи поздней бронзы в Сибири. КСИИМК, вып. 64, 1956.
- ⁵⁴ О. Н. Бадер. Стоянки Нижнеадишевская и Боровое озеро I на р. Чусовой. МИА, № 22, 1951, стр. 22, рис. 10.
- ⁵⁵ А. П. Окладников. К изучению неолита Восточного Приуралья и Западной Сибири (тезисы). Доклады научных конференций Пермского гос. университета. Вып. 1—4, 1948.
- ⁵⁶ И. В. Синицин. Археологические исследования в Саратовской области и Западном Казахстане. КСИИМК, вып. XLV, 1952, стр. 63.
- ⁵⁷ К. В. Сальников. К вопросу о неолите Степного Зауралья. КСИИМК, вып. XLVII, 1952.
- ⁵⁸ М. Н. Комарова. Неолит верхнего Приобья. КСИИМК, вып. 64, 1956, стр. 93, 102—103.
- ⁵⁹ Н. П. Кипарисова. Чебаркульская неолитическая стоянка. КСИИМК, вып. 59, 1955.
- ⁶⁰ Т. М. Минаева. Стоянка с микролитическим инвентарем на черных землях. КСИИМК, вып. 59, 1955, стр. 53.
- Стр. 14. ⁶¹ И. В. Синицин. Археологические исследования в Саратовской области и Западном Казахстане. КСИИМК, вып. XLV, 1952, стр. 63.
- ⁶² И. В. Синицин. Археологические исследования в Западном Казахстане. Труды ИИАЭ АН КазССР, т. I. Археология. Алма-Ата, 1956, стр. 87, 88.
- ⁶³ А. А. Формозов. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане. КСИИМК, вып. XXXI, 1950, стр. 142, рис. 49.
- ⁶⁴ См. вышеприведенные работы М. П. Грязнова, И. В. Синицина, К. В. Сальникова, В. Н. Чернецова и др.
- ⁶⁵ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1951, стр. 22.
- Стр. 15. ⁶⁶ Сб. «К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве», М.—Л., 1938, стр. 57.
- ⁶⁷ П. П. Ефименко. Первобытное общество. Изд. 3, Киев, 1953, стр. 382—383, табл. VIII—X, 405—406.
- ⁶⁸ А. П. Окладников. Древнейшие наскальные изображения Северной Азии. Совет. археология, XI, 1949, стр. 162; П. П. Ефименко. Первобытное общество, стр. 406, 466—471; Его же. Значение женщины в ориньякскую эпоху. Изв. ГАИМК, т. IX, вып. 3—4, 1931; М. Д. Гвоздов. Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки. МИА, № 39. Палеолит и неолит СССР, 1953, стр. 220—222.
- ⁶⁹ П. П. Ефименко. Первобытное общество, рис. 146, 147, 148, 149, 245.
- Стр. 16. ⁷⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. II, 1948, стр. 293.
- ⁷¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология. Соч., т. IV, стр. 45.
- Стр. 20. ⁷² Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953, стр. 106; К. В. Сальников. Бронзовый век Южного Зауралья. МИА СССР, № 21, 1951, стр. 108.
- Стр. 22. ⁷³ К. В. Сальников. Бронзовый век Южного Зауралья. Стр. 107.
- Стр. 23. ⁷⁴ В. Шнэ. Зимовки и др. постоянные сооружения кочевников Акмолинской обл. Зап. Сиб. отдел русск. геогр. общ., кн. XVII, 1894, стр. 3.
- ⁷⁵ К. В. Сальников. Древнейшие памятники истории Урала. Свердловск, 1952, стр. 66, рис. 19.
- ⁷⁶ К. В. Сальников. Бронзовый век Южного Зауралья. МИА СССР, т. XXI, стр. 107; М. П. Грязнов. Археолог. исследование территории одного древнего поселка. КСИИМК, вып. XL, 1951, стр. 107.
- ⁷⁷ М. П. Грязнов. Погреб. бронз. эпохи в Запад. Казахстане. Сб. «Казакки», I, Л. 1927, стр. 183—184.
- ⁷⁸ А. Кривцова-Гракова. Алексеевское поселение. Труды ГИМ, вып. XVII, М., 1948, стр. 79.
- ⁷⁹ М. П. Грязнов. Археолог. исследование территории одного древнего поселка. КСИИМК, вып. XL, 1951, стр. 107—108.
- Стр. 24. ⁸⁰ М. П. Грязнов. Памятники Карасуйского этапа в Центр. Казахстане. Совет. Арх., XVI, М., 1952, стр. 131—132.
- ⁸¹ О. Н. Бадер. Камская археол. экспедиция в 1950 г. КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стр. 10, рис. 31.
- ⁸² Совет. Арх. XVI, М., 1952.
- Стр. 26. ⁸³ К. В. Сальников. Древнейшие памят-

- ники истории Урала. Свердловск, 1952, стр. 66, рис. 19.
- Стр. 27. ⁸⁴ А. Джусупов. **Орудия эпохи бронзы** из случайных находок в окрестностях Алма-Аты. Труды ИИАЭ АН КазССР, т. I, Археология, 1956.
- Стр. 32. ⁸⁵ А. А. Козырев. **Гидрогеологическое** описание южной части Акмолинской области. СПб, 1911, стр. 175.
- Стр. 34. ⁸⁶ М. П. Грязнов. Памятники Карасуйского этапа в Центр. Казахстане, Совет. Арх., XVI, М., 1952.
- Стр. 38. ⁸⁷ Л. П. Потапов. Очерки по истории алтайцев. Новосибирск, 1948.
- Стр. 42. ⁸⁸ Маркс и Ф. Энгельс. Избр. произведения, т. II, 1949, стр. 295.
⁸⁹ Там же, стр. 295.
⁹⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избр. произведения, т. II, 1949, стр. 293.
- Стр. 43. ⁹¹ «Россия», т. XVIII, стр. 138.
⁹² В. В. Радлов. Сибирские древности. Записки археол. об-ва. Новая серия, т. 7, СПб, 1895, стр. 206; С. В. Киселев. Древн. история Южной Сибири. М., 1951, гл. V—VII.
- Стр. 46. ⁹³ Н. Я. Бичурин. Собр. сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. ч. I, 1950, стр. 50; ч. III, стр. 183.
- Стр. 47. ⁹⁴ А. Н. Бернштам. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Каргалынке. Краткие сообщ. ИИМК, № 5, 1940.
- Стр. 48. ⁹⁵ С. В. Киселев. Древн. история Южн. Сибири. М., 1951, стр. 252—254.
⁹⁶ С. В. Киселев. Древн. история Южн. Сибири. М., 1951, стр. 191, табл. XIX, рис. 1.
⁹⁷ В. Д. Блаватский. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. Москва, 1947, стр. 43, рис. 19.
- Стр. 49. ⁹⁸ Г. О. Дестунис. Сказания Приска Понтийского. Уч. записки. II, отдел. Акад. наук, кн., VII, вып. 71, СПб, 1861.
⁹⁹ Энциклопедический лексикон, т. I, СПб, 1885, стр. 61.
¹⁰⁰ Бартольд. История орошения Туркестана, стр. 169.
¹⁰¹ С. П. Толстов. Хорезмская арх.-этногр. экспедиция АН СССР. Изв. АН СССР, серия Иф, т. IV, № 2, стр. 181.
- Стр. 50. ¹⁰² В. Г. Григорьев. Келесская степь в археологическом отношении. Изв. АН КазССР, серия арх., вып. III, Алма-Ата, 1948, стр. 57; АН. Бернштам. Памятники старины Таласской долины, Алма-Ата, 1941, стр. 13.
¹⁰³ С. П. Толстов. Города гузов. Совет. этногр., 1947, № 3; Геродот. История Перевод Мищенко. Кн. I, стр. 202.
- Стр. 51. ¹⁰⁴ С. П. Толстов. Хорезм. арх.-этногр. экспед. АН СССР (1945—1948); С. П. Толстов. Труды Хорезм. эксп., т. I, М., 1952, стр. 25.
- Стр. 52. ¹⁰⁵ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Ср. Азии в древние времена. ч. II, 1950, стр. 184.
¹⁰⁶ Там же, стр. 186.
¹⁰⁷ Там же, стр. 152.
¹⁰⁸ Там же, стр. 258.
¹⁰⁹ Там же, ч. III, стр. 22.
¹¹⁰ Там же, ч. I, стр. 299; Там же, ч. III, стр. 61.
- Стр. 53. ¹¹² М. Воеводский, М. П. Грязнов. К истории усуней. Вестник древ. истории, № 3, 1938, стр. 158.
¹¹³ Там же, стр. 168.
¹¹⁴ А. Н. Бернштам. Кенжольский могильник. Ленинград, 1940, таблицы XVIII—XX, XXII и XXIII.

ЛИТЕРАТУРА

к статье Т. К. Басенова. **Архитектура Казахстана VII—XII веков.**

- Стр. 86. ¹ В. В. Бартольд. История тюрко-монголов. Ташкент, 1922.
- Стр. 94. ² Т. К. Басенов. Тас-Акыр. Изв. АН КазССР, № 80, вып. II, 1950.
- Стр. 95. ³ С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. АН СССР. М.—Л., 1948, стр. 248—265.
⁴ В. В. Бартольд. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью.
- Стр. 99. ⁵ Б. П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. стр. 104—108.
- Стр. 100. ⁶ Т. К. Басенов. Архитектурные памятники в районе Сам. Алма-Ата, 1947.
- Стр. 102. ⁷ В. Г. Григорьев. Келесская степь в археологическом отношении. Изв. Академии наук Казахской ССР, 1948, № 46, стр. 54.

ЛИТЕРАТУРА

к статье М. М. Мендикулова. К характеристике архитектуры Казахстана XIX — начала XX века

- Стр. 116. ¹ В. И. Ленин. Соч., т. 3, изд. 4, стр. 158—159.
- Стр. 117. ² А. И. Добросмыслов. Города Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1912, стр. 113.
- ³ Ф. Назаров. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. С.-Петербург, 1821, стр. 34.
- ⁴ Муса Чермонов. Заметка о киргизах Павлодарского уезда. Записки Западно-Сибирского отд. импер. РГО. Книжка XXXII Омск, 1906, стр. 14.
- Стр. 119. ⁵ П. И. Пашино. Туркестанский край в 1866 году. Путевые записки. СПб, 1868, стр. 79.
- Стр. 120. ⁶ Ф. Назаров. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. С.-Петербург, 1921, стр. 31.
- Стр. 124. ⁷ Е. Килевейн. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве. Записки импер. РГО, книга 1—12, 1861, стр. 98.

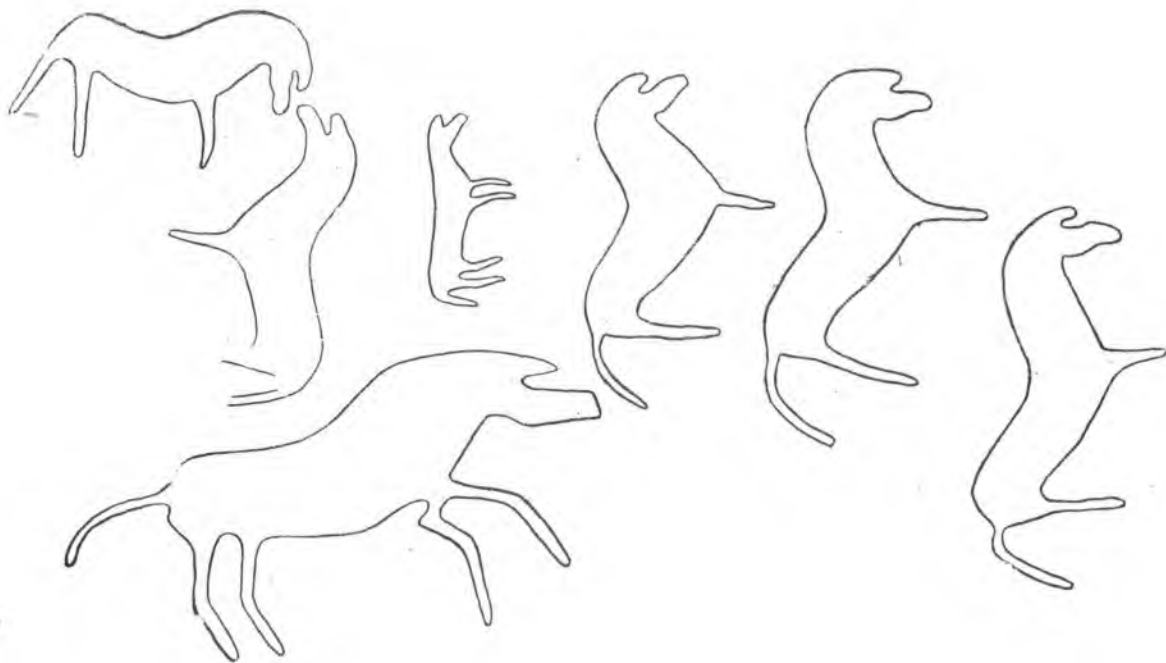
ПРИЛОЖЕНИЕ

ТАБЛИЦЫ

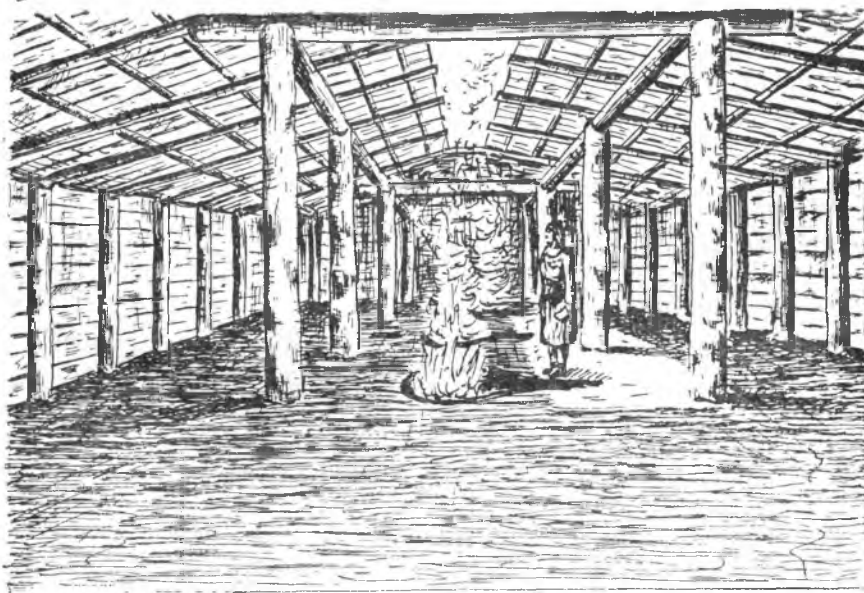

Таблица 1. Изображения быков на потолке грота Тесик-тас.
Горы Жаксы-Кзылтау. Шетский район.

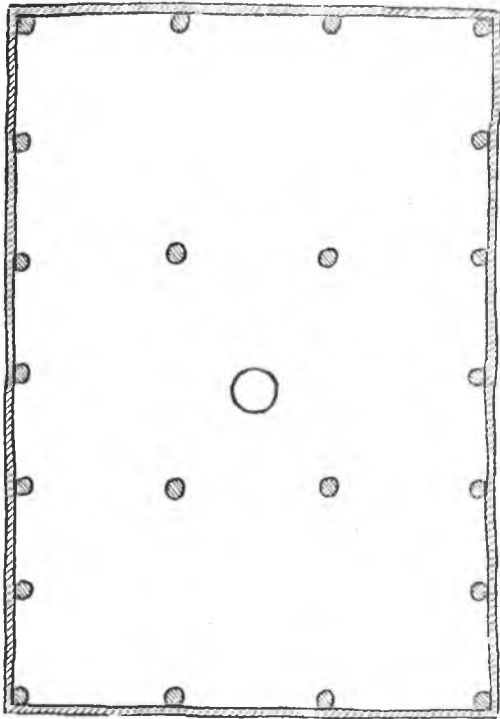
1-таблица. Тесиктас үңгірінің төбесіндегі өгіздердің бейне суреті.
Жақсы Қызылтау. Шет ауданы.

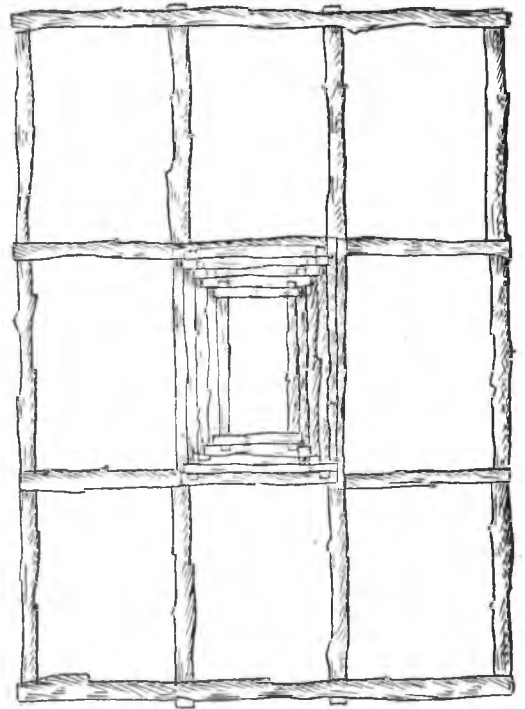
Т а б л и ц а 2. Изображения лошадей наверху грота Теректы.
2-т а б л и ц а. Теректі үңгірінің жоғарғы жағындағы аттың бейне суреті.

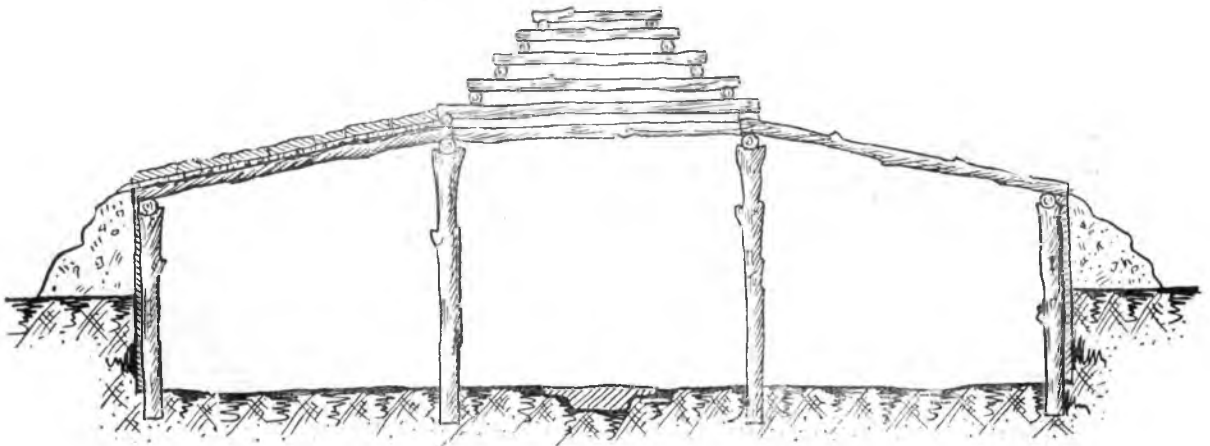
Т а б л и ц а 3. Реконструкция жилища, сделанная К. В. Сальниковым.
3-т а б л и ц а. К. В. Сальников жасаған үй реконструкциясы.

a

б

в

Таблица 4. Реконструкция жилища эпохи бронзы: *a* — план, *б* — план перекрытия, *в* — поперечный разрез.

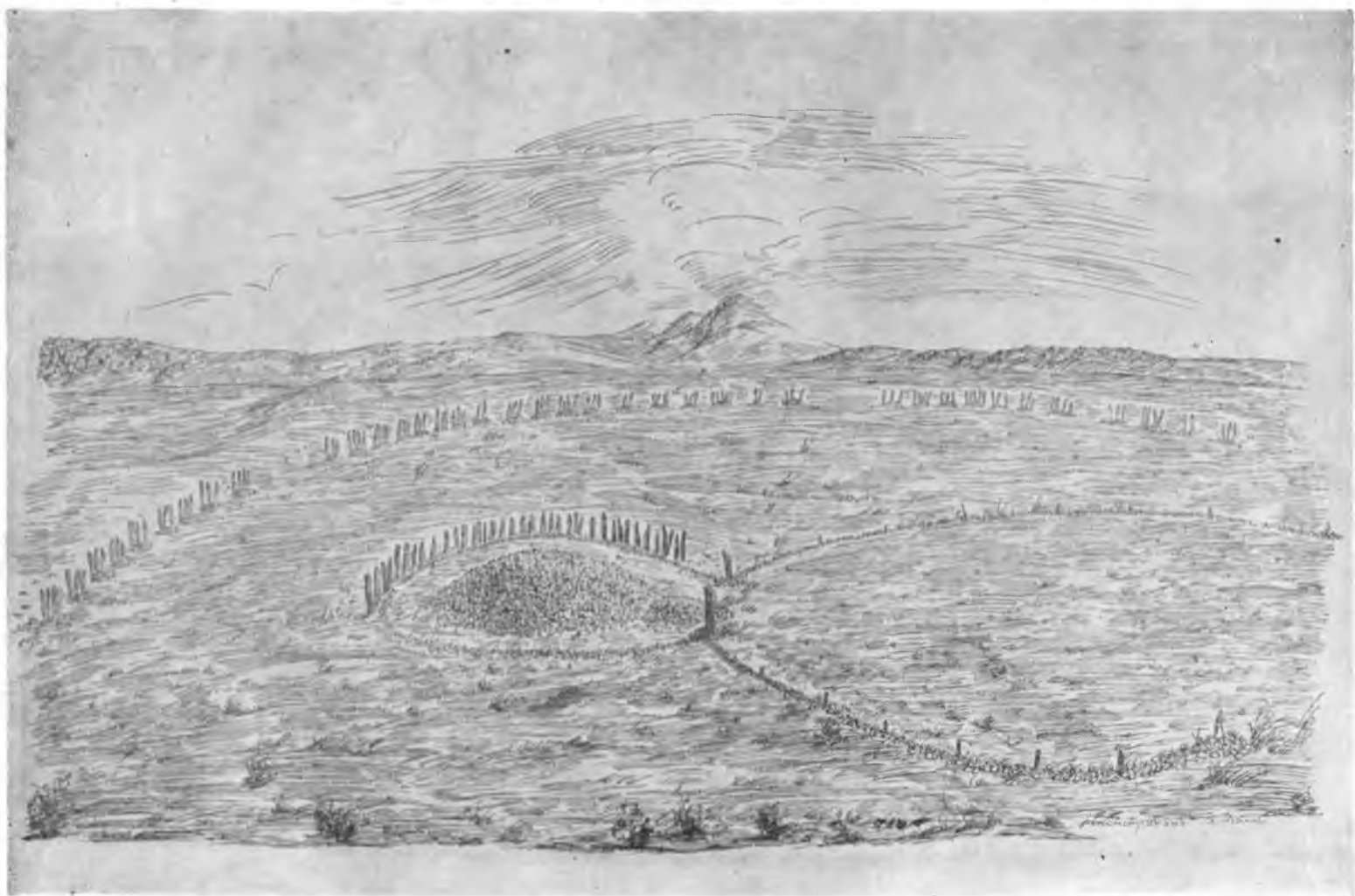
4-таблица. Қола дәуірі үйінің реконструкциясы. а) жобасы, б) төбе жобасы, в) көлденең кесіндісі.

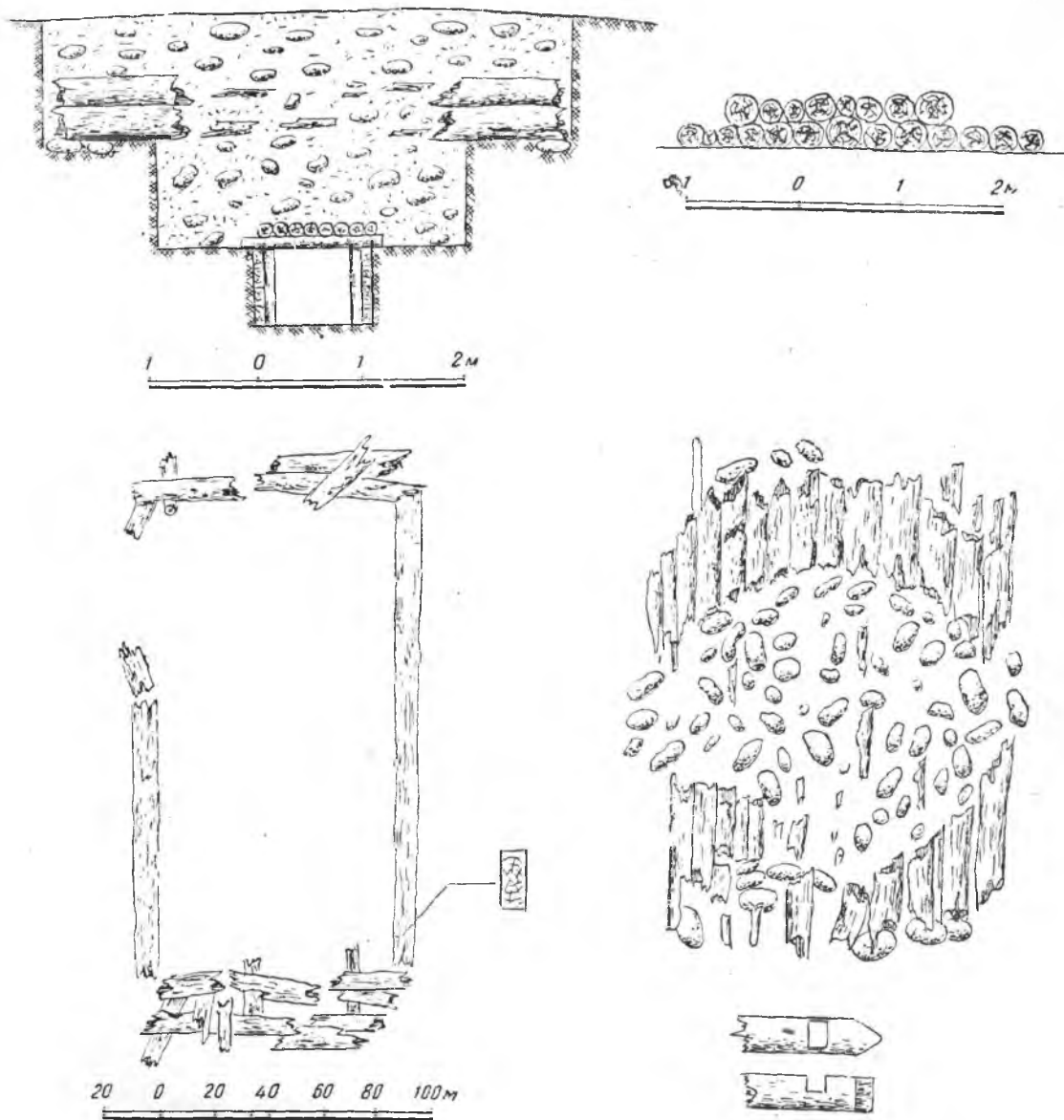
Т а б л и ц а 5. Восточная стена гробницы Бугулы. X—VIII вв. до н. э.
5-таблица. Бұғылы кешенінің шығыс қабырғасы. Б. З. дейінгі X—VIII ғасыр.

Таблица 6. Вход в гробницу Бугулы. X—VIII вв. до н. э.
6-таблица. Бұғылы кешеніне кіретін есік. Б. З. дейінгі X—VIII ғасыр.

Т а б л и ц а 7. Общий вид курганных сооружений. Предгорье Корпетай. Коунрадский район.
7-т а б л и ц а. Қорған құрылыстарының жалпы көрінісі. Көрпетай етегі. Қоңырат ауданы.

Т а б л и ц а 8. Планы и разрезы гробницы усунь-сакского времени.
 V—III вв. до н. э. Долина реки Джаргалап. Восточное побережье озера Иссык-Куль.
 8-таблица. Үйсін-сақ заманы кешенінің жобасы мен кесіндісі. Б. З. дейінгі
 V—III ғасыр. Жаргалап өзен аңғары. Ыстықкөл өзенінің шығыс жағалауы.

Таблица 9. Каменное сооружение дынг.
9-таблица. Дың тас құрылысы.

Т а б л и ц а 10. Каменный блок в виде яслей из кладки древнего здания
Тас-Акыр.

10-таблица. Ертедегі Тасақыр үйі қалануынан алынған ақыр төрізді тас блок.

Т а б л и ц а 11. Современный вид остатков древнего здания Тас-Акыр. Фото
Т. К. Басенова. 1953 г.

11-таблица. Ертедегі Тасақыр үйі қалдығының кәзіргі көрінісі. Фото
Т. К. Басеновтікі. 1953 ж.

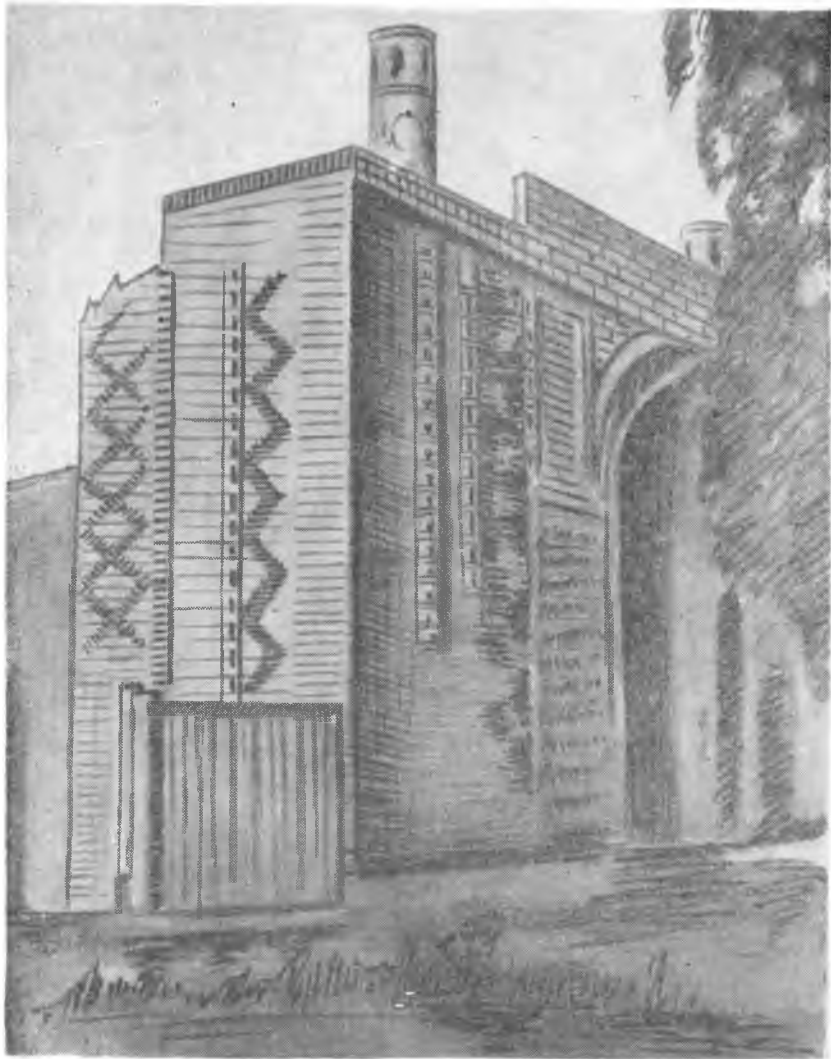
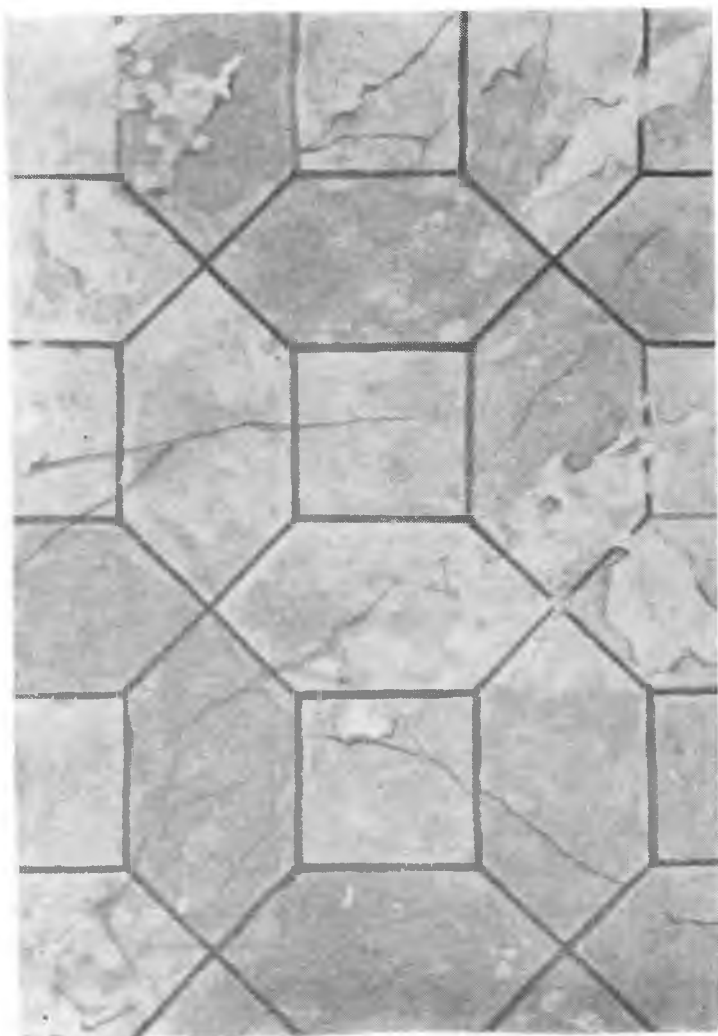
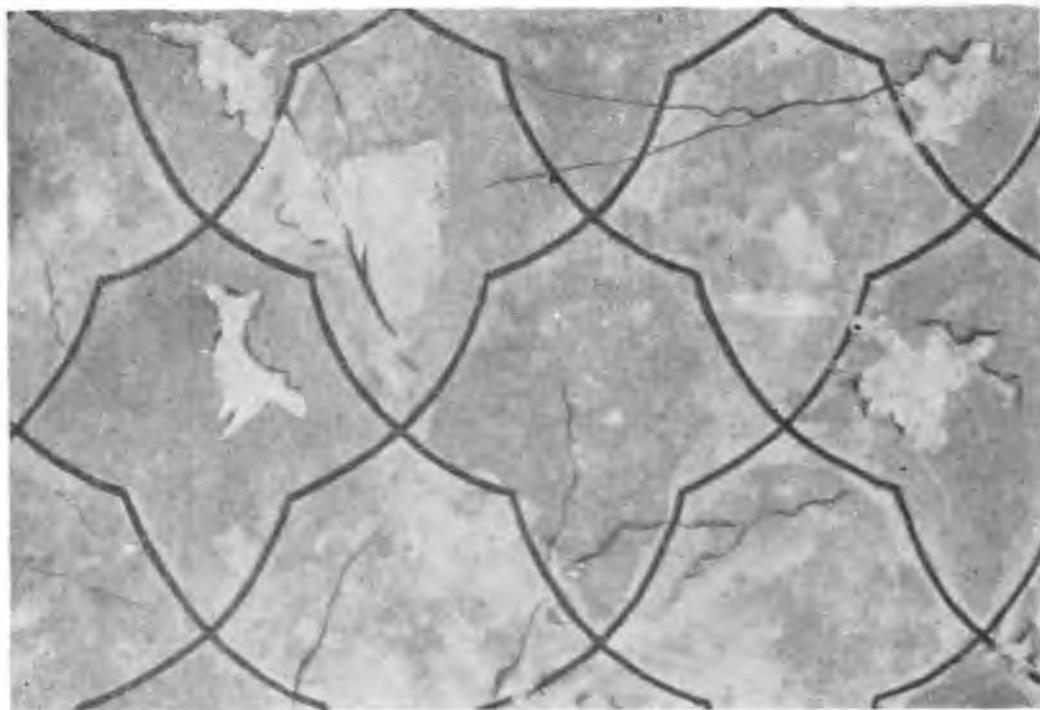

Таблица 12. Мавзолей Карахана в городе Джамбуле. Портал.
12-таблица. Жамбыл қаласындағы Қарақан мавзолейі. Портал.

Т а б л и ц а 13. Роспись стен бани в древнем городе Таразо.
X век.

13-таблица. Ертедегі Тараз қаласындағы моншаның
қабырға өрнегі. X ғасыр.

Т а б л и ц а 14. Роспись стен бани в древнем городе Таразе. X век.
14-т а б л и ц а. Ертедегі Тараз қаласындағы монша қабырғасының өрнегі. X ғасыр.

Т а б л и ц а 15. Общий вид сардсбы Мурза-Рабат. Голодная степь. VI—IX вв.
15 т а б л и ц а. Мырза рабат сардобының жалпы көрінісі. Мырзашөл. VI—IX ғасыр.

Таблица 16. Общий вид сардобы Якка. Голодная степь. VI—IX вв.
16-таблица. Якка Сардобының жалпы көрінісі. Мырзашөл, VI—IX ғасыр.

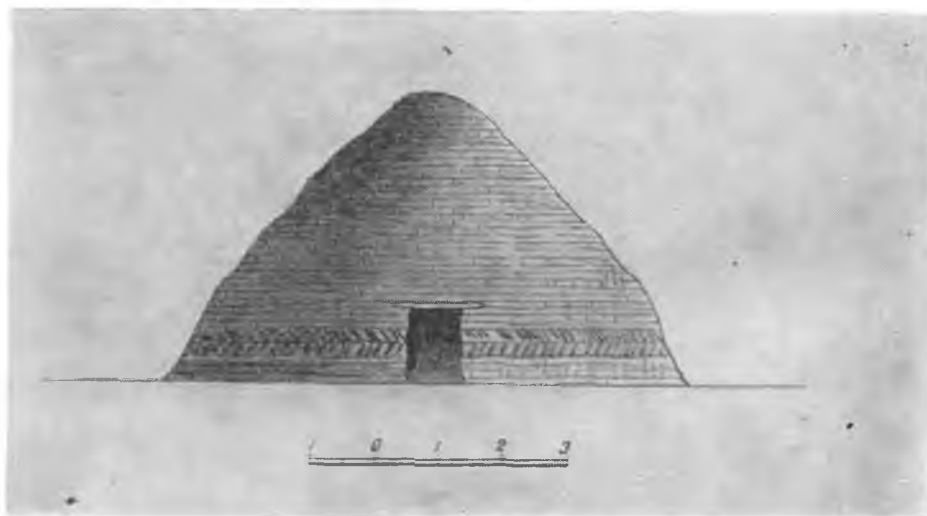
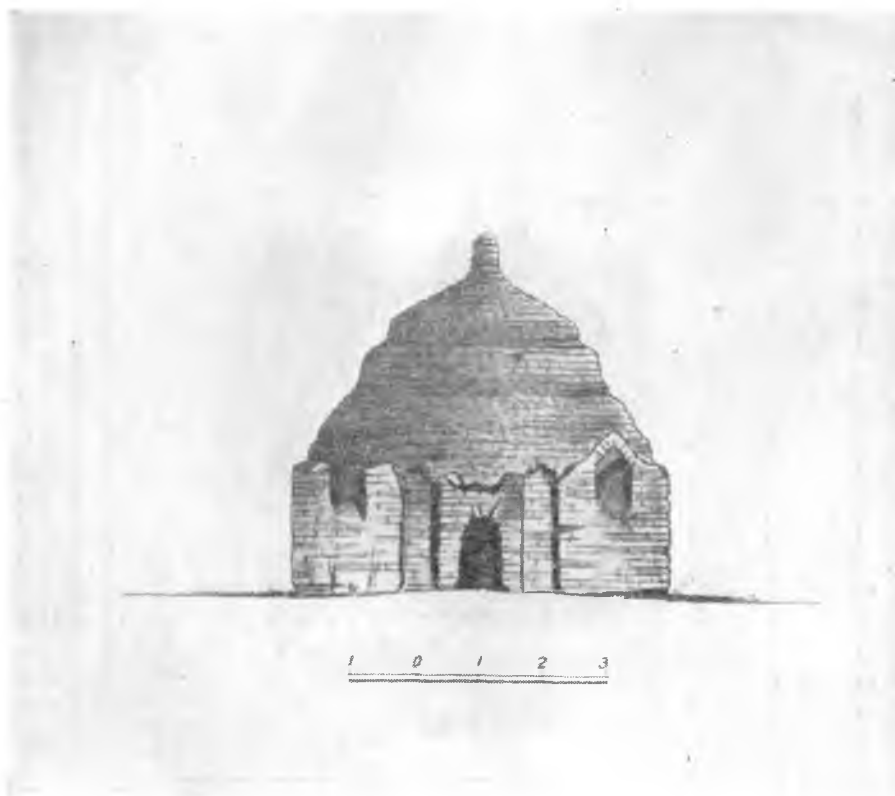

Таблица 17. Мавзолей в районе Киик Карагандинской области. Кольцевой план. XIX век.
17-таблица. Қарағанды облысы, Киік ауданындағы мавзолей. Шығыр жобасы. XIX ғасыр.

Т а б л и ц а 18. Мавзолей из сырцового кирпича в районе Киик Карагандинской области. Общий вид: ступенчатый купол на прямоугольной основе.

18-т а б л и ц а. Қарағанды облысы, Киік ауданындағы шикі кірпіштен жасалған мавзолейдің жалпы көрінісі. Тік бұрыштап қаланған сатылы күмбез.

Т а б л и ц а 19. Боковой (южный) фасад мавзолея
Бабажи-Хатун. Фото с натуры Т. К. Басенова.
1953 г.

19 т а б л и ц а. Бабажи-Хатун мавзолейінің бүйір
(оңтүстік) фасады. Натурадан түсірген фото
Т. К. Басеновтікі. 1953 жыл.

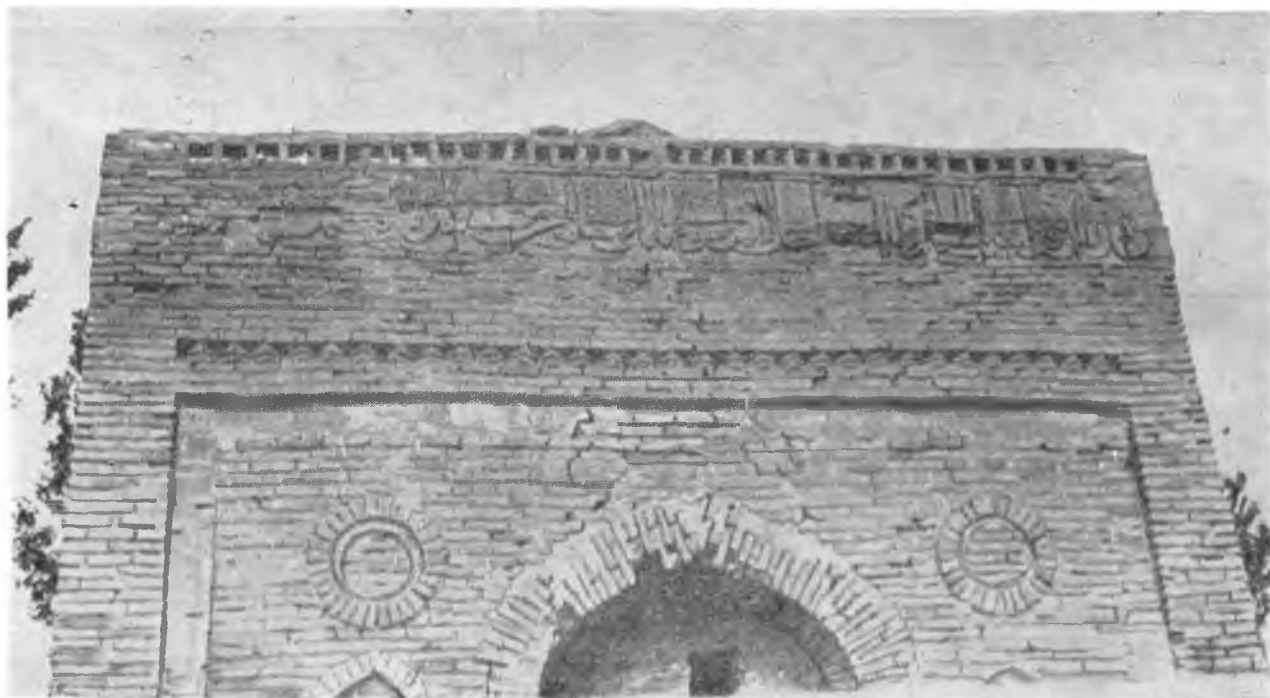

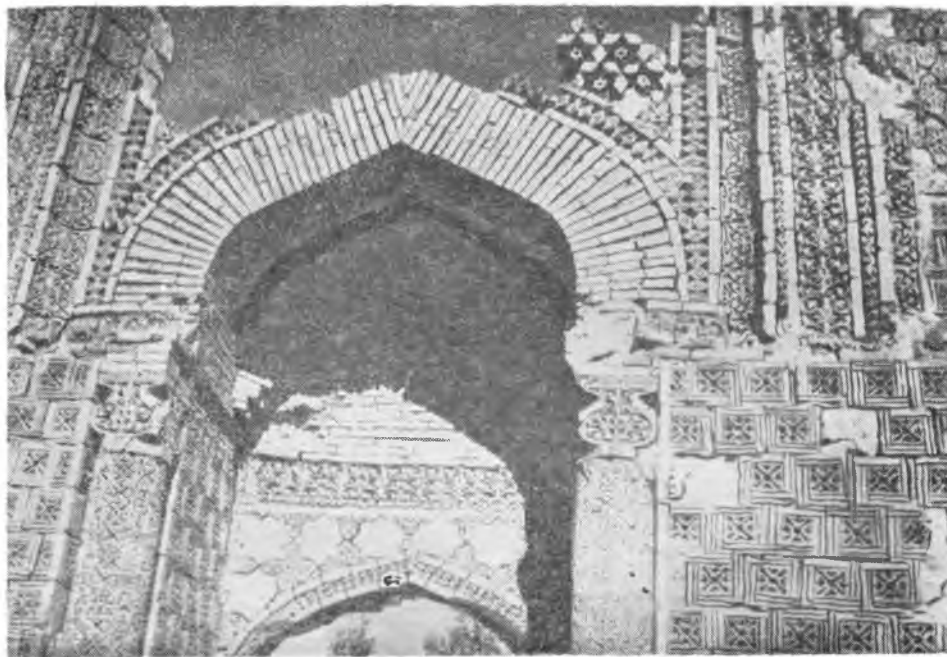
Таблица 20. Главный фасад мавзолея Бабажи-Хатун. Фрагмент.
20-таблица Бабажи-Хатун мавзолейінің бас фасады. Фрагмент.

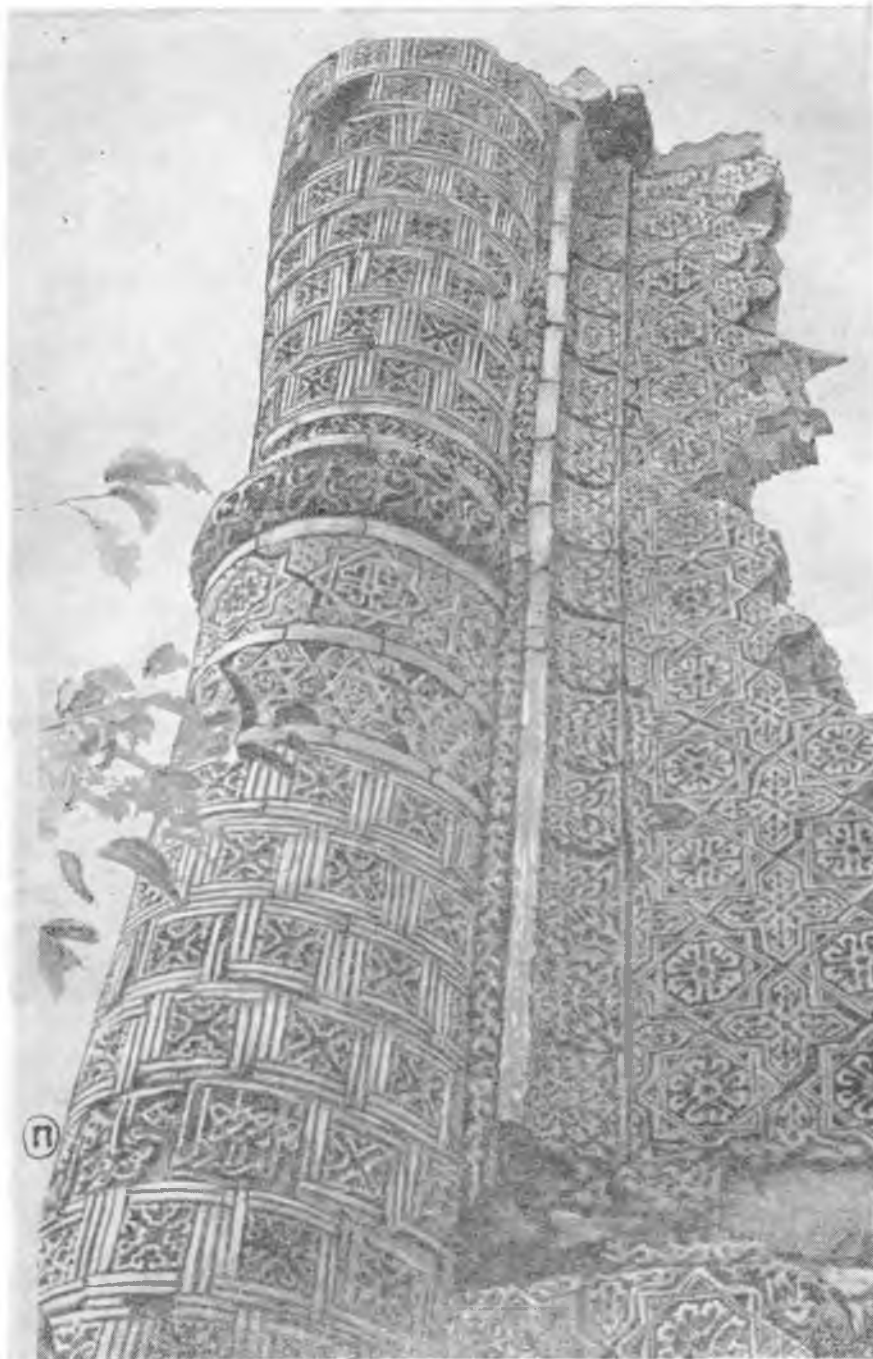
Таблица 21. Орнамент плиты-вставки в фасадных нишах мавзолея
Бабажи-Хатун. Обмеры 1953 г.
21-таблица. Бабажи-Хатун мавзолейі фасад қуыстарындағы өрнек
тақта сыналар. 1953 жылғы өлшеу.

Т а б л и ц а 22. Общий вид мавзолея Айша-Биби. Главный (западный) фасад.
22-та б л и ц а. Айша-биби мавзолейінің жалпы көрінісі. Бас (батыс) фасад.

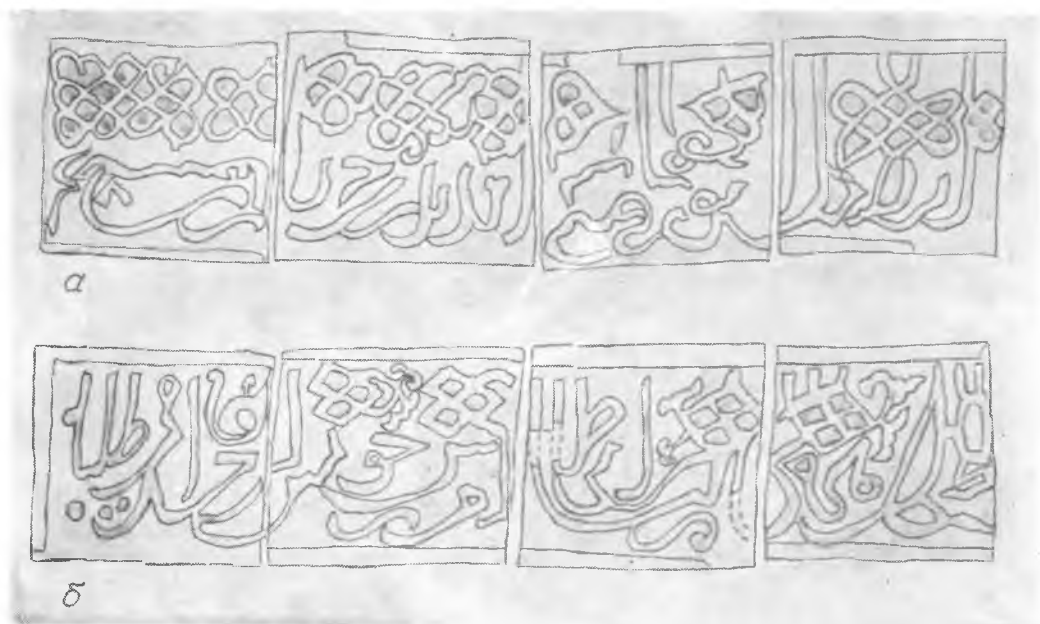

Т а б л и ц а 23. Портальная арка мавзолея Айша-Биби. Фото.
23-та б л и ц а. Айши-биби мавзолейінің портал аркасы. Фото.

Т а б л и ц а 24. Угловая колонна мавзолея Айша-Биби. Фото Т. К. Басенова. 1953 г. Знаком **П** отмечен орнаментированный надписью пояс колонны.

24-т а б л и ц а. Айша-биби мавзолейінің бұрыш колоннасы. Фото Т. К. Басеновті-кі 1953 ж. **П** әрпімен айқышталып өрнектелген белбау колоннасы көрсетілген.

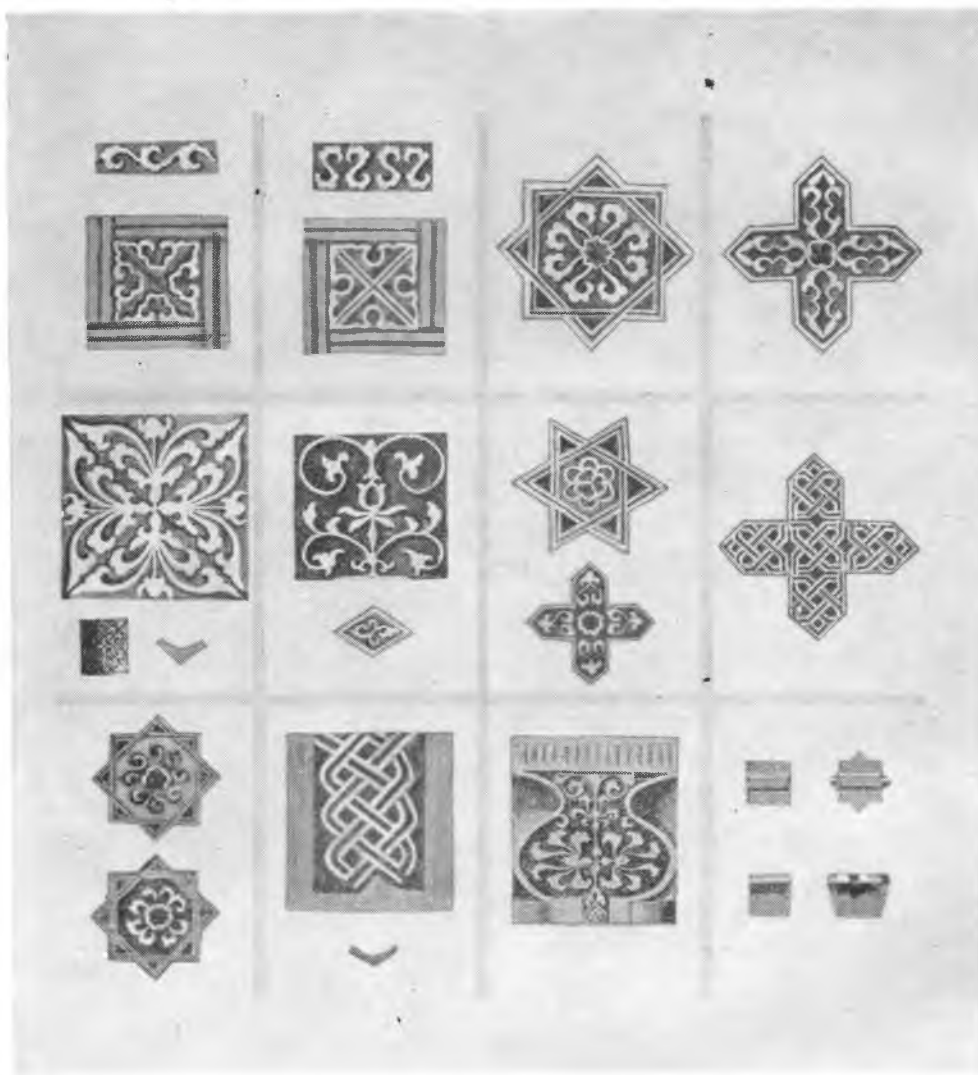
Т а б л и ц а 25. Развертка муляжа орнаментированных надписью плиток на юго-западной (а) и северо-западной (б) колоннах мавзолея Айша-Биби. По размерам 1953 г.

25-таблица. Айша-биби мавзолейінің оңтүстік-батыс (а) және солтүстік-батыс (б) колонналарындағы өрнектеліп салынған муляж жазындысы, 1953 жылғы өлшеу.

Т а б л и ц а 26. Современное состояние мавзолея Айша-Биби. Вид с северо-востока. Фото Т. К. Басенова, 1953 г.

26-таблица. Айша-биби мавзолейінің кәзіргі күйі. Солтүстік-шығыстан қарағанда. Фото Т. К. Басеновтікі, 1953 ж.

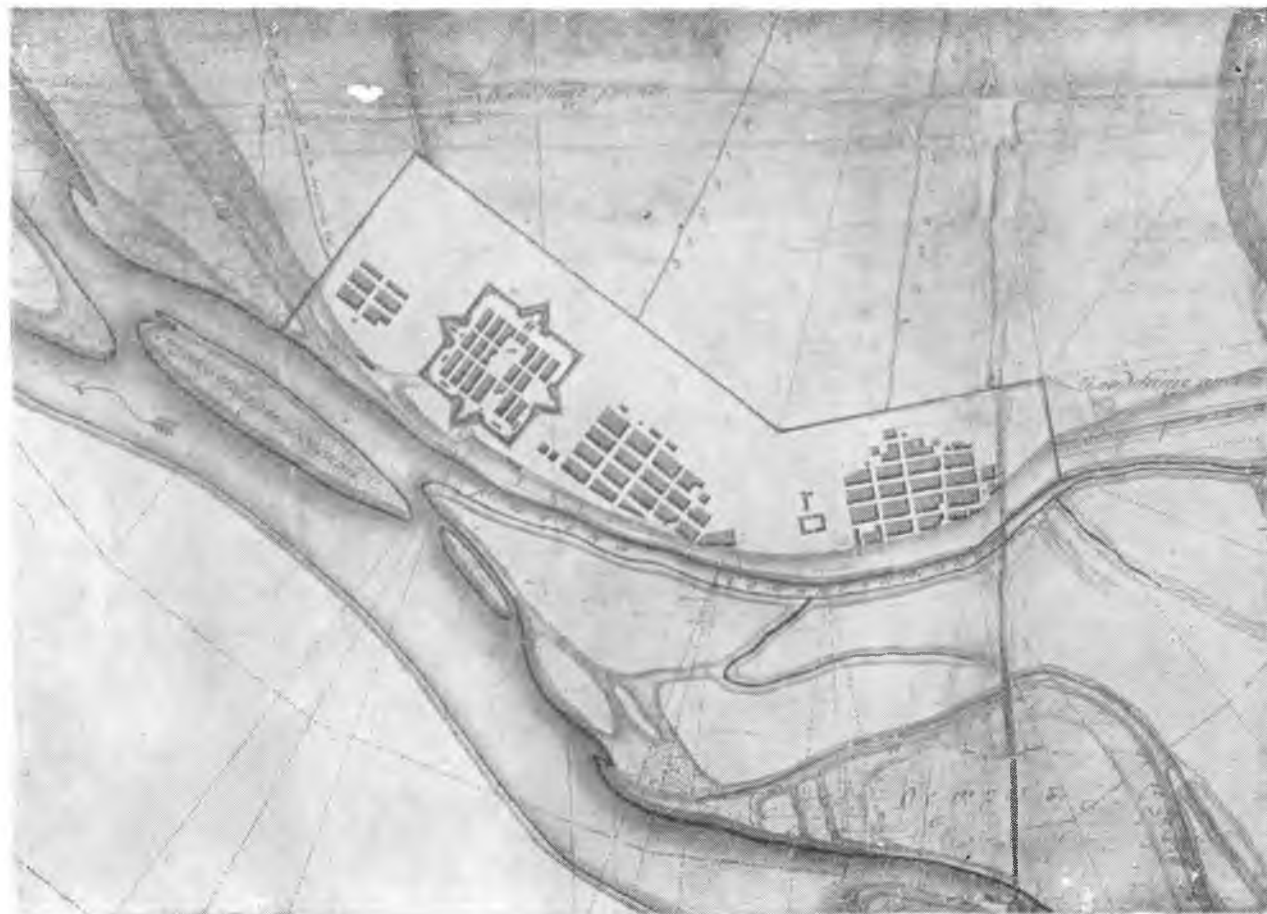
Т а б л и ц а . 27. Орнаментированные плиты из мавзолея Айша-Биби. Фото по
обмерам 1953 г.

27-т а б л и ц а. Айша-биби мавзолейіндегі өрнектелген тақталар. 1953 жылғы
өлшеу. Фото.

Т а б л и ц а . 29. План города Семипалатинска. 1790. Из фонда Семипалатинского областного музея.

29 - т а б л и ц а . Семей қаласының жобасы. 1790. Семей облыстық музей фондасынап.

Т а б л и ц а 30. План города Семипалатинска. 1810. Из фонда Семипалатинского областного музея.

30-та б л и ц а. Семей қаласының жобасы. 1810. Семей облыстық музейінің фондысынан.

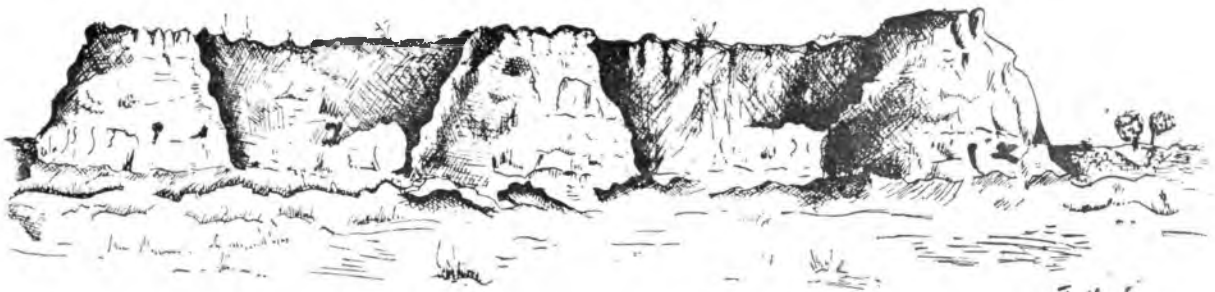

Таблица 31. План города Верного. 1879. Из фонда Республиканского музея.
31-таблица. Верный қаласының жобасы. 1879. Республикалық музей фондысынан.

Таблица 32. Ч. Ч. Валиханов. Аул в Срымбете.
32-таблица. Ш. Ш. Уалиханов. Сырымбет аулында.

a

II 1/2

б

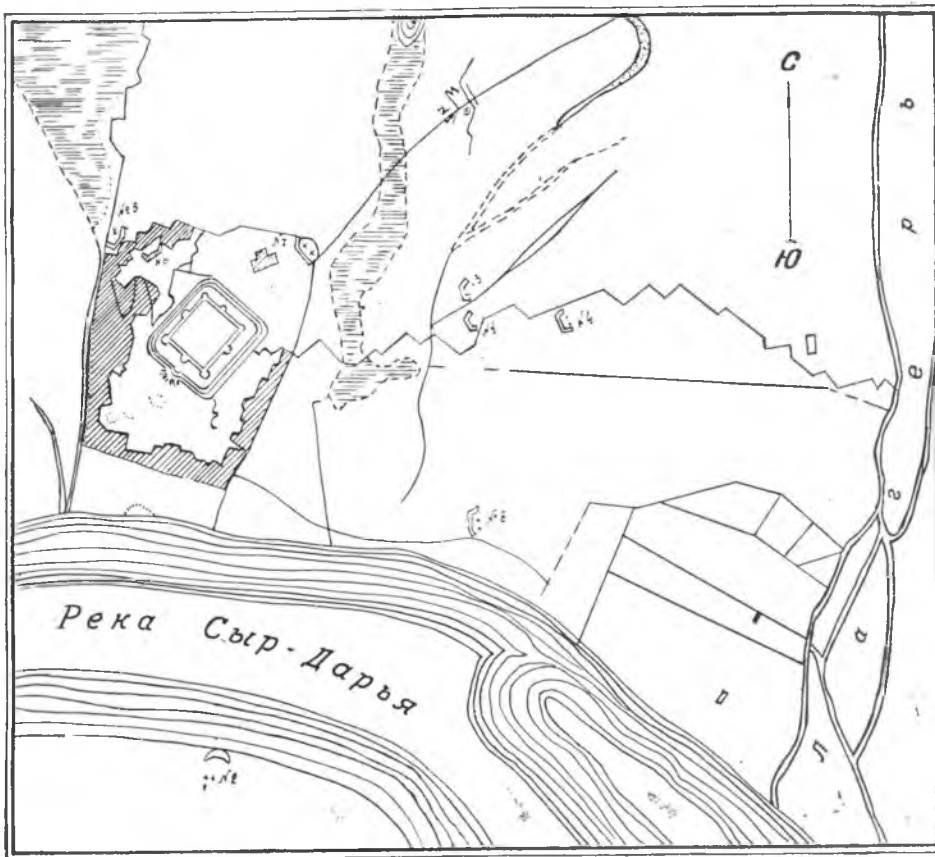

Таблица 33. Крепость Ак-Мечеть: *a* — фасад, *б* — схема плана.
33-таблица. Ақмешіт бекінісі: *a* — фасад, — жоба схемасы.

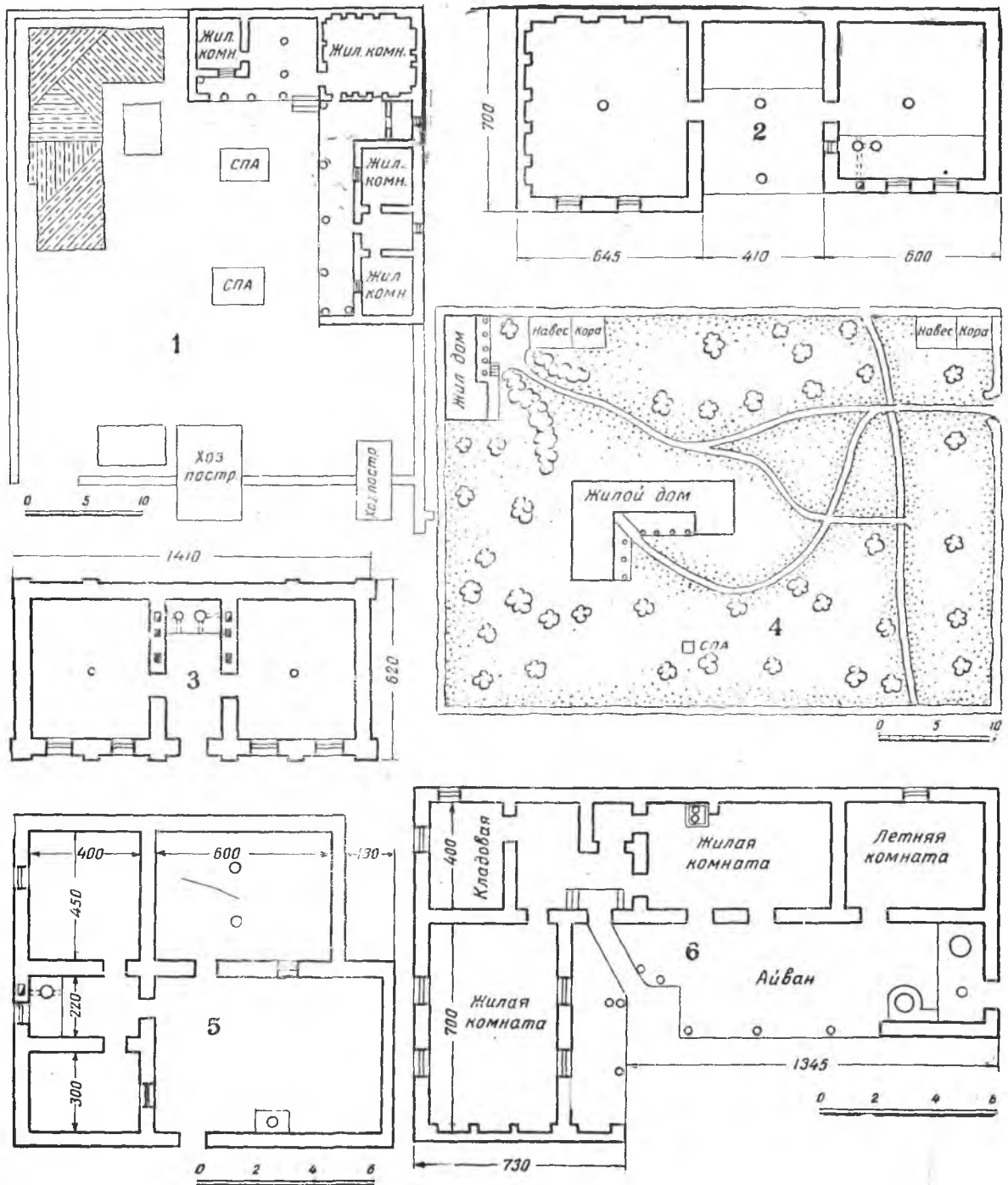

Таблица 34. Планы усадьбы и жилых домов.
 34-таблица. Усадьба мен тұрғын үй жобасы.

Таблица 35. Жилой дом в селе Баутино Гурьевской области.
35-таблица. Баутино селосындағы тұрғын үй, Гурьев облысы.

Т а б л и ц а 36. Мечеть в городе Чимкенте. Общий вид дворового (главного) фасада. Конец XIX века.
36-таблица. Шымкент қаласындағы мешіт. Аула (басқы) фасадының жалпы көрінісі. XIX ғасырдың аяғы.

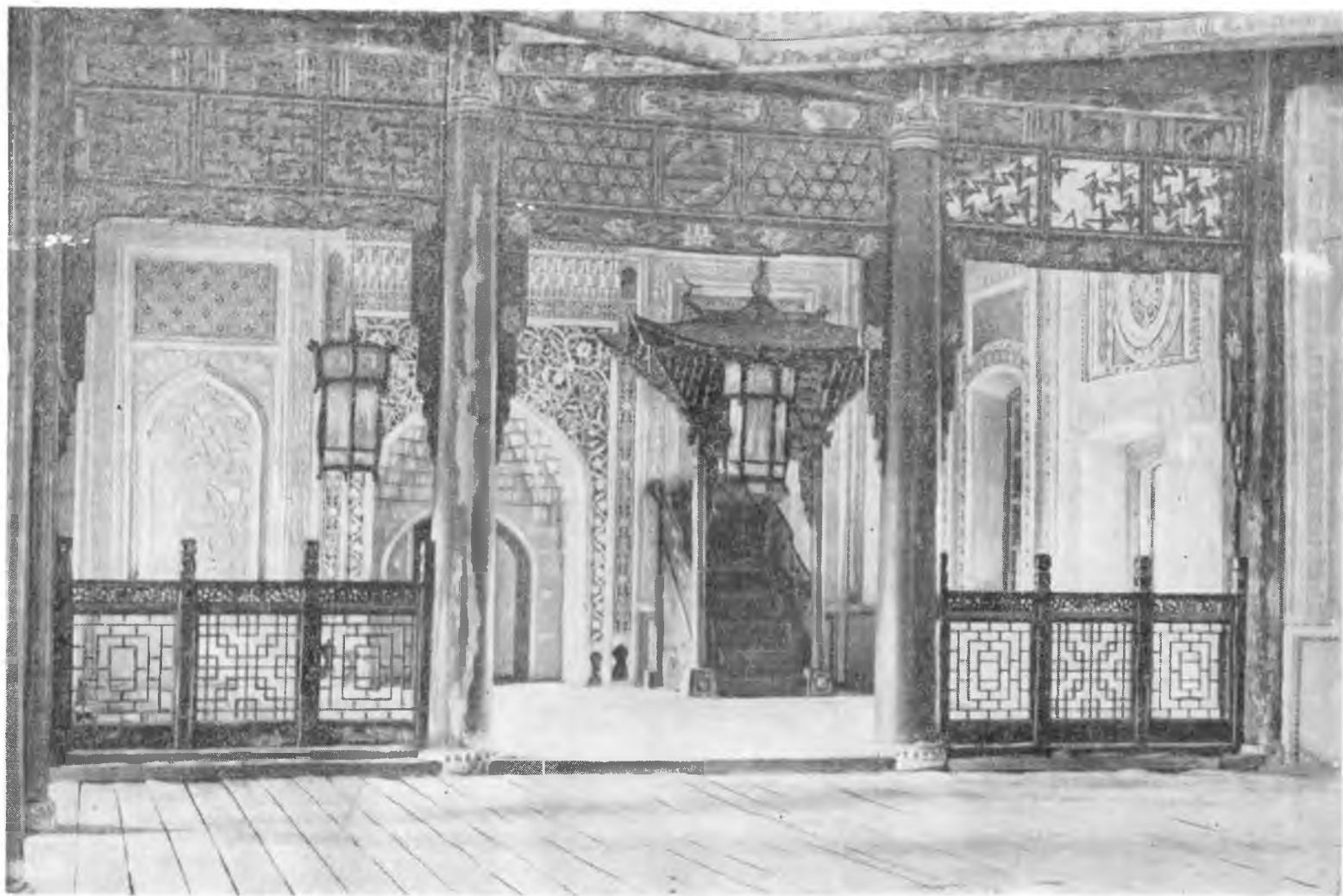
Т а б л и ц а 37. Мечеть в городе Джаркенте (ныне город Панфилов). Портал.
37-та б л и ц а. Жаркент қаласындағы мешіт (кәзір Панфилов қаласы). Портал.

Таблица 38. Мечеть в городе Джаркенте. Южный фасад.
33-таблица. Жаркент қаласындағы мешіт, оңтүстік фасадды.

Таблица 39. Мечеть в городе Джаркенте. Галерея.
39-таблица. Жаркент қаласындағы мешіт. Галерея.

Т а б л и ц а 40. Мечеть в городе Джаркенте. Интерьер. Михрабная часть молитвенного зала.
40-т а б л и ц а. Жаркент қаласындағы мешіт. Интерьер. Намаз оқитын залдың михрабы.

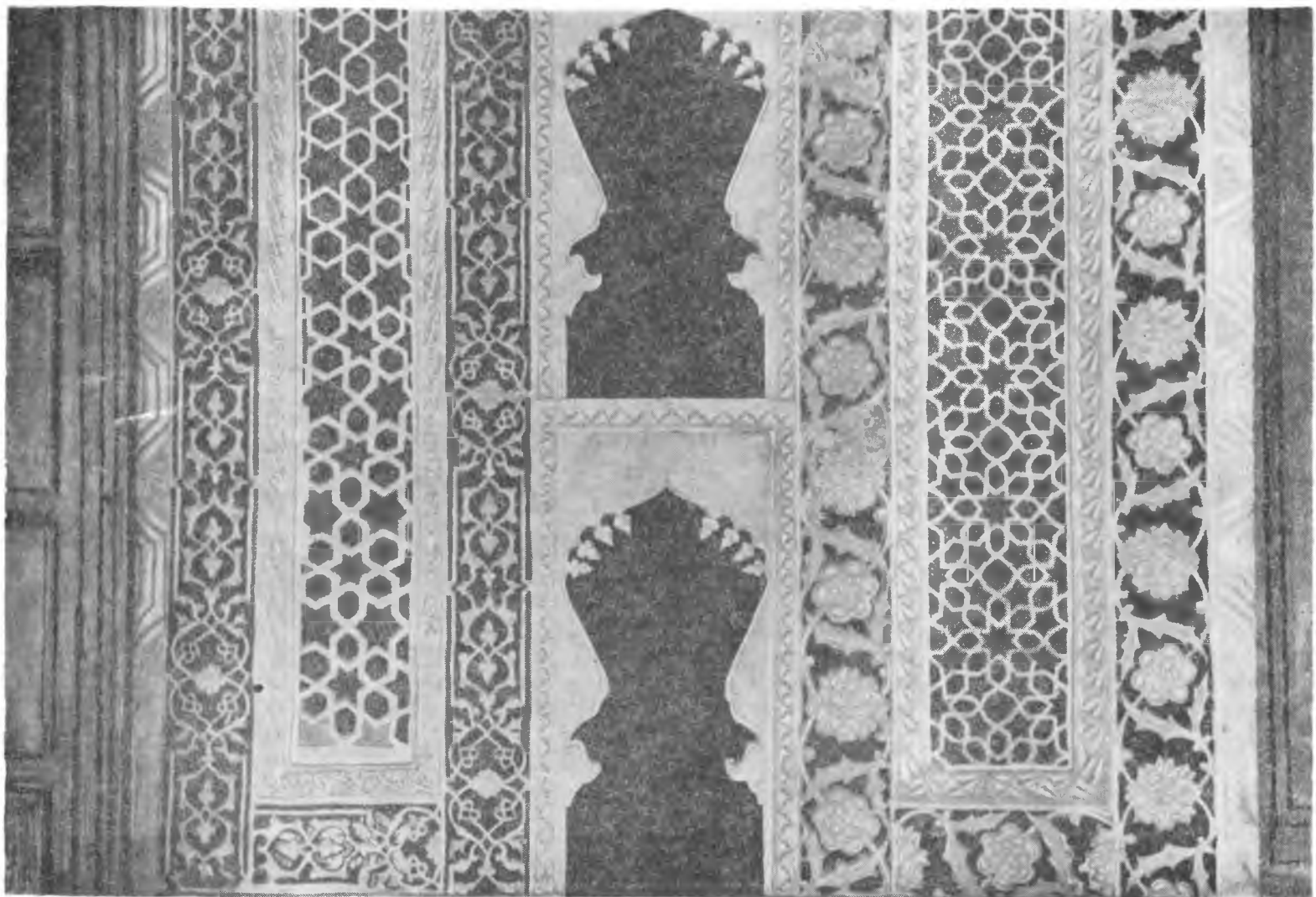
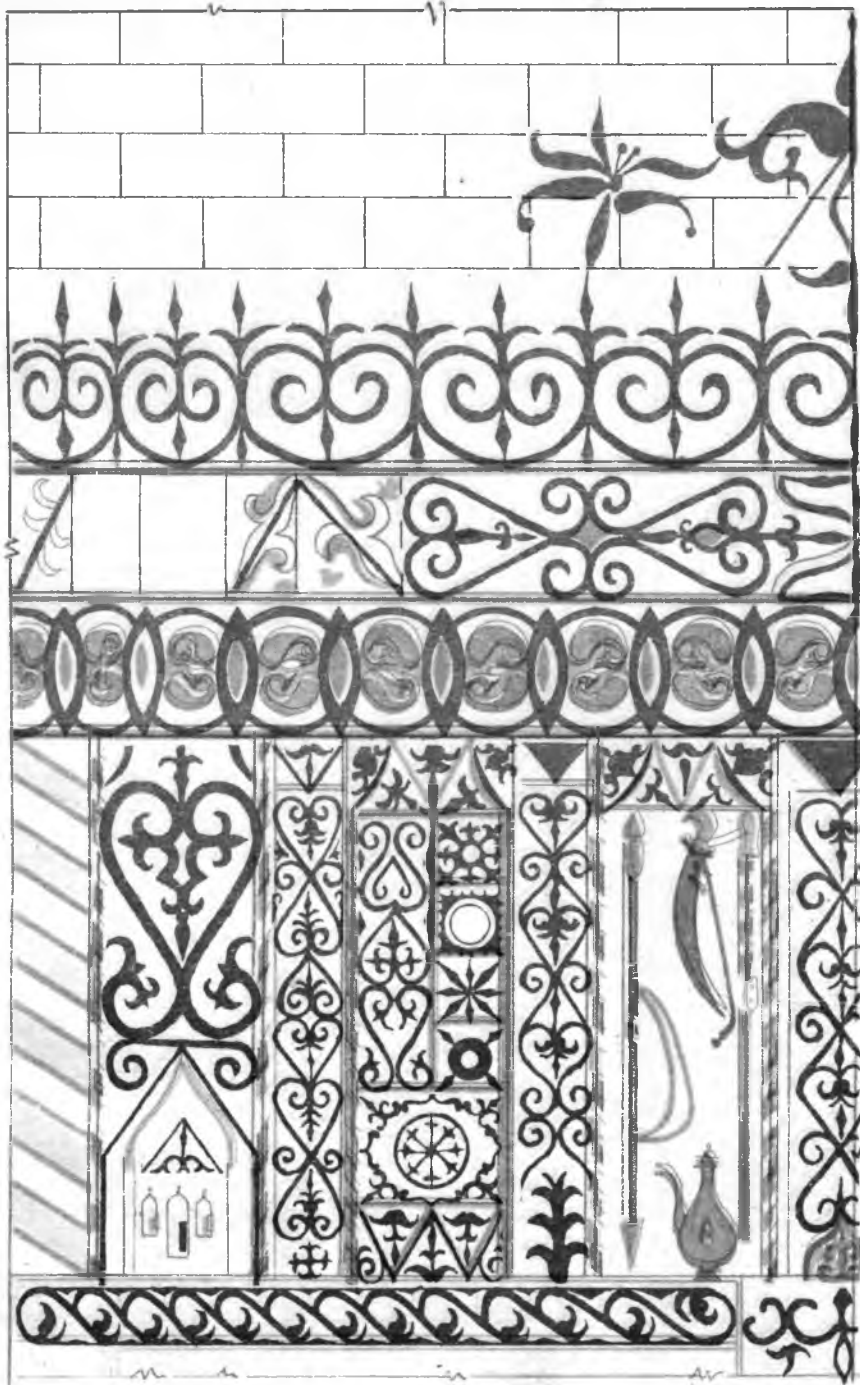

Таблица 41. Мечеть в городе Джаркенте. Интерьер. Фрагмент западной стены.
41-таблица. Жаркент қаласындағы мешіт. Интерьер. Батыс керегесінің фрагменті.

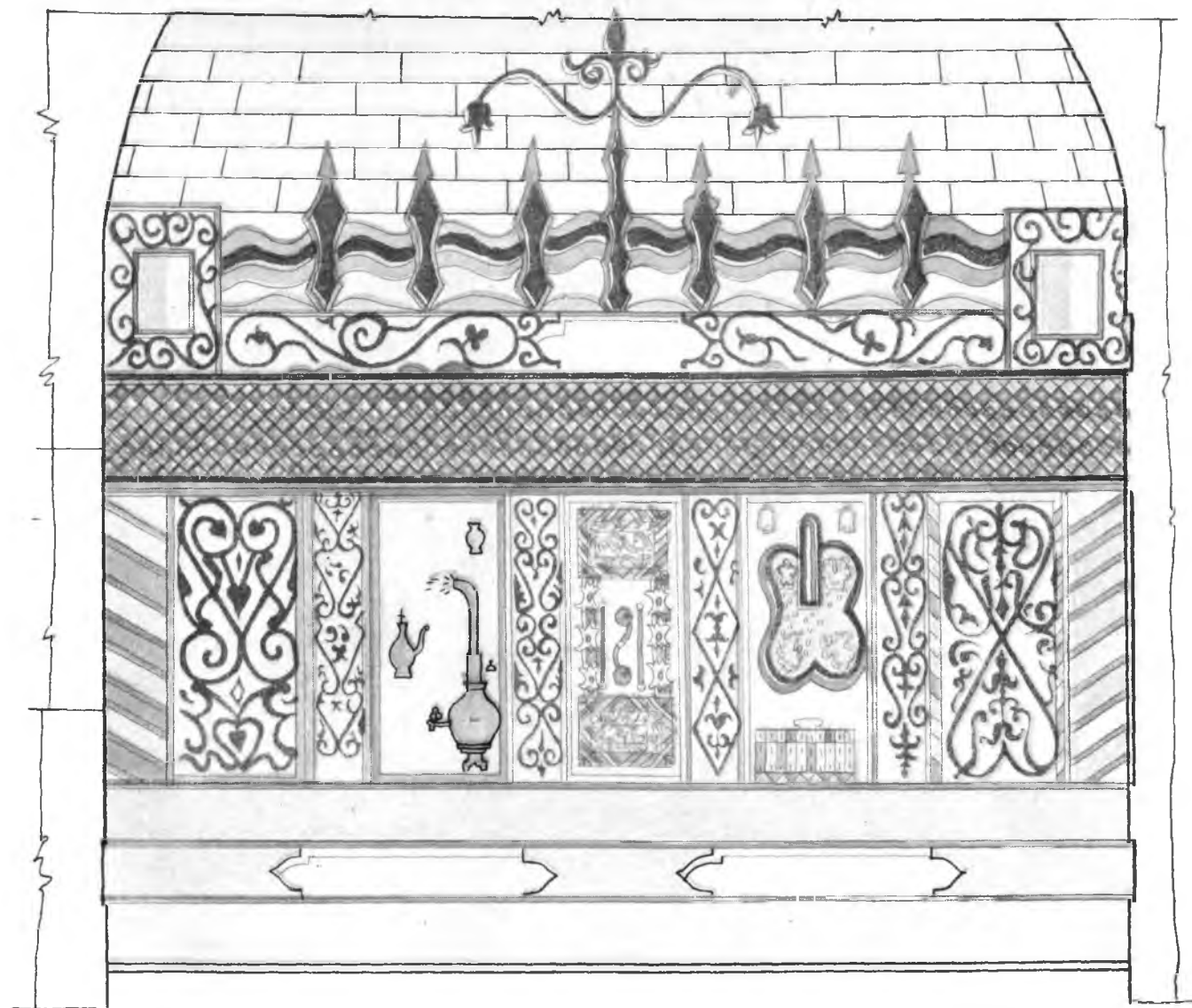

Таблица 42. Мечеть в городе Джаркенте. Интерьер. Декоративное оформление стрельчатой ниши.
42 таблица. Жаркент қаласындағы мешіт. Интерьер. Ұшпа қуысының декоративті әшекейленуі.

Т а б л и ц а 43. Мавзолей Нурбергена Калишева. Интерьер. Фрагмент западной стены.

43-т а б л и ц а. Нұрберген Қалышевтің мавзолейі. Интерьер. Батыс қабырғасының фрагменті.

44-таблица. Боран мавзолейі. Интерьер. Батыс керегесінің бейнесі.
Акварель У. Г. Зябко.

Таблица 44. Мавзолей Борана. Интерьер. Развертка западной стены.
У. Г. Зябконың акварелі.

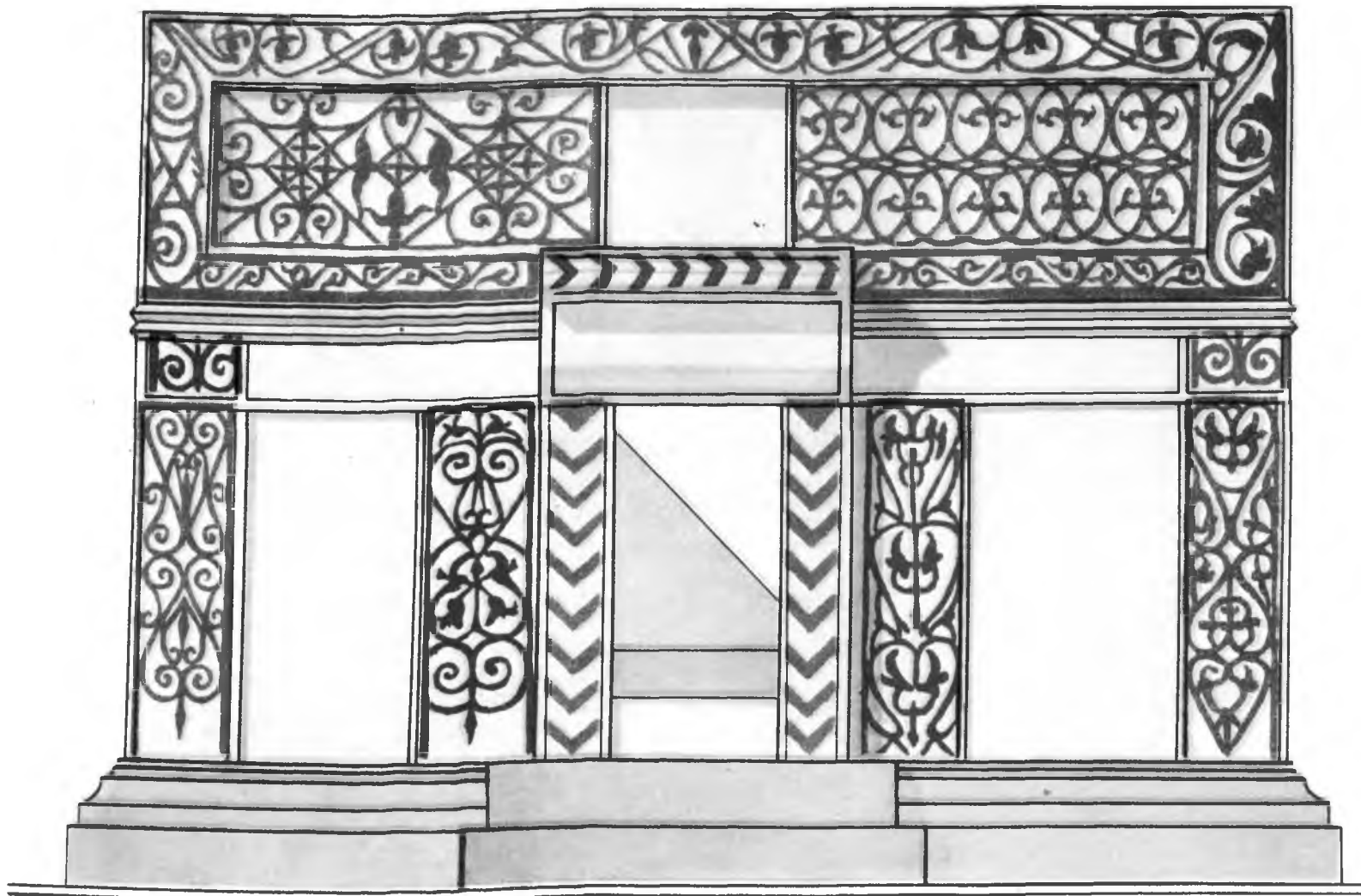

Таблица 45. Некрополь Сейсен-Ата. Сағана-там. Начало XX века.

45-таблица. Сейсен ата бейіті. Сағана там. XX ғасырдың басы.

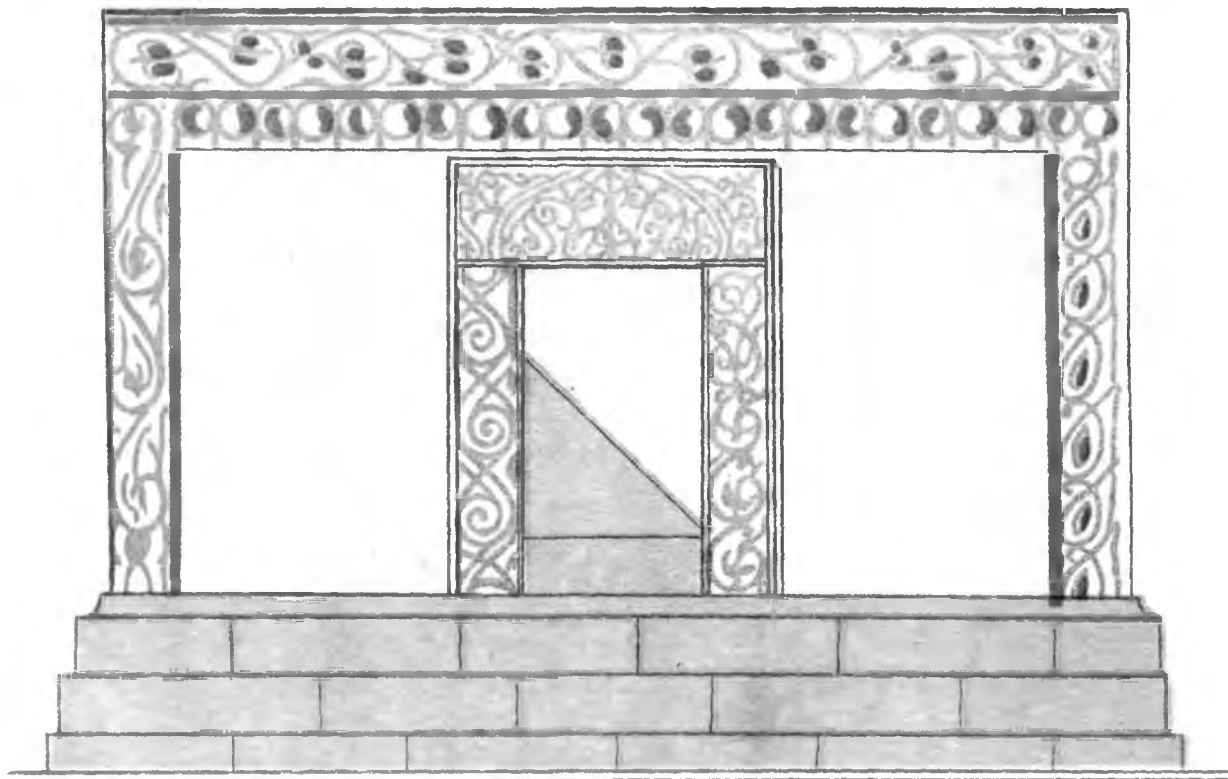

Таблица 46. Сагана-там Утепа Маламанова. Главный фасад

46-таблица. Өтеп Маламановтың сагана тамы. Бас фасады.

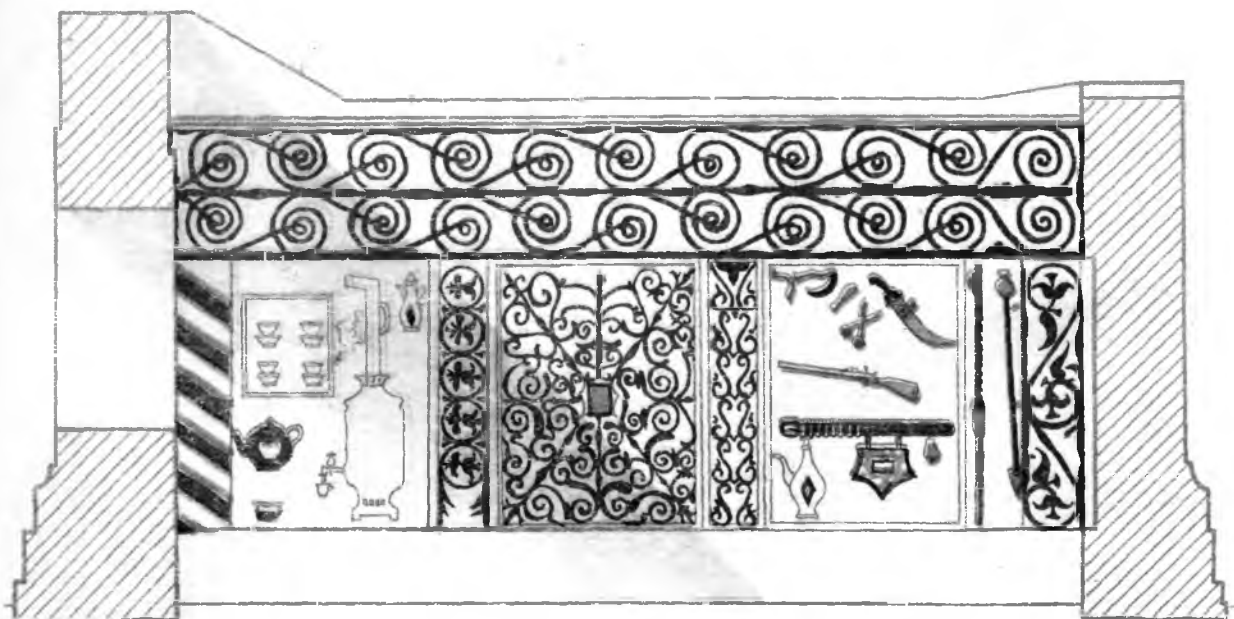

Таблица 47. Сагана-там Утепа Маламанова. Продольный разрез.

47-таблица. Өтеп Маламановтың сагана тамы. Ұзынша жармасы.

Таблица 48 Мечеть близ поселка Кулсары, Гурьевской области. Здание построено из сырцового кирпича и перекрыто куполами.

48-таблица. Гурьев облысы, Құлсары поселкасына таяу орналасқан мешіт.
Бұл үй шикі кірпіштен қаланып, төбесі күмбезделіп жабылған.

Таблица 49. Мечеть в городе Семипалатинске. Конец XIX века.

49-таблица Семей қаласындағы мешіт, XIX ғасырдың соңы.

Т а б л и ц а 50. Медресе в селении Баба-Ата. Боковой фасад. Середина XIX века.
50-т а б л и ц а. Баба ата селосындағы медресе. Бүйір фасады. XIX ғасырдың орта кезі.

Т а б л и ц а 51. Казахская школа в городе Уральске. Боковой фасад.
51-т а б л и ц а. Орал қаласындағы қазақ мектебі. Бүйір фасады.

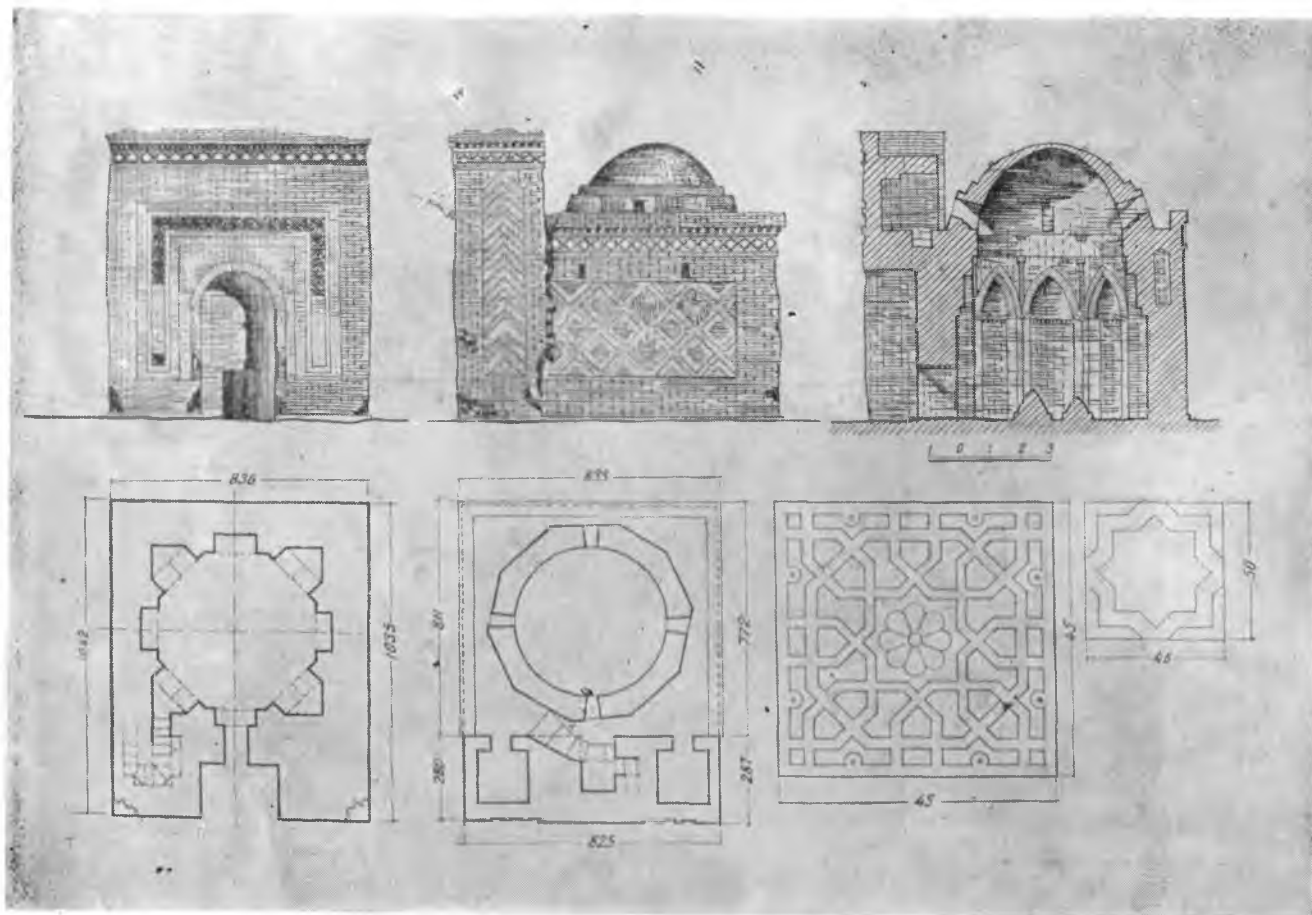

Таблица 52. Мавзолей Жуздена. Главный и боковой фасады. План и разрез.
 52-таблица. Жүзден мавзолейі. Бас және бүйір фасады. Жобасы мен жарма көрінісі.

22

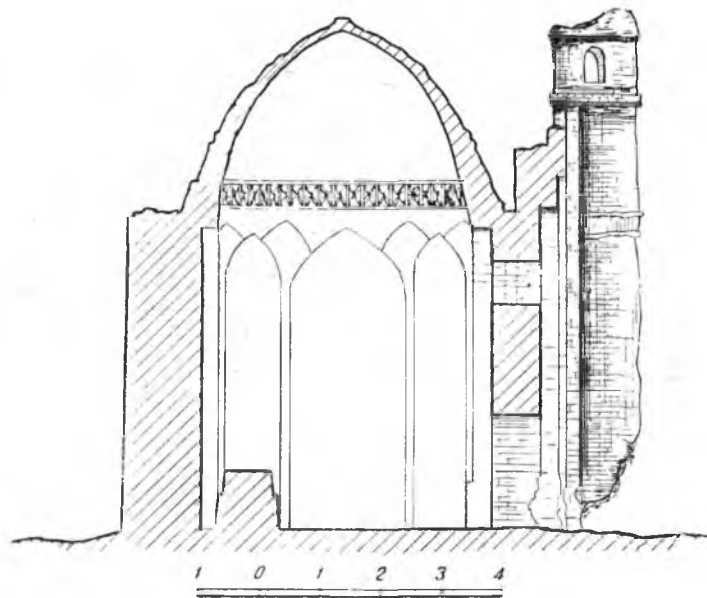
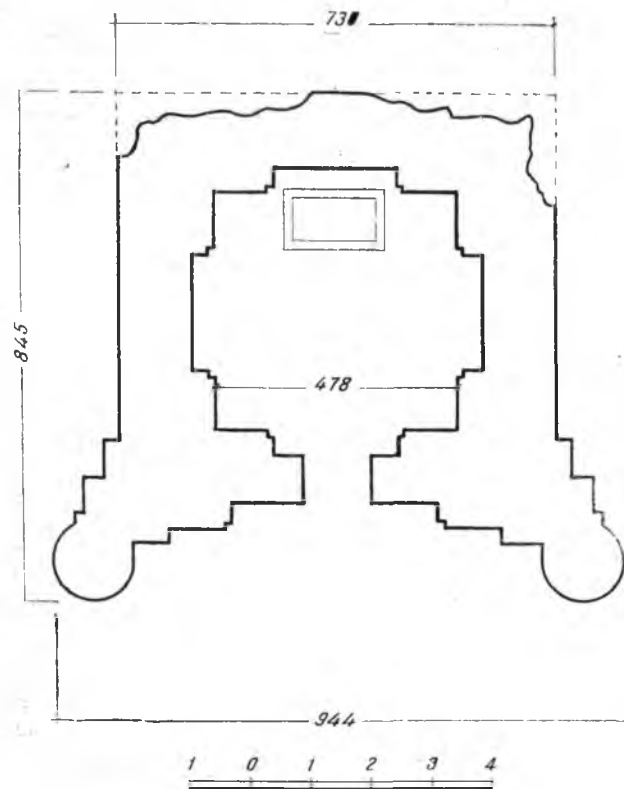
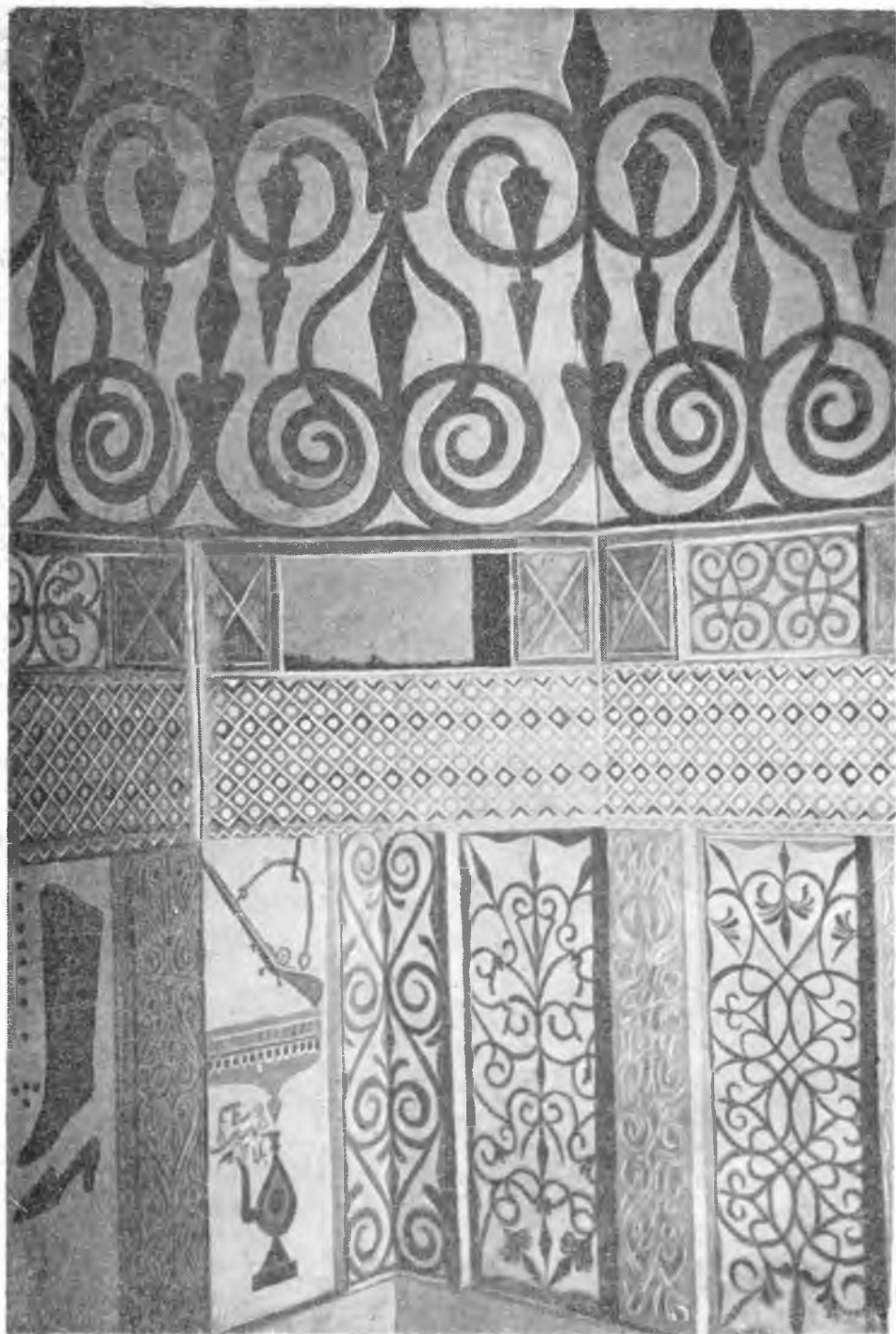

Таблица 53. Мавзолей Шокая в селе Байкадам. План и разрез.
 53 таблица. Байкадам селосындагы Шошай мавзолейі. Жобасы мен жарма көрінісі.

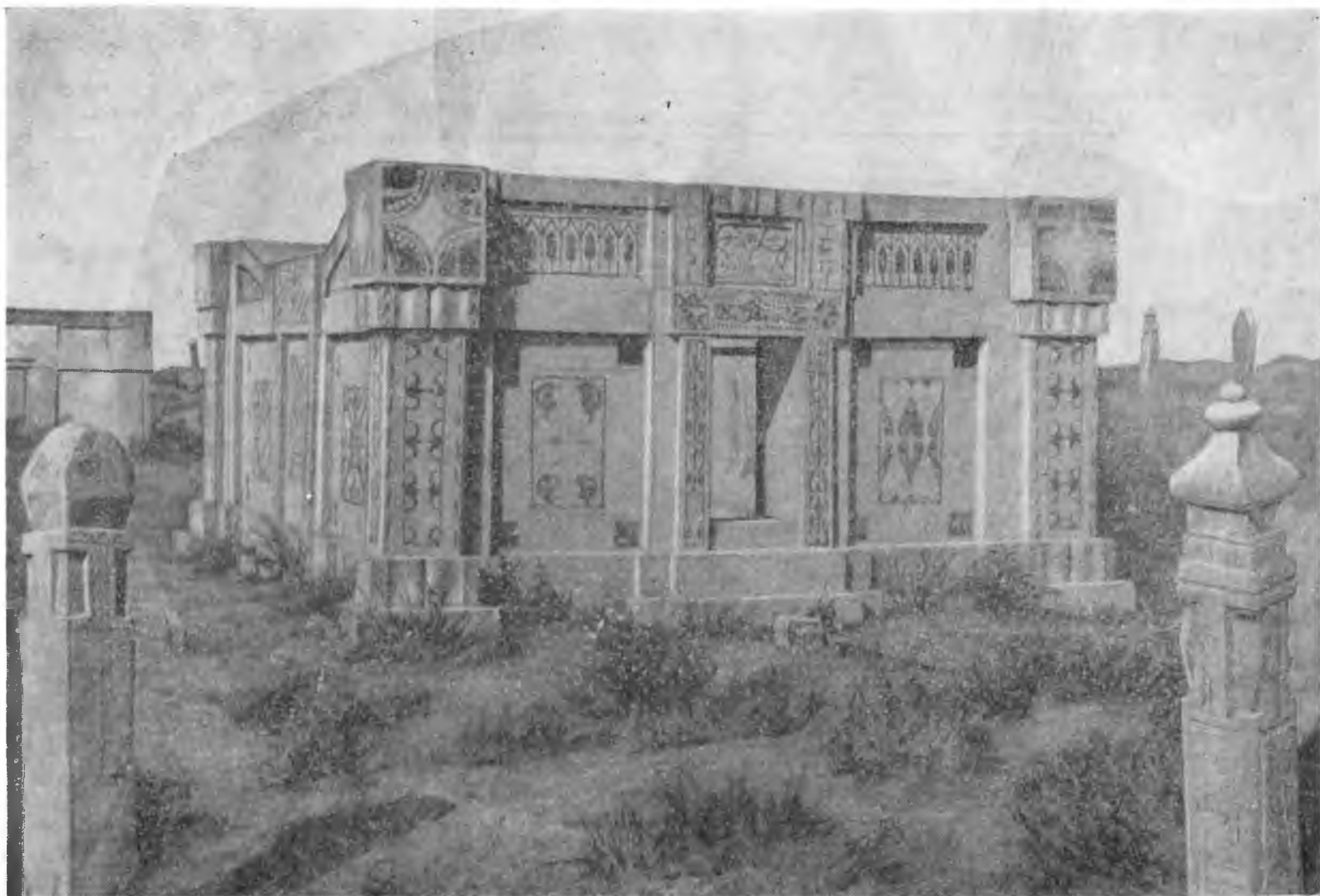
Т а б л и ц а 54. Мавзолей Омара. Общий вид памятника с юго-восточной стороны. Мастера братья Қаражусуповы. 1897.

54-т а б л и ц а. Омар мавзолейі. Оңтүстік-шығыс жағынан қарағандағы ескерткіштің жалпы көрінісі. Мастерлер ағалы-інілі Қаражүсіповтар. 1897.

Т а б л и ц а 55. Мавзолей Айтмана. Интерьер. Оформление северо-восточного угла помещения. Резьба по камню и роспись.

55-т а б л и ц а. Айтман мавзолейі. Интерьер. Үйдің Солтүстік-шығыс бөлігінің жасалуы. Тас бетінің ою өрнегі.

Т а б л и ц а 56. Сағана-там Қойлыбаева на некрополе Асан-Ходжа. Общй вид с юго-западной стороны. Начало XX века.
56-т а б л и ц а. Асан қожа бейітіндегі Қойлыбайдың сағана-тамы. Оңтүстік-батыс жағынан жалпы көрінісі. XX ғасырдың басы.

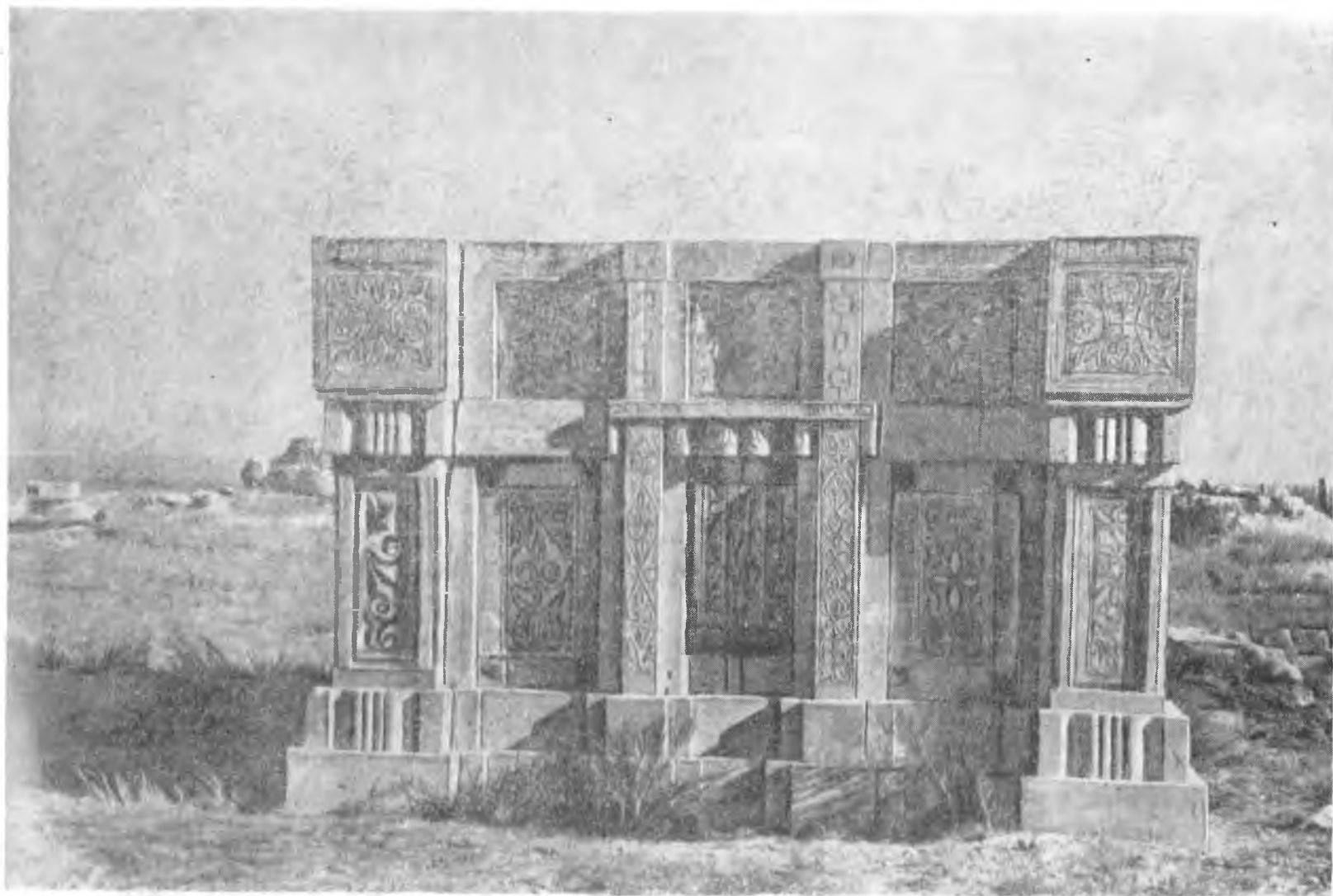

Таблица 57. Сағана-там Нурмухаммеда на некрополе Асан-Ходжа. Главный фасад.

57-таблица. Асан қожа бейтіндегі Нұрмухаммедтің сағана-тамы. Бас фасады.

Т а б л и ц а 58. Некрополь Сейсен-Ата Ансамбль сағана тамов. қойтасов.
58-та б л и ц а. Сейсен ата бейіті. Сағана тамдар мен қой тастардың ансамблі.

СОДЕРЖАНИЕ

Стр.

Предисловие	5
<i>А. Х. Маргулан.</i> Архитектура древнего периода	9
Общие черты развития строительного дела в период первобытнообщинного строя	
Развитие строительного дела в Казахстане в эпоху бронзы	16
Поселения эпохи бронзы	19
Жилые сооружения эпохи бронзы	27
Металлические постройки и их типы	41
Строительная культура эпохи разложения первобытного общества	85
<i>Т. К. Басенов.</i> Архитектура Казахстана VII—XII веков	116
<i>М. М. Мендикулов.</i> К характеристике архитектуры Казахстана XIX и начала XX века	
Литература	
к статье <i>А. Х. Маргулана.</i> Архитектура древнего периода	167
Литература	
к статье <i>Т. К. Басенова.</i> Архитектура Казахстана VII—XII веков	170
Литература	
к статье <i>М. М. Мендикулова.</i> К характеристике архитектуры Казахстана	
XIX и начала XX века	171
Таблицы	173

М А З М Ы Н Ы

Алғысөз	7
<i>Ә. Х. Марғұлан.</i> Ерте дәуірдің архитектурасы	56
Алғашқы қауым кезіндегі құрылыс ісі және оның дамуының жалпы әлпеттері	—
Қола дәуіріндегі Қазақстан өлкесінде құрылыс ісінің дамуы	62
Қола дәуіріндегі қыстақтар (қоныстар)	—
Қола дәуіріндегі тұрғын үй құрылыстары	64
Мегалит құрылыстар, олардың типтері	68
Алғашқы қоғамның ыдырау кезіндегі құрылыс мәдениеті	75
<i>Т. К. Басенов.</i> VII—XII ғасырлардағы Қазақстан архитектурасы	103
<i>М. М. Меңдіғұлов.</i> Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың	
бас кезіндегі сипаты жөнінде	148